

g 28/2135

183

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PAL.

ÖTVENHARMADIK KÖTET

(133. 134. 135. SZÁM.)

dps

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895h6i. sz. 21.

Leltárkapló 4766
tétele alatt bevételezve.
Bp. 195 3 R. 22

26.-

TARTALOM.

CXXXIII. SZÁM.

FORRADALMI ORSZÁGGYÜLÉSEK. — Szilágyi Sándortól...	1
AZ ILIÁSZ MÁSODIK ÉNEKE. — Baksay Sándortól...	35
ARNOLD. Regény. (I.) — Csiky Gergelytől	64
A DEMOCRATIA AZ IRODALOMBAN. — Neményi Ambrustól	90
A HELYI ÉRDEKŰ VASÚTAK ÜGYE MAGYARORSZÁGON. — Heltai Ferencztől...	105
ESTIENNE HENRIK. — Imre Sándortól	126
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT ŐSZI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától...	138
ARANY JÁNOS ŐSZIKÉI. — —e—.	152
ÉRTESITŐ: Schwartzter O.: <i>Törvénytörések-elmekörtani levelek.</i> —r—a— <i>Goethe's Faust in der ursprünglichen Gestalt.</i> Herausg. v. E. Schmidt. — Heinrich Gusztávtól. — <i>Catalogus Bibliothecae Cardinalis Joannis Simor.</i> — a—dr. — Proelss J.: <i>Scheffel's Leben und Dichten.</i> — h. g. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz.</i> — N. P.	158

CXXXIV. SZÁM.

ADALÉKOK A KERESKEDELEM ÉS IPAR ÚJABB TÖRTÉNEL- MÉHEZ MAGYARORSZÁGON. — Wertheimer Edétől	177
ARNOLD. Regény. (II.) — Csiky Gergelytől	203
A VAGYON MEGOSZLÁSA AZ ÚJABB MAGYAR TÁRSADALOM- BAN. (I.) — Bernát Istvántól	237
OHNET GYÖRGY. — Haraszti Gyulától	248
A GAZDASÁGI SYNDIKATUSOK FRANCZIAORSZÁGBAN. — Mudrony Páltól	275
ARANY JÁNOS SZINÉSZI PÁLYÁJA. — Bayer Józseftől	283
KÖLTEMÉNYEK: <i>A tengeren.</i> I—III. — Ifj. Apáthy Istvántól. — <i>Tel.</i> — Burns után, Spóner Andortól	297
SZÍNHÁZI SZEMLE. — <i>A bolondok grófja.</i> Eredeti bohóság. Jókai Mórtól. a. β.	301
ÉRTESITŐ: Tennyson: <i>Locksley Hall and other Poems.</i> — e. — Bródy S.: <i>Faust orpós.</i> —t. — Maurer J.: <i>Cardinal Leopold Graf Kollonitsch.</i> — Ácsády Ignácztól. — <i>Goethes Werke.</i> — Heinrich Gusztáv- tól. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz.</i> N. P.	309

BONAPARTE NAPOLEON ÚJABB MEGVILÁGÍTÁSBAN. — nb. ...	337
A VAGYON MEGOSZLÁSA AZ ÚJABB MAGYAR TÁRSADALOM-	
BAN. (II.) — Bernát Istvántól...	361
ARNOLD. Regény. (III.) — Csiky Gergelytől ...	380
AFRIKA ÉS A MAGYAROK. — Ifj. Jankó Jánostól ...	423
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szatira a nagyzásról.</i> — Zichy Antaltól. — <i>Szent</i>	
<i>Péter.</i> — Saját oláh népköltési gyűjteményéből Alexi György ...	439
ZENÉSZETI SZEMLE. <i>Lakmé</i> Delibes Leotól. — <i>Otello</i> Verditől. —	
<i>Byron Manfrédje</i> Schumanntól. — Schütz Miksától ...	447
A SARMIZEGETUSAI MITHRAEUM. — s-r. ...	464
ÉRTESITŐ. Marczali H.: <i>Magyarország története II. József kori-</i>	
<i>ban.</i> — d-a. — Thierry A.: <i>Elbeszélések a rómaiak történetéből az</i>	
<i>V. században.</i> — Acsády I.-tól. — Chyzer K.: <i>Die namhafteren Kur-</i>	
<i>orte Ungarns.</i> — Hankó Vilmostól. — Morley J.: <i>On the study of</i>	
<i>literature.</i> — cs. k. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> — I—II. ...	472

FORRADALMI ORSZÁGGYÜLÉSEK. *)

«Mikor a pap s a vénasszony előljárja a tánczot nagy por lészen abból: és úgy mikor a populus igazgatja az ország dolgát, nagy veszedelem lészen abból is.» Ezeket a szavakat egy országgyűlési tudósító írta körülbelül kétszázharmincz év előtt (1659 szeptember 25-dikén) a marosvásárhelyi országgyűlésről — s ha valamiben, csak abban az egyben tévedett, hogy már akkor a populus uralkodott. Tudniillik az a populus, mit a naplóíró is annak vett: az országgyűlés a fejedelem nélkül. Megvolt a veszedelem is, azaz a forradalom, kezdődött 1657 szeptember 2-dikán, mikor a szerencsétlen lengyelországi hadjáratban megtört és beteg Rákóczyt megalázták a rendek s végződött 1662 január 23-dikán a nagyszöllősi csatátéren, hol Kemény János elesett.

Nincs Erdély történetének egyetlen korszaka sem, melyet annyi forrásmunka: napló, évkönyv, emlékirat, jelentés, önvédelem, alkalmi pamphlet tárgyalna, mint ezt, s mégsem mondhatjuk el, hogy tisztázva volna. Sajátságos dolog; mindenki elhallgatott valamit: azt a mit nem látott, vagy azt a mit nem akart látni. Szalárdy a maga együgyű becsületességével leírta azt a mit hallott vagy a minek az actája mint «káp-talan»-nak kezébe került. A szászok leírták a magok vidékei nyomorúságát, keresetlen egyszerűséggel az igaz, de szűk látkörrel. Bethlen János, a nagynevű kancellár, commentárjait *Erdély történetéhez Bethlen Gábor halála óta* egy pártember elfoglaltságával írta meg, elhallgatva mindent, mi szereplésére

*) *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel.* A m. tud. akadémia tört. bizottságának megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. Tizenkettedik kötet (1658—1661). Buda-Pest, 1887. 8-adr. 546 l. Fölhasználva a sajtó alatt levő XIII. k. adatai is.

világot deríthetett volna s élesen színezve és sötéten árnyalva azt, mi a Rákóczyakra homályt vethetett. S a mint elkészült e munkával, azonnal kinyomatta azt magyar és német nyelven Amsterdamban (1664), hogy azzal is irányt adjon a közvéleménynek.

Ha valaki ezeket a munkákat s a kiadott és kiadatlan iratokat tanulmányozta, akár hogy megalkotta is azokból magának azon idők képét, éreznie kellett, hogy van valami a mit nem tud, valami elrejtett titkos dolog. Láttá, hogy üldöznek, kivégeznek embereket s nem tudta, hogy miért; törvényeket hoznak, melyeknek végrehajtását nem észlelheti és melyeket nem tud beilleszteni az ország közjogába s nem értheti jelentőségöket. Legföljebb gyaníthatta, hogy van valami homályos, melyet nem tud eloszlatni: az tudniillik, a mi a színfalak mögött történt. Mert végre is Barcsay Ákos nem volt több mint jó czimbora és fejedelmi kegyencz — még csak népszerű ember sem volt s még is kitúrta urát a fejedelemségből s fönn is tudta magát elég hosszú ideig tartani székében.

A nálánál sokkal tehetségesebb, tapasztaltabb Keményt, a régi államférfit, pedig ott hagyták sínyleni tatár rabságban. Mi tartotta fönn Barcsayt? s mi hiusítá meg Kemény kiszabadulását? Mi hozta Erdélyre a három török-tatár dulást? Vajon csak Rákóczyt múlt-e, mint ellenesei hirdették, hogy a rendezett viszonyok vissza nem tértek? vagy épen ez az ellenséges kisebbség tette Rákóczyra nézve lehetetlenné, hogy becsülettel visszavonúlhasson a küzdőtérrel?

A szerencsétlen országban e félév alatt minden olyan különös módon folyt össze-vissza, mintha forradalom lett volna: pedig még lázadás is alig volt egy-kettő, nem hogy forradalomról lett volna eleddig tudomásunk. Pedig volt: csak hogy nem az országban, hanem az országházban. E negyed félév alatt épen harmincz országgyűlést tartottak: s ha ezek közül egy-kettő Rákóczy vagy Kemény alatt a törvényesség alapján állt is, a többi letért attól: fejedelem nélkül és fejedelem ellenére hozott törvényeket. S ez bizony forradalom volt az ország házában.

Nem mintha az ország úgy akarta volna — hanem mert úgy hozta magával egy kis párt érdeke, melynek élén Bethlen János és Haller Gábor állottak. Zaklatott időkben nem szokatlan dolog. Ez a két tehetséges és fufangos ember fölszínre kerekedését csak ezeknek az időknek köszönheté. De a mint fölszínre kerültek, uralkodtak is a helyzeten, s állásukat meg

is akarták tartani. Rákóczy teljes leverése nélkül pedig az még csak képzelhető sem volt: azt azonban, miután az ország többsége — a főurak kivételével — Rákóczyval tartott, csak olyan országgyűléssel lehetett elérni, mely egészen tőlük függött.

A mi krónikáinkban, naplóinkban hiában keresünk valamit ezekről az országgyűlésekről. Alig írnak rólok, mintha nem is léteztek volna, s a mit írnak, az pár szó és lényegtelen általánosságokról ad számot, melyeket a törvényekben is megtalálunk. Így van, hogy Bethlen és Haller szereplése egészen háttérbe vonúl: csak annyit tudunk, hogy az elsőt akaratja ellen kancellárrá teszik.

Ezeknek az országgyűléseknek belső történetét szándékozom vázolni egykorú szász követi jelentések alapján, melyek a nagyszebeni szász nemzeti levéltárban őriztetnek s melyek az *Országgyűlési Emlékek*ben látnak világot. A codex, melyben őriztetnek, Frank-codex nevet visel: mert Frank András írta azokat össze. S néhányat csakugyan Frank írt: de a legtöbb és legfontosabb mástól ered, mint maga is bevallja. Okom van azt hinni, hogy Keresztury Demeter nagyszebeni jegyző tollából folytak. Ezek a jelentések ezen idők történetének első rangú forrásait képezik. Az író elfogulatlan szemmel nézte és hallgatta az országgyűlési vitákat, s a mit látott és tapasztalt, kezesetlen egyszerűséggel adta elő. Nem ítél, nem vádol, nem recriminál senkit, csak olykor sóhajtozik s sajnálja a hazát, főként a nemzetet, melynek szolgálatában áll, s melynek közigazgatási közegeit híven informálja mindenről. Azért becsesek előttünk is informatíói, mert megbízhatók.

I.

Nagy tehetségű, fényes szellemű uralkodók alkotásainak állandósága attól függ, ha bírnak-e utódaik tehetséggel, hogy azokat tovább fejlesszék? Bocskay rövid uralkodása alatt csak az irányt jelölhette meg, melyen Erdélynek haladnia kell: de a XVI. századi Erdélyt Bethlen Gábor reformálta. Szervezete a közigazgatás, pénzügy, törvénykezés minden ágára kiterjedt. De mint a zsidóknak, midőn Jeruzsalemet építették, félkezükben kard volt, hogy megvédjék a falat, melylyet a másikkal emeltek: egész uralkodása végeig ő sem tehetle le a fegyvert

egyik kezéből még akkor sem, ha a másikban toll volt. Öreg Rákóczy György teljesen nyomdokán haladt: fejleszté alkotásait, követte politikáját. Nem bírt Bethlen kimagasló tehetségeivel, de belátását, szívósságát, akaraterejét örökölte. Megtartá Erdélyt a színvonalon, melyre nagy előde emelte.

S ennek köszönhető az ország, hogy tekintélyes és gazdag volt, midőn II. Rákóczy György a szerencsétlen lengyel válalatba fogott. Tekintélyes és gazdag: igaz, de még mögötte állt a nyugati államoknak, melyek mintájára fejleszté intézményeit. Mint határállam nyugot és kelet közt, lakossága is vegyesen a nyugati és keleti vallások közt oszlott meg. S ez volt egyik szerencsétlensége. Nem egyedül a törvények kizárólagosságában, hanem a valláskülönbségben gyökerezett, hogy az egy ország népe két testre vált szét. A keleti vallás követője nem tudott nem akart a nyugoti kulturához simúlui: annyira ellenkezett az hitével, természetével, lelkületével. Nem jobbágysági állapota, nem a négy bevett vallásról szóló törvény tette azt lehetetlenné — hisz minden parasztnak nyitva állt az út a nemes-séghez — hanem vallásának szervezete, melynek feje külföldről hatott papjaira. S ez adja magyarázatát, hogy az úgynevezett «türt» nemzet az állam kormányzatában nem vehetett részt, bár ennek talán még műveltségi foka is útjában állt. Hiszen még a XVII. században is törvénytlyel kelle eltiltani, hogy ne raboljanak magoknak asszonyt, esküdjenek meg azzal, kivel élnek, szokjanak le a babonaságokról. Bethlen és Rákóczy próbáltak ezen segíteni térítés és oláh könyvek kiadása által, de a munka még csak meg volt kezdve — a befejezés hosszabb időt kívánt volna, mint a mennyi idő neki és utódainak a békés fejlesztésre rendelkezésökre állt.

Az ország másik fele, a három nemzet és négy bevett vallás volt az igazi ország. Nem anomalia-e ez? s nem természet-szerűen következett-e ebből, hogy Erdély tényleg jóval gyöngébb volt, mint a milyennek a látszat mutatta? Területének nagyobb felét oly nép lakta, melyet vallása gátolt abban, hogy az emelkedés útjára léphessen. Ez lehetett kenyelmes, lehetett hasznos az önzöknek, de káros volt az országnak, s annál rosszabb, mert ennek csak palliativ eszközök álltak rendelkezésére, hogy a bajon segíthessen. Hát nincsen-e élő példa rá, hogy a hol az alkotmányban élő nép volt túlsúlyban — mint a fundus regiuson és a székely földön — a gazdagság és

jölet áldásait elvezek a városok és körülöttök fekvő falvak? s a hol egy két város oazist képezett a túrt felekezet által lakott területen, a szétszórt kastélyok, udvarházak, várak mellett is, nem épen ellentétes primitív képet nyújtottak-e azok? A vallás befolyása okozta azt a stabilismust, hogy a nép még ez időben is a műveltségnek azon fokán állott, melyet bejövetelekor hozott magával.

De hát ez úgy volt jó, mert úgy volt hasznos azoknak, kik ezt a nem gondolkodó állati életet élő tömeget leigázva tartották. Ez volt az ő gazdagságuk, hatalmuk, de ez volt az ország gyöngesége, miután a gazdagságnak nem a birt terület mekkorasága, hanem a «lelkek» számának sokasága volt zsinórmértéke. S ha ezek a hatalmas urak oly feltékenyen őrzik jobbagyaikat, hogy majd minden évben megújítják a törvényt a szokések, kibujdosások, elvándorlások ellen, mutatja, hogy mily jövedelmező forrásnak tekintették őket. Meg is volt abból jövedelmök: de meg volt az az eredmény is, hogy egyetlen csatavesztés, egyetlen sereg tönkretétele semmivé tette az ország ellenállási képességét s föltárta egész gyöngeségét.

A példa ragadós s a jobbagyok stabilismusa nem maradt hatás nélkül földesuraikra. A ki oly könnyű, gondtalan életet élt, mint a régi udvarház lakója, annak nem terjedtek messzre igényei. Azokban a kevés szobájú alacsony, kényelmetlen, s kertekkel nem bíró, cselédházaktól körített, dudvás udvarházakban nem volt más fényűzés, mint a mi a pohárszékekben volt elzárva, melyekben hihetetlen mennyiségben voltak az arany s ezüst serlegek, tálak s a kincses és ruhatartó ládákban, hol garma lába voltak a ruhák, ékszerek fölhalmozva. Ezek voltak a régi nemes urak takarekpénztárai: a mit jövedelmeikből félre tettek, azt mind a kincses ládában helyezték el. Kényelem és csín ösmeretlen valami volt előttök.

Társas összejövetelekre, igazabban társas tobzódásokra, egy-egy családi ünnep vagy gyásznap s ezeken kívül vadászat adott alkalmat. Volt ugyan egy-egy városban egy-egy főúrnak lakóháza, de ez nem volt egyéb, mint egyszerű megszálló hely. Nem volt az neki otthona! Bethlen tett kísérletet, hogy Fejérvártt főuraival palotákat építtessen s udvara társas életi központ legyen, jelmezes bálokat, balleket rendezvén vendégei mulattatására és öreg Rákóczy országházat, főiskolát is építtetett, hogy még jobban oda szoktassa őket — de a főiskolát, palotákat, országházat, fejedelmi palotát 1658-ban földúlták a tatárok s

többé Fejérvár régi fénye nem tért vissza. Aztán a gyakoribb összejöveteleknek a járható utak teljes hiánya is útját állta — kocsin csak «asszonyember» zötyögtette magát, urak lóháton jártak.

A nemesség műveltségi foka sem volt olyan, mely előtte a szokásos szilaj és lerészegedéssel végződő tivornyák helyett a komolyabb természetű társas találkozásokat kedvelté tette volna. Néhány főúr fia járt külföldi egyetemen, de a főiskola papok s leendő «deákok» által volt látogatva, kiket alacsony születés vagy vagyontalanság közpályára utalt. Kik magasabb politikai hivatalra készültek, valamely főúr mellett gyakorlati iskolában szereztek meg az első tanulmányokat, ennyi is elég volt nekik. Bányászt, mérnököt, ágyú mestereket, várépítőket s még lóidomítókat is mind mind külföldről kellett hozatni. A nemesség nem kereste ez emberek hivatalait.

Ilyen volt az ország a lengyel hadjárat kitörésekor. Egy kétségtelenül emelkedő ország, mely azonban még nem jutott el eddig az öntudatig, hogy maga tegyen magáért valamit. Minden attól függött, hogy fejedelme vele egyet értve s néha még ellenére is, a Bethlen és Rákóczy által kezdett reformokat tovább fejleszsze. Épen ezért s épen ennek a fejedelemnek az eddig elért vívmányokból semmit sem lett volna szabad kockáztatni, még a legcsábítóbb kilátásokért sem. Be kellett volna látnia, hogy otthon is vannak elégedetlenek, s a két szomszéd nagyhatalom, mely közt ő volt hivatva az egyensúlyt föntartani, csak az alkalmas pillanatot várja megbuktatására. Nem bírta felejtetni a török, hogy öreg Rákóczy György a csatamezőn Szalontánál s nem a német, hogy a diplomáciai téren a linzi békével megalázta: ha nem keresték is ezek az alkalmat, hogy a kölcsönt visszaadják fiának, de rokonszenvre egyiknél sem számíthatott ez. S még rosszabbul állt ügye a magyarország főuraknál, kivált katholikus szomszédainál: ezek nagyrésze gyűlölte a fejedelmet és vallását. Kiválik közülök Zrínyi Miklós — ez egyen kívül kevesen bírták oly tisztán belátni, hogy a kis Erdély fontos missioval bír a magyarság föntartása érdekében. De Zrínyi még akkor pályája kezdetén állott, szavai még nem bírtak nyomatékka. Ő már egészen átértette, hogy egy ország, mely idegen, határain kívül lakó dynastia alatt áll, provinciává süllyedt, s hogy Erdélynek meg van az az előnye az anyaállam fölött, hogy dynastiája magyar. A többiek

mind az anyaállam testéből kivált tartománynak nézték. S ez magyarázza meg Mikó Ferencz fölsóhajtását. «Minden veszedelem, mely Erdélyt érte, Magyarországból jött».

II.

Mióta Báthory Istvánnak fejére tették a lengyel koronát, minden feltörekvő fejedelem vágyainak netovábbját e korona képezte. Bocskay az alkudozások kezdetén halt meg. Bethlen Gábor hosszabb időn át egyengette útját s a céltól nem is volt messze, midőn súlyos betegsége kiragadta az élők sorából. Őreg Rákóczy György épen a választó országgyűlés megalakulásakor zárta be szemeit. Ennek a félszázados működésnek volt annyi eredménye, hogy Lengyelországban főként Lithvániában létezett egy erdélyi párt elég tekintélyes és hatalmas, hogy számot tegyen, s hogy a kozákok közt a Rákóczy név igen jó hangzású volt. Ha II. Rákóczy György paktál a többi pártokkal, minden nehézség nélkül célzt ér. A helyett azonban a svédekkel szövetekezett, kik Lengyelországgal háborút folytattak, s foglalás útján ama hatalommal osztozkodva, mint diadal bérét akarta fejére tenni a koronát, csakhogy a valláskérdésben ne legyen kénytelen engedni s az atyja által létrehozott svéd-erdélyi szövetségen csorlát ne ejtsen.

Ez a következetesség sokba került neki: fejedelmi székebe. Nem is következetesség volt az már, hanem makacsság, milyenné egy szűk látkörű korlátolt tehetségű embernél szokott fajulni. Örökölt hiba volt ez nála, csakhogy atyja makacsságán eszélyessége által uralkodni tudott, nem úgy mint ő. Ő nem ismerte az önuralmat. Forró vére, heves szenvedélyessége mindig túlságokba ragadta. Mint naiv hiszékeny politikus tervei-
nek csak egyik: csillogó oldalát látta — lelke úgy volt teremtvé, hogy az árnyék eltűnt előtte. Általán sok volt benne az ellentet. Jó és víg czimbora, szerette a zajos mulatságokat s államférfiait is inni tudó pajtások közül választá. Hanem azért rendkívül kötelességérző volt, bámulatos sokat dolgozott, sajátkezüleg írt leveleinek száma oly nagy, hogy az ember bámúl, hogy győzte megírni: s államférfiaitól is, azoktól a jól borozó czimboráktól, megkívánta kötelességeik pontos teljesítését. A vége az lett, hogy ezek sok tapintatlanságot követtek el egy néha már alapjában elhibázott politikai missio teljesítése körül.

Ideges, gögös, uralkodni szerető, hirtelen haragú ember volt, de ezért nem zárta ki, hogy ne méltányolja a családjához hívek érdemeit. S volt valami lekötelező, a hogy ezekkel közlekedett és ezek aztán még balsorsában is hívek maradtak hozzá, ragaszkodók, odaadók maguk módja szerint, a nélkül, hogy az őszinteség bátorságával bírtak volna. Így lehetett aztán, hogy Rákóczy nem ismerte ellenségeit s meg sem álmodta, hogy az első csatavesztés székét meg fogja ingatni. Mert ha a székelység ragaszkodott is hozzá, az atyjától sokat zaklatott szászság, a főurak egy része a Magyarországból beszármazott elnyomót látta benne, s el sem hitte, hogy más érdek kötné hazájához, mint az, hogy kincseiből akarja gazdagságát nevelni.

Szebb, fényesebb sereget mint a milyennel ő Lengyelország ellen indult, hogy azt X. Károly svéd királyéval egye-sítse, kívánni sem lehet. Két egykorú kép, elismert művésztől készítve, elénk állítja azt. S ha nem is bírnók egykorú emlé-kekben leírását annak, a mint ezek a képek föltűntetik, meg-győződhetünk arról, hogy ilyen dandárokat csak gazdag fejedelem állíthat ki. Daczára ennek, kockáztatottabb vállalatot sem lehet annál gondolni, hogy ő sok száz mérföldre menjen országától: mert a sereg inkább fényűzést mint realis haderőt képviselt. A székelységből s lakságból kikerült zászlóaljok, mint a közép-kori banderiumok néhány hónapi szolgálat után újakkal vál-tattak föl. Ezek közül senki sem jött azért, hogy harczoljon, hanem hogy zsákmánynyal megtöltözzék. Csak egy pár kis dan-dár a fejedelem körül képezte az állandó anyagot: az udvari katonák, a kék haczerók, a német zsoldosok s a tűzérség. A többiek jelentékeny részének szívében élt a Rákóczy név gyűlölete.

Bizonynyal ez hatással volt az események fejlődésére. Mert a lengyelországi seregnek tatárfogságba kerülése még nem volt kiheverhetetlen csapás: jobbadán csak pénzkérdés volt az. Aztán új sereget is állíthatott volna ki Erdély, mely azt pótolja. De készakarva állították elé azt mint kiheverhetetlen csapást a tatár rabok úgy, mint az otthoniak, hogy az indokolatlan Rákóczy-gyűlöletet magok s a világ előtt igazolják.

S így történt, hogy a mi a szívekben forrt, az országgyű-lésen tört ki. Ez volt a legrosszabb a mi történhetett, mert így lett világossá, hogy az ország nem érez a fejedelemmel. Pedig az lett volna a fő, eltakarni ezt a török előtt. A czarnastrog

bukás nem volt oly veszélyessé válható II. Györgyre, mint a szalontai diadal I. Györgyre nézve. Hisz ezúttal nem kellett a a töröknek saját megaláztatását leküzdeni, hogy megbocsásson az engedetlen souzerainnek, mint akkor. De öreg György le tudott fegyverezni minden ellenzeket s az ország mint egy ember állt mellette. Ez aztán nem tévesztette el hatását s a béke létrejött. A fiúban hiányzott atyja tapintata s határozottsága. Nem tudta meggátolni, hogy az ország szét ne vonjon : s ez volt a mi a törököt engesztelhetetlenné tette.

A szamosújvári országgyűlés már forradalmi térre lépett. A fejedelmet a sanyarú visszavonulás megtörte, s Szamosújvárra betegesen feküdt. Lesóványkodott, hogy alig lehetett ráismerni s a láz gyötörte. Eredetileg Deésre hívta össze a rendeket, de annyira gyöngé volt, hogy kocsin sem mehetett oda, s így tette át Szamosújvárra a gyűlést. Egészen szokatlanul egy nappal a kitűzött idő előtt a rendek már szép számmal megjelentek Deesen s a fejedelmi levelet azonnal tanácskozás alá vették. Rendszeres izgatást kezdtek már e kérdésnél ellene, melynek szálait Bethlen János és Haller Gábor fonták : az a Bethlen*) ki útját állta, hogy az a portai parancs mely Lengyelországból visszatérését elrendeli, hozzáig jusson, s ki Krakóban kardot rántott rá. «Nem is beteg, mondogatták, hanem attól tart, hogy ez a gyűlés olyan dolgokat fog szellőztetni, melyek székét és személyét érdeklik.» Elhatározták, hogy nem mennek várba, fiskus által bírt területre, hol nincs szabad szó, hanem a gerlafalvi nagy csűrben jönnek össze. Úgy is történt.

Másnap (szeptember 2-dikán) reggel hat órakor Baresay Ákos, a rendek elnöke, együtt találta a gyűlés tagjait. A tanácskozó teremben mindenkinek rangjához és állásához mérten megjelölt helye volt. Tanácsosok, ítélőmesterek, a királyi tábla bírái, közügyigazgató, főrendek — kik regalissal hívtak meg — vármegyék, székely szász-székek, s városok követei megtalálták az őket megillető padokat, úgy mint régen az országházban. De nem lelték meg a régi rendet. Ez az erős conservatív ország megtette a legforradalmibb újítást: magát a fejedelem fölé helyezé.

Hallatlan dolog volt azelőtt, hogy a fejedelmi izenet meg-

*) Hogy Bethlen János már ekkor, szeptember 6-dikán, részt vett a tanácskozásokban, Frankból tudjuk. De írja Horváth Kozma is.

hallgatása előtt megkezdjék a tárgyalást. Habár Barcsay, az elnök, kijelenté, hogy a fejedelem izenetét másnap beküldi, a rendek elhatározták, hogy azonnal hozzá fognak a tanácskozáshoz. S hozzá is fogtak, a nélkül, hogy joguk lett volna rá, habár egész jogos dolgot határoztak: vonassanak felelősségre azok a tanácsurak, kik a hadjáratot tanácsolták — mert a tanácsurak felelőssége a törvényben gyökerezett. A kérdés nem volt gyakorlati, mert egyen kívül mindenki tanácsolta s nem is lett következménye. De nem az volt a kérdés, hogy valakit megbüntessenek, hanem, hogy Rákóczyt megbuktassák. S tényleg nem is tárgyalták a propositiókat, hanem el kezdték feszegetni, hogy adja ki a fejedelem Bethlen Gábor hagyatékát, nyissa föl az ecsedi, pataki, munkácsi tárházakat, Sárkányt, Kerczet adja el a szászoknak, azért is, sok pénzt kap s ez összeggel váltsa ki a tatár rabokat. Hiába mondta a fejedelem «ha csak egy öltöző köntösben maradok is, mindent kiadok» — azzal sem voltak megelégedve, nekik az ő lemondása kellett. Ha mi beadjuk postulatumainkat — mondogatta egyik másik — meghal bűvában. Hetekig tartott míg a postulatumokat beadták: sem azt, sem az azokra adott választ nem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy a postulatumok megfelelték híróknek, de azért a fejedelem ezúttal még nem halt bele. Gondolhatólag a rendek nem voltak a válaszával megelégedve. Bethlen János zajgott, izgatott, szállásán «külön gyűlést» tartott a rendekkel s aztán a nyilvános gyűlésen elhatározták, hogy a tatár rabok kiváltása ügyét magok veszik a fejedelem mellőzésével kezökbe, e célra törvényt hoznak, hanem ezt nem terjesztik fejedelmi szentesítés alá. Meg is hozták, kiemelvén benne, hogy a fejedelem «alázatos postulatumokra való resolutiojában bántódásuk megorvoslásában keményen viselvén magát», ők magok kénytelenek a tatár rabok kiváltására megadóztatni magokat. S pontokba szedve felsorolják, hogy hol, ki mennyit fizessen. Gyakorlati eredménye ennek nem lett: mert ebből az adóból ha be is fizettek valamit, azt kézbe soha sem adták. Minden arra mutat, hogy a rendek többsége nem volt tisztában tette horderejével: lelkesedéssel szánta magát ez áldozatra — de a vezetők-nél a rabok kiszabadítása alárendelt kérdés volt. Ők demonstrálni akartak Rákóczy ellen, letörni ha lehet a név varázsát s egy hosszú küzdés magvát hintették el ezen a forradalmi országgyűlésen.

Ettől fogva egymást érték a török ágensek az országban. Nagyvezér, divánülő vezérek, határszéli pasák megbízható emberektől küldték leveleiket, melyekben Rákóczy letétele volt ugyan megrendelve, de a melyeknek vivői utasítva voltak, hogy az ország hangulatát kémleljék ki. Mikor már eleget tudtak, útnak indították Budáról a szultáni fermánt is. Rákóczy, ki éppen a várakat látogatta, a követség elé akart menni, de intést kapott, hogy a követség nem neki, hanem a három nemzetnek hozza a fermánt, s éppen ezért vele nem is fog érintkezni.

Hasonló eset bár ritkán, de fordult elé, hogy a szultán közvetlenül az országgal érintkezett s Rákóczy kénytelen volt Fejervárra (október 25-dikére) részgyűlést hirdetni. Ez a gyűlés a megelőzőnek volt következménye s attól csak annyiban különbözött, hogy érintkezéseiben a fejedelemmel több kíméletet tanúsított. Az ellenzék taktikájából folyt ez. Rákóczy fejedelemsége már tarthatatlan volt: most már csak azt kellett keresztül vinni, hogy letétele belháború fölidézése nélkül menjen végbe.

S ezt az ellenzék, mely mint a naplókblól látszik, még e csonka gyűlésen sem bírt többséggel, ügyes taktikával vitte ki: lépésről lépésre kényszeríté a fejedelmet hátrálni, ki pedig azzal a szándékkal jött Fehérvárra, hogy resignálni nem fog. Szép szavakkal, ígérekkel nem fukarkodtak, de a dolog lényegében nem engedtek. Nagy kitüntetéssel, fedetlen fővel fogadták a török követséget: csak Barcsaynak az elnöknek volt föltéve süvege. Nagy devotioval hallgatták meg a selyem tokból kiveti fermánt s kérdezték meg a követség vezetőjétől, hogy nincs-e szóbeli megbízatása? Még abba is belenyugodtak, hogy válaszadás előtt közöljék a fermant Rákóczyval, hanem a mint ennek izenete megjött, hogy ő elvárja az országtól, hogy a megpróbáltatás napjaiban is hű marad esküjéhez: már fölzúdult az ellenzék, hogy itt nem lehet másról szó, mint a fermánban foglalt parancs teljesítéséről. De bizony lehet, mondák mások, hisz ez veszedelmes példa volna jövőre.

Erre az ellenzék is engedékenyebb lett. Jó, hát előbb tárgyaljanak a fejedelemmel. El is készítik a választ az izenetre: nem akarják ők a fejedelem méltóságát csonkítani, hanem hát a követendő eljárás módozataira ő tegyen ajánlatot. A fejedelem azt felelte: tegye meg az ország s ezzel lépett arra a lejtőre, melyen nem volt megállás. Sok tárgyalás, hosszas viták után

meg is tette az ország: menjen a portához az országtól Rákóczy költségen fényes küldöttség, mely próbálja meg ezt engedékenységre bírni s addig maradjon meg a statusquo. De ez nem tetszett az ellenzéknek s keresztül vitte, hogy az megtoldatott egy kérdéssel: az esetre, ha kedvezőtlen választ kapnának mit fog Rákóczy a resignatioért követelni? Rákóczy nem vette észre, hogy minő hátsó gondolat van e kérdés mögött. Követeléseit két részre osztá: egyik személye, családja, birtokai biztosságára vonatkozó pontokat foglalta magában, a másik rész azt követelte, hogy helyette ideiglenes kormányzó neveztessek ki, ki csak a törökkel szemben legyen fejedelem. Erre aztán megtörtént az, mire Rákóczy nem volt elkészülve: úgy kezdtek tárgyalni a pontokat, mintha már megjött volna a tagadó válasz. Ezek fölött a pontok fölött napokig vitatkoztak, izeneteket váltottak a fejedelemmel, követeket küldtek hozzá. Egy véletlen siettette a lebonyolítást. Október 30-dikán követség jött a tatár khántól, azzal a fenyegető izenettel, hogy ha Rákóczyt le nem teszik, a khán elborítja az országot. A tatártól pedig nagyon feltek. Az a bőbeszédű Barcsay hosszú izgató beszédet tartott, hogy le kell tenni Rákóczyt, hacsak nem akarnak elveszni. Hisz egy szomszédjok sincs, kire támaszkodhatnak, mert Rákóczy mindnyájokat ellenségökké tette: 45-ben a németeket, 53-ban a moldvaiakat s kozákokat, 54-ben az oláhokat s 57-ben a lengyeleket és tatárokat. Erre aztán elhatározták, hogy Rákóczyt leteszik s Barcsayt az indványozót bízták meg, hogy ezt tudassa vele. Inkább az ablakon vessenek ki, mondá Barcsay, hisz az hálátlanság volna tőlem, ki mindent a Rákóczyaknak köszönök. Belátták, hogy igaza van s egy nagy követséget választottak, mely megvigye a fejedelemnek letétele híret. Most ismét újabb izenetváltások keletkeztek: de egy meggondolatlan szó, elmondva a fölindulás perczében, vesztére vált: «volna még neki kardja, melylyel magát védelmezze». Az ellenzek ezt fenyegetésnek vette s a «jus ligatumot» emlegette, melylyel Erdelyben szomorú emlékek voltak összekötve. Ezzel barátait is maga ellen ingerelte. Hiában mondta Rákóczy, hogy ő ebben külföldi támadás visszaverésére célzott: magyarázatát nem fogadták el. Ellenségei kezében éles fegyverré vált ez a szó: s ennek pressioja alatt készült el a kiegyezés pontozatainak kétértelmű és félremagyarázható szövege, melylyel ő meggyőződése szerint csak ideiglenes visszavonulását fedezte,

de a mely, mint Bethlenék hitték, a resignálásért való kárpótlását foglalta magában.

A dolgok ez állásáról senki sem igyekezett Rákóczyt fölvilágosítani. Egész csendben írták alá az ország térítvényét s minden ünnepélyesség nélkül cserélték ki az ő térítvényével. Nem bucsúztak el tőle, nem kísérték el a határig, mint hajdan Báthory Zsigmonddal tették. Gyalog hagyta el a palotát, csak László öccse s egy pár híve ment vele a város végéig. De talán még ki sem ért a városból s az új fejedelem már meg volt választva. Eleinte Keményről beszéltek: de ez nem kellett, mert féltek, hogy a tatár főlemeli sarczát. Azután Barcsay jött szóba: rákiáltottak, hogy oláh és alacsony sorsú — pedig jól tudták, hogy ha homo novus is, de régi nemes. Egy alkalmas perczben valaki fölvetette a kérdést: nincs-e köztünk Bethlen Gábor atyafia? Dehogy nincs: az öreg becsületes Rhédey Ferencz. Ez mindenkinek tetszett s megkezdtek a szavazást: egy nemes megállt az ajtóban, minden szavazó ennek süvegjébe dobta be szavazatát s távozott a teremből. Mikor az utolsó is kiment, összeszámították a szavazatokat s ennek eredménye Rhédey egyhangú megválasztása lett. Most a jó öregre föladták a fejedelmi ruhát s beültették a fejedelmi székbe. Aztán behívták előbb a tatár s utóbb a díszbe öltözött török követeket s bemutatták nekik az új fejedelmet, mint hűségök zálogát.

Így csinálta meg ezt az államcsínyt egy csonka országgyűlés, mely még részgyűlésnek is csonka volt, mert az ország egyharmada s a részek nem voltak azon képviselve. S megcsinálta színleg kényszernek engedve, de teljes tudatával annak, hogy jogtalanságot követ el. Hiszen ha csak a törököt akarta volna meggyőzni engedelmissége felől, annak már elég volt téve: bátran eloszolhatott volna. De Bethlen és Haller ezeket az előzményeket Rákóczy teljes megbuktatására akarták fölhasználni. Együtt tarták tehát a rendeket. Haller megírta a fejedelmi conditiókat s ezeket Rhédeyvel aláíraták. Azonban érezve, hogy egy ilyen csonka gyűlés nem hozhat törvényeket, sem a választást sem a conditiókat nem foglalta törvénybe — általában törvények alkotásától tartózkodott, valamint Rhédeyt sem eskették föl s magok sem esküdtek neki hűséget. Daczára ennek azt kívánták, hogy az ország Rhédeyt tartsa törvényes fejedelemnek: elrendelték, hogy a várak kapitányai s a fiscalis uradalmak igazgatói tegyék le a hűség esküjét. S a mi még ennél is fon-

tosabb volt, egy háromtagú kormányzóságot neveztek Rhedey mellé, mely állandóan mellette legyen s melynek tagjai Barcsay Ákos, a praetendens s Bethlen János és Haller Gábor, az ellenzék vezérei, voltak.

Sok baj forrásává lett ez a két határozat, melyeknek nem volt más célja, mint Rákóczy lábai alól észrevétlenül kirántani a gyékényt: de a melyek éppen ellenkező eredményt idéztek elő — mert azok lettek a kormányzók tehetetlenségének próbaköveivé.

III.

Rákóczy gyanakvó ember volt, nem bízott az új directióban, s nem hitte el annak, hogy a kapitányok elé szabott új esküforma visszahelyezésének útját egyengetné. Benn maradt az országban s kormányozta annak azt a nagyobb felét, mely kezén volt. S Rhedey is hiában írt a kapitányoknak, hogy tegyék le az esküt a provisoroknak, hogy csak az ő parancsára adják ki a fizetéseket: senki sem hallgatott rá. Ebből a hinárból, melybe egy törvénytelen országgyűlés ragadta az országot, nem láttak a kormányzók más menekvést, mint azt, hogy egyetemes országgyűlést hívjanak össze. (1659 január 9-dikére Megyesre.)

A mit aztán ez az országgyűlés tett, az nem megoldás volt, hanem új zavarok fölidézése. Bethlen és Haller nem látták be, hogy a hatalom Rákóczy kezében van s az a néhány főúr és a szászok — kikre ők számíthattak — szemben evvel erősebb actióra képtelen párt. Igazok volt abban, hogy Rákóczy nem ilyen komoly időkre termett ember, de nem volt igazok abban, hogy népszerűségét a Részekben nem vették figyelembe s conflictusokat idéztek föl ott, hol engedékenységgel talán meg lehetett volna a kérdéseket oldani. Nem is akartak compositiot vele, egyenesen megbuktatására törek s azt hitték, hogy ha most a teljes országgyűléssel szentesítették a csonka gyűlés határozatait, célzt is fognak érni. Pedig abban tévedtek: a Rákóczy-család már gyökeret vert s azt nem lehet olyan könnyen kitépni a földből. Intő szózat lehetett volna nekik az, hogy Megyes utczáin a hajdúk éltették Rákóczyt s szidták ellensegeit, hogy ezeknek egy követsége a tanácskozó

terembe is benyomult, honnan ki kellett őket vezettetni s hogy Rákóczy levélben is kijelenté, hogy letételét érvényesnek nem ismeri el és védeni fogja magát — tekintet nélkül az idők megannyi jelenségére nem mondtak le a reményről, hogy azokkal a novemberi végzésekkel fogják megbuktatni Rákóczyt. Egy egész sereg török tatár levél fölolvásával készítették elé a kedélyeket s elhatároztatták a rendekkel, hogy egy az összes rendek által aláírandó levéllel fogják Rákóczyt fölkérni, hogy a novemberi szerződés alapján vonúljon vissza az uralkodástól s hogy e levelet egy három tagú követséggel fogják hozzá küldeni. A levél már alá volt írva, meg volt pecsételve, midőn egy véletlen nem várt fordulatot adott a dolgoknak. Egy oláh követség ment át Megyesen, mely beizent a rendeknek, hogy ők most mennek Rákóczyhoz — ha a rendek akarnak a vajdának valamit izenni, visszajövet meghallgatják. Roppant zaj támadt ez izenetre: Rákóczy valami áruláson töri az eszét kiabálták s elhatározták, hogy a már kész levelet nem fogják neki elküldeni.

Ezt a hangulatot Bethlen és Haller egy olyan határozat keresztül vitelére akarták fölhasználni, mely Rákóczy teljes elmozdítását jelentette volna: javaslatba hozták, hogy Rhédeyt azonnal eskessék föl. Sokaknak nem volt ez ínyére, köztük Baresaynak sem, ki egy más indítvánnyal buktatta meg: «a négy satis male recepta religio prédikatorai álljanak elé s ítéljék meg, ha lelkiismerete sérelme nélkül letehetik-e az esküt Rhédeynek?» Erre lett aztán csak láрма: «nem kell paptanács!» kiabálták. Jó, mondá az ellenzék, írjunk hát Rákóczynek új levelet, s mutassuk ki abban, hogy a fehérvári egységet ő sokban megsértette. Szólítsuk föl, hogy öt nap alatt válaszoljon — különben az ország leteszi az esküt Rhédeynek. Ezt aztán elfogadták s a levélírással megbizottak még az nap este bemutatták: «suos foetos, ne dicam scorpiones» mint Frank mondja. Rendkívül érdes hangú írat volt, mely azzal fenyegette Rákóczyt, hogy ha tovább is a megkezdett úton halad, az ország visszaveszi tőle mind azt, a mit neki kárpótlásul a lemondásért adott. A mint a levél szövegét jóvá hagyták, Petky Istvánt Rhédeyhez küldtek s tudtára adták, hogy öt nap múlva föl fogják esketni. Ekkor Bethlen kiment a gyűlésből, bezáratta a város kapuit, a kulcsokat magához vette s a kőfalakon is saját őrségét helyezte el, hogy e határozatról senki a várból hírt ne vihessen ki (január tizennegyedikén).

Ez a rendszabály még másnap is tartott. — Senkit sem eresztettek ki a városból az egy Bánffy Dénest kivéve, ki a levelet megvitte Rákóczynak. Az volt a célja az ellenpártnak, hogy Bánffy visszajöveteléig úgy intézzenek el mindent, hogy akkor Rhédey fölesketését végrehajthassák. A Rhédey-féle conditiókba már, eltérőleg a korábbi fejedelmi conditióktól, beléttették, hogy ezentúl a tanácsosokat az ország válaszsza s a fejedelem megerősítse (előbb megfordítva volt), s most ez alapon Haller Gábor eléállt az indítvánnyal, hogy válaszszanak országgeneralist s tanácsosokat — és megválasztották Hallert generalissá, kiegészítették a tanácsot Rákóczy-ellenesekkel s az összes tanácsi rendet, még a Rákóczy által választottakat is, új eskü letételére kényszerítették. Aztán a fejedelmi trónt is földíszítették s elrendelték az összes erdélyi hadak fölkelését.

Íme egy negyed évi fejetlenség után oda jutott a forradalmi országgyűlés, hogy magát a fejedelem fölé emelte, egyoldalúlag a törvényhozás egyik főfactorának hozzájárulása nélkül változtatván meg az erdélyi közjognak egyik legsarkatosabb pontját. De még nem volt elegendő ereje, hogy annak érvényt tudott volna szerezni. Bánffy visszaérkezése, az általa hozott hírek (január tizenhetedikén) a gögös elbizakodottságot gyáva kétségbeeséssé változtatta. A goromba és tapintatlan levél által felbőszített Rákóczy hadaival nyakukon van. A fejedelem befogatott kocsijába, Bethlen, Haller s a többiek pakoltattak — már készen voltak a futásra, midőn eszökbe jutott, hogy talán mégis előbb meg kellene hallgatni Rákóczy választát.

Összegyűltek hát esti kilencz órakor a templomban. Rákóczy válaszában szemrehányásokat tett ugyan nekik, de kegyelmet is ajánlott: ha megtérnek vasárnapig, nem vezeti ellenök hadait. Egészen föllélegzettek a rendek: követséget küldtek hozzá Barcsay vezetése alatt, azzal az ajánlattal, hogy áldozó csütörtökig kössön velök fegyverszünetet s addig igyekezzen megengesztelni a portát. Barcsay már elútazott, midőn az új generalis egy csomag elkobzott levéllel, s ezek közt olyanokkal, melyeket Rákóczy Barcsaynak írt, a rendek közé lép. Mind fölolvasták ezeket s oda magyarázták, hogy Rákóczy dolgai még sem állanak oly fényesen, mint hitték — és azonnal elhatározták, hogy az összes törvényhatóságokat föl fogják szólítani, hogy maradjanak hívek az országhoz (január 20).

Már azt hitték, hogy minden jól van, midőn jött a hír,

(január 24-ike éjjelén), hogy Rákóczy hadaival Megyes közelében Balástelkén van. Volt erre ijedtség. Rhédey Segesvárra készült, Bethlen, Haller menekülni akartak, már a katonák egy része el is indult. De csak hamar észretértek, hogy így csapatokra szakadva legbiztosabban Rákóczy kezébe kerülnek. Elhatározták hát, hogy maradnak. Korán reggel (január 24-dikén) Rákóczy egy trombitását bekötött szemekkel Rhédeyhez vezetik s ez ura nevében felszólítja a rendeket, hogy Rákóczyt ismerjék el fejedelemnek. Új parlamentirozás kezdődött. Rákóczy azt kívánta, hogy Haller és Bethlen menjenek ki hozzá — de ezek nem akartak. Másokat küldtek ki s most visszatért Barcsay a hírrel, hogy nincs más menedék, mint ha meghódnak. Még most is haboztak — ekkor beizente Rákóczy ultimatumát: «vagy fejedelem leszek, vagy itt fogyatom s veszttem életemet». Erre aztán készeknek nyilatkoztak meghódnak azon föltét alatt, hogy Rákóczy amnestiát adjon, s régi szabadságait állítsa helyre.

«Pál fordulójának reggele — mondja Frank — a rendek fordulásának reggele volt, mert ezek felé sem nézvén Rhédey palotájának, Barcsay lakására mentek.» Szóba hozták, hogy Rhédeytől követség által búcsuzzanak el, hogy e helyett a gyűlés helyett újat kellene Fejérvárra hirdetni, midőn Rákóczytól meghívót hoznak be, mely épen e napra (január 25-dikére) új gyűlést hirdetett. Nem sokkal utóbb Rákóczy is megjelent.

Új gyűlés kezdődött tehát a rendes formák megtartásával: üdvözltek a fejedelmet s ez beküldte proposícióit. Rákóczy helyes tapintattal megoldá a múlt gyűlés egyik függő kérdését: a néhány nap előtt választott tanácsosokat megerősíté s csak azt kívánta, hogy ezek új esküt tegyenek le. Abban is előékeny volt, hogy proposícióiba bevette a sérelmek orvoslását. Könnyű volt ez ellenzéki izgató themának, de nehéz komoly munkának. Ez nem mást jelentett, mint azt, hogy az *Approbata* egy részét forgassák föl, azt a nagy codificatiót, melyet Erdély legkitűnőbb jogtudósai csak néhány év előtt végeztek be. A főurak és rendek meg is hasonlottak e miatt a kérdés miatt — ez utóbbiak el akarták halasztani. Ezek többen voltak s leszavazták a mágnásokat. «Nagy dolog uraim, kiáltá a boszús Barcsay, hogy most kínálnak szabadságunk megadásával s még sem kell azoknak, kiknek tetve sincsen.»

De bizony leszavaztatták, az orvoslandó sérelmek formulázását elhalasztották a közelebbi gyűlésre.

Még zajosabb vitákat idézett elő az évi adó megszavazása, a székelyek egyetemes hadfölkelésének kérdése s a porta azon kívánata, hogy Boros-Jenőt — minthogy ez már egyszer hódoltság volt — adják a budai basa kezébe. Az elsőt megszavazták, a székelyeknek megengedték, hogy táborozáskor magok helyett alkalmas helyettest állíthassanak, s a budai vezérhez az ország nevében levelet intéztek, tudatván vele, hogy Rákóczyt visszahelyezték székébe s fölkérvén közbenjárását a portánál, hogy ott Jenő követelésével hagyjanak föl. De ugyan akkor törvénybe iktatták, hogy nagy és fenyegető veszély idejében a fejedelem tanácsosaival hadfölkelést hirdethet.

A mint a határozatokat meghozták, a rendek szerettek volna (január 30-dikán) eloszlanı. De a törvények még nem voltak fogalmazva s a fejedelem, hogy együtt tartsa a rendeket, másnapra meghívta őket ebédre. Csakugyan együtt maradtak s másnap megerősítették a törvényeket.

Így lett vége ez ingerült gyűlésnek, melyen még a tettelességek sem hiányoztak. Egy székely, Szotyori, a fejedelmi palotában éles szavakat ejtett ki, miért Petki az udvarmester kivetette a palotából s megverette. Két főúr, Kun István és Mikos János, egyik ülésben összevesztek; ez utóbbi kardot rántott s csak a közvándló közbelépésére csöndesedtek le. Az ingerültség mondhatni a levegőben volt: mindenki érzé, hogy ez a gyűlés nem simította el, hanem még élesebbé tette a függő kérdéseket. Csak Rákóczy bízott a jövőben: vérmes reményeit sem csalódásai, sem tapasztalatai nem hűtötték le. Még a visszavonulás hónapjaiban egy nagy mérvű diplomatiiai actio megkezdésére tette meg az első lépéseket. Közép, kelet és éjszaki Európa államait, főként a római császárt arról akarta meggyőzni, hogy érdekekben áll az ő fenyegetett ügyét támogatni. Követei jártak a tatároknál, svédeknel, kozákoknál, megnyerni ezeket ha lehet, vagy legalább fölhasználni a lengyelek fekentartására; a két oláh vajdánál biztosítani hűségöket s ragaszkodásukat továbbra is s a császárnak fölajánlani ennek véd- és daczszövetségét még a török ellen is — de egy bukott fejedelem mit várhatott volna egyebet biztatásoknál s kétése ígéreteknel? Az volt a legrosszabb ránézve, hogy ő ezeket is kész pénznek vette, egész eljárási programját ilyen delibábokra építé. Ter-

mészetes volt, hogy minden fenyegető hír, mely a törökök készülődéseiről jött, újabb fegyver volt azok kezében, kik végleges elmozdítását sürgették. Létjogot adtak ezek sokak szemében annak a pártnak, mely azt hirdeté, hogy annak idejében ők fogják a török-veszélyt az ország fejeiről elháríthatni.

Sem ereje, sem tehetsége nem volt Rákócznak, hogy ilyen válságos időkben a pártok közti ellentéteket ki tudta volna egyenlíteni. Az áprilisi és májusi két országgyűlésen, — az utolsókon, melyek az atya által épített fehervári országházban tartattak — már kiegyenlíthetetlené lett az ellentét. Makacs és elvakult ember kétségbeesett szilárdságával ragaszkodott az eszméhez, hogy ha kenyértörésre kerül a sor s a török megtámadná, a császár érte, az ország integritásáért, fegyverét a mérlegbe vetendi — nem gondolván meg, hogy a római császár nem tartja érdekeben állónak az ő magyar királyságának biztosságáért, egy eretnek országnak integritásáért megtörni a török békét. Ez eszme adott irányt minden intézkedésének, s mikor a kevésbbé vérmes reményű rendek, nem sokat bízva a császár segélyében, mind sürgetőbb, kihívóbb kérdésekkel fordultak hozzá, hogy mit tegyenek azokkal a török követekkel, kiket az ő mellözésével a gyűlésen fogadtak, mit válaszoljanak az elmozdítását rendelő fermanokra, még akkor is úgy intézte ezekre adott válaszait, hogy még visszavonulásában is megtartsa egy kibuvó ajtót, mely a császárnak lehetővé tegye a beavatkozást. Ide célzott, mikor örök és elvülhetetlen törvényül fogadtatta el a gyűlésen, hogy az ország integritásából semmit sem szabad föláldozni s nóta alá essék az, ki Jenő föladását szóba merné hozni, mikor kijelentette a türelmetlenkedő rendeknek, hogy ő szívesen lemond, ha a porta fölhagy Jenő követelésével és szultán Szuliman áthnamejét megerősíti. S még mindig ebben a segélyben bízott, mikor a júniusi gyűlés legkritikusabb percében azt a kérdést vetette föl: hogy ha a török megtámadja Erdélyt, készek lesznek-e ők a haza megvédésére fegyverhez nyúlni?

Nem lehet rokonszenv és megilletődés nélkül kísérni a sisyphusi munkát, melyet Rákóczy ez egyenetlen harcban kifejtett. A rendek elég érthetően tudára adták, hogy ők megtámadtatásuk esetében sem fognak fölkelni a török ellen, hanem megadják magukat a sorsuknak. «Hát én, mondá elkeseredetten, védni fogom magamat, vedni foglak titeket — nem Erdély-

ben, mert arra a magyarok és székelyek nélkül elégtelen vagyok, hanem a Részekben». Barcsay Ákost egy székelyvel és szásszal kormányzókká nevezte ki, maga a Részekbe vonúlt s két szép diadallal kinyomta innen az ide beütött török hadakat. Remélte, hogy e két diadal az erdélyieket is föl fogja villanyozni, s minthogy értesült, hogy délről és keletről török és tatár hadak nyomúlnak Erdélybe, rendeletet adott helytartóinak, hogy ezek hirdessenek hadfölkelést Ilyére (július 9-kére).

De itt a forradalmi országgyűlések megméltelyezték az országot: nem ellenállásra, hanem föltétlen meghódolásra gondoltak. Az ilyei tábor szétszaladt az első rossz hírre, s a Fejervárra augusztus elejére a Rákóczy parancsából összehívott rendek már egészen Bethlen János és Haller befolyása alatt állottak, s elhitték nekik, hogy ha a török-tatár ellenállásra nem talál Erdélyben, nem fogják bántani az országot. S Bethlen vezetése alatt követeket küldtek Rákóczyhoz azon fölszólítással, hogy mondjon le az uralkodásról. De Rákóczy nem mondott le; maga és az ország becsületével megegyezőbbnek tartotta a fegyveres ellenállást — s a rendeket az egymásra érkező rossz hírek határozathozatal nélkül szétkergették. Ezek a rossz hírek beteljesedtek: török-tatár hadak nyomúltak az ország ellen s állást foglaltak a határ szélén.

A helytartók e szorongatott helyzetben nem tudtak mást tenni, minthogy újra elrendelték a táborba szállást. Nagy-Sinken csakugyan összejött némi haderő — melyet inkább a kétségbeesés mint a haza védelmének óhaja hajtott össze. Nem is ellenállásról tanácskoztak ott, hanem föltétlen meghódolásról, s e célból egy háromtagú követséget küldtek a szerdárhoz, még mindig azzal a reménynyel biztatva magokat, hogy ezzel elfordíthatják a veszélyt az országról.

A követség élére nem országos határozat következtében, hanem egész véletlenül Barcsay került. De mire ezek elindultak, a portyázó hadak már beütöttek Erdélybe s mire Jenő alá értek volna a szerdárhoz, a tatár hordák már föl is dúlták Erdély egy harmadát, föl különös szenvedéllyel magát a fővárost Fejervárt, főiskolájával, országházával, templomával, fejedelmi palotájával.

IV.

Rákóczy egy felév előtt egyik manifestumában figyelmeztette az országot, hogy a porta nem annyira az ő személyére tör, mint inkább azon van, hogy őt, «mint pástort elszakadván nyájától, kifakaszthassa mérges fullánkját». S hogy igaza volt, a követség nem sokára tapasztalta. A szerdár szóba sem állt velök s a budai pasa is csak akkor, midőn az országnak leggazdagabb és védtelen része már ki volt pusztítva; ekkor pedig olyan követeléseket tett, milyeneknél szigorúbbakat egy diadalmas hadjárat s megnyert csaták után sem tehetett volna: az évi adót tizenkét ezer aranyról negyvenezerre emelte, a bánságokat s Jenőt követelte, s ötszázezer tallért vetett rájuk mint sarcot — tehát akkora összeget, mely mai értékben mintegy nyolcz—tíz millió forintnak felel meg. De mi mind ennél rosszabb volt: kinevezte fejedelmökké Barcsay Ákost.

Íme ez volt Bethlen és Haller mérsékletének következménye, ez volt a hívek és odaadók jutalma. Most már igazán minden el volt veszve, még a becsület is. Ez volt a legrosszabb, a mi történhetett — mert az ennél képzelhető rosszabbat, Erdély pasasággá változtatását nem is akarták megkísérteni, azzal csak Barcsayt s követársait ijesztgették, hogy amannak fejedelemmé tételét az országgal is elfogadtassák.

Az a két had ugyanis, mely kelet és nyugat felől egyszerre rohanta meg az országot, a török és tatár had, azzal az elhatározással jött az országba, hogy megváltoztatja a fejedelem személyét. Azonban csak a tatár khánnak volt programja, hogy kit ültet a fejedelmi székbe: Kemény Jánost s ezt el is hozta az ország határszéléig, de ő ezt a törvényes formák megtartásával országgyűlés által akarta eszközölni s Kemény egy bizalmas emberét be is küldte Erdélybe, hogy részt vegyen a választó országgyűlésen. A szerdár és khán közt azonban nem volt jó egyetértés — s az elsőnek a khán embere nem kellett. Ő hát egy bevégzett ténnyel akarta szembe állítani a Kemény népszerűségére számító khánt s a megrémített országot: ezért nevezte ki Barcsayt fejedelemmé és ezért fenyegette az országot azzal, hogy ha az ő általa kinevezett embert nem ismerik el fejedelmöknek, Erdélyt pasasággá változtatja.

Tényleg pedig esze ágában sem volt, hogy ezt meg is kísértse. Ez a dolog még is némi kockázattal járt volna. Rákóczy az ország felső részében számba vehető haddal rendelkezett, s az önfentartás ösztöne Erdély egész haderejét fegyverbe szólíthatta volna. Ennek a kettőnek egyesülése jelentékeny bonyodalmat idézhetett volna elő. Egyszerűbbnek tartá hát a megkezdett úton haladni. Egy év óta emésztették Erdélyt a megszakadás és pártharczok — ennek az állapotnak további föntartása sokkal könnyebb mód volt célhoz vezetni őt, mint az országot a kétségbeesés küzdelmébe hajtani, melyvel elvégre még az imperium beavatkozását is fölidézhetette volna. Hadd küzdjön hát továbbra is a két párt, hadd emészsze, fogvassza magát.

A siker nem is maradt el. A khán a fejedelmi kinevezés hírére, első meglepetésében nem tudva jobbat tenni, Keményt visszavítette Krimiaába, s ez idő szerént Barcsay egyedül Rákóczyval állt szemben — no meg az országgal. Ezzel pedig nem volt nehéz elbánni. Bizonyínyal nem kizárólag személyes gyűlölet és nagyravágás vezette Rákóczy két hatalmas ellenségét a makacs és kitartó küzdelemben. A szultán köntöséhez ragaszkodás több mint egy század óta sarkkövét képezte az erdélyi politikának s nekik komoly aggodalmaik lehettek, hogy az út, melyen Rákóczy halad, az országot az elszakadás lejtőjére fogja vezetni. De vajon nem ők kergették-e Rákóczyt az elszakadás útjára, egy török pártot állítván vele szembe, mintha ő már megtagadta volna a portai főnhatóság elismerését? S nem ez a végzetes botlás a pártokra szakadásnak fölidézése lett a legtöbb bajnak kútforrásává? S nem ezt igazolta-e politikájok eredménye? Hisz mit értek el azzal? Ma egy év után ott állottak, a hol egy év előtt: mint akkor, most is két fejedelem volt: egy délen, egy éjszakon. A különbség csak annyi, hogy az éjszaki részek fejedelmének birtokát még nem taposta ellenséges ló lába — de azon részeket, melyet a szerdár által kinevezett fejedelem volt elfoglalandó, a föl nem lázadt részeket ugyancsak kirabolta a török!

Érezte is e helyzet nyomasztó voltát mindenki: de letérni a megkezdett útról már nem lehetett. Nem volt más hátra, mint országgyűlés által elfogadtatni a megtörtént kinevezést s megfordítva, mint közjogilag állott, megválasztani azt, kinek «a hatalmas császár bot»-ja már átadatott. A meghívón, melylyel Bar-

csay (1658 október 5-dikére) Segesvárra összehívta a rendeket; még nem nevezi magát fejedelemnek, de elmondja, hogyan kellett «a fejedelemséghez való eszközökhöz» nyúlania.

S a gyűlés első napjaiban nem is nevezték fejedelemnek: csak Barcsay uramnak a főrendek, bán uramnak a tekintetesek, ő nagyságának a kisebb rangúak s mostani urunk ő nagyságának az alsó rend. Ilyen szellemben indult is meg a vita, a hosszas exposé daczára, melyvel Barcsay az eddig történeteket előadatta. Ekkor jelenté Haller, hogy a gyűlésre eljött kapucsi pasa tizenkét kaftánt hozott magával a tizenkét tanácsúr számára s az az akarata, hogy azok a gyűlésen az ő jelenlétében öltsek föl ezeket mint hűségök jelét: a ki nem fogadja el, azok nevét föl fogja írni. Más szavakkal ez annyit tesz, hogy az ország ismerje el Barcsayt fejedelemnek.

Minő formák közt tegyék ezt? ez volt most a kérdés, mert mindnyájan szerették volna — mint Frank mondja — megmosni a ködmönt, de úgy, hogy el ne vizesedjék. S most kitűnt, hogy itt benn a házban is hatalmas pártja van Rákóczy-nak. «Hol van Rákóczy, mit csinál?», kezdék kérdezzetni a rendek s három napi tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy egy szép hangon tartott kérő levéllel értesessék meg Rákóczyval, hogy ők még most sem szakadnak el tőle, s Barcsayt csak addig uralják, míg ő a portát meg nem engesztelné, de azért Barcsay addig legyen «realis uralkodó» — a tizenkét tanácsúr pedig öltse föl a kaftánt. Nagy pompával meg is tették negyednapra a kapucsi pasa jelenlétében — a távollevő hat tanácsúr kaftányait magokra adván föl, mire a pasa elhagyta a termet.

Azután következett a beigtatás. Haller Gábor üdvözölte a fejedelmet s ez könnyek közt válaszolt. Azután kiküldték Hallert, Bethlent és Lázár Györgyöt, hogy írják meg a condi-tiókat más napig, mikor fejedelem és rendek leteszik az esküt. Hallerék el is készültek a condi-tiókkal: annak egyik pontjával az országgyűlést a fejedelem fölé emelték, elrendelvén a Rhé-dey-fele condi-tiók alapján, hogy a három nemzet által közmeg-egvezéssel hozott végzés fejedelmi szentesítés nélkül is törvény legyen. A mint ezek fölolvastattak s jóváhagyattak, Barcsay s a rendek letették az esküt: melynek érvényessége, mint mon-dák, addig fog tartani, míg Rákóczy a portát meg nem engeszteli. Hátra volt még a condi-tióknak, esküknek articulusha foglalása, de a hír, hogy Rákóczy hadaival közelget, szétűzte a rendeket.

Vak lárma volt: Rákóczy meg sem mozdult helyéből. De ott a Részekben számot tevő haderő élén, kezében az ország tekintélyes részével mégis élő fenyegetés volt azoknak, kik a dolgok új rendjét szerették volna megszilárdítani. Nem sokat bízva abban, hogy a hozzá küldött követek megfogják ötlet nyugtatni, Barcsay elrendelte a hadfölkelést s egyszersmind Maros-Vásárhelyre (november 6-dikára) országgyűlést hirdetett.

Itt kellett bevégezni azt, mit Segesvárt kezdtek — s hogy be is végezzék, arról gondoskodtak. Egy bég is megjelent a táborban egy török csapattal, nem nagygyal, de elegendővel arra, hogy a helyzeten uralkodjék. Barcsay még mindig azt hirdette, hogy neki nem kell a fejedelemség, terhére van az s szabadulni szeretne tőle, a bég pedig mindig fenyegetődzött, hogy ha az ország engedetlenkedik, ilyen s olyan büntetés éri. Bethlen János behozta a fejedelmi propositiókat a rendek közé, melynek első pontjában Barcsay lemondását jelenté, okúl adván, hogy a rendek közt meghasonlás uralkodik s midőn a rendek nem ezt, hanem a Rákóczytól érkezett leveleket akarták tárgyalni, föláll Haller azzal a kijelentéssel, hogy a bég élő szóval akar egyet s mást közölni a rendekkel.

A bég be is jött tizenkét fő török kíséretében. Eddig sem volt szokatlan dolog, hogy a porta követe megjelent az ország rendei közt, de őt mint követet megillető külön helyet foglalta el s nem vett részt a tárgyalásokban. Ez a bég más divatot hozott be. A rendek közé ült s szétnézve, magyarul kérde: «itt vannak-e a tizenkét székes urak?» S az őt jelen nem levőt fölírta. Haller erre megjegyzé, hogy egy ezek közül Kemény, tatár rabságban van. «Az mely Isten vele tette, felelé a bég, azon Isten onnan kiveszi, mikor akarja».

Azután a rendekhez fordult a bég: «akarjátok-e uralni a mostani fejedelmeteket? a hatalmas császárhoz tartjátok-e az hűséget, avagy amaz pártos Rákóczyhoz?» A rendek megdöbbenéssel fogadták e kérdést s a bég ezt észreveve, zavartalanul folytatta: «nyissátok föl a szemeteket! minálunk Törökországban a fának ágait megnézik mint nőttenek ki az tövükből s a mely ág rossz gyümölcsöt terem, azt elmetszik s más jó ágat tesznek beleje. Ti is, a ki nem igaz az hatalmas török császárhoz, annak a nyakát messétek meg s jószágát adjátok más igaz embernek: ezt parancsolja a hatalmas császár».

Mindenkinek névszerint kellett felelni. Midőn a sor a

csikiekre került, egész méreggel kiáltott rájuk: «a szemetekből látom, hogy hamisak vagytok! félre néztek, az orrotokat bevonjátok a mentétekbe, félvállra feleltetek! de hamisak vagytok. Az igaz embert szemeiből megismerem». El is akarta őket fogatni s csak nagy nehezen lehetett vele megértetni, hogy ez a törvények szerint nem megy. S mikor Csegezi Tamás sem felelt ínye szerint «ha hamis ember vagy — rivalt rá — nyakadnál fogva vonzalak ki».

Sa mint a nyilatkozatok véget értek, a bég elrendelése, hogy szemelyenkint üljenek föl Rákóczy ellen s távozott a teremből.

Most már elment a rendek kedve a Rákóczy-levelek tárgyalásától, ráfanyalódtak a fejedelmi propositiókra. Kéréssel fordultak Barcsayhoz, hogy vonja vissza lemondását: ők a segesvári végzések szerint akarnak élni-halni vele.

De Barcsay nem hitte, hogy a rendek már eléggé megvolnának törve. Másnap (november 9-dikén) újra küldött üzenetet: hogy ő ragaszkodik lemondásához: hiszen a kik itt vannak, azok sem értenek egyet és sokan nincsenek is itt. A bég holnap el akar indulni, s ő is jobbnak látja, hogy vele menjen. Lett erre láрма! rákiáltottak a székelyekre: «nosza ti árulók! a nyáron is miattatok vesztünk, most is miattatok veszünk». «Uram, uram felelé Pünkösdy, ne gyanúsítsanak kegyelmetek, hallgassanak meg». «Ne mentegetőzzel, vágott közbe Bethlen, nem gyanúsítunk, hanem tudjuk, hogy árulók vagytok s te vagy köztük a fő».

A zaj lassanként lecsillapult s most minden, a mit Bethlen és Haller akartak, határozatba ment. Izentek Barcsaynak, hogy a hova ő megy, oda mennek a rendek és elhatározzák, hogy írnak Rákóczynak, hogy ha a fiskális javakat nem ereszti ki kezéből, haddal mennek ellene, írnak az udvarában szolgálóknak is, hogy a ki tíz nap alatt nem jön személyesen Barcsayhoz, hűtlenségi pörbe esik; elrendelik, hogy a ki nem jött el a gyűlésre öt nap alatt jelenjen meg, hogy a papok s az özvegy asszonyok is tegyék le az esküt a három nemzet uniójára s a homagiumot — ez utóbbiak (az asszonyok tudniillik) azért mert az ő útjokon értesül Rákóczy mindenről «ők az ország fölzavarói most, majdan árulói».

De a bég még ezzel sem volt megelégedve. Barcsayt is vádolta, hogy Rákóczyyal tart; álnokság, mondá neki egy dél-utáni gyűlésen, minden dolgotok; az nem lehet, hogy a farkas-

nak szája is tele legyen s a bárány is meg ne szakadozzon». Barcsay sértődve a gyanúsítás miatt, azt ajánlotta: kérje meg a bég a khánt, hogy ez Keményt negyvenezer tatárral küldje Lippához.

Valószínűleg ezzel a jelenettel is az ingadozókra akartak hatni. Pedig aligha volt rá szükség. Meg voltak már puhítva a rendek, úgy határoztak, a mint Bethlennek és Hallernek tetszett. Senkinek sem jutott eszébe ellentmondani, hogy a segesvári választás, Barcsay conditioi és esküje articulushoz ne irassanak. Szó nélkül aláírták a Rákóczyhoz intézett levelet s azt is, a mit a vezér basához írtak. Elfogadták a többi articulusokat is, melyek közül az egyik, az általános, még a szászkokra is kiterjedő hadfőlkelést elrendelte, egy másik pedig az adót magokra a nemesekre s nem a portákra szabta, egészen a szamosvári alapon. S így történt, hogy ez az országgyűlés, mely saját hatalmát a legszélső határig szélesíté ki s a servilismusnak és megaláztatásnak olyan példáját tünteté föl, milyennel korábban soha s később is alig találkozunk.

V.

A hadfőlkelés megszavaztatásával Barcsaynak nem volt célja támadni: csak a kezénél levő tábor együtt maradását akarta biztosítani, hogy feddve legyen az esetre, ha Rákóczy a Részekből beütne Erdélybe. Ilyen későn, Szent-Demeter napja után, török segélyre sem számíthatott — rég elmúlt már az az idő, mikor Bethlen Gábor a kezénél levő török hadat megtanította arra, hogy nekik «nincs Szent-Demeter napja». Aztán Barcsay magyarjai, szászai is szerettek volna már haza menni, s a téli táborozás sanyarúságait aligha szívesen tűrték. De Barcsay együtt tartotta őket, sőt úgy tett mintha komoly céljai lettek volna. Egymásra tartotta a tábori országgyűléseket (hat hét alatt négyet), ismét fegyvetőzött, míg végre megállapodott Deésen s elhatározhatta, hogy kísértsék meg Rákóczyval a kiegyezést: vegyék őt rá, hogy Váradot a Részekkel békés úton eressze ki kezéből.

Szerencsére volt egy megbízható híve, ki szívvel lélekkel ragaszkodott hozzá, s Rákóczynak is régi tanulótársa, kedves embere volt: Lázár György. Együtt hallgatták a schola aulica-

ban Bisterfeldet s az életbe is együtt léptek ki. Azután is érezte a fejedelem kegyeit, s bár meggyőződésből Barcsay politikájához szegődött, soha nem szidalmazta régi urát s nem játszott föltűnő szerepet. Higgadtsága, mérséklete, tapintata alkalmassá tették a közvetítő szerepre s csakugyan jól választott Barcsay, midőn őt állította a követség élére, melyet Rákóczyhoz küldött.

Az utolsó tizenöt hó alatt Rákóczy is sok csalódáson ment át. Vajdái kikre épített, bukott emberek voltak. A tatár khánba vetett bizalma rettenetes csalódással végződött. Követei a svéd-től, kozáktól üres biztatásokat hoztak. Bécsből már nem is biztatták: ellenséges áramlat uralkodott ott a török frigy megszegése ellen, mert

Olyak adnak az királynak tanácsot
Kik nem ették az alföldi kalácsot.

Mindez ha nem is csüggeszté el Rákóczyt, de elkedvetleníté s hajlandóvá tette őszinte, becsületes kiegyezésre. Most sem kívánt többet mint azt, hogy a múlt évi kiegyezési pontok megtartása s végrehajtása iránt elegendő biztosítást nyújtsanak neki, s híveit ne büntessék ragaszkodásokért. Mialatt Barcsay egymásra írta az ideges leveleket Szatmárra Rákóczynak, Lázárnak, ezek pár nap alatt kiegyeztek a föltételek iránt s azokat (1659 január 30. 31.) írásba foglalták.

De ha Rákóczy és Lázár őszintén nyújtanak is egymásnak békejobbot, Barcsaynak meg voltak az ő hátulsó gondolatai. Mialatt azok Szatlmárt tárgyaltak, Bécsben Buday és Haller János, Barcsay követi, arra akarták rávenni a császárt, hogy Szabolcsot és Szatlmárt, melyeket a linzi béke Rákóczynak személy szerint biztosított, vegye tőle vissza — mert ha ezt nem teszi, a török ezt békeszegésnek fogja tekinteni. S azután, hogy a pontok létre jöttek, még mindig talált Barcsay módot egy-egy záradékot becsúsztatni, mely a török kényszer ürügye alatt utat engedjen neki a visszavonulásra.

Végre is a pontok fölött véglegesen az országgyűlés volt határozandó s Barcsay összehívta a rendeket Beszterczére (február 26.).

Ezen a gyűlésen már teljesen Haller és Bethlen uralkodtak. Miért is gőrdítettek volna a visszalépő fejedelem párthívei nehézségeket eléjük, mikor Rákóczy visszavonúlt a küzdőtérrel s

ezzel minden további ellenállást hiúnak és meddőnek jelentett ki? Többé már nem volt más föladatuk, mint arra ügyelni, hogy se őket, se a Rákóczy udvari szolgáját hűtlenségi pörökkel ne zaklathassák, confiscatiokkal ne károsíthassák; s épen ezért többen közülök, Kapi György, Bethlen Farkas és Gergely, Enyedi, Szentpáli, Ebeni megjelentek e gyűlésen.

A minthogy erre nem hiányzott a kedv a Barcsay-pártiakban, s hogy az jövőre se lankadjon, arról gondoskodtak Bethlen és Haller. Nem lehetett a véletlen műve a korábbi országgyűléseken, hogy akár mikor tárgyalásba került Rákóczy valamely levele, mindig volt kéznél három négy fenyegető török levél, melynek fölolvásával ellensúlyozták annak hatását. A török beavatkozással való ijesztgetés most sem tévesztette el hatását, s mikor Lázár beszámolt a Rákóczyval folytatott tárgyalásokról, bemutatván a pontokat, melyekben megállapodtak, a rendek egy része nem tudta fékezni ellenszenvének kitörését. A szerződés pontjai már többnyire el voltak fogadva s csak arról volt szó, hogy a múlt évi vásárhelyi végzések az a pontja, mely nótát szabott a Rákóczy-pártiakra*) fölfüggesztessék. Egy a türelmetlenebbek közül akkor indítványt tesz, hogy bizonyos személyek helyheztessenek vád alá s Bethlen félbe szakítja: «mi haszna háló előtt halat fogni?» tudniillik magyarázta Frank nem egyenként kell tárgyalni őket, hanem mindnyáját egy hálóban megfogni. Egy másik Gyulay Ferencz váradi kapitány s Rákóczy legbizalmasabb embere ellen kelt ki, mert egy hét éves gyereket lánczra veretett. Ezt is félbe szakítja: «hallgass uram, nem jó idő előtt czéért tenni». Egy hétig tartó tanácskozás után végre még is abban állapodtak meg, hogy a megjelent Rákóczy-pártiak elé egy négy pontból álló esküformát szabtak, melyre ha meg mernek esküdni, amnestiát kapnak. A meg nem jelenők rendes per útjára utasítottak.

A mint elfogadták a kiegyezést, kinevezték a bizottságot, mely Váradot és Kővárt kézhez vegye s föleskették a Rákóczy-pártiakat, tehát a Részek kézhez vételére nézve biztosságban érezték magokat: sokat lehagytak az eddigi kiméletes eljárásból. Azok közül, kiknek Barcsay sokat köszönhetett, még csak Haller kapta meg jutalmát. Itt volt az ideje a leghívebbekről gondoskodni. Az öreg Cseffey László ítélőmestert, a Rákóczyak

*) Tudniillik, a kik tíz nap alatt nem jelennek meg Barcsaynál.

régi hívét, egyszerű országgyűlési határozattal ellenmondása daczára, hogy hacsak a fejedelem nem vonzza el tőle az ítélőmesterséget, ő le nem teszi, «letették» — utódjává a fejedelem Nadányi Mihályt nevezte ki. Maga sem akarta elfogadni, «nem tudok deákul» mondá. De Haller közbe szolt: «nem kell a fő deákságot nézni, hanem a conscientiát. Könnyű a stilust emendálni, de a rossz conscientát nehéz megjobbítani». S csakugyan föleskették. Épen ily erőszakos lépésre készültek a kancellár Mikes Mihály ellen is. Egy fejedelmi izenet szóba hozta elmozdítását: többeknek nem tetszett a dolog: «mi haszna tiszteket rendelnünk? bizony jobb volna ha a békesség felől tractalnánk». Haller mindjárt mondott egy hosszú philippicát Rákóczy ellen, s török levél is volt kéznél, mely Rákóczy híveinek üldözését parancsolja: de azért ezúttal levettek a napi rendről, hogy más alkalmasabb időben vihessék keresztül.

Hanem a dolog Barcsaynak rosszul esett: egy újabb drámai jelenettel akart híveire hatni. Márczius tizenegyedikén az udvarmester a gyűlésteremből mindenkit, a ki oda nem tartozott, kiküldött: «a fejedelem jön». Magával hozta s fölolvastatta Rákóczy levelét, melyben ez kijelenté, hogy csak akkor adja át a Részeket, ha legcompromittáltabb hívei: Mikes Kelemen, Kövér, Gyulay megkapják az amnestiát. Magával hozta válaszáat is: «csak jól főzzön nagyságod, tavaszra jön elég vendége. De hogy jelen állásával (tudniillik félrehúzásával) szegény nemzetünket ne rontsa, az élő Istenre kérem, álljon harczot, vesszszünk egyhelyt.»

A mint a fölolvastást elvégezték, a fejedelem elkezdett szólni. Elmondta mit tett eddig, hogy védte meg a hazát, a törököt hogy tartotta föl szép szóval, hazugsággal, csélesap tökéletlenséggel. Hogy egyezett ki Rákóczyval — de mind ez füstbe ment dolog az árulók miatt. Nem haladhat elé, mert ezek mindenről értesítik Rákóczyt. «Ez mai naptól fogva, végzé szavait se hadakra, se hazára gondot nem viselek. A regiment közitekbe bocsátom. Tiétek a haza, viseljeteek gondot rá, mert ti csak színrel vagytok itt, szívvel másutt.» S szavai végeztével eltávozott a rendek közül. No lett is aztán láрма. Ismét megrohanták a szegény székeleyeket s meg főként Mikes Kelement, kinek háromszéki kapitányságát is kétségbevonta Bethlen János. Pedig épen az ennek adandó amnestia ügye volt szőnyegen — s mint-hogy a fejedelem már megígérte neki, nagy hirtelen egy határo-

rozatot hoztak, hogy a rendek bejegyezése nélkül a fejedelem ne osztogathasson kegyelmet. De hát a Részek kézhez adása még is fontosabb dolog volt s néhány nap múlva Mikes Kelemen megkapta az amnestiát magának a fejedelemnek s Bethlen Jánosnak közbenjárására.

E szokatlanul hosszú, egy hónapig tartó gyűlés egyike volt a legzajosabbaknak, mely komoly eredményt keveset mutathatott föl. Olykor csaknem szakadásig került a dolog, egyes kérdést fejedelmi parancsszó vágott ketté: «úgy akarjuk, nem recedalunk» szavakkal — ilyesmit még a hatalmas I. György sem mondott — s a rendek oly ingerült hangulattal oszlottak szét, hogy a vihar kitörését előre lehetett látni.

Valóban a Rákóczy-pártiaknak adott amnestia csak fegyvernyugvás volt. Egy föltételhez sem ragaszkodott jobban Rákóczy mint ehhez, s ha e részben meg nem nyugtatják, a várakat nem vehették volna kézhez. S csak Lázár tapintatának sikerült nála kivinni, hogy a resignatio márczius végén megtörtént: s most már egész Erdély a Részekkel együtt kezén volt Barcsaynak.

Megkapta az egészet esonkítatlanul. A hatalmas dynastiának csak roncsa maradt meg annak, mit atyja szerzett: a két magyar vármegye, Szathmár és Szaboles, mely élete végeig őt illette. A többi mind mind az ő es atyja egykori szolgájának, a Rákóczyak neveltjének kezére ment át. Hitte, bízott abban, hogy ez a hála szavára fog hallgatni s igyekezni fog helyzete súlyát enyhíteni.

Nem úgy történt.

Barcsay többé nem volt ura a helyzetnek. Új emberei hajtották őt előre. Ezek biztosítani akarták túlsúlyokat s kiaknázni mind azt, mit az új viszonyok nyújthattak. Hiszen benne volt a pontok közt, hogy az ország fegyvert nem fog a Rákóczyak ellen, «hanemha nagy erő kényszerítene őket» s hogy ez a nagy erő kényszerítse, azt nem is volt nehéz kivinni. De még ezt sem tarták szükségesnek bevárni. Csak úgy hittek, hogy biztosan vannak, ha a Rákóczy-pártot — s ez még mindig hatalmas volt — megsemmisítik. Alig két hónapra a beszterezai országgyűlés eloszlása után, május 26-dikára, új országgyűlést hívtak össze Szász-Sebesre.

A rendeket a gyűlés megnyitása után azzal lepték meg a beküldött biztosok, hogy az írott propositiók mellett szóbeli

propositiókat is hoztak magokkal s ezeket elő is adták. Rákóczy szolgáltnak azon javait, melyek bevallás útján más kezén vannak, lefoglalhatja-e a fiscus? 2. elég-e egyszerű fejedelmi engedély arra, hogy valaki Rákóczy szolgálatába léphessen? 3. el kell-e azok jogait kobozni, kik magoktól mentek át Rákóczyhoz?

Nem egyenes, de indirect támadás volt ez Rákóczy ellen, mely meglehetősen szokatlan alakban terjesztetett elő. Nem is szóltak hozzá a rendek egy egész hétig: de midőn portai leveleket terjesztettek elő, melyek eltilták a Rákóczyakkal való közlekedést, articulust hoztak, hogy június 3-dikától kezdve senki az erdélyiek s a Részek lakosai közül fej- és jószág-vesztés terhe alatt sem Rákóczy, sem neje, sem anyja udvarában szolgálni ne merjen s egy nappal később e határozatot patens alakjában kiadták.

Ez a törvény jöendő confiscatiók útját egyengette — egy másik pedig közelebbi confiscatiókat helyhezett kilátásba: elhatározták, hogy Rákóczy minden donatiója, mely Rhédey megválasztatása óta kelt, erőtelen legyen. De egy harmadik törvénnyel egyenesen személyét támadták meg.

Egy napon — június 12-dike volt — nagy zaj támadt a rendek közt. El kell törölni a viski törvényeket (azokat tudniillik, melyeket a lengyelországi hadjárat kezdetén a táborban alkottak) kiabálták, mert azokról mit sem tud az ország s a bevezetést Kendy János a fiscus præfectusa Pápai János káptalannal íratta. A közügy-igazgató azonnal vád alá helyhezést indítványozott s a megrémült Kendy Bethlenhez a zajos jelent inscenirozójához fordult: «uram Bethlen János uram serio ágáltatja ezt nagyságod, vagy csak játékképen viselnek rám gondot? — «Igen is serio, mond Bethlen, mert a viski articulusok præpatiója fölötté vádolja az országot a Lengyelországra való indulásban.» Valóban komolyan vették, de nem Kendy, hanem Rákóczy ellen, s ezt a törvényt, daczára hogy az rég túlhaladott álláspont volt, eltörölték.

Már akkor Bethlen volt a kancellár. Minden ellenmondás nélkül megválasztották, föleskették, s nehogy Mikes Mihály az eddigi kancellár jogát valahogy érvényesíthesse, törvénybe ígtatták megválasztatását. Épen így Hallert, a generalist, tették Gyulay helyett váradi kapitánynnyá, mely tisztség viselője első volt a fejedelem után. Választottak meg ket új tanácsurat, négy táblai ülnököt. Megkezdődtek a jutalmazások.

De megkezdődtek a tiltakozások is az erőszak ellen. A Tisza melléki kálvinista papok egy követsége Tophæus vezérlete alatt kijelenté, hogy ők fizetik ugyan az adót, de Barcsayt nem ismerik el fejedelemnek.

S a mit a kálvinista papok az országgyűlésen kimondottak sokan érezték az országban. A szenvedélyek mind jobban föllobogtak. Rákóczyt bizalmasan értesítették, hogy Barcsay a császárt izgatta, hogy a kezén levő két megyét vegye vissza tőle, mert ha nem, a török háborúval fogja megtámadni, különben is csak mint erdélyi fejedelmet illették őt e vármegyék. Mindez együttvéve mutatta, hogy Barcsay csakugyan vesztére tör, nem csak megaláznui, meg is akarja semmisíteni, hogy a szerződészek által végleg és örökre biztosítsa magának a fejedelmi széket, melybe pedig a rendek csak addig ültették, míg a dolgok szerencsés fordulata által sikerülni fog Rákóczynak megengesztelni a portát.

Zaklatott időkben föllángoló szenvedélyek nem adnak időt a megfontolásra. Bizonyynal az a sok kiméletlen török levél, melyet Barcsay kapott, az a sok egymást érő fenyegetés kimeríthette türelmét, aggódóvá is tellette hazája jövője fölött s nem kizárólag csak nagyravagyás ösztönözte őt, hogy végre valahára tisztázza a helyzetet. De szinte megfoghatatlan hogyan gondolhatta, hogy ez úton czélt fog érni? Hát nem látta-e, hogy az országgyűlés is, melyet az ő emberei vezetnek, csak a kényszerűségnek enged s maga az ország is az első pillanatban kész elállni mellőle?

Valóban azt kell hinnünk, hogy nem látta, mert különben nem ingerelte volna folytonosan és fokozatosan annyira Rákóczyt, hogy ez megtorlásra gondoljon s talán ő volt legjobban meglepetve, mikor hírt vett, hogy Rákóczy egy manifestuma a békepontok megszegését vetette szemökre. Barcsay válaszára Ladányi írta meg éles tollal, maró gúnynyal, még az öreg fejedelmet sem kímélve. S a mit ő nem mondott el, azt kikiáltották a pasquilyártók; erre aztán Rákóczy toborzással, hadfölkeléssel felelt, mialatt udvari professora, az angol Basire Izsák, egy az európai udvarokhoz intézett manifestum alakjában megírta ura apologiáját.

Íme eljött hát az idő, mikor a forradalom az országházból átesapott az országba. Az a nagy nehézségekkel összehozott compositio mint egy kártyavár összedőlt, s a két fejedelem ismet

szemben állt egymással. Barcsay elrendelte a táborba szállást, de a lanyhaság, melylyel parancsát fogadták, mutatta népszerűtlenségét (augusztus 20-dikán). A kik összejöttek, azokkal tábori országgyűlést tartott, de hogy ezekben sem bízhatik, az első fölvetett kérdés mutatta. Arról volt szó, hogy a Rákóczytól érkezett levelet olvasatlanul küldjék vissza. Nem akartak ráállani, éles támadások hangzottak s bizony nem alap nélkül mondá szemökbe egyik tanácsúr: «Barcsay uram mellett csak ketten vagy hárman ágálják az dolgot, de ha szabad volna az statusoknak s minden rendeknek szólniok, sokkal különben (azaz másként) folyna a dolog». Sőt Barcsay nem sokára újra fölvetette a bizalmi kérdést: «ám álljon kegyelmetek tetszésén, a portához tegyük-e hűségünket vagy előbbi urunkhoz? mert én nekem nem kellett, nem is kell a fejdelemség».

Ez alatt a gyűlés alatt érkezett meg Kemény a tatár rab-ságból s megpróbálta a közvetítést Rákóczyval, kihez személyesen kétszer utazott el. Ez nem volt idegen a közvetítéstől s már annyira ment a dolog, hogy maga Bethlen utazott Rákóczyhoz, hogy átvegye tőle Barcsay számára a menedéklevelet. Már akkor Rákóczy közel volt Kolozsvárhoz s Barcsay szétbocsátá táborát. De Barcsay nem ment Rákóczyhoz, hanem Temesvárra a törökök közé. Rákóczy pedig ellenállás nélkül folytatta útját Vásárhely felé, hova országgyűlést hirdetett. Egyszerűen átvette az uralkodást, miután Barcsay arra magát méltatlannak mutatta s különben is ő a rendek hitét föntartotta. Épen ezért új választást kívánt.

Ez az új fordulat, a régi uralkodás e visszaállítása sem adta vissza az ország régi nyugalalmát. A küzdés, a pártok elkeseredett harcza azután is folyt. Megkívánta a maga áldozatait. A pasquilyártó Nadányit orgyilkosok öltek meg. Rákóczy a törökök ellen folytatott harcban Gyalunál hősies küzdelemben elesett. De pártját halála sem oszlatta föl: ellenállt az előnyomuló Barcsaynak s ennek egyik előkelő hívét Tholdalaghy Mihályt a segesvári szászok meggyilkolták. Várad is elesett «tartományával» s hódoltsággá lett. Minden közt, mi Erdélyt eddig érte, ez volt a legsúlyosabb csapás; a várral együtt a hajduság is, legmegbízhatóbb katonasága elveszett. Bocskay és Bethlen egész alkotása oda lett, s a kis ország megszűnt közvetítő lenni a két hatalmasság közt. A Rákóczy-párt még ekkor sem s talán épen ezért nem tette le a fegyvert: Keményt választá fejedel-

mévé. S a küzdés most még élesebbé lett. Barcsay András Fogarast akasztófán lelte dicstelen halálát, testvérét a fejedelmet pedig országgyűlés ítélte halálra s orgyilkosok végezték ki, mostoha testvérevel Buday Zsigmonddal, miután Lázárt a katonák már előbb fölkonzolták.

A török háború, Várad bukása végre a császárt is beavatkozásra bírta szövetségese, Kemény, érdekében. De már későn. Akkor is igaz volt az imperiumról, mit másfél századdal később Napoleon Ausztriáról mondott: Ausztria mindig elszokott késni egy évvel, egy eszmével, egy sereggel. Most is elkéssett: a rosszúl védett, csaknem magára hagyott Kemény elesett Nagy-Szöllősnél s Várad is hódoltság maradt.

Hanem a szerdár még is tanult annyit, hogy nem ismételte a Jenőnél elkövetett hibát. Nem maga tett fejedelmet, hanem táborába összegyűjtötte Erdély rendei közül, a kiket kapott s ezekkel választatá meg Apafy Mihályt fejedelemmé.

Bethlen és Haller ezekben a végzetes küzdelmekben is kiváló szerepet játszottak. Már vége felé járt a háború s a szerdárnak elég alkalmá volt meggyőződni, hogy Apafy megbízható suzerain. S midőn ez Érsekújvár alá menetelével s a török sereghez csatlakozásával elegendő jelét adta hűségének, egy szép napon a szerdár megajándékozta Apafyt Haller Gábor fejével.

Barátjának gyászos vége mélyen meghatotta Bethlen Jánost. De azért levonta abból a tanulságot. Belátta, hogy «elkölt már a tréfa» s e perctől fogva egyaránt híven odaadóan szolgálta hazáját, fejedelmét.

SZILÁGYI SÁNDOR.

AZ ILIÁSZ MÁSODIK ÉNEKE.

Már minden istenek, lovazó emberek
Egész éje-hosszat nyugton szendergenek,
Csak Zeüsz szemeit kerüli az álom,
Jártatja elméjét egy gondolat-szálon.

Rakásra hajóknál ejteni a népet,
Akhilles nevének tisztessége végett:
Lidércz-álmot, véli, küld Agamemnonra,
Mindjárt is idézi, szárnyas ígét mondva.

«Szállva Lidércz-álom, ereszkedj azonnal
Az akhív hajókhoz, szólj Agamemnonnal,
Igról-ígre, a mint mondom, ott beszéld el:
Hajas Akhívjait öltöztesse vérttel.

Megbírja ma Tróját, a nagy-utczás várost,
Mert visszat Olympon senki se' von már most,
Hera szép szavára mind sorra joháznak,
Függ már Trója fölött fellege a gyásznak.»

Megérti az álom, el is indul egyben,
Az akhívok könnyű gályáira lebben,
Agamemnont ottan sátorában leli,
Ambroziás szender a királyt öleli.

Neleüsz fiává, kit öregek között
Elsőnek a király tisztele, öltözött.
Nestor alakjában állván ágya mellett
Szólítja a Lidércz így a fejedelmet:

«Alszik a paripás hadas Atreusz fia?
De nem illendő ám éjtig alunnia
Itélő embernek, kit annyi temerdek
Népnek gondja terhel, és annyi nagy érdek.

Most hát ide hallgass, Zeüsz engem küldé,
A ki, noha távol, rajtad könyörüle,
Mert aggódik érted — ilyen izenettel:
Hajas Akhívjaid még ma fegyverezd fel.

Megbírod ma Tróját a nagy-utczás várost,
Mert visszat Olympon senki se' von már most,
Héra szép szavára mind sorra joháznak,
Függ már Trója fölött fellege a gyásznak.

El ne feledd szómat, jól eszedbe vessed,
Ha mézes álomból léssen ébredésed.»
— Eltűnt, s elméjében Atrida forgatja
A jóslatot, melynek nem lesz foganatja.

A Priamus vára még ma az övé lesz:
Nem tudja a jámbor, Zeüsz mire végez!
Véres ütközetek fájdalma, jajjai
Miatt sok bút lát még Danaus, Trójai.

Álmából ocsúdván, ágyába' felüle,
— Az isteni szó még ott rajoz körülé, —
Újdonat-új dolmányt, remeket és gyengét.
Vesz magára ottan bő palástot, lengét.

Fehér lábaira illik ékes zsólya,
Vállában a szablya, ezüst a fogója,
Atyai öröklő pálczája kezébe',
Úgy megy a pánczélos Akhívok elébe.

Már magas Olympra a hajnal fellépett
Ébreszteni Zeüsz, s a több isten-népet,
Mikor Agamemnon harsány hirnökivel
Hajas Akhívokat gyűlésre hívogat,
Kiált a kiáltó, gyűl a nép ezrivel.

Tanácsot először a nagyszivü vénnek
A pilosi Nestor sátrában ülének,
Kiket Agamemnon mikor egybe rendel,
Eszélyes tervéről szóla nekik renddel:

«Isten-jelenéssel volt dolgom imette,
Ambrózia-párás éjnek közepette,
Termetben, alakban Nestor maga szinte
Ágyam fejin állván, ekkép ugyan inte:

Alszik a paripás hadas Atreusz fia?
De nem illendő ám éjtig alunnia
Itélő embernek, kit annyi temérdek
Népnek gondja terhel, és annyi nagy érdek.

Megbírod ma Tróját, a nagy-utezás várost,
Mert visszatá Olympon senki se' von már most,
Héra szép szavára mind sorra joháznak,
Függ már Trója fölött fellege a gyásznak.
Ezt tartsd meg eszedben! — Mond és tova-lebben;
Én is a szenderből felocsúdtam egyben.

Hát most az Akhívvá fegyverit öltetjük,
De próbára elébb, a mint illik, vetjük:
Gályáira én majd biztatom a népet,
Ellent de ti állván, visszaterelejték.»

Igy beszélván, leült. Ám utána kelve
Nestor, a főenyves Pilos fejedelme,
Szólt; szavát szeretet, bölcsesség vezérli:
«Barátim! Akhívok királyi, vezéri!

Más akármely Akhív száján e jelenség
Hazudozás lenne, mese-számban esnék,
De lám Agamemnon beszéli, ki pedig
Elsőnek Akhívok közt lenni kérkedik.

Igy hát az Akhívot öltöztessük vértbe!»
Igy szólt, s a tanácsból azonnal kilépe.

A többi király is kelt utána rendén,
Népek pásztorának engedelmeskedvén.

Ezalatt gyűl a nép, mint valami méh-raj,
Ömlik az odúból, új meg új karéjjal,
Most messze vetődve, majd össze-verődve,
Leccsap egy-egy bokra tavaszi mezőkre.

A sátrak, a gályák méhéből a tenger
Partjai hosszában úgy rajzik az ember;
Istenhíre «Mondják», mint a szikra, szerte
Hajtá fel a népet, össze is terelte.

Zsivaj kél a zajbul, láрма a morajbul,
Mikor letelepszik, a föld bele-jajdúl.
Kilencz harsány hírnök győz kérlelni csendet:
Királyok szavának ha helyet adnának,
Míg helyre-vereszkik és a szónak enged.

Mostan Agamemnon jogarát emelte —
— Zeüsznek Hephaistos eztet remekelte,
Zeüsz viszont az Argos gyilkosának adta,
Ama lovag Pelops ettől azt fogadta;

Pelopsról Atreuszre, népek pásztorára,
Maradt Thyestesre, sok juh-nyáj urára,
Majd Agamemnonra szállt a drága jószág,
Kinek Argos hódol, számos sziget-ország. —

Hát ím e jogaron most magát nyugtatja,
S az Argiv fiakhoz így indul szózatja:
«Danaus bajnokok, ti Arész cselédi!
Törbe vittek engem a Zeüsz beszédi.

Nem térek meg, úgy mond, — s rá is inte nyomban —
Míg kő marad épen ékes Ilionban:
De lám, szégyen-szemre, hamis utat kezdve,
Haza küld, mikor már annyi népem veszve.

Bizonyára, mivel az Örökhatónak
Tetsző akarátja ezt így látta jónak,
A ki annyi várost tett immár semmivé,
Tesz még ezután is, mert az erő övé.

Még unokáink is... Lesz a szavuk feddő,
Hogy az Akhív népnek harcza vala meddő,
Kisebb néppel nem birt; számban és erőben
Noha amazoknál, mondják, vala többen.

Mert ha frigyet vetvén, becsületes béke
Áldomását lakná Trója s Argos népe, —
Mind apraja, nagyja gyülne bár amonnan,
De Akhív csak a ki itt van a táborban...

Kerekben Akhívnek tízével ülőnek
Egy trójait szánnánk bortöltögetőnek,
Nem mindnek akadna boradogatója.
Mennyivel nagyobb hát az Akhív mint Trója!

Értem a törzsökjét. Mert emezek mellett
Dárdavető férfi felesen gyülemllett
Mindenfelől össze, s ez az, a mi távol
Tart, noha rá-czélzok, Ilion falától.

Kilencz éve a nagy Istennek lejárja;
Már korhadozóban hajóink szerfája;
Kötölünk rehülve; asszonyunk csemeténk
A kapuban ülve, epedve néz elénk.

Mégis a mért jöttünk, czélt abba' nem érünk,
Hát fogadjatok szót, jobb ha visszatérünk,
Kedves otthonunkba, költözve hajóra:
Sohasem lesz mienk a nagy-utczás Trója.»

Így szerte sokaknak, kik nem vették neszét,
Mi lön a tanácsban, felzavarja eszét.
Most kavarog a nép, mint mikor az Ikar
Tengert megcsapja két szembe-keelő vihar, —

Zeüsz fellegiből alá-fuvalkodva,
S fölvert hajjainak messze kivet fodra. —
Vagy tábla-vetésnek, mikor a keleti
Szélvész neki dőlven, kalászáat kergeti.

Öröm-üvöltéssel a tengerre fordúl,
Oszlop kel utána, mit fölver, a porbul;
Látnak a munkához, oldanak a bárkát,
Futó csatornának tisztogatnák árkat;

Haza-rikoltásuk száll a magas égig,
Mig a vánkös-talpak czölöpjeit tépik. —
— Végzet-vétve bizony most elerednének
Ha Héra nem szólna egy szót Athénének:

«Győzhetetlen lyánya a pajzsos Istennek!
Hát már az Akhívak hajóikra mennek?
Mind az édes szülő-földe felé készül,
Priamus názának hagyja dicsekvésül
Az Argiv Helenát, ki miatt már veszte
Annyi jó Akhívna lön, honától messze,

De te az ércz-vértés néphez magad adjad,
Tengerre hajóit vontatni ne hagyjad,
Vissza minden előtt szép szavad maraszszon!»
— Nem mond neki ellent Pallas-istenasszony.

Olympus-oromról száll is alá egyben,
Az Akhívak könnyű gályáira lebben,
A Zeüsz-elméjű Odysseus mellett,
A ki egy-magában álldogála, termett.

— Újja sem érinté még barna hajóját
Mert a keserűség elfogta valóját. —
Hát az Istenasszony oda-állt elébe,
«Tervező Odysseus» — ezt adta eszébe. —

«Isteneknek sarja, fia Láertesnek!
Hát már az Akhívak hajóiknak esnek?

Mind az édes szülő-földe felé készül,
Priamus házának hagyja dicsekvésül
Az Argiv Helenát, ki miatt már veszte
Annyi jó Aklívnak lön, honától messze !

De te az ércz-vértés néphez magad adjad,
Tengerre hajóit vontatni ne hagyjad,
Vissza minden élet szép szavad maraszson !»
Tudja jól Odysseus, ki ez Isten-asszony.

Fut is azért mindjárt, palástját ellányja,
— Eürybates szedi fel, úgy hordja utána, —
Míg szembe találja a népek királyát,
Átveszi kezéből öröklő pálczáját,
Ezzel az Argivok hajóit bejárja.

Ott ha királyt talál, vagy mást ilyen rangon,
Hozzá símulva szól engesztelő hangon :
«Atyafi ! Nem szép ám félned, mint egy paraszt,
Jobb ülj meg a hogy vagy, mást is helyén maraszsz.
Mit tudod te czélját a királyi tervnek ?
A mire ma bíztat, holnap azért ver meg.

Mindnyájan sem értök ottbenn mit eszele,
S a ki felfingerli megbánatja vele.
Holott rettenetes a király haragja,
Erejét bölcs Isten tetsző keze adja.»

Ha viszont köz-embert kap a nyelvelesen,
Megsujtja a bottal, feddeni is készen :
«Atyafi ! Veszteg légy, ne zavard a csöndet.
Hallj engedelemmel magadnál különbet.
Sereg-kísérő vagy, akadék utánunk,
Hadban, se tanácsban számba se jössz nálunk.

Nincs is bizony szükség ennyi országlóra,
Mert a sokfejűség sohase visz jóra,
Egy király és egy úr ! kinek, erőt, jogot
Országlani rajtunk a bölcs Isten adott.»

Tábor-szerte úrként rendezik ekkép,
Sátra-hajójából vissza is ont a nép.
Igy morog a tenger messzi, mikor habját
A magasló partok vissza-visszacsapják.

Meg is csillapodtak ki-ki ülve székén,
Csak Thersites nyelve nem maradhat fékén,
Sok helytelen beszéd, melylyel a királyok
Ellen agyarkodva minduntalan károg,
Fordul meg a száján, noha soha szálán,
Csak hogy nevéssenek rajta az Akhájok.

Nem volt rútabb nála az egész seregben,
Sanda is, sánta is, két válla kerekben,
Tekenő a melle, egy-két haja-szála
Csúcsos feje-bubján egymást kiabálja.

Akhillest, Odysseust káromolta eddig,
Most Agamemnonra öltötte a nyelvit.
Dühös rá az Akhív, szidja is magában,
De ő Agamemnont rútolja javában.

«Atreüs fia, hé! mi kell, mi bajod van?
Halommal már a rez áll a sátorodban!
Válogatott szépek!.. mert te színelsz elül,
Mikor egy-egy város martalékra kerül!

Hát még egy-két arany nem kellene, vagy mi?
Kit trójai ember váltságul fog adni
Fia helyett, a kit pedig megkötözve
Én vagy másik Akhív hordunk neked öszve?

Vagy tán új menyecske, enyelegni véle,
Titkos szerelemre rejtegetni félre?
Fejedelmünk volnál, de nem nagy becsület,
Hogy miattad a nép ennyi bajba süljed.

Hát ez a sok podgyász! Kóty! Néember, nem ember!
A saját hajóján haza menni sem mer?

Lesni osztalékát hagyjuk itt magára:
Hadd tudja meg, van-e, vagy se, bennünk kára?

A ki Akhillest is, különbet magánál,
Megbántja, jutalmát ott tartva magánál.
Akhilles is gyáva! Semmi epe benne!
Másképen utolsó ez a büne lenne

Atrída királynak!» — Még tovább is szólna,
Szitkait a népek pásztorára szórva,
De bajnok Odysseus ott elébe-toppan,
Átszegzi szemével, feddi kemény szóban.

«Thersites, beszéded harsány, de esetlen,
Csak te magad nyelvelsz a királyok ellen,
Holott utolsó vagy valamennyi között,
Kikkel Agamemnon Trójához érkezett.

Hát királyok nevét ne vedd többé szádra,
Meg se hurezold őket, ne is izgass hátra!
Nem tudni előre, mire megy ki harczunk,
Nyereségünk lesz-e, vagy pedig kudarcunk?

Itt lebzselve szórod szitkaidnak árját,
Egyre kisebbíted Akhívok királyát? —
Nyelved öltögetve te hányod fel neki
A mivel tisztelik Danaus gyermeki?

Most ime megmondom, szavamat is állom,
Még egyszer a szádat szitkozva találom:
Ne maradjon vállán Odysseus feje,
Telemach atyja se legyen többé neve,

Ha én le nem húzom testedről a gúnyát,
Azzal együtt a mi takarja a csúnyád;
Csúfos ütésekkel kivetve a sátrak
Közzül, a hajókig sivalkodva váglak.»

Egyszersmind hátára, nyaka közzé szedett,
Hogy könnye kicsordúlt és két-rét görnyedett.

Kékre dagad háta az arany-bot után,
Múlik minden kedve, meglapúl szepegve,
Törülgeti könnyét, néz egy helyre bután.

Az akhív is, noha nincs nevető kedve,
Örvendi a dolgot összetekingetve :
«Nagy-sokat intézett Odysseus helyesen
Harczban és tanácsban mindenben eszesen :

De valamennyi közt a legokosabbat,
Hogy megfenyítette e háborodottat.
Tudom most örökre elfogyott a kedve
Nyelvelni királyok ellen fenekedve.»

Igy szóltak a népek. -- De jogart emelve
Szólt a város-írtó hős most újra-kelve,
(Kiáltónak mellé Pallas maga állott,
Az Akhív seregnek hallgatást kiáltott,
Hogy értse meg a szót eleje-utója)
Bölcs meggondolással nagy Odysseus szóla :

«Atrída ! ez a nép téged fejedelmét
Egész világ előtt rossz hírbe kever még ;
Másítja a szavát, holott azt igérte,
Innét veled addig nem lesz haza-térte,

Míg ékes Iliont nem rontod a földig ;
S im most össze-ríva, haza készülődik,
Mint az özvegy asszony, mint ölbeli gyermek. —
— Bizony keserves az, a kit haza vernek.

Keserves ám az is, csak egy hónapig is
Felesége után sírjon akár ki is,
Míg alatta a sok evezőjű gályát
Csapkodják a szelek, a habok hímбálják.

Mirajtunk pedig már, hogy itt vesztegelünk,
Fordúla kilenczet az esztendő velünk ;
Hát bűnül se tudom az akhív seregnek,
Hogy karesu hajóik mellett keseregnek.

De mégis nagy szégyen volna neki ennyi
Veszteteglesre, üres kézzel haza menni.
Tűrjünk hát ideig; várjuk, teljesül-e, —
Vagy sem, a böles Kalkhas jóslása felőle?

Mert elménkben tartjuk, tudhatja is minden,
A kit még a Párka el nem ragadt innen:
Össze midőn gyülenk minap Aulisz mellett,
Priamus házára keltvén veszedelmet,

Egy forrás körül ott — gyönyörű jávornak
Tövében a kútfő kristályjai fornak —
Oltárra rakottan áldozatink égtek,
Szemlélői valánk csuda-jelenségnek:

Mert az oltár mögül egy iszonyu sárkány,
Véres csík piroslott hosszában a hátán,
— Maga a nagy Zeüsz szerzé bizonyára —
Szökvén, tekerődzött fel a juharfára.

Nyolcz gyöngé kelésű fia egy madárnak
Lombjai közt lapúlt a juhar sudárnak,
Kilenczedik anyjuk a ki ülte őket; —
Felfalta a sárkány a kis csipegőket.

Utoljára pedig az anyának esett,
Elkapva a szárnyán, a mint ott repesett.
De akkor az Isten, ki a sárkányt szerzé,
Örök akaratját vele nekünk jelzé:

Ott hagyta előttünk mozdulatlan kőnek;
Mi pedig ámúlva láttuk a mik lönek.
Hát, hogy áldozásunk ily csodára váltott,
Kalkhas, magyarázván, ekképen kiáltott:

Mért ámultatok el, hajas Akhiv sereg?
Böles Isten szavával szólanak e jelek,
Hogy a mire vártunk, messzi van bár, messzi:
Meglesz; hire sem fog feledésbe veszni.

Lám nyolez a madárfi, kit a sárkány nyelt bé,
 Kilenczedik anyjuk, a ki őket költé :
 Egy madár felelvén egy-egy esztendőnknek,
 A nagy-útezés város tizediken dől meg.

Így int vala Kalkhas. Hát vértess akhív nép !
 Vagytok valamennyen, ne fussatok innét !
 Meglesz nem sokára,
 Hogy kezünkre kerül a Priamus vára !!

Ekkor az akhívok riadásra keltek,
 Rá vissza a gályák harsanva feleltek,
 A nemes Odysseus szavain örvendvén. —
 De Geréni Nestor szól utána rendén :

«Mint holmi gyermekek, bizony úgy zajongtok,
 Kiknek háborúra erejük se gondjok.
 Hát ennyi az eskü, ennyi az ígélet,
 Hogy a mibe' hittünk, mind a füstbe széled ?

A sok tervezésnek, sok férfi-tanácsnak,
 A sok kéz-adásnak, tiszta áldomásnak
 Patvarkodásnál még nincs egyéb gyümölcse,
 S hogy idejét a nép itt hiába töltse ?

De te, oh Atrida, légy ki valál eddig !
 Gyilkos viadalban töltsd az Akhív kedvit.
 Azt az egy-két embert hagyd tovább epedni,
 A ki szegre-húzva el akar eredni
 — Semmi sem lesz abból, — mielőtt az Isten
 Ígéretit látjuk, teljesül-e vagy sem ?

Én mondom, én láttam, hogy jót inte nekünk,
 Mikor könnyü-futó gályáinkra léptünk
 Trója ellen vinni dülást veszedelmet ;
 Jó jelű villáma jobbkézre lövellett.

Hát hangja se légyen hazamenetelnek,
 Valameddig egy-egy trójai embernek

Asszonyával kiki nem tölti a kedvét,
Bosszúlván Helena rabságát, keservét.

Ha valaki még is kitörne a résen,
Vissza országába indulna merészen :
— Oldani hajóját, nyújtsa ki csak újját! —
Abban az órában halál fia leszen.

Atrida! — Magad is bölcsen cselekedve —
Szót másnak is engedj, az enyim is vedd be :
Most a hadat szaggasd törzsenként, nemenként,
Törzs a törzsnek segít, nemnek a nem ekként.

Így ha rendezel, jobban szót fogadnak,
Színét, mint salakját megtudod a hadnak ;
Vitéz-e, gyáva-e közrendje vezére?
Mivel ki-ki harczol a maga kezére.

Ezekből legalább azt is megtanúlod,
Mi állja el útnad Iliont feldulnod?
Isten-rendelés-e?
Avvagy emberekid gyávasága félsze?»

Ekkor a nagyható Atrida viszontag :
« Minden akhiv enged, öreg, a te szódnak!
Oh, ha Pallas, Phœbus, Zeüsz-istenségem
Tanács-adót ilyent tizet adna nekem !

Feldulva, kifosztva a Priamus vára
Ezen én kezemtől lenne nem sokára ;
De az Isten engem igen megkeserget,
Sok meddő vitába, patvargásba kerget.

Lám Akhillessel is valami leányon,
— Én voltam a kezdő — volt minap ortályom,
Holott, ha a dolgot együtt fogjuk ketten,
Jaj akkor Trójának, vége neki menten.

Most de étkezéshez, aztán készüléshez,
Pajzs-igazításhoz, láncsa-hegyezéshez,

Ló-abrakoláshoz, szekér-szereléshez
Kezdjünk nap-nap után tartó ütközéshez,

Mert ezután többé pihenésünk nem lesz,
Csak mikor az alkony szól a küzdelemhez;
Ember-óvó pajzs hát veritéktől ázzék,
Fáradatlan kézből a lánca csikázzék,
Ragyogó szekeret paripa ragadjon,
Róla az izzadság gőzölve szakadjon.

Jaj pedig azoknak, kik csatát kerülnek,
Karcu hajók mellett bujkálva megülnek:
Étkeivé lesznek ebnek, keselyűnek.»

Igy szólt. Az akhívak közt szörnyű moraj kél,
Mintha a habokat fölveri az alszél
A szikla-tetőig, melynek pedig alját,
Támad akármmerről, mindörökké marják.

Most ki-ki felkelven, gályáira szeled,
Füst csap a sátrakból, költik az ebédet;
Áldoznak is, Istent válogatva, — majdan
A ki életüket megvédi a bajban.

Emberek királya, Agamemnon pedig
Ötödfü tulokkal Zeüsznek kedveskedik.
Meghívja magához az akhívak vénjét;
Legelsőnek Nestort, s király Idoménét,

Aztán a két Ajaszt, a Tydeüs fiát,
Hatodiknak a bölcs Odysseus-daliát. —
De jó Meneláost maga szive vonja;
Tudja jól, bátyjának mennyi most a gondja.

Bongorral a tulkot hintvén körülállják,
Akkor Agamemnon így kezdi imáját:
Dicsőséges Zeüsz, nagy és örökható,
Fellegeken járó égben uralkodó!

«Le ne menjen a nap, éj se keljen addig,
 Mig Priamus háza porba nem hanyatlik;
 Mig hamuvá roskad üszkeimtől tornya;
 Hektor vértje szakad kardom élén rongyra;
 Mig nagy sokaságban a trójai dalják
 Földnek fordult arczezal a porondot marják.»

Tetszett áldozatja, de nem az imája,
 Isteni végzésben sok bű vár még rája. —
 Akkor az állatnak vissza nyakát szegik,
 Vérét veszik, nyúzzák, csipeit kiszedik.

Kétrétű szalonna burkolja a bonczot,
 Tetejébe raknak véribe szelt konczot,
 Apró-fán, a melynek galyjait lenyesék,
 Égetni kezdik a nyársra húzott vesét.

Ezt hogy elégették, fálnak aprólékot,
 Majdan eltagolják az egész derékot,
 Nyársra vetik, gonddal sütik is meg mindet,
 Azután leszedik, kezdődik az innep.

Semmi panasz nincsen, igaz osztást tesznek,
 Étellel itallal mind megalégesznek.
 Akkor a Geréni
 Lovag-ember, Nestor így kezde beszélni:

«Most' nemes Atrida, a beszédet hagyjuk,
 Kedvező intésit Istennek fogadjuk.
 Rajta, kiáltóid össze hamar hívják
 A barna hajóknak ércz-vertes Akhívját!
 Mi pedig így együtt járjuk őket sorra,
 Éleszsűk a lelkét bátor viadalra!»

A nagy Agamemnon ért egyet a vénnel,
 Harsány kiáltóit eregeti széjjel.
 Hajas Akhívokat ütközetre keltve
 Kiált a kiáltó, gyűl a nép sietve.

Az Isten-áldotta fejedelmek pedig
Atrída körül a népet rendezgetik.
Velük együtt jár a kékszemű Athéne,
Örök, ronthatatlan, drága pajzsa véle.

Száz arany-köszöntyük paizsán remegnek,
Száz-tulok az ára egy-egy oly remeknek.
Igy szágúld a nép közt, gyűjtja fel a vérit,
Lelket, erőt ébreszt benne mind a végig.
Egyszerre meg is jó hadakozó kedve,
Haza-vágyódása van abba temetve.

Mint ha magas dombon erdő tüze lángol,
Fellobogó fénye messzére világol :
Úgy, mikor megmozdúl helyéből a sereg,
Ragyognak az égig a csuda fegyverek.

Mint vándor-madarak levegőben úsznak,
Hosszú-nyaku hattyú, gyöngyvér, daru húznak,
Vidám csivogással az eget hasítják,
Meglépik Kaystros vagy Asios síkját,
Most felkerekednek, majd újra leszállnak,
Zeng a sík szavától a tenger madárnak :

Úgy lepi a sok nép Skamandros lapályát,
Üresen maradnak a sátrak, a gályák.
Maga a föld sem birt ily iszonyu terhet,
A sok ember és ló súlya alatt rengett.
Ott állnak a téren oly nagy sokaságban,
Kikeletkor réten mennyi fű s virág van.

Mint pásztor-hajlékban, tavaszi időben
Kóvályog a légy-raj, mikor a tej bőven :
Hosszú-haju Akhiv úgy lepi a rónát,
Ég vágyban a szíve ostromlani Tróját.

De mint kecskepásztor esmérí a nyáját,
Bizrást a közösből szaggatja sajátját,
Úgy a fejedelmek, indulni a harcza,
Különzik a népet dandárba, szakaszba.

Maga Agamemnon közülök kivála; —
 — Zeüsz a homloka, Aresz a dereka,
 Poseidon a válla. —

Mint bika megtetszik temérdekségével,
 Noha egész sereg tulok között lépdél:
 Atridát az Isten oly igen jelessé
 Tette férfiak közt nagy-tekintetessé.

* *

Most múzsák, olympi paloták lakói!
 Istennők! Mindennek látói, tudói!
 Mondjátok el nekünk — mert ránk csak a híre ...
 Kik voltak Akhívak királya vezére?

Én a sokaságot nem vehetném számba,
 Volna bár tíz ajkam, tíz nyelv is a számba',
 Szavam el ne halna, ércz a tudóm volna,
 Magamtól, — ha csak a múzsa nem sugallna, —
 Sorra megnevezni még se bírnám őket. —
 Hát csak a hajókat mondom, meg a főket.

Beótáknak Leitos Peneleos fejük,
 Arkesilás Kloniosz Prothoénor velök.
 Skhoinos, Hyrje, Skolosz, Auliszi szikla,
 Halmos Eteónnal Mykalésos síkja,
 Thespia és Graja, Iléza és Hyle,
 Erythra és Harma népe ide gyüle;

Eleon, Medeon szépen épült vára,
 Eütretissel Thisbe, galambok tanyája,
 Peteon, Okálé, Kopász, Koronéa,
 Fűves Haliarsus, Glissával Platéa;

A kiknek hazájok ékes Hypothébe,
 A kik Onkhestébe' Neptun ligetébe',
 Kik kegyes Nisában, gerézdes Arnában
 Laknak Mideiában, Anthedon határban: —
 Ötven hajón jönnek béóta legények,
 Százhuszával ők a hajókon ülének.

Askalaphos Jalmen, Arész két magzatja
 Aspledont Orkhoment szavuk igazgatja.
 Anyjuk Astyokhé, Aktor gyenge szüze,
 A kit felházáig Arész heve úze,
 Ottan a hadisten szerelmére hajolt . . .
 Vezet most a két hős harmincz öblös hajót.

Phokiszt Epistrophos, Skhoedios vezérli,
 Nagy szívű Iphitos bajnok csemetéi.
 Kik a sziklás Pythot, kik a kegyes Krissát
 Lakják, kik Kephisos folyamásit iszszak,

Daulisz, Kyparissus Panopeusz lakói
 Anemoriával szomszéd Hyampoli ;
 Kephisos forrásin hüsselő Lilaía :
 Viszi mindezeket negyven barna gálya.
 Függ az egész Phokis szeme a két dalián,
 S a beóta rajnak sorakozik balján.

Lokrisziak előtt Oileusz-Ajasz jár,
 Sokkal kisebb ez a Telamon-Ajasznál ;
 Kisded alak noha, s csak len a pánczélja,
 Senki úgy a dárdát nem hajítja célra.

Kynosz, Kalliarosz, Béza, Opont, Skarphé,
 Kies Augéia, Thronium és Tarphé,
 S mind, ki van Euboea szentelt szigetin túl.
 Negyven barna hajón lokriszi nép indul.

Euboea lakóit, verszomjas Abantját
 Eretria, Khalcis, Hysté hegye ontják,
 Tengerparti Kerinth, Dios hegyi vára,
 Karystossal együtt Styra is kiáll.

Elephenor volt az Abantok vezére,
 Khalkódon magzata, de az Arész vére.
 Gyorsan jár nyomán a sörényes nép, hosszú
 Dárdáját kezében rengeti a bosszú,
 Melylyel ellensége pánczélját tördeli.
 Negyven barna hajó van e néppel teli.

Ékes Athénéből is felgyülekeznek
 Ivadécai a nemes Erekhtheüsnek,
 Kit az Anyaföld szült, Pallas dajkálgatott,
 Kövér oltárihoz azután állatott,
 Hol a fiatalság időről időre
 Szent engesztelőül tulkot, juhót öl le.

Hadnagyuk Menestheusz Peteosi ágon ;
 Nincs hozzáfogható a kerek világon
 Rendezni lovagot, vagy pajzsos csapatot,
 — Legfeljebb ha Nestor, korosabb is jóval.
 Vannak ezek ötven fekete hajóval.

Salamis Ajaszszal tizenkettőt küld
 S az athéni dandár mellett települt le.

A kik Argost lakják, a Tirynthi bástyát,
 Mély öblű Asinét, Hermione gátját,
 Troizent, Eiont, Masest, Aeginát, borágas
 Epidaurust: mind görög ifjuság az !

Bajnok Diomedes volt ezek vezére,
 Capaneus nagy fia Sthenelos is vele,
 Euryalus szintén, amaz Isten-mássa,
 Talaion királyról Mekistes fajzása ;
 De valamennyinek Diomedes feje, —
 Nyolczvan barna hajó van e néppel tele.

Ékes Mykénéből, dúsgazdag Korinthebul,
 Kleonából a nép, Orneiából indul,
 A szép Arethya, Sicyon is kiáll,
 — Adrastus volt itten a legelső király. —

Hyperést, Pellénét, Aigiont, Aigiálát,
 Gonoëssus bércezt, Helike lapályát
 — Szébb nép a többinél, számosabb is jóval —
 A nagy Agamemnon hozza száz hajóval :
 Fényes ércz ruhába ő maga öltözött,
 Népei számában, maga hatalmában
 Kevélyen, kiválik a többi hős között.

Lacedaemon bérchez, temérdek lapossát,
Pharissal, Spártával, Messa galambossát,
Brisciát, Augeia kellemetességét,
Amyclát és Helos parti erősségét, —

Kik Laában laknak, kik Oetyle táján :
Bajnok Menelaos hozza hatvan gályán, —
Jár-kél maga-bizton, tüzeli a sergét,
Torlani Helena rabságát, keservét.

Kik Pylosban, kies Aréna mezőin,
Aepiben, Thryosban, Alpheos sekélyin,
Amphigeneiában laknak Pteleonban,
Kik Kyparissusban, Helos, Dorionban — —

(Itt egykor a műzsák a Thamyris thrákot,
— Mikor oda hagyná oekhali országot,
Eurytus házát : — útlban megrohanták,
Elragadták tőle énekét és lantját. —
Énekkel legyőzne akármely dalnokot,
Még a műzsákat is, ezzel hívalkodott.
Hát dalát elvették, szemeit kiváják,
Többet se pengette aztán eziteráját.)

A geréni lovag, Nestor volt vezérük,
Kilenczven mély hajó szállott ide velük.

Kik Cyllene tövét, Aepytiusz sirját,
Arkádia bajnok gyermekei, birják,
Nyájjas Orkhomenus, Pheneusz és Rhipe,
Szélvésztes Enispe és Stratia népe, — —

Tegéa, Stymphalos, Parrhasia, szelid
Mantineia hatvan naszádon közelit.
Agapenor király, sok jó gyalog Árkád
Bajnokkal megrakva, vezeti a bárkát.
A fő Agamemnon látta őket ezzel,
Tengeri munkára mert ez a nép nem szer.

A kik Buprasiát és a nemes Éliszt
Hirminét, Myrsinét, a tartomány szélit,
Lakják az Oléni s Alizi berez között,
Sok bátor Epív is hajókra költözött,

Négy a fejedelmük, tíz-tíz sajka halad
Mindegyik fejdelem vezetése alatt.
Tíznek Amphemakhus, a Kteates vére,
Tíznek Euryti Thalpios vezére,
Tíze Díores hőst, — Amorunkeus sarja, —
Tíze istenarczú Polyxent uralja.

Dulikhionnal is Ekhina igyekszik,
Mely a tenger mélyén Élisz ellen fekszik,
Méges a vezérük, Mars igazi mássa,
— Ama Phileusz fia, a kit bujdosása
Dulikhionba vitt, meggyülölve atyját, —
Negyven barna hajó szállítja csapatját.

Odyseussal is lelkes Kepchallének
Zúggó Neritusból, Ithakából jönnek,
Krokylét, Zacynthust, zordon Aegilipét,
Samost, s a határos száraz parti népét
Mind a Zeüs-elmű Odyseus bírja,
Tizenkét hajója pirosra ki-irva.

Andraemoni Thoasz Aetoliát hozza,
Táborba kél vele Pleuron lakossa,
Olenos és Khalcis tengerparti népe,
Pylene Kalidon kösziklás videke.

— A nemes Oineusznak egy magzata sincs már,
Halva maga a szög Meleager is már, —
Egész Aetolia így Thoaszra marad,
Negyven barna hajó jár a keze alatt.

Dárdás Idomeneusz Krétaiak hősse,
Száll utána Gnossus, Gortyna erősse,
Lykte, Milet, Phæstos, Rhytie is vele,
Fehér Lykásztéval mind jó élő helyek.

Valakiket Kréta száz városa termett,
Idomeneüszen tisztel fejedelmet;
Mérion társában Mars igazi mássát.
Nyolezvan barna hajón várta indulását.

Kevély rhodusival a bátor és deli
Tlepolemus kilencz hajója van teli.
Három ágazatra ők otthon szakadnak,
Nevezvén Lind, Yeliz, és Kaméri hadnak.

Hát dárdás Tlepolem volt ezek vezére,
Kit Astyokheia Héraklesnek szüle.
Sok istenáldta nép városát tövéből
Kihányta míg vitte a lányt Ephyreből.

Atyja házában nőtt a Hérakles fia,
De hamar el kelle onnét bujdosnia,
Élte javában mert anyai nagybátyját
Megölte Lykimmuszt, atyja jó barátját.

Gályát hamar épít, néppel tele-tölti,
Szalad a tengerre, mert atyja szülötti,
Többi unokái igen fenyegették;
Rhodusra a habok miglen kivetették.

Ott megtelepednek, három ágra válnak,
Sok javával élnek az égi királynak,
Mert őket szereti,
Ki Isten és ember dolgait vezeti.

Níreus, Siméből három sajkán szálla.
Níreus, — kit nemzett Kharops és Aglaja,
Níreus, — a sereg legszebb daliája . . .
(Netalán egymagát kivéve Pelidát)
Gyámoltalan ember, népe se jobb nála.

Kóoszt, Kázoszt, Krapathoszt, Kalidnát, Nisyrét,
Philippus Antipas hozza Euripylét.
Fiai voltak ők, király Thessalusnak,
Harmincz öblös hajón rendre ők is úsznak.

Most pelasgi Argosz, Alosz és Alope
Szép-asszonyu Hellasz, Trakhisz, Phthia népe,
— Úgy mint Myrmidonok, Hellének, Akhajok, —
Jönnek Akhílessel; ötven a sajkájok.

De nem jut eszökbe most a hadi lárma,
Nincs is ki előttük ütközni kijárna,
Mert a gyors-lábu hős most hajóját üli,
A szép-haju lánykát ugyan keserüli.

Nagy munkával szerzé ő a maga szépét,
Lyrinessust akkor dúlta fel és Thébét,
Dárdázó daliát Evénosz két fiát
Epistrophost Mynét leverte a földig. —
— Búsul ma a lányért, majd engesztelődik.

Kik Phylakét birták, a céresi rónát,
Virágos Pyrasost, a nyájjás Ithonát,
Anthroni partokat, Pteleon fenyérit,
Bajnok Protasilas lett volna vezér itt:

De a fekete föld vette őt már öltre,
Sirathatja otthonn tépett arczu hölgye,
Félbe' maradt háza. — Elsőnek ugorván
Gályáról a partra, megölte egy dardán.

Nem maradt uratlan, noha szánta, népe,
Padarkász, a másik Mars-fi állt helyébe,
Padarkász, a nyájjás Iphiklusnak fia,
A nagy Protesilas testvér-atyjafia.

Fiatalabb is volt, harczra képesebb is,
Protesílas idősb, de érdemesebb is.
Hát noha lett másik, nincs feledve emez.
Negyven barna hajón ez a nép is evez.

Pheré és Glaphyra, Boebeis ingoványa-
Mellettt Boébé, s a szép Jolkos tartománya
Tizenegy hajóra Eumelossal üle,

A kit Admetusnak Peliasz leánya,
Az asszonyok gyöngye, szép Alkestis szüle.

Kik Thaumakhiában laktanak Methonban,
Kik Meliboeában, Olizon vadonban,
Ijjas Philoktetes hét hajóján szállnak,
Ötven evezősse kéz-íjjal erősse
Van minden naszádnak.

De maga a vezér jó Lemnos szigetben
Fekszik gyilkos hydra-harapása sebben,
Gyötrelmes magára Akhivok felejték ;
De a hajók mellett majd eszükbe jut még.

Nem marad uratlan, noha szánta, népe ;
Az Oileüs fia Médon állt helyébe,
Médon, ki a Réna szerelmes ölen a
Város-dúló hősnek lett fattyu-cseléde.

Kik Trikkában laknak, Ithome hegyvölgyén,
Kik Oekhaliában, Eurytus földjén,
Podalirt, Makhaont, két jó orvos-embert,
Asklepios fajját vezérül uralják ;
Harmincz öblös hajón szegdelik a tengert.

Ormént, Asteriont, Hypereia csorgót,
A messzi-fehérlő Titanósi ormót
Negyven barna hajón az Evémus sarja
Kormányozza nemes Euripylos karja.

Argissát, Elónét, Gyrtóné határát,
Orthét Oloosson kifehérlő várát
Edzett Polypeta, a Zeüs nemzette
Nagy Pirithoosnak magzatja vetette.

(Az-nap szülte ezt a szép Hippodameia,
Melyen Pirithoos bosszúlva veré a
Pelion-hegyről a bozontos Pheréket,
Aetika határig kergette ki őket)

De nem csupán maga, Leontes is véle,
Ceneus fiának, Koronusnak vére, --
Arész unokája;
Jár a kezük alatt negyven barna gálya.

Kyphuszból Goneüsz huszonkettőn siet,
Éniének rajta, elszánt Perebiek,
A Dódona zordon környéke lakói,
A szép Titarézos partja aratói,

Mely, — bár Peneüszbe hajjai ömölnek, —
Ennek ezüstjével még sem elegyül meg;
Mint olaj fenn úszik, külön válva tőle,
Mert az eskü-torló Styx az ő kútője.

A Magnet-nemzetet Prothous hadnagyja
— Rohanó dalia, Tenthredon az atyja —
Pelion aljáról Peneusz partjáról
Negyven barna hajón szóval igazgatja.

Ezek a Danaok vezéri, királyi. —
Kinek voltak köztök legszebb paripái,
Ki volt első hőse az akhív seregnek?
Most Múzsza jelentsd meg!

Hát Eümelosnak lép lova legszebben,
Kancza mind a kettő, mint a madár lebben,
Egykoru, egy szőrű, egy állású, páros,
Apolló nevelé, fogta szekér elé
Péréa fenyérin, szoktatva csatához.

Hősnek pedig első Ajasz leszen addig
Mig Peleüsz nemes magzatja haragszik.
Másként valamennyit Akhillesz előzi,
Lova is a többi lovakat legyőzi.

De ő hajóinál van ma veszteglésben,
Agamemnon ellen nagy gerjedezésben,
Népei azalatt nyállal, kelevézzel
Játszanak a parton karika-vetéssel.

Szekeréhez lova napestig akasztva
 A réti takarmányt kerepet fogyasztja.
 Hadnagyk sátrában áll a szekér fedve,
 Maguk a hadnagyk té-s-tova, — feledve
 Viadal lármáját.
 Mindegyik sajnálja a bajnok királyát.

Hát a sereg, mint az emésztő tűz, terjed.
 Nyög alattuk a föld, mint, ha Zeüsz gerjed,
 S dörgő mennyköveit Arimére vágja,
 — Ott van vetve, mondják, a Typhoeus ágya :
 Úgy háborog a föld nyomain a népnek,
 Ők pedig a síkon gyorsan alálépnek.

Trójába is Írist, szél-lábú követjét,
 Küldötte az Isten gyászos izenetjét.
 Ott daliák, véne fiatalja, gyültek,
 Tanácsot Priamos kapujában ültek.

Hát a sebes Íris (mintha Politesnek
 Hallanák a hangját, szavai úgy esnek. —
 Mert ez a gyorsfutó királyfi állt örül
 Aesiéta sírján, a magas tetőről
 Vigyázván az Akhív partra-kiszállását)
 Polites szavával mondja hir-adását :

«Öreg-ember, látom, foly a beszéd bőven,
 Most is a szó kedves, mint boldog időben.
 De közelget a harcz, nincs erőd hogy gátold;
 Sok csatát láttam már, soha ilyen tábort.
 Mint a homok-szemek, mint a falevelek,
 Annyian a síkon alá-özönlenek.

Most kiváltkép, Hektor, javasolom néked,
 Fajja szerént szaggasd a segítő népet,
 Nem egy az országa, nem is egy a nyelve,
 Vezessen kit-kit a maga fejedelme.»

Megérte, valamit istennő tanácsol,
 Ront is ki azonnal Hektor a tanácsból.

Fegyvert ragad a nép, nagy kiáltás támad,
Gyalogja, lovassa tárt kapukon árad.

A vár ellenében, körös-körül a sík
Rónától övezve, egy halom magaslik.
Istenek az ugrós Myrine sírjának, —
Emberek de mondják ezt Batiéjának.
Trója és frigyesi tábort ide járnak.

Ilion dandárit Priamos nagy fia
Viszi Hektor, sisak-bokrétás dalía.
Számban és erőben első a vitézze,
Igen szomjazza a harczot kelevézze.

Dardani bajnokok Aeneassal gyűltek,
A kit Ankhisesnek Aphrodíte szült meg;
Halandó emberrel Ida magas szálán
A szép istenasszony szerelemre szállván.
Aeneassal együtt Antenor két fia
Vezet, Arkhelokhos Akamas dalia.

Zelea lakóit az Ida tövében,
— Isznak, kik Aesipes fekete vizében, —
Gazdag trójai fajt Pandaros-hős bírja,
Apollo királyé volt ennek az íjja.

Adresteia házát, Apézés örökjét,
Pitüeia táját, Téré meredekjét,
Len-vértes Amphios, Adrastos vezette,
A perkózi Merops fiai mindketten.

Bölcs volt bár az apa jövő-tudásban,
Óvta is fiait a fegyver-fogásban :
De ezek apjuknak nem fogadák szavát,
Őket a bús párkák ezért elragadák.

Perkóté, Praktión, szent Arisbe, velők
Kél Sestos, Abydos; Asios a fejük,
Selleis-melléki Arisbéből, zordon
Paripáin első volt a harc-porondon.

Hippothoos hozza a dárdás Pelasgot,
 Ki Lárissa termő síkjain tanyázott.
 Hippothoos, Pylés: Árész unokái,
 Teütamída Lethos kettős daliái.

Thrákokat a Hellé háborgó szorossa
 Mellől Akamas és Peiroos-hős hozza.
 Harczos Kíkon előtt Eüphemos jára,
 Troizen ivadéka, Kéász unokája.

Görbe-ívű Pæon Pirachmessel járúl,
 Messzi Amidonból, szép Axios-tájról,
 Vizei, a melynek
 Az egész világon legszebben ömölnek.

Az Enetek földjét, vad-szamár tanyáját,
 Kytoros, Sezamos, Parthenios táját,
 Parthenios-partnak fényes palotáit,
 Kromnist, Aigialost, Erythin szikláit, —
 A bozontos mellű Pylaiménes gondja
 Alá gyúlvén, — hagyja harczos Paphlagonja.

Epistrophus Odios, az ezüstöt-termő
 Messzi Alybából, Halyzonokkal jó.
 Khromis és Ennomos Mys-ek kapitánya.
 Madár-jós volna ez, de a tudománya
 Ötet meg nem menti; Akhilles elejti,
 Sok más Dardanussal a folyóba hánnya.

Phorkys és a nemes Askanius alatt
 Askaniából jön a harczos phryg csapat.
 Maonia népét a Tmolus tövéről
 Antiphos és Mesthlés parancsa veré föl,
 Jó Talaiménesnek, a gigéi semlyék
 Hájjaiban e két bajnoka szülemlék.

Nastés, a vad-nyelvű Károknak vezére,
 Kiket Miletus szült, hegyes erdős Phthyre,
 Méander melléke, Mykalé sziklája:
 Amphimakhos, Nastés ezek előtt jára.

Amphimakhos kincscsel magát ékesgette,
Mint valami szép-lyány ment az ütközetre.
Nyavalyást, haláltól nem menti aranyja!
Aranyját letépi, magát vízbe véti
Akhilles haragja.

Szárpédon és Glaucus Lycia-vadonból,
Messziről érkeztek, hol a Xanthus tombol.

BAKSAY SÁNDOR.

ARNOLD.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ RÉSZ.

Ungi Lénárt emlékirataiból.

I.

Soha sem hittem volna, hogy valaha még én is összeírom emlékeimet. Sem olyan nevezetességnek nem tartottam magamat, hogy a világ kíváncsi legyen viselt dolgaimra, sem ezek a viselt dolgok nem voltak olyanok, hogy bárkinek nagy épülésére szolgálnának. Ha még hozzá teszem, hogy ismerőseim szerénynek is tartanak: tessék elhinni, nem a hiúság tetszelgése mondatja velem, hogy rám nézve legkedvesebb volna, ha a világ minél kevesebbet tudna rólam és semmit sem törődne velem.

De legyen elég ennyi magamról. Mikor ez emlékiratokhoz fogtam, úgy sem az volt a szándékom, hogy enmagamról írjak. Csak oly eseményeket fogok elbeszélni, melyeknek tanúja s nem hőse voltam; s elbeszélem azért, mert fölkertek rá olyanok, kiket ez események és hőseik nagyon közlől érdekelnek.

A mi engem illet, semmit sem ígérek, a mivel nem bírok; például elmés előadást, ragyogó stylust, érdekfeszítő fejlesztést, s több effélet, mit az újságírók dicsérni szoktak jó barátjaik műveiben. Én csak azt adok, mivel bírok: őszinteséget; csak azt ígérem, mit meg is adhatok: a tiszta igazságot.

Őszinteségemet mindjárt enmagamra nézve tanúsítom, megvallva, hogy Arnolddal a börtönben ismerkedtem meg. Ott kötöttük azt a szoros barátságot, mely egész életünkre egy-

máshoz lánczolt, s mely most engem tesz legalkalmasabbá arra, hogy történetét elbeszéljem unokáinak.

Azaz — nehogy túlságos várakozásokat támaszszak — csak azt beszélhetem el élete történetéből, a mit saját szememmel láttam vagy legfőlebb kitaláltam. Mert Arnold soha sem volt közlékeny természetű, és múltjáról nemcsak nem szeretett beszélgetni, hanem nagyon rossz néven is vette, ha valakiben erre nézve csak a legcsekélyebb kíváncsiságot is tapasztalta. Ha pedig ő rossz néven vett valamit, az meglehetősen hasonlított a főbenjáró veszedelemhez; nem is zúdítottam hát magamra s nem próbáltam égő gyertyával közeledni múltjának sötét éjszakájához.

Mi, kik társai, vagy mint ott neveztük, kollégái voltunk a börtönben, soha sem tudtuk meg egész bizonyosan, miért került e biztos és nyugalmas helyre. Merült föl ugyan elég találgatás a kollégák között, de határozott alakban egyik sem lépett napfényre, mert Arnold előtt mindnyájan bizonyos feszültséget, kényelmetlenséget éreztünk s egyikünknek sem volt kedve magára vonni nem-tetszését, mely a mint föntebb említém, oly közel járt a főbenjáró veszedelemhez. Csak úgy magunk között, halk suttogással, mely titkolózással mertünk hangot adni találgatásainknak, s egymás után rá aggattuk mind ama drámai cselekvényeket, melyek a mi csöndes falaink közt szoktak megoldást találni. Némelyek politikai fogolynak tartották s nagy szerepet tulajdonítottak neki a nem rég lefolyt viharos időkben; mások polgári gonosztevőnek vélték, de a nemesebb és hősies fajtából, melyhez a mi börtöni hierarchiánk fogalmai szerint a gyilkosok, emberölők s más ily erőszakoskodó hatalmasságok tartoztak, míg holmi sikkasztók, hamisítók csöcselékszámba mentek s önérzetes rab nem társalkodott velök.

Azon pedig ne csodálkozzatok, hogy így egybe keverek politikai és polgári bűnösöket, mert akkoriban ez volt a szokás. A felségsértőket, lázadókat együvé zárták a gyilkosokkal és tolvajokkal, s ha valami különbség volt köztök, az csak abban állt, hogy a tolvaj urakkal jobban bántak, mint a forradalmárokkal. De megvolt az a jó következménye is, hogy mikor az idők megfordultak és a börtönben eltöltött néhány esztendő a legjobb ajánló levél volt a népszerűsége, akárhány kiszabadult sikkasztó vörös tollat tűzött a kalapjára, s ünnepeltette magát martyr gyanánt.

Én még a mai napig sem tudom egész tisztán, miért kerültem a börtönbe, csak abból gyanítom, hogy felségsértő voltam, mert a porkoláb urak részéről sokkal nagyobb vigyázatban és gorombaságban részesültem, mint polgári kollégáim. Kihallgattak ugyan többször is, először egy haragos úr, másodszor három haragos úr, föl is olvastak előttem hosszú írásbeli dolgozatokat, sőt két égő gyertya világánál, érez feszület mellett hosszú papirosról az ítéletet is fejemre olvasta egy pápaszemes öreg úr; de mindez németül ment, én pedig csak hírből ismertem ezt a nyelvet; mikor meg magyarul szóltak hozzám, akkor úgy kiabáltak és úgy szidtak, hogy ijedtemben azt sem tudtam, fiú vagyok-e vagy leány: elég az hozzá, kihallgattak, jegyzőkönyvbe foglaltak, elítéltek és becsuktak, a nélkül, hogy bűnöm mivoltáról tiszta és határozott fogalmat nyertem volna.

Akkoriban ez volt a szokás. Furcsa idők jártak akkor; ti csak már avult sárga újságlapokból vagy öreg emberek meséiből ismeritek azokat; de én még emlékszem rájuk. Úgy termett akkor a felségsértő, mint most a postasikkasztó; olyan könnyen jutott az ember bitófára, mint most az újságba. Ha kalapodon hosszabb volt a szalag három hüvelyknél, ha rojtos nyakravalót kötöttél, ha sujtást varrattál kabátodra, ha harmadmagaddal halkan beszélgettél az utczaszögleten: reményed lehetett arra, hogy elfognak mint felségsértőt és történeti alakká tesznek. Ebből a fajtából való volt az én politikai bűnöm is; de mivelhogy három ilyen felségsértésről vádolt lelkiismeretem, soha sem tudtam ki egész bizonyosan, a három közül melyiknek köszönhetem a vértanúi nimbuszt.

A kerületi főnök úr szomszédunkban lakott és volt egy nagy barna kuttyája, mely szájában vitte utána az esernyőt, mikor hivatalba ment. E hivatalos kutya üres óráiban ellátogatott udvarunkba s elhordta onnan a csirkéket; míg végre megúntam ez örökös hadi sarczot és a laboratoriumban olyan pecsenyét készítettem a bureaukratikus állat számára, melytől fölfordult. Ugyanakkor főnököm, a gyógyszerész úr, több átutazó idegen látogatását fogadta, kikkel hosszú időn át tanácskozott, benső szobájába zárkózva, s nekem kellett a tornáczon őrt állanom, hogy senki meg ne lepje őket. Az idegen utazók más helyen is megfordultak s éjjelre a klastromban háltak meg, hova másnap reggel főnökömtől levelet vittem az egyik páter számára.

Néhány nap múlva nagy kutatást tartottak a klastromban s mind ama házakban, hol az idegenek megfordultak, s a klastromból öt pátert, a városból tizenkét polgárt elfogtak és vasra verve elszállítottak. Köztök volt gazdám is.

Harmadnapra, épen mikor mustármagot törtem a laboratoriumban, utánam jött két zsandár, s ámbár fiatal patikárius tanuló voltam, épen olyan föltűzött szuronyokkal kísérték a törvényszéki épületbe, mint gazdám, a diplomatikus gyógyszerész, és a többi nagy urakat, kiknek azelőtt már messziről kalapot emeltem az utcán. Láttam, hogy ez a kormány komolyan veszi a jogegyenlőséget, s rangkülönbség nélkül csukatja be a polgárokat. A többieket miért zárták be, azt nem tudom; beszéltek ugyan, hogy az átutazó idegenek külföldi emissáriusok voltak, kik lázító iratokat osztogattak és pénzt gyűjtöttek egy új forradalomra, de én ehhez nem értettem, a patikárius tanulók nem szoktak politikával foglalkozni; különben sem volt időm mások dolgain törni a fejemet, elég volt nekem azon töprenkednem, vajon három felségsértésem közül a meggyilkolt kutya, vagy az örállás, vagy a levélvitel volt-e rabságom oka?

De most már csakugyan eleget beszéltem magamról. Azt ígertem, hogy Arnold történetét mondom el, s most veszem észre, hogy még mindig saját dolgaimról fecsegek. Elég annyit tudnotok rólam, hogy börtönbe kerültem s itt ismerkedtem meg Arnolddal.

Kezdetlől fogva nagy befolyást gyakorolt rám; bizonyos félénk vonzalommal ragaszkodtam hozzá. Nem tudom, miért; mert ő ugyan soha sem kereste a kedvemet s épen semmit sem tett lebilincselésemre. Egyetlen egyszer történt, hogy védelmemre kelt, ismeretségünk első napjaiban. Néhányan a kollégák közül, holmi közönséges gazemberek, kik az uralkodó rendszer szerint legtöbb kedvezményben részesültek, szerettek kifogni rajtam, mint afféle fiatal és ügyetlen suhanczon; mikor aztán egyszer nagyon is messzire mentek ez úri kedvtelésekben s én fájdalomban és bosszúságomban sirva fakadtam: Arnold, ki eddig tudomást sem vett rólam, szétütött a pajzán kedvű kollégák közt s oly félremagyarázhatatlan módon ismertette meg velök ökleit, hogy ettől fogva békességben maradtam tőlök.

De mikor nagy hálálkodva köszönetet mondtam neki hatalmas védelméért, mogorván elfordult s azt mondta, hogy nem az én szép szemeimért tette, hanem csak azért, mert megúnta

már nyafogásomat hallgatni s arczfintorgatásaimat nézni ; hagyjak hát neki békét hálálkodásaimmal.

Nagyon büszke ember volt. Ritkán állt szóba valakivel s olyankor meg is látszott, hogy ez nagy leereszkedés tőle. De engem nem rázhatott le oly könnyen a nyakáról. Pártfogása alá helyeztem magamat, megtettem uramnak és parancsolómnak, s neki, akár tetszett, akár nem, el kellett fogadnia szolgálatomat. Lassanként hozzá szokott. Nemcsak eltűrte, hogy kedvében járjak, hanem megis kívánta. Nem mutatta ugyan, hogy jól esik neki ragaszkodásom, de én mégis éreztem, sőt a kollégák is észrevették, s néha gúnyosan faggattak — természetesen nem Arnold jelenlétében — hogy mivel tudtam úgy megbabonázni ezt az emberevőt?

Én erre nagyon sokat adtam ; mert éreztem, hogy igazok van. Arnold csakugyan kedvét kezdte bennem találni s nem sokára el sem lehetett nélkülem. Akkoriban, éretlen suhancz fővel nem sokat töprenkedtem e jelenség okán ; most azonban nem vélek tévedni, azt állítva, hogy kölcsönös ragaszkodásunk oka az a természeti törvény volt, mely a gyöngét és erőset egymáshoz vonja. Ha ebből megértettétek, hogyan keletkezett közöttünk a börtönben oly szoros barátság, mely egész életünkön át tartott : akkor nem szükséges bővebben magyaráznom ; ha pedig még most sem értitek, úgy én nem tudom jobban megértetni veletek s nem marad más hátra, mint elfogadnotok a tény, melyet úgy sem lehet eltagadni. Ezzel megelégedhettek, mert ugyan hová jutnánk, ha mindent meg akaránk érteni, a mit magunk körül látunk?

Börtöni életünkről nincs több írni valóm. Mindenki tudhatja, ha nem is tapasztalásból, legalább hozzávetésből, hogy a dolgok folyamatja itt nem igen változatos s nem sok anyagot nyújt annak a számára, ki csak az eseményeket tudja leírni, de nem képes bölcselkedni. Ezt ne is várjátok tőlem. Nincs hozzá elég tudományom. Négy iskolát vezettem a régi rendszer szerint ; azután árva létemre nem folytathatván iskoláimat, beálltam patikárius tanulónak ; de itt sem fejezhettem be kiképzésemet, mert a mint tudjátok, csakhamar felségsértésbe estem és a börtön gyökerében elmetszette tudományos műveltségemet.

De mit is mentegetem magamat? Hiszen jól ismertek, és tudjátok, hogy soha sem zavartam sok vizet. Nem vétettem senkinek, de valami nagy hasznára sem voltam az emberiség-

nek, és talán még azt sem fogom megérni, hogy halálom ötven-
éves jubileumán emléktáblával jelöljék meg szülőházamat. Egy
érdemem van: hogy híven szerettem barátomat s mindvégig
kitartottam mellette, jóban-rosszban egyaránt, sok rosszban és
kevés jóban. Elnebeli tehetségeim közül pedig csak egy ér
valamit: híven emlékezem mindenre, a mi velünk történt, és
így mindent igaznak vehettek, a mit meg fogok írni; ezt pedig
sok ragyogó fantáziával írt könyvről nem lehet mondani.

Még csak azt akarom megjegyezni, hogy Arnold tizenöt
évvel volt idősebb nálam; én huszonnégy évet számláltam, ő
harminczkilenczet, mikor egy legmagasabb örvendetes családi
esemény kinyitotta előttünk a börtön ajtaját. Mindketten kegyel-
met kaptunk, szabadok lettünk, kiléptünk a nagy világba, a
hullámok fölkaptak és elragadtak az élet zajongó és szennyes
vizü tengerére.

II.

Mihelyt kiléptünk a börtön ajtaján, azonnal nagy válto-
záson ment át Arnold viselete. Oda benn komor, méltóságos,
kevés szavú, nehéz mozdulatú ember volt; hasonlított a me-
sés óriásokhoz, kik mozdulatlan méltósággal ülnek sziklabar-
langjokban, de ha nagy ritkán egyik oldalról a másikra fordul-
nak, földrengés támad. Mozdulatlansága, büszke némasága azt
látszott mondani: dőljön rám a világ, én egyebet nem teszek,
mint rendületlen daccezal török össze súlya alatt. De most
minden tekintete, minden mozdulata azt hirdette, hogy épen
nincs szándéka összeroskadni a reá hulló világ súlya alatt, sőt
ha a világnak csakugyan eszébe jutna rá dőlni, úgy ellódítaná
magáról két erős karjával, hogy mások fejét törné be, nem
az övét.

Szeme kigyulladt, arczára élénk pirosság ült, melle hatal-
masan emelkedett és nagy lélekzettel szívta magába a szabad
levegőt, mely ezen a napon igen ködös és nyirkos volt. Nagy
léptekkel sietett előre, minden látható cél nélkül, egyedül csak
azért, hogy járjon és hozzá szoktassa tagjait a szabad mozgás-
hoz. Én alig tudtam kurtább lábaimmal utána ügetni s lélek-
zetem egészen elállt abbéli igyekezetemben, hogy lépést tart-
sak vele.

A mint így rohant előre, előre, s az utcák házai jobbra-balra tűntek el mellettünk és az utcákon járó-kelő emberek mint az álom elsuhanó alakjai merültek föl és enyésztek el pillanatról pillanatra — mondom, mialatt ezt a czéltalan versenyfutást tartottuk, láttam, hogy Arnold keze többször ökölre szorúl és ajkai értelmetlen, töredezett hangokat mormolnak. Eleinte azt hittem, hozzám beszél és lihegve kérdeztem, hogy mit akar; de csakhamar észrevettem, hogy még tudomása sincs jelenlétemről, s ökölszorításai, fenyegető szavai nem nekem szólnak. Talán valami láthatatlan ellenségnek, vagy épen az egész világnak, mert Arnold ellenségének tartotta a világot s a maga részéről is gyűlöletet esküdött neki.

Sokáig élveztem ilyen módon a szabadságot, rohanva, lelkendezve, a verejtéket törölve homlokomról. Azt hiszem, egyszernél többször bejártuk a város valamennyi utcáját, míg végre Arnold hirtelen megállt és hátra tekintett.

— Hát te itt vagy? — monda csaknem csodálkozva, a mint a következő pillanatban lihegve melléje érkeztem és karjába kapaszkodtam, részint hogy megvédjem magamat az orrabukás veszedelmétől, részint hogy megakadályozzam őt a rögtöni tovairamodásban.

— Hol lehetnék másutt? — feleltem én igazi csodálkozással.

Arnold vállán keresztül lenézett reám, azután lassan kivonta karját belé kapaszkodó markomból, szembe fordított magával és komolyan kérdezé:

— Hozzám akarod hát kötni sorsodat?

— Furcsa kérdés! Ki máshoz köthetném?

— Lehetsz egészen szabad, független ember, egyedüli ura sorsodnak.

— Erre soha sem gondoltam; el se tudnám így képzelni magamat, mondám én egyszerűen; de Arnold nagyon együgyűnek találhatta kifejezésemet, mert csak egy hosszú éles füttyel válaszolt, és erősen vállamra ütve tovább indult; szerencsémre most már lassú léptekkel és mélyen elgondolkozva.

— Hol vagyunk? — kérdé egy idő múlva, ismét megállva és körültekintve.

Én is körülnéztem. Jobbra-balra apró szennyes házakat láttam; majd mindegyik házban korcsma volt vagy szatócsbolt; az útca sáros volt, a kövezet hiányos, ember nagyon sok moz-

gott körülöttünk, legnagyobb részök szegényesen volt öltözve s csak gyöngé fogalmat nyújthatott a fővárosi előkelő társaságról.

— Hol vagyunk? — ismétlé Arnold kérdését.

— Nem tudom. Nem ismerem édes hazánk fővárosát, szabad éveimet vidéken töltöttem és Pestre zsandárok kíséretében jöttem, kik nem mutatták meg a város nevezetességeit, hanem egyenesen a börtönbe vezettek.

— Ne emlegesd mindig a börtönt — kiáltott Arnold hevesen. — Ha velem akarsz maradni, jegyezd meg magadnak, hogy ez a szó ki van törölve szótárunkból.

— Értem — feleltem félénken — csak is úgy mondtam.

— Ha jól emlékszem — mondá Arnold ismét körülnézve — a Kerepesi-út végén vagyunk. Egyszer, régen, jártam már erre . . . Különben én sem ismerem e várost, én is a vidéken töltém a régi szép napokat . . . A szép napokat — ismétlé hirtelen elsötétülő tekintettel és keze újra ököre szorúlt, és újra érthetetlen, fenyegetésféle szavakat mormoltak ajkai.

Elmerülve állt egy darabig az útcza közepén; majd hirtelen fölkapta fejét és haragosan rám mordult:

— Mit mondtál?

— Én? semmit.

— Nem azt kerdezted, mily vidékről való vagyok? Szeretnéd tudni? mi?

— Eszem ágában sincs.

— Nem is tanácslom, nem is tanácslom — mormogá Arnold, úgy fölindulva, mintha csakugyan illetlen kíváncsiságot árultam volna el. — Semmi közöd hozzá, senkinek sincs köze hozzá, nekem sincs . . . A múlt meghalt . . . megöltem . . . Ki mondta, hogy megöltem? — kiáltott hirtelen rémülettel, mintha saját szavát idegen hangnak vette volna.

— Én nem mondtam, magad mondtad — jegyzém meg félénken.

— És ha mondtam is? Ha megöltem is? A kit megöltek, az meghalt, a ki meghalt, az nincs, a ki nincs, azt nem látjuk, sem ébren, sem álmunkban . . . Nem, álmunkban sem . . . Mit reszket a lábad? mit törölöd a verejtéket homlokodról? — folytatá egyszerre megváltozott hangon és vállamra ütve.

— Nagyon elfáradtam. Talán nem is vetted észre, hogy már több órája rohanunk az utczákon.

— Igen? Nem vettem észre. Élvezni akartam szabadságomat.

— Én már eléggé kiélveztem — mondtam vágyó pillantást vetve az egyik korcsma nyitott ajtajára, melyen túl néhány falóczát pillantottam meg.

— A nagyok fütyölnek, a kicsinyek tánczolnak, ez a szabadság — mondtá Arnold visszatérő jó kedvvel, a minek nagyon megörültem. Rögtön föl is használtam e kedvező alkalmat és szerényen megjegyzém, hogy talán ideje volna megpihenni és megebédelni.

— És ez alatt beszélhetünk jövőnő terveinkről — tevé hozzá Arnold. — Indulj!

Én tehát megindultam a kis korcsma felé, melynek falóczái már az előbb vágyat ébresztettek keblemben; de Arnold megragadta karomat és azt mondta, hogy a mi helyünk nem ily kurta korcsmaiban van, hanem a város legelső fogadójában.

Erre az indítványra lett volna ugyan néhány észrevételem, de megszoktam már vakon engedelmeskedni Arnoldnak, azért magamnak tartottam megjegyzéseimet s gyors üggetéssel igyekeztem lépést tartani vele. Csupán csak zsebemet tapogattam meg, melyben nem igen éreztem annyi pénzt — ámbár egész börtöni szerzeményem benne volt — hogy sokáig fedezhetné a legelső fogadó költségeit; azután öltözetünkön néztem végig, mely nem volt ugyan rongyos — a börtön-igazgató szerezte számunkra jó pénzért, hogy föleseréljük vele rabköntösünket — de előkelőnek sem volt nevezhető s még egy patikárius-gyakornok vasárnapi igényeit sem elégítette volna ki, a mivel nem sokat mondok.

— Ne gondolj vele, ne tapogasd zsebedet, ne nézd ruhánkat — mondtá Arnold, észrevéve két jelentős mozdulatomat. — Jegyezd meg, hogy a szerénység semmit sem ér a világban s a ki félénken hátra vonul, azt ott is hagyják. Olyanok az emberek, hogy ököllel kell köztök útat törnünk magunknak, és ha az élet tolongásában nem mi osztogatunk oldal döféseket, akkor mi kapunk. Emelt homlok, kihívó tekintet, vakmerőség, kíméletlenség — ez az okosok életfilozófiája.

Ezalatt nagy léptekkel haladtunk előre és mire Arnold befejezte filozófiai értekezését, a Kerepesi-út elejére értünk. Itt azonban egy időre meg kellett állnunk a nagy tömeg miatt, mely az útca egész torkolatát ellepte.

Az emberek kiabáltak, sopánkodtak, segítségért ordítottak, egymás vállára kapaszkodtak és nyakokat nyújtogatták, hogy jobban lássanak. Az Országút felől közeledett valami, ami mindnyájok figyelmét lekötötte és nagy izgatottságot szült. Az össze-vissza kiabálásból csakhamar meg is tudtam, mi volt. Egy úri hintót elragadtak a lovak, és vágatva hurezolták felénk. Már hallatszott a kerekek veszett dübörgése az emberek sikoltásain keresztül.

Arnoldra néztem és gyöngén megérintettem karját. Meg voltam győződve, hogy az ő óriási ereje és ügyessége egy egész ménes vad lovat képes volna föltartani rohanásában. De Arnold összefonta karjait és arcán nagy gyönyörűség kifejezése mutatkozott.

— Szép látvány! — mormogott inkább magához, mint hozzám beszélve. — A ki kocsin jár, elragadják a lovak és összetörik, ez a gyalogjárók elégtétele. Mindenkinek a magáé.

— Segíts rajtok! — kiálték ijedten; a zaj, a dübörgés, a sikoltás annyira megvadított, hogy csaknem parancsoló hangon szóltam Arnoldhoz.

— Nem ment el az eszem — mondá Arnold nyugodtan, és félre vont, hogy kényelmesebb helyről szemléljük az érdekes látványt. De a következő pillanatban úgy ellökött maga elől, hogy hármat fordúltam, mielőtt ismét erősen megállhattam lábamon. A mi most következett, azt nem tudom a maga rendje szerint elmondani. Olyanformán lehettem, mint a kit a haragos tenger hullámai ragadnak magokkal, és a mint föl és alá dobálják, néha-néha, egy magas hullám ormáról megpillantja a süllyedő hajót, kétségbeesetten tolongó népével. Hallottam, mint üvöltöttek körülöttem az emberek: «Itt van! itt van!» és mint rohantak eszeveszetten két felé, utat nyitva a vadul vágató hintó előtt. A tömeg magával ragadott, letepert, fölemelt, egyik szememre erős öklütést kaptam, hogy az egész világ szikrákat hányt körülöttem, és a szökdelő szikrákon keresztül, azt sem tudva, valóság-e, káprázat-e, láttam a két ágaskodó, tajtékzó lovat, a jobbra-balra himbáló, nagyokat szökő hintót, a hintó ablakában egy fiatal leány alakját és fölemelt karjait; aztán egyszerre irtóztató orlítás, a dühös lovak magasra ágaskodnak, hátrálnak, előttük Arnold alakja, hatalmas kézzel markolva kantárjukba — pillanatnyi szörnyű küzdelem, minőt régi képeken láttam, hol a mythologiai hősök centaurusokkal vias-

kodnak; az egyik ló térdre esik, a hintó megáll és lassan oldalt hajol, emberek rohannak oda, föltartják, kinyitják ajtaját, kiségitenek belőle két alakot, az ijedség ordítását iszonyú örömváltás váltja föl, mindenki a hintóhoz akar rohanni. A tömeg visszafelé ragadott, s fülem egészen megsiketült, fejem zúgott a zajtól, szemem káprázott a rohamosan váltakozó képektől, midőn egy súlyos kéz vállamra ereszkedett, megfogta karomat és gyorsan tovább vezetett.

Arnold volt. Olyan nyugodtan haladt fölfelé a Hatvani-útczán, mintha semmi sem történt volna. Még hátra sem nézett a hullámozó tömegre, mely most a hintó körül özönlött és zúgott.

— Az Isten áldjon meg, Arnold — mondtam halkán, midőn végre szóhoz juthattam.

— Nem az ő áldásáért tettem — monda Arnold mogorván. — Sokkal szívesebben néztem volna, mint török nyakukat e kényes urak, kik nem tudnak gyalog járni... Az a leány... az a leány!... miért láttam meg azt a leányt a kocs ablakában...! Az döntötte halomra minden böles elhatározásomat...

— Ismered? — kértem félénken.

— Hogy ismerném? — kiáltott hevesen. Micsoda bolond kérdés ez? Egyáltalában micsoda kérdező rohamod támadt neked...?

— Csak úgy gondoltam...

— Nem ismerem, hogy ismerném? Mi közöm van nekem a hintónjáró emberiséghez? — dörmögött Arnold tovább haladva... De nem tudtam nyugodtan nézni, nem tudtam e veszedelemben hagyni... Eszembe jutott ő... Épen ilyen lehet... Ő is lehetett volna!...

— Kicsoda? — kérdezém hirtelen, mert a kíváncsiság most az egyszer erőt vett félénk óvatosságomon. De szerencsére Arnold nem hallotta ez illetlen kérdésemet... talán rögtön elcsapott volna magától... Tovább ment, gyorsan, nagy léptekkel, folytonosan dűnnyögve magában, mintha önmaga vagy valami láthatatlan szemrehányó szellem előtt mentegezni akarná magát tetteért.

Ezalatt egyre tovább siettünk, befordultunk egy utczába, azután egy másik utczába; a házak mindig szebbek és nagyobbak, a kirakatok fényesebbek, a járókelők úriásabbak lettek,

úgy hogy midőn a kirakatok üvegtábláiban meg-megpillantottam saját szerény alakomat, nagyon elszégyeltem magamat. Végre a Duna-partra értünk s megálltunk egy hatalmas épület előtt.

— Ez az *Angol királynő* — mondá Arnold, az épület homlokára tekintve. — Mikor hajdanában Pesten jártam, ez volt a legelső fogadó. Minden esetre ennél alább el sem kezdjük.

A kapú felé indult, büszkén, emelt fővel; én is kénytelen voltam utána menni, de minden igyekezetem daczára sem tudtam büszke lenni. Sőt midőn az ebédlő ajtajába léptünk és megpillantottam a frakkos pinczéreket, úgy elpárolgott minden büszkeségem, hogy levettem a kalapomat s állva maradtam a küszöbön, mint valami vándorló mesterlegény.

De Arnold egy pillanat alatt kikapta kezemből a kalapot, fölemre csapta és betolt az ajtón.

— Ne feledd az életphilosophiát — tévé hozzá félhangon — könyökkel és ököllel dolgozzuk magunkat előre az emberek közt.

— Hohó! mit akarnak itt? Eltévesztették az ajtót! — mondá egy előkelő pinczer, elállva útunkat.

— Lódulj előlem! — mordult rá Arnold, olyan tekintetet vetve az előkelő pinczére, hogy az ijedtében a tarkóját kezdte törölgetni a kezében tartott szalvétával. — Lódulj előlem! morgott Arnold, s mivel a pinczer nagy bámészan még mindig előtte állt, úgy megszorította karját, hogy nagyot nyikant és gyorsan félreugrott.

Arnold pedig, mintha a legnyájásabb fogadtatásban részesült volna, fejére csapott kalappal, egyik öklét csipőjére nyomva és felső testét úriasan lógázva lassan előre indult az asztalok közt, s én levett kalappal, reszketve baktattam utána, minden perczben várva, hogy mikor dobnak ki.

De úgy látszik, Arnold életphilosophiájának igaza volt. Nem dobtak ki. A pinczerek összedugták ugyan fejeiket és sutogtak egy ideig, miközben a megszorongatott pinczer többször megtapogatta karját: de semmi ellenséges mozdulatot nem tettek. Leülhettünk nyugodtan egy üres asztalhoz. Körülöttünk jobbra-balra, elől-hátul finom öltözetű urak ültek s előkelő, unatkozó lassúsággal ettek. Néhányan fölemelték szemüket tányérukról s bizonyos sértő csodálkozással néztek felénk; de Arnold olyan tekintettel válaszolt, hogy hirtelen ismét a tányér

föle eresztettek orrukat és tovább csámcsogtak. Arnold hátra vetette magát széken és keményen megkoczogtatta az asztalt. Én, a ki csak székem szélére mertem telepedni s a világért sem tettem volna könyökömet a fényes fehér abroszra, azt hittem, hogy ez illetlen koczogásra menten kidobnak, s azért erősen kezembe szoritottam kalapomat, nehogy itt maradjon a dulakodásban. De megint nem dobtak ki. Sőt az egyik pinczér oda sietett asztalunkhoz és azt kérdezte, mit parancsolunk. Arnold megrendelte az ételeket és tegezte a pinczért. Nem tudtam hova lenni bámulatomban, midőn ez előkelő frakkos úr nemcsak, hogy nem kérte ki magának ez illetlen bizalmaskodást hanem nagyságos úrnak szólította Arnoldot és sietett elénk tenni a megrendelt ráklevest.

— Ne ülj a szék szélén, ne tartsd magadat olyan mereven és egyel bátran — tanított Arnold — mert különben azt hiszik, hogy szegény elődi vagy, a kinek kegyelemből adok enni.

E bátorításra mohón neki estem a jó levesnek, melyhez hasonlót se a börtönben nem láttam, se patikárius koromban a gyógyszerész úr asztalánál. És mialatt mohón kanalaztam a finom sárgapiros leve, Arnold tovább oktatott az életphilosóphiában.

— Lásd, ezek az emberek ruhánkról ítélték s be sem akartak ide bocsátani. Ha szerényen és félénken lépünk be, bizonyosan kidobnak; de mivel vakmerő és goromba voltam, nemcsak bebocsátottak, hanem készséggel szolgálnak is. Ruhánk után szegényeknek ítélték; gorombaságom arról győzte meg őket, hogy sok pénzem van. A pénz előtt pedig mindenki meghajol.

— De nekünk nincs sok pénzünk — jegyzém meg az utolsó kanál levest lenyelve.

— Annál inkább kell elhitetnünk az ellenkezőt. Az emberek mindent eltérnek a gazdagtól, azért a gazdagok rendesen követelők és kihívók; rászoktatja őket az emberek meghunyászkodása. A pénzes embernek olyan természeti tulajdonsága a vakmerőség és pöffeszkedés, mint a légynek a csípés, a farkasnak a harapás. A ki ezt a módot eltanulja, azt gazdagnak tartják s a szerint bánnak vele. Láthattad magad is.

Ezzel újra megkoczogtatta az asztalt s új ételt rendelt. Midőn a pinczér ezt behozta és elénk tette, egyszersmind egy névjegyet nyújtott át Arnoldnak.

— Berg Adolf, nagykereskedő, olvasá ez a névjegyről... Ki ez a Berg Adolf és mit akar?

— Egy igen előkelő öreg úr adta át e névjegyet. Oda kinn várakozik a portás páholyában s kérdezteti, mikor lesz szíves uraságod elfogadni őt — mondá a pinczér olyan udvariasan, hogy majd ledöltem a székemről.

— Jöjjön ide, itt fogadom el — felelt Arnold higgadtan és enni kezdett.

Nemsokára asztalunkhoz lépett a névjegy birtokosa. Valóban olyan előkelő külseje volt, mint a főállamügyésznek, kit látásból ismertem, a mennyiben egyszer szemlét tartott börtönünkben. Ez államügyészi emlék oly erővel ébredt föl lelkemben, hogy letettem a villát s gyorsan fölálltam székemről. De ugyanolyan gyorsan ismét visszaültem, mert Arnold karomnál fogva lerántott, mialatt másik kezével ülést mutatott az idegen úrnak.

— Berg Adolf úr? — kérdé a névjegyre tekintve.

— Én vagyok — felelt az idegen, helyet foglalva.

— Miben lehetek szolgálatára? — kérdé Arnold.

— Én vagyok az, kinek ön ma megmenté életét. Az én életemet és leányomét, — mondá az öreg úr reszkető hangon és kezét nyújtá Arnold felé.

De Arnold nem fogadta el a feleje nyújtott kezét. Tovább evett és csak úgy oda vetve kérdé:

— Honnan tudja, hogy én voltam az?

— Kérdezősködtem — felelt az öreg úr, kissé zavartan és az asztalra fektetve visszautasított kezét — kérdezősködtem, s az emberek, kik távozni látták, nyomról nyomra idáig utasítottak... Nem mulaszthattam el, hogy hálámat —

Nem fejezhette be mondását, mely bizonyára igen szép lett volna; mert Arnold gúnyos hangon szavába vágott.

— Háláját? Mi az a hála? Egy pár szép szó, vagy egy meleg kézszorítás? Erre az aprópénzre szokták az emberek föl-váltani hálájokat... Azt hiszi, ennek a kedvéért tettem kockára életemet?

Az öreg úr megütődve nézett Arnoldra, mintha kétkednék, vajon komolyan beszél-e vagy tréfál. Én meg épen nem tudtam hova nézni zavaromban, s ettem nagy falánksággal, egészen a tányérra hajtva fejemet.

— No lássuk, mit ért hát a forró hála alatt, mely oly melegen lobog keblében? — folytatá Arnold, eltolva maga elől

tányérát s az asztalra könyökölve, mialatt jól szemügyre vette az öreg urat . . . Tegyük próbát. A legfényesebb alkalmat nyújtom önnek hálája bebizonyítására . . .

— Kérem, boldognak fogom magamat tartani — hebegett az öreg úr, de látszott rajta, hogy most már igazán nem tudja, hányadán van.

— Ön nagykereskedő, a mint névjegyén olvastam — mondá Arnold, két öklére támasztva állát s mereven az öreg úr arczára szegezve szemét — bizonyára van nagy üzlete, irodája s több efféléje, hol embereket alkalmaz . . . No hát, nézzen reánk, mi ketten, én és e barátom, ki most nagy iparkodással rág egy libacszombot, ámbár semmi sincs már rajta, mondom, mi ketten minden állás és kereset nélkül állunk a világban. Adjon nekünk olyan hivatalt, melyből tisztességesen megélhetünk. Ha ezt megteszi, akkor elhiszem, hogy a hála lángja melegen lobog keblében.

— Mindenesetre — szerencsémnek tartom — dadogott az öreg úr, egyre nagyobb zavarral — ha szakszerű képzettség — bizonyítványok — eddigi alkalmazás . . .

— Eddigi alkalmazásunk — szólt közbe Arnold, nem vág egészen a kereskedelmi szakmába, bizonyítványainkkal nem dicsekszünk s a szakszerű képzettséget pótolja az ön hálájának lobogó tüze.

— Nagyon sajnálom — üzletemben magam is kötve vagyok — de ha pillanatnyi segélylyel szolgálhatok . . .

Arnold nagyot csettentett nyelvével, levonta merev tekintetét a szegény öreg gyötrődött arczáról, színig töltötte poharát s egy húzomban kiitta.

— Nos, a meleg hálával hát tisztában vagyunk — mondá azután, mialatt tovább folytatta falatozását. — Berg Adolf nagykereskedő eleget tett kötelességének élete megmentője iránt, pillanatnyi segélyt ajánlott neki, azt hívén természetesen, hogy a büszke életmentő, mint a regényekben és a színpadon szokás, megvetőleg lába elé dobja a tele erszényt, és ezzel ki van egyenlítve a számla. No hát én nem vagyok színpadi hős, nem dobom lába elé a tele erszényt . . . Lássuk, mennyi lesz az a pillanatnyi segély? Mennyire becsüli az életét?

Esküt mernék rá tenni, hogy az előkelő öreg úr, midőn ide jött háláját kifejezni, nem volt elkészülve ilyen vallatásra.

Nem csoda hát, hogy mindegyre nagyobb zavarba jött s nem tudott mit felelni. Zsebébe dugta, kivonta kezét, óráját nézte, félig kihúzta tárczáját, ismét visszadugta, Arnold nagy gyönyörűségére, ki nyugodtan evett tovább s le nem vette róla szemét. Végre nagy nehezen, halkan megvallotta az öreg úr, hogy erre az esetre nem volt elkészülve, hanem legyen szerencséje irodájában, ott majd eleget tesz kötelességének.

— Lénárt — mondá Arnold felém fordulva — kísérd ő nagyságát irodájába, s vedd föl tőle és nyugtatványozd életének becsértékét.

Fölugrottam helyemről, kaptam a kalapomat s alázatos bókkal jelentém az öreg úrnak, hogy parancsára állok. Az öreg fölkel, de többé nem mert kezet nyújtani Arnoldnak, csak némán intett fejével s elhagyta az ebédlőt.

Oda kinn bérkocsit hozatott, gondolom azért, nehogy meglássák velem az utcán. Nem csodálom. Még a bérkocsis is megbámult, mikor látta, hogy a kocsi bensejébe ülök, nem a bakra. Rend szerint ott lett volna a helyem.

Éreztem is, hogy nem vagyok igazi helyemen, a kocsi kényelmes hátsó ülésén, ez előkelő úr mellett. Nem is sokat hencszegtem, mereven tartottam magamat az ülés szélén, térdemre nyomva kezemet s úgy összehúzva könyökömet, a mint csak lehetett. Az öreg úr eleinte semmit sem szólt, azután kérdezősködni kezdett Arnoldról. Azt feleltem, hogy foglalkozására nézve philosophus. Az öreg úr csodálkozni látszott e fölvilágosításon; de mikor látta, hogy egyebet nem vehet ki belőlem, elhallgatott, míg irodájába nem értünk.

Itt leültetett egy nádszékre, azután sokáig járt föl s alá, magában számolva; felnyitott egy nagy könyvet, jegyzéseket tett, benézett a nagy vasas pénzszekrénybe, egy ideig suttogott egy kecskeszakállú fiatal úrral, kit behívott az irodába, azután kivett a vasas szekrényből egy bankóczédulát.

Száz forint volt. Az öreg úr még mentegetőzött is, hogy többet nem adhat, készpénze az üzletbe van fektetve, a forgalom nagyon sokat emészt föl; de mikor látta, hogy én örömmemben majdnem kezet csókoltam neki, egyszerre megszűnt zavara és hideg méltósággal azt mondta, hogy elmehetek. Én erővel nyugtatványozni akartam az összeget, mint Arnold parancsolta; de az öreg úr vállat vonva, bosszús arczczal elfordult, a kecskeszakállú fiatal úr pedig azt mondta, hogy most már

ne alkalmatlankodjam itt, megfogta vállamat és kifordított az irodából.

Igaza van az életphilosóphiának: a szerénység mindig a rövidebbet húzza.

Mikor visszaértem a fogadóba, Arnold már pezsgőt ivott és három pinczér is sürgött-forgott asztala körül.

— Száz forint! — mondá Arnold, mikor elmondtam neki küldetésem eredményét. — Ez is csak valami. Mit gondolsz, ne álljunk be életmentőnek? Mindennap helyet foglalunk a Kerepesi-út sarkán, ott mindig történik valami baleset, s aztán száz forintjával megmentjük embertársaink életét... De nem — folytatá az asztalra ütte — ez volna a legostobább kenyérkereset; sokkal jövedelmezőbb az emberek megrontása, mint megmentésök.

Ezzel kifizette az ebédet, szobát nyitattott kettőnk számára a fogadóban, fölkelte és a bókoló pinczerek sorai közt eltávozott az ebédlőből; én nyomban követtem, de nekem egy macska sem bókolt.

III.

Fölmentünk az emeletre s elfoglaltuk szobánkat. Pompás szoba volt, soha életemben nem láttam hozzá foghatót, még hajdani gazdánál, a gyógyszerész úrnál sem. Arnold csöngött, szivarokat hozatott; azután végig dőlt a díványon, még lábát is fölrakta a finom félbárony kelmére; s így hanyatt fekve, nagy füstfelhőket fújt fölé.

— Ül le már — mordult rám egy idő múlva — ül le és ne viseld úgy magadat, mintha inasom volnál. Itt van egy szivar, gyűjts rá, és ha a hamut a szőnyegre akarod verni, tedd meg bátran. De hát ne ül olyan mereven, mintha a vizsgáló bíró kínált volna meg székkal. Dőlj hátra és lábaidat tedd az asztalra... hallod? tedd már az asztalra.

Kénytelen voltam szót fogadni, hátra dőltem székesen, az asztalra raktam lábaimat s ebben a lehető legkényelmetlenebb helyzetben szivarra gyújtottam. Arnold egy darabig hallgatott, mind a ketten némán fújtuk a füstöt, s én mocszanni sem mertem, nehogy csizmám szögeivel fölkarczoljam a fényes asztalt.

— Hogy érzed magadat? — kérdé végre Arnold a füst-felhőn keresztül.

— Felségesen — feleltem én; ámbár az igazat megvallva, úgy éreztem, mintha lassan, de folytonosan lefelé csúsznék a székről s testem nagyobb része már a levegőben lebegne az asztal és a szék között.

— Megpróbáljuk, meddig lehet az életet így vinni — folytató Arnold. — Csak ne feledd, hogy a rendőrség folytonosan szemmel tart, nem annyira engem, mint inkább téged, a veszedelmes politikai bűnöst. Úgy vigyázz, nehogy újra felségsértésbe essél, mert akkor vége a dicsőségeknek.

Arnoldnak még börtöni ismeretségünk kezdetén elbeszéltem felségsértési pályámat, s akkoriban sokat mulatott rajta. Most azonban komolyan vette a dolgot, s megmagyarázta, hogy korhelykedhetünk, kártyázhatunk, dorbézolhatunk, verekedhetünk, kidobhatjuk egymást a korcsmából, nem lesz miatta semmi bajunk; de egy tollas kalap, vagy egy tilos nóta, vagy egy hangos kurjantás az útczán könnyen visszavihet oda, a honnan kijöttünk. Különösen lelkemre kötötte, hogy ha véletlenül találkoznom hajdani principálisommal, a patikáriussal — a ki azóta szintén kiszabadulhatott — vagy városombeli más forradalmi nagyságokkal, valahogy szóba ne álljak velök az útczán, mert ebben a rendőrség veszedelmes összeesküvés szárait fedezhetné föl.

Megigérttem, hogy óvakodni fogok minden felségsértéstől, s még többet is mondtam volna, de a szék kicsúszott alólam s én a földre zuhantam, csak lábaim maradván az asztalon.

Más nevezetes esemény nem történt egész estig. Alkonyattájban Arnold fölkerekedett s rám parancsolt, hogy vegyem kalapomat és menjek utána, kenyérkeresetet próbálni, a mint megjegyzé.

Az ötvenes évek vége felé, mikoriban ez elbeszélte dolgok történtek, a Hatvani-útcza és az akkori Ország-út sarkán állt egy híres kávéház . . . *Zrínyi* nevet viselt, de a szigetvári hősnek kevés köze volt hozzá, valamint közönsége sem hasonlított a szigetvári vértanúkhöz. Nagyon vegyes társaság volt, melyet e kávéház füstös falai közt találtam; sőt nem tudom miért, első benyomásra azt a másik társaságot juttatta eszembe, melyet hosszú együttlét után nem régiben hagytam el.

Ebbe a kávéházba mentünk kenyérkereset után nézni.

A nagy terem tele volt, a lámpák bágyadtan pislogtak a sűrű füstfellegben, az emberek kiabáltak, koczogtak, a pinczerek föl s alá szaladgáltak, a billiárd-golyók csattogtak, a játékosok hátra nyújtották lábukat és hasba rugták a körülállókat. Arnold megfogta kezemet s gyorsan átvezetett a nyüzsgő tömegen a kávéház belső részébe, hol egy kerek asztal mellé letelepedtünk.

— Hozass valamit és nézz körül — mondá Arnold — azalatt majd én is körületekintek.

A pinczer fekete kávét tett elénk. Megkóstoltam. Savanykás íze volt, de azelőtt még ilyenhez sem jutottam s nem voltam válogatós. A többiek körülöttem mind olyan élvezettel itták a savanykás fekete kávét, mintha valamennyien a börtönben edzették volna ízlésöket. Én is szüresölni kezdtem, apró kortyokban, s azalatt mint Arnold kívánta, körülnéztem a kávéházban.

Legközelebb hozzám, a szomszéd asztalnál, egy borotvált képű, kopott öltözetű úri ember ült. Hosszú kabát volt rajta, mely bokáig ért s egész végig be volt gombolva. Képét borotválnak mondtam ugyan, de ezt csak a múlt időben kell érteni, a mennyiben legalább öt napja múlhatott, hogy ez éles eszközt utoljára használta, s a szürke és barna tüskék hasonlóná tették ábrázatát egy nagyon elhanyagolt tarlóföldhöz. Ez a tüskés úr mélyen elmerülve olvasott egy újságlapot s midőn vállán keresztül kíváncsian belepillantottam, észrevettem, hogy valami színházi előadásról olvas, miközben többször ökökre szorította kezét s néha gúnyosan és keserűen fölkaczagott.

Sokáig néztem a tüskés arcú úr gúnyos és haragos mozdulatait, azon törve fejemet, vajon miért haragszik; midőn Arnold megérintette karomat és halkán így szólt:

— Idd ki a kávédat és fizess, mert itt addig nem szabad fölkelni az asztaltól, míg minden ki nincs fizetve.

— Hova megyünk? — kérdém szintoly halkán, mintha valami nagy titokról volna szó.

— Oda ni — mondá Arnold a kávéház leghátulsó zugába mutatva. — Megtaláltam, a mit kerestem. Fizess gyorsan és menjünk.

— Mit csinálnak ott? — kérdezém, miután kielégítettem a pinczért s jogot nyertem a szabad mozgásra.

— Majd meglátod. Jer utánam, állj hátam mögé és hozz szerencsét.

Hozzak szerencsét? gondolám magamban . . . Honnan hozzak? Szerencsét is úgy lehet hozni, mint két garasára krumpliczukrot a boltból? Ilyen és ehhez hasonló gondolatok támadtak agyamban a rövid idő alatt, míg Arnoldot asztalunktól a hátulsó zugig kísértem. Itt aztán nem volt szükségem bővebb fölvilágosításra, rögtön megértettem a helyzetet. Kártyáztak.

Nasi-vasit játszottak. Ekkor láttam először ezt a furcsa nevű játékot, de negyedórai figyelmes szemlelet után alaposan megtanultam. Ha igaz, mit Arnold mondott, hogy e játék a honi műveltség egyik legdíszesebb gyümölcse: úgy bizonyos, hogy a nemzeti genius ebben a tekintetben a lángész sajátosságával bírt, melyről azt mondják, hogy találmanya rendesen igen egyszerű és könnyen megérthető. Nem tudok képzelni valami egyszerűbb módot arra, hogy pénzünket minél könnyebben s minden fejtörés nélkül elveszítsük. Csak le kell tennünk magunk elé egy kártyára, a többi aztán a bankár dolga. Neha nyer is az ember, mikor az ő kártyája a bankár jobbára esik; de úgy vettem észre, hogy a legtöbb pénzzel honorált kártya határozottan a baloldalt kedvelte.

Ez tehát igen könnyű tudomány; nem kell hozzá több előismeret, mint hogy jobb kezünket meg tudjuk különböztetni a balról. Ennyit pedig mindenki tud hazánkban, ki elérte a serdülés korát. A mint mondom, én is megtanultam, de elhihetitek, nem dicsekvésből mondom.

Ezt a lángeszű játékot gyakorolták a *Zrínyi* hátulsó zugában. Hosszúkás asztal mellett ültek vagy álltak a játékosok; az asztalfőn egy felszemű úr keverte és osztotta mesés gyorsasággal a kártyát; mellette egy héber jellegű, sötét fekete hajú fiatal ember állt, a ki besöpörte a nyereségeket vagy esetleg fizetett a nyerőknek a bankár előtt álló fatányérból. A felszemű úr volt a bankár, a heber jellegű ifjú volt a segédje.

Az asztal körül különböző alakokat láttam, a kik az utcán nem szívesen ismertek volna egymásra, de itt nagyon szépen megfértek. Az egyik csinosan volt öltözködve, arany óraláncza is volt; mellette a másik rongyos kabátban ült, mely gombok hiányában spárgával volt elől összekötve. Ezen túl egy polgárféle kövér úr rakta pénzét a kártyára s nagy szuszogással törölte homlokáról az izzadságot, valahányszor elsöpörték

előle a betétet. Egy csomóban négy fiatal embert láttam, kiket jogászoknak szólítottak; hangosan nevetgéltek, tréfálkoztak s nem látszottak törődni veszteségekkel, ámbar mint az egyik monda, már a kapupénzt is föltették. Mellettök egy öreges asszonyság ült, nagy tarka sállal és előrenyúló szűk kalapban, azután egy kifestett arcú fiatal leány, öreg urak, fiatal urak, gavallérok, rongyos emberek, kiket egyenként már nem tudok leírni annyi esztendő után. Csak mint valami régen látott kép zürzavaros alakjai tűnnek föl emlékemben. Egy alakot látok közülök egész tisztán; mert azzal még azután is sokszor találkoztam s van okom megemlegetni holtom napjáig.

Első tekintetre nem volt rajta semmi föltűnő; elég csinos, elég fiatal, elég jól öltözött volt, a minőt tuczatjával lehet mindenütt látni. Nem ült az asztalnál; a festett arcú fiatal leány háta mögött állt s ennek vállán keresztül nyújtotta kezét, mikor pénzt rakott a kártyára; ilyenkor meg is csípte a leány karját, a mit az úgy nem vett föl, mintha légycsípés volna. Különben nem igen figvelt a játékra; inkább a játékosokat nézte, s észrevettem, hogy Arnoldot és engem különös figyelmére méltatott.

Talán épen ezért én is jobban szemügyre vettem, s ámbar nem bírok mély emberismerettel, sem nagy megfigyelő képességgel, mégis szentül meg voltam győződve, hogy e fiatal úr nem valami szeretetre méltó ember. Alattomos tekintete volt s mosolygása abból állt, hogy ajkát rángatta és bajuszát rágta. Szerettem volna nyakon ütni, de természetesen nem mertem.

Míg én szemügyre vettem a társaságot, megtéve és bölcsen magamnak tartva megjegyzéseimet, Arnold fejtetőre ugrott bele a játékba, s mire visszakerült hozzá figyelmem, már nyakig úszott benne. A többiek körülötte kisebb-nagyobb összegeket raktak föl; a kövér nyárspolgár egyszer sem ment túl a piczulán, a jogász urak is e szerény összegnél maradtak; míg mások, különösen a spárgagombos rongyos ember, nagyobb összegeket koczkáztattak, s a forintosokat, sőt ötforintos bankókat is egymásután septe be a heber jellegű fiatal ember. De Arnold mindjárt tíz forintos tétellel kezdte. Nyert, s a heber jellegű ifjú sajátos orrfintorgatások közt olvasta eléje a nyereséget. Mentől többet nyert Arnold, annál zajosabban nyilvánult jó kedve; tréfálkozott, kiabált, gúnyolódott, ingerkedett a félszemű bankárral és segédjével, s példája az egész társasá-

got magával ragadta, a zshivaj tetőpontra hágott; a nevetés, káromkodás, zajából a «paroli», «pácsi» s más ily előttem érthetetlen tudományos műszavak hangoztak ki s a pénz rekedt csörgése mintegy zenekíséret gyanánt csatlakozott a kábitó hangversenyhez.

Nyitott szájjal és kidüledő szemmel kísértem Arnold játékát, s örvendtem és kétségbe estem a szerint, a mint nyert vagy veszített. A szerencse határozottan mellette volt, vagy a mint mondá, én szerencsét hoztam neki, és ha bölcsebb mérseklettel játszik, bizonyára nagy nyereséget rak zsebre; de úgy vettem észre, hogy szörnyen vakmerő volt s gyakran emlegette a paroli és pácsi műszavakat, melyek, mint sejteni kezdém, merész kihívást jelentettek a szerencse türelmének kipróbálására. Néhányszor titokban megrántottam kabátját, hogy óvatosságra intsem; de ő ilyenkor visszaszólt, hogy csak szorítsam jól össze mind a két markomat, a mit én engedelmesen meg is tettem, bár nem tudtam, mire jó.

A mint így keményen összeszorított kezekkel álltam háta mögött, egyszerre valaki hátulról megkopogtatja vállamat és egy rekedt hang megszólal:

— Tegyük föl egy hatost mutyiban a makk alsóra.

A hosszú kabátos, tarlós képű úr volt, kit a játék zaja ide csalt újsága mellől. Kérdeztem tőle, mi az a mutyi. Ő aztán megmagyarázta e tudományos műszó jelentését. Magyarázata hosszas és homályos volt, de annyit megértettem belőle, hogy nekem kell a betételt adnom, a nyereséget aztán megfizetjük. Mondtam neki, hogy én nem játszom, csak szerencsét hozok barátomnak. Ő erre megkérdezte, szoktam-e színházba járni? Gyerek koromban láttam néhány színdarabot a battonyai nagy korecsmában, feleltem én. Erre ő szerencsét kívánt jó ízlésemhez, hogy nem járok a nemzeti színházba, hol minden kritikán alól álló előadásokkal gyötrik a közönséget, míg a nagy tehetségeket szerződés nélkül hagyják lézengeni a világban. Azt is megmondta, hogy az ő neve Romvári Márton s föltette rólam, hogy már hallottam hírét.

Nem felelhettem e csiklandós kérdésre, mert e pillanatban sokkal nagyobb dolgok vonták magokra figyelmemet. A játékasztalnál iszonyú zshivaj támadt, melyből tisztán kihangzott Arnold dörgő szava. Fölugrott helyéről és megragadta a félszemű bankár kezét, mely épen a kártyákat emelte, s mialatt

egy pár kártyát kihúzott kezelőjéből, csalónak, gazembernek, hamis játékosnak nevezte. A többiek is fölgrááltak helyeikről s össze-vissza kiabáltak, részint Arnoldot, részint a félszemű bankárt szidva, s midőn ez utóbbinak pártja, melyhez néhány rongyos ember és a festett arcú kisasszony tartozott, ütlegekkel és karmolásokkal igyekezett a bankárt kiszabadítani Arnold vasmarkából, a harez az egész csatasoron kitört. Én is kaptam egy jó nagy ütést fejemre a spárgagombos embertől, a borotváltképi urat pedig hátulról úgy nyakon ütötte valaki, hogy arcczal az asztalra esett. A héber jellegű bankársegéd látva a dolgok e komoly fordulatát, fölkapta a pénzzel telt fatányért és úgy elrohant vele, hogy többé híret sem hallottuk. A pinczerek sietve becsukták az utcára vezető ajtókat, a kávék pedig hangosan kiabáltak, hogy csak az udvarra szóló ajtón dobjuk ki egymást, ott már gondoskodva van hasonló esetekről, egyszersmind ki is nyitotta az ajtót, melyen aztán Arnold hatalmas karjai egymás után röpítették ki a félszemű bankárt és egész pártját; a kávék becsapta az ajtót s ezzel vége lett a nevezetes ütközetnek.

Ez már jóval éjjel után történt. A kávéház többi része már előbb kiürült lassanként; a néhány hátramaradt lézengő is elosont a verekedés első zajára; a pinczerek bezárták az ajtókat, leeresztették az ablaktáblákat, kioltották a többi lámpákat a játékasztalénak kivételével, s mind ezt oly ügyesen és rendszeresen végezték, mintha efféle jelenetek minden éjjel előfordulnának. Mire a bankár kidobásával véget ért a háború, csak a diadalmas játékosok voltak már a kávéházban.

— Hát hamisan játszott a gazember! — kiáltott a kövér nyárspolgár, a mint nagyokat fújva törölte az izzadságot arczáról.

— Kár hogy előbb nem vettük észre — mondá sóhajtván a szűk kalapos öreg asszonyság, maga elé öntve tárczájából megmaradt pénzét.

— Hol a vakmerő, ki nyakamra merte emelni szentségtelen kezét? — szavalt rekedt hangon a borotvált képi úr, de senki sem felelt e hivságos kérdésre. Mindenki Arnold körül tolongott, mindenki az ő eles szemét, hatalmas öklet dicsőítette.

— De pénzünket már nem kaphatjuk vissza — mondá az egyik jogász ifjú; a bankársegéd az egész kasszával megszökött.

— Mért nem fogtad meg, ha láttad? — kérde a másik ifjú.

— Volt is arra időm, mikor az a festett képű kisaszszony épen akkor mélyesztette nyakamba mind a tíz körmét?

— Az igaz, hogy szép kompániába keveredtünk — mondá nagy megvetéssel a tarlós arcú, hosszú kabátos férfiú, miután ismételten hiába tudakozódott a vakmerő után, ki fölkent nyakára emelte szentségtelen kezét.

A sok hiába való beszédnek Arnold vetett véget azzal az indítvánnyal, hogy miután most már csak a tisztességes elemek maradtak együtt, játszanak tovább, majd ő fog bankot adni. Indítványát nagy örömríadallal fogadták; ő volt a társaság hőse, mindenki meghajolt tekintélye előtt. Nem csodáltam; így volt a börtönben is. Magamon tapasztaltam leginkább, hogy volt valami Arnoldban, a mi hozzá vonzotta az embereket és mégis bizonyos tiszteletteljes távolságban tartotta.

A mint Arnold bankárnak ajánlkozott, a kávé egy gyors kérdő pillantást vetett amaz alattomos tekintetű fiatal ember arcára, kit már régóta szerettem volna nyakon ütni. A többi észre sem vette, de én jól láttam, mert valami megfoghatatlan ösztönből mindig szemmel tartottam ezt a kiállhatatlan pófát. Vonzalmamat nem nagyon növelte az a körülmény, hogy az előbb lefolyt háború alatt, midőn mindnyájan becsülettel kivettük részünket az ütlegekből, ő nyugodtan félrevonult s oly gyönyörűséggel szemlélte a nagyszerű verekedést, mintha épen az ő mulattatására rendeztük volna. Láttam most, hogy a kávé néma kérdésére alig észrevehetőleg igent intett fejével; mire a kávé új játék kártyát hozott elő, más fatálat tett az asztalra; Arnold kezébe vette a kártyát s újra megindult a játék.

Én lettem a bankársegéd. Előbbi tanulmányaimból már merítettem annyi tudományt, hogy elfoglalhattam a héber jellegű ifjú hivatalát; s ámbár nem söpörtem be oly villámgyorsasággal a tételeket, s nem mosolyogtam oly nyájasan a vesztes felekre, mint nagyorrú elődöm, meglehetősen megfeleltem főadatomnak. Romvári Márton Arnold másik oldalán foglalt helyet, jobb kezét kabátja alá dugva mellén s oly tartással szemlélve a játékot, mintha az egész világot küzdelemre szólítaná. Valahányszor nagyobb tételeket söpörtem be a fatányérba, Romvári Márton harsány éljent kiáltott, Arnold pedig egy hatost adott neki a nyereségből. Ezek a hatosok mindegyre sűrűbben vándoroltak Romvári Márton zsebébe, mert Arnold egyre

többet és többet húzott be, s a játékosok csak annyit nyertek a félszemű bankár kidobásával, hogy most becsületes úton és nem csalással vesztették el pénzüket. Mert megragadom az alkalmat ünnepélyesen kijelenteni, hogy Arnold nagy kártyás volt ugyan s hosszú ideig a játék volt életpályája, de soha sem játszott hamisan. Erre esküt teszek és kész vagyok meghalni hitemért.

A kávé aludni ment, a szolgálatunkra maradt egyetlen pincér egy félreeső széken szundikált, a földre ejtve asztalkendőjét. A játék tovább folyt, a fatányérban egyre halmozódott a pénz, Romvári Márton nem győzte zsebre rakni a hatosokat, midőn végre a kövér nyárspolgár kijelenté, hogy nincs több pénze és bosszúsan fölállt az asztaltól.

— Én is «svarcz» vagyok — mondá a szűk kalapos öreg asszonyság; a többiek is a fekete színt tüzték lobogójukra, és Arnold hiába ismétlé háromszor, hogy kész tovább is revanchet adni.

— Ilyen szerencse ellen örültség volna küzdeni — dörmögött a kövér úr; — ideje lesz hazamenni, későre jár az idő.

Ebben igaza is volt, mert az ablaktáblák hasadékain már bepislogott a nappali világosság s az utcán szekerek dübörgése hallatszott.

— Haza menni! — kiáltott Arnold. — Nem addig van az. Ha elnyertem pénzüket, legalább együtt iszszuk meg az áldomását. Lénárt, fogd meg annak a bóbiskoló pincérnek a fülét és hozd ide.

Felköltöttem az alvó pinczért, nem ugyan fülénél, hanem karjánál fogva. Arnold rákiáltott, hogy hozzon puncsot.

— Hány pohárral tetszik? — kérde a pincér ásítva és szemét dörzsölve.

— Pohárral! — kiáltott Arnold. — Ki beszél itt pohárról? Leveses tállal, csöbörrel, akóval, a mennyi kell! Telik a fatányérból.

Leírhatatlan hatást tettek e szavak a megkopasztott társaságra. A kövér nyárspolgár komor arcza földerült, a fiatal emberek ujjongtak és átugrálták a billiárd-asztalt; Romvári Márton tapsolt és hangosan éljenezett; az öreg asszonyság letette nagykendőjét, levetette kalapját és rögtön az asztalfőre ült, mondván:

— Az ilyen kompanistákat már szeretem. Fiaim, olyan jó kedvem kerekedett, hogy szeretnék valakit megcsókolni.

Senki sem válaszolt az öreg hölgy csábító fölhívására; de nem is volt arra idő. Nem sokára behozták a gőzölgő puncsot öblös nagy tálban. Hozzá láttunk. A tál kiürült, hoztak másikat. Az alattomos képű fiatal ember Arnold mellé ült és bemutatta magát neki. Hold Árminnak hívták. Beszélgetésbe eredt vele, de ebből semmit sem hallottam, mert a vígasság zajában minden külön hang elveszett. A harmadik tál puncsnál énekelni kezdtünk, én barátságpoharat ittam Romvári Mártonnal és az öreg asszonyosság sorra csókolta mindnyájunkat. A pinczerek előjöttek, kinyitották az ajtókat és már szállingózni kezdtek a reggeliző vendégek, midőn vége lett a mulatságnak, s a nappali fényben fürdő, emberektől hemzsező utcán hazafelé indultam Arnolddal.

CSIKY GERGELY.

A DEMOCRATIA AZ IRODALOMBAN.

I.

Közönségesen csak igen tökéletlen képzetet alkotnak arról, hogy a democratia mennyire áthatotta már az európai államéletet. S mivel szokássá vált a democratia fogalmával a messzemenő haladásnak és a féktelen szabadságra-törésnek a gondolatát kapcsolni össze, az a hiedelem van elterjedve, mintha napjainkban a democratia a második sorba volna sorítva. Hogy megismerjük, mennyire fölszines ez a fölfogás, ahhoz nem is kell komoly erőfeszítés; elegendő hozzá a mindennapi tapasztalás és csak futólagos megfigyelés is. A democratia — vagyis a tömegek részvétele a közügyek eldöntésében a társadalmi erkölcsök képződésében, a socialis kötelességek megítélésében, s végül a tömegeknek tekintetbevétele az uralmon levők részéről ez utóbbiaknak minden elhatározásában — ez a democratia, előreláthatni, csak a legkritkább esetekben leszen előmozdítója a haladásnak. Legkevésbbé pedig abban a korszakban, a melyben most van, midőn alig ébredt még tudatára saját erejének, de elleneiben már teljes értéke szerint gerjeszt félelmet.

A democratiának az állam-életre való befolyásánál nem kevésbbé fontos kérdés a demokratiai befolyásoknak az irodalomra való hatása. Ezen a téren szembeszökő a democratia előrenyomulása. Másfelé ám föltartóztathatják, félrevezethetik, eltagadhatják, leplezhetik: itt úgy hat, mint elháríthatatlan természeti törvény. Minden új iskolával, mely valamelyik félre-eső falueskában épül, ismét újonczokat toborzunk a democratia nagy hadához az irodalomban. Mikor nyár derekán bezárul-

nak ez iskolák, melyeknek a föntartása néha oly elviselhetetlen terheket ró a községekre: csak úgy rajzik ki belőlök mindenfelé egy csapat, mely az írás-olvasás csíráját elviszi oly családokba és társadalmi körökbe is, a melyekben ezek a művészetek a századok során át ismeretlenek maradtak. Ezek az új olvasók eleinte félénken és tétovázva mennek előre, a mint azonban nőttön nő erejük, fékezhetetlen olvasási szomj fogja el őket. Mintha csak minden egyesből egyszerre törne ki őseinek oly sokáig elfojtott kíváncsisága. Ezer éven át nem tudott meg ez a nemzetség a világról semmit; most egyszerre szeretné utánaolvasni az egészet. Forradalmi mozgalomnak időhöz kötött kiinduló pontját keresni vagy kezdeményezőire pontosan rámutatni alig lehetséges. De legyen bár fattyú a szülött, apjának mégis kell leülni. És így megállapíthatjuk, hogy a demokratikus elemeknek az irodalomba való behatolása a hatvanas évek közepe táján válik feltünővé s mostanig alig számlál még három évtizedet. Ez volt a legvégzetesebb forduló világrészünk újabb fejlődésében. A népek egyszerre csak megtudják, hogy a legitimitás, ha úgy vesszük, agyrém. Veszik pedig ezt a tudomást első kézből, azoktól, a kik ennek a legitimitásnak a hordozói. Abban az időben dereka szakad a francia császárságnak, és Sadova után egyszerre csak nem is sejtett becsülete lesz az iskolamesternek. Hogy is ne! A míg csak azt tudták róla, hogy a művelődésnek napszámosa, mindenki nyugodt lelkiismerettel meghagyta páriának — de mihelyt ráfogták, hogy csatát nyert, nyomban megtették nagy férfiúnak. Özönnel árad szét a tanítás mindenfelé, és nincs talaj olyan sivár, olyan homokos, olyan köves, a melyen át ne hatolna ez áradatból egy-egy ér. Így megy ez tovább évről évre, s azok, a kik ma a férfikorban vannak, nevezetesen a nyugateurópai népeknél, már olyanok, kik az új rendszer alatt nevelkedtek. Az irodalom, mely régebben szűk, aristokratikus körben mozgott, most egyszerre mintegy «a barbárok betörésének» van kitéve. Mindene megváltozott: anyagi föltételei épen úgy, mint erkölcsi légköre, s a mi a legfontosabb, teljességgel más lett a közönsége is. Az olvasás valamikor aristokratikus mulatság volt; az írónak alkalmazkodnia kellett olvasói ízléséhez, és tehette is. Úgy, mint akkor, ma már nem szokás olvasni, legfőlebb csak falun. Összeül itt az egész család; egymás után olvassák el mindannyian ugyanazt a könyvet; ha regény, a mely tetszést nyer, egyes alakjai csak-

hamar olyan bizalmasak és ismertek lesznek, mintha a családhoz tartoznának. Ha a nevöket említik, minden jelenlevő tudja, hogy kiről van szó; ha egyik kedvencz szavokjárását idézik, rögtön elérti a célzást mindenki, dicsérik vagy lerongálják, naivul csodálják és még naivabbul gáncsolják a könyvet és a szerzőt: de mindenki tud rólok mindent a mi tudnivaló.

És épen így van az író az olvasókkal. Mikor íróasztalához ül, nem csupán képzeletének légies alakjai lebegik körül, áttekint körülbelöl az egész földszinten is, a melyhez szólni készül. Ismeri az összes kastélyokat, melyekben könyvet olvasnak, tudja az összes polgári társaságokat, a hol az irodalom iránt érdeklődnek; nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy úgy-szólván nyilvántartja minden egyes olvasóját.

Ez a kör, a melyben ritkán fordul elő változás, olyanokat számlál tagjaiúl, a kik csaknem mindannyian a műveltségnek ugyanahhoz a rétegéhez tartoznak. Ízlésök rokon, s a mennyiben olykor az egyesnek ízlése nem egyezik is meg teljesen az uralkodó ízléssel: az illető mégis sokkal rosszabb véleményben van általában a forradalmak felől, semhogy maga kísértene meg zendülést, habár csak irodalmi dologban is. Az írónak, a ki ebbe a körbe bebocsátást nyer, jó családból valónak kell lennie; a legnagyobb gondosságról tanúskodjék rajta minden: irányzat, stilus, cselekmény. Segítenek is neki jóakaratóan. Mivel éveken át olvassák ugyanazt a könyvet, az író nem is esik abba a kísértésbe, hogy gyorsan és sokat írjon; hiszen bőven ráér, s jaj neki, ha nem volna ideje és türelme! Még ha néhány évig dolgozott is egy könyvön, kemény censurát kell kiállnia a kiadó részéről, s ha nem nyújthat valami jeleset, a mi becsületet ígér, és még nyereséget, ez az irodalmi misanthróp bizonyára nem tiszteli meg azzal, hogy sajtó alá bocsátja. Az írói tiszteletdíj nyomorúságos, de azért még sincs hiány jó művekben, s ebből a forrásból kél az a vígasztaló hit, melyet egészen a mi napjainkig is gondosan ápolnak: hogy a költészet szaporodására semmi sem előnyösebb, mint fületlen szoba telen és adósság az egész esztendőben.

Jön már most az új olvasók társadalma. A körök helyébe a tömegek lépnek: többet olvasnak talán, de kevesebbet bírálgatnak, s törvény, a mely előtt mindenki fejet hajt, teljesen ismeretlen előttök. Az olvasás, mely addig kiváltság volt, általános szükséggé kezd lenni, s általános szükségletből munkává

lesz, a melyet mindenkinek végezni kell. Most vigyázzon aztán magára az író, s asztalához ülve, ám kísértse meg, vajon tekintete meg tud-e valamit különböztetni a zürzavaros tömegben a melyhez fordul! Egy nagy tömeg, összealkotva a legkülönbözőbb életpályákból, a tudóstól az urasági inasig, az elfogulatlan embertől, ki a futárvonaton el akarja ölni az időt, az agyafúrt kritikussig, kinek a hivatása, hetenkint néhány szerzőt scalpirozni s a bőrét szépen kidolgozva hírlapi tárczában mutogatni. Az írónak, hacsak nem vívott ki magának egészen kivételes állást, a mely fölibe emeli a napi szeszélyeknek és a kritika támadásainak, olyasmit kell kitalálnia, valami általánosat, átlagosat, a mit a legkülönbözőbb nézetű emberek minden nagyobb lelkesedés, de élénk ellenmondás nélkül is olvashassanak; a mit olvas az ember erőfeszítés nélkül, letesz sajnálkozás nélkül és ismét kézbe vesz vonakodás nélkül.

Az írók legtöbbjére nézve ez a tömeges közönség a legkellemesebb. Miként a miniszter, a ki érti a mesterségét, sokkal könnyebben «dolgozik» az általános szavazati joggal, mint a választók korlátolt számával; miként könnyebb elragadni egy népgyűlést, mint egy parlamentet és parlamentben könnyebb szólni, mint bizottságban: úgy az íróra is kellemeesebb, kényelmesebb és jövedelmesebb, ezzel a nagy névtelen közönséggel állni szemközt, semmint azzal a kicsiny körrel, a melylyel elődeinek volt dolga. E mellett minden időnek és minden országnak megvannak a maga rendkívüli személyiségei; ezeket munkáikért úgy fizetik és ünneplik, mint valami híres énekesnőt vagy nagy festőt; ámde a nagy közönség nem áhítozik már ezekre a rendkívüliségekre, s ha csekély szükségletét kielégítette, a vásáron csak ismeretes portékát kíván látni.

Itt kezdődik aztán azoknak az írói természeteknek a mártíromsága, a kiknek szűk a chablon. Mert a mi napjainkban, melyeket az anarchizmusról neveznek el, e köznapias hiedellel ellenkezőleg minden embernek előre ki van már jelölve a helye, a melytől életveszély nélkül alig lehet eltávoznia. Ez csaknem olyan mértékben áll a szellemi munkásra, mint a kézművesre nézve. Pár hónappal ezelőtt meglátogattam Németországban a legnagyobb és legrégebb ipartelemek egyikét. Az igazgató, a ki kalauzolt, elbeszélte, hogy a gyárat ötven évvel ezelőtt egy közönséges munkás alapította, ki csak élte alkonyán tanúlt meg, úgy a hogy, írni és olvasni.

— Lehetségesnek tartja-e — kérdém — hogy ma önnek valamelyik munkása, a ki iskolába járt s azonkívül folyvást ipari oktatásban részesül, valaha hasonló szerencséhez jusson?

— Nem — volt a felelet — nem tartom lehetségesnek. A mostani munkás tanultabb és tökéletesebb, s ezért kétannyi is a bére, mint elődjeinek, de a szerencse útjai zárva vannak előtte. Egyébiránt — tévé hozzá az igazgató mosolyogva — minnek is bajlódnék találmányokkal, hiszen arra valók a tanult mérnökeink? Szabály szerint dolgozni, jó fizetést kapni, ez az alapja a mi kölcsönös viszonyunknak.

Mint az ipari világban, úgy van ez a demokratikus társadalom irodalmi termelésében is. Az írónak előre ki van szabva az útja s ha követi, elismerésre és jutalomra számíthat. Nincs szükség sok elsőrendű erőre, a másodosztályú nagy férfiak tökéletesen elegendők. Az az útirány, melyet egykor Tocqueville a szellemi munkán Amerikában észlelt és följegyzett, lassankint az összes európai népek körében uralkodó lesz. Az egyik népnél már teljesen el van ismerve, a másiknál még szabódnak, mielőtt rászánnák magokat, s ismét másutt vonakodva és tétovázva közelítenek hozzá, mintha a legeszesebbek sem volnának tisztában nem csak a czéllal, de még az iránynyal sem. Ez utóbbiak olyan benyomást tesznek, mintha örülnének, hogy egyáltalában közelébe juthatnak egy nagy, széles országútnak, a melyen minden nagyobb gond és akadály, minden keresés és veszedelem nélkül lehet előrehaladni.

Ezt a három típust kívánnám rövidebben vázolni egy-egy képmen a francia, az angol és a magyar szellemi termelés köréből. Habár ez elmélkedéseknek nagy részét az idegen viszonyoknak szentelem, azok az általános érdeken kívül is, mely bennünk a nagy népek szemlélésével mindig együtt jár, talán némi világot fognak vetni saját jövőnkre is és néhány hasznos eredményt lesznek föltüntetendők irodalmi társadalmunk legaktuálisabb kérdéseire vonatkozólag.

II.

A botrány-pörökben, melyek legutóbb a párisi társadalmat mozgásba hozták, egy bűnügyi kifejezés lett divatossá, a mely szerint minden pört «kanalizálni» kell. Ez alatt az értendő, hogy a pört türelmesen és következetesen vissza kell

vezetni a maga személyi és dologi eredetere. Hasonló eljárást követnek ma Franciaországban az irodalmi és művelődéstörténelmi vizsgálódások. Ha ötven évvel ezelőtt valamely író a francia irodalom psychológiájáról beszélt, felsorolta és taglalta volna az összes műveket, melyek bizonyos időközben megjelentek; megállapította volna, hogy mik a közös vonásaik és e mellett külön-külön megrajzolta volna mindenik irodalmi egyéniségnek a jellemző vonásait. Ma más az eljárás. Az irodalom-történetíró nem kutatja a művet, csak az írókat keresi, s az írókhoz érve, nem azt kérdezi, hogy geniejök mit ér. Inkább az a benyomásunk van, mintha azt kérdezné az írótlól: mi kerül az asztalára? mert a táplálkozás és az emésztés fölöttébb fontos a szellemi termelő-képességre nézve. Nem is volna a kor színvonalán álló rendes kritikus az, a ki bele nem menne abba az egész szédelgésbe, melyet a természettudományi dilettantizmus az irodalomban meghonosított. A kritikus ezután a szobák számát firtatja, melyekben az író lakik, talán behatol hálósobájába is, s azután egy törvényszéki bíró — de nem, egy törvényszéki orvos arczkifejezésével mondja: «Most már eleget tudok».

Ilyenforma az az eljárás, melyet Lolié Frigyes követ *Nos gens de lettres* című új könyvében. *) Úgy látszik, volt neki egy eredeti gondolata és némi sejtelve a Taine élelmű kritikai módszeréről, de pillanat alatt feledve van mindez s a főkérdés az irodalomban neki ebben a közgazdasági formulában összegeződik: mily arányban áll a jelenkori francia irodalomban a kereslet a kínálattal? Csak egyes kevés mozzanatokban látszik Loliének fogalma lenni arról, hogy mily területeket érint, de nem ingadozik és időzik, hanem egyenesen a cél felé tart s azt kérdezi, hogy mely irodalmi műfajt fizetnek meg mai napság legjobban? Mielőtt rátérnék azokra az általános alapelvekre, a melyek egyedül foglalkoztatnak itt bennünket, hazai íróink vígasztalására fölemlíték néhány részletet ebből az irodalmi árfolyam-jegyzékből. Először is azt tudjuk meg belőle, hogy a versek egészen kimentek a divatból. Leszámítva az olyan költőket, mint Coppée és Banville, a verses gyűjtemények rendszerint a szerencsetlen poéták költségén nyomtatódnak. Nem veszi senki, nem olvassa senki, és lassankint meg is szűnik a versírás. Az aesthetikai iratoknak általá-

*) Paris. Calmann Lévy, 1887.

ban nem sokkal több a világi sikerök, mint a költeményeknek. Ha egy rendes állami fizetést huzó tanárnak kedve van az eszménynyel, a széppel és igazzal foglalkoznia, hát megteheti — rendes állás nélkül éhen halhat mellette. Valamivel magasabban «áll» a philosophia és az a mit a francziák «morale»-nak neveznek; de nagyon sokra kellett vinni, hogy csak a száraz kenyeret is kikeresse belőle az ember. Mélyen áll pári alatt végül a philosophia, de szerencsére arról az egész társaságról, mely ily meddő tanulmányokkal foglalkozik, számos állami tisztség és sinecura gondoskodik. Csakis ily módon lehetséges, hogy egyáltalában vállalkozhatnak hasonló munkákra. Mint látható, a viszonyok nem sokkal kedvezőbbek, mint nálunk vagy Németországon.

Tekintsük már most a kelendő irodalmi cikkeket. A mai és a régibb idő között — mondja Lolié igen helyesen — az a különbség, hogy amaz az irodalomnak kedvezett, a mostani pedig az íróknak. Hanem aztán az íróknak hálálatosaknak is kell lenniök a kor e kegyeért s csakis olyan dolgokra vállalkozniök, amik uruknak, a kornak tetszenek. Az okok igen egyszerűek. Minden irodalmi és művészeti alkotás ma már bizonyos fokig ipari vállalat is, s csak az a kérdés, mekkora az a hely, mely valamely irodalomban a mesterségnek kijut. Az utóbbi évtizedek francia irodalmában ez a hely túlnyomóan nagy lett s uralkodik is minden más tekintet fölött. Mivel tehát iparról van szó, természetesen érvényre jutnak az ipari forgalom alapelvei. Ezek pedig, semmit sem termelni, a mi épen divatban nincs, a divatos cikkekben azonban nagy mennyiséget lehetőleg egyenletes kiállításban vetni piacra. Minden más eljárás a legjobb kilátást nyújtja a balsikerre.

Vegyünk concret példát. Íme egy fiatal szerző, a ki drámát írt. S hogy a merészség még nagyobb legyen, versben írta. Lehet, hogy a verselés ügyes és a darab kiváló; de mikép fog módot találni arra, hogy a színházi ipar körébe bevigye? A nagy párisi színházak csak úgy fogadnak el darabot, ha ismeretes gvári jeggyel van lebélyegezve: Sardou, Dumas, Pailleron; legszívesebben veszik az olyan darabokat, melyek néhány százszori előadásra alkalmasak. Ezek a darabok képezik már most a színházi iparosok eszményét s jobbadán a rendes színházi közönségét is. Adják a darabot százötvenszer vagy kétszázszor; e mellett bőven kifizetődnek a drága előkészítetek, reklámok,

díszletek, minden balsiker és izgalom ki van zárva. A mint az igazgató egyszer nekiindította, magától pereg; a színészek csakhamar úgy tudják a szerepeiket, hogy álmukban is el tudnák mondani, és úgy beleélik magokat, hogy a legnagyobb tökéletességgel játszsza el. Egész pontossággal tudni, hogy melyik helyen lesz a közönség viharos tapsra elragadtatva; egész pontossággal kiszámítják, melyik díszlet fogja meghódítani a karzatot; minden a legszebb és legkényelmesebb rendben van kicsinálva és előkészítve minden részvevőnek a megelégedésére. Ezalatt ott áll a színház kapujában a szegény szerző, kezében a verses színművel s várja, a míg az áradat lefut. Kivár így türelmesen kétszáz estét, és akkor-akkor épen vége a színházi időnyeknek. Most már megint várhat a másik tél, a mely másik télen ismét előáll néhány monopólium-birtokos — úgy, hogy a fiatal szerző megderesedhetik, mielőtt odáig jutna, hogy egy igazgató kísérletet tesz darabjával.

Hanem aztán az így megcsalódott kezdő most valahogy a regényhez ne folyamodjék ám! Igaz, hogy Daudet Alfonz egy meglehetősen közepszerű regényt százötvenezer frankért adott el s hogy a Zola *Nanajából* egyetlen napon ötvenötezer példány kelt el. De mit jelent ez? A rendes regény 400—1000 frankot hoz a szerzőjének, nem is szólva azokról a regényekről, melyek a szerző költségén nyomattak. Igaz, van egy nagy-szerű keresetforrás: a tárcza-regény. Azóta, hogy az idősb Dumas kötelezte magát, hogy a *Constitutionnel*nek évenként százezer sor regényt «szállít», sorját egy és fél frankon, a tárcza-regény Párisban mindig szerencsésé tett néhány embert. De ki kell mondanom, hogy az irodalmi mesterségben alig tett reám valaha visszataszítóbb hatást bármi is, mint a tárcza-regények Párisban szokásos meghirdetése. Minden útcasarkon meg-megállítják az embert, mindenütt a kezébe nyomnak egy nagy lapot, mely egy regénynek az első fejezeteit tartalmazza; eldobjuk a lapot, a legközelebbi sarkon újabb példányt kapunk; ezren és ezren dobják el, sűrűn van velök borítva az egész boulevard, a kocsik keresztülgázolnak rajtok, a gyalogjárók beletapossák a sárba — mind hasztalan: másnap ismétlődik ez a rengeteg reklám, mely olykor rengeteg nyereséget hajt.

A ki nem olyan szerencsés, hogy a tárcza-regény révén boldogul, annak Lolié azt a tanácsot adja, hogy vesse magát a kelendő irodalmi ciklikre. Mindenek előtt elő kell tudnia állí-

tani az összes folyó cikkeket, a mi némi vállalkozási szellem s egy kis tehetség mellett nem nehéz. Politika, kritika, könnyű novellák, sőt egy kis természettudomány is, ez mind kél. Nem szükséges hozzá külön egyéni stílus; sőt inkább ha van, jó lesz róla mihamarabb leszokni. De ha ezzel leszámolt az ember, s teljes alázatos köznapiassággal alárendelte magát a jelenkori közönség pillanatnyi igényeinek, akkor számíthat reá az író, hogy fényesen megélhet. Egyszóval reá nézve is elérkezett az az idő, a mely «rossz az irodalomra és jó az írókra nézve».

Ilyenek a viszonyok, a mint azokat a democratia előrenyomulása a francia irodalomban megteremtette. Ha másutt lépnek föl hasonló jelenségek, ez legfőleg az illető nemzetbeliekre nézve képezi elmélkedés és sajnálkozás tárgyát. A francia irodalommal azonban máskép van a dolog, mert az ő állása csaknem föltétlen világuralomná lett. Ennek a világuralomnak azonban menthetetlenül össze kell dőlnie, ha az irodalom tisztán csak a hasznossági szempontra szorítkozik s csak a napi szükségletnek dolgozik. Bizonyos fokú helyi színezésnek kétségkívül megvan a maga ingere a képzelem egyes alkotásaiban, s nevezetesen vonzó lehet azokra nézve, kik ennek a színezésnek a valódiságáról minden nap közvetlen szemléletből is meggyőződést szerezhetnek. A mi azonban egyes műnél előny, az nyilvánvaló veszedelemmé lesz egy egész irodalomra nézve. Oly irodalom, melyben az alkalmazhatóság előbb való, mint a lelemény s a mely kizárólag egy adott korbeli egyetlen társadalomnak a használatára és nézetei szerint van számítva, ily irodalom mindenek előtt lemond arról, hogy a jövő is elismerje. Semmi aristokratia, és a szellemi sem, tarthatja fönn magát úgy, ha semmit sem hagy örökre az utódokra. Az itt vázolt irodalomban minden csak a jelen napra szól. De még csak a parvenu szerencséjét sem élvezheti sokáig, a ki legalább egészen uralkodik a jelen napon; mert Franciaországon kívül ennek az irodalomnak mihamarabb el kell vesztítenie egész vonzerejét. Ha csakis a mai francia társadalom szükségleteire szorítkozik, nem sokára senki sem fogja érteni a francia társadalmon kívül.

Ne utaljanak ez ellenében a mai francia színmű-irodalomra, a melyben ezek a jellemvonások a legerősebben vannak kifejezve s a melyet mindazáltal az összes európai színpadok uralnak. Itt mindenekelőtt a többi európai népeknek drama-

tikai képességben való nagy szegénysége jő tekintetbe. De fontosabb még ennél az a tény, hogy egyetlen művészetben sem játszik a mesterség olyan nagy és megillető szerepet, mint a drámai téren. Ha mindenikünk meg van győződve arról, hogy oly irodalom, melyben az ipari elem túlnyomóvá lesz, összezsugorodásra van kárhoztatva, másrészt viszont egyikünk sem kételkedik abban, hogy a legnagyobb drámai tehetség egyúttal a dramatikai mesterség ismeretének legnagyobb összegét követeli meg. A színpad sikere tehát nem ejteth bennünket tévedésbe a felől, hogy a korunkbeli francia irodalom hátrafelé indult.

Azokra nézve, a kik velem együtt a francia eszme kultuszában nőttek föl, ez bizonyára fájdalmas látvány. Ámde én úgy hiszem, hogy e tapasztaláson azoknak sincs okuk örülni, a kik ilyen rokonszenvtől idegenek. Miként Európa politikai egyensúlya a legerősebb rázkódást szenvedte abban a pillanatban, a mint Franciaország úgyszólván kirekesztődött az európai politikából s házi használatra való politikát rendezett be magának, úgy lesz megzavarva az európai kultúra egyensúlya is, ha a francia irodalom kiválik belőle. Korunk szellemi életének hézagossá kell lennie, ha ott, a hol egykor a francia geniet láttuk ragyogni, ezentúl az okos közepszerűség istennőjének állna oltára. A francia demokratiának pedig a legmerészebb és legszerencsésebb reformokat kellene keresztül vinnie az államban és a társadalomban, hogy jóvátegye azt, hogy oly sokkal csökkentette a francia irodalmat.

III.

Második típus gyanánt Angolország irodalmát említettem. Ott a régi társadalom az összpontosított hatalomnak még roppant összegével rendelkezik, s csodálatraméltó szívóssággal védelmezi állásának minden talpalatnyi talaját. De egyidejűleg az új elemek is érvényesülnek már s a politikai radikalizmusnak talán sehol sincs oly meggyőződött és szorosan tömörült pártja, mint itt. Még Franciaországban sem. A maga külön kiváltságaival együtt megtartja ez a társadalom a maga régi ízlését is. Hogy csak egyet említsek, láthatjuk, hogy évről évre mint jelentkezik az angol közönség előtt egy egész sereg költő; verseket írnak, valóságos bűnös verseket mindenről, a

miről az emberek valaha verseltek, sőt jobbadán minden irányzat és a nap eseményeire való minden vonatkozás nélkül is. A szemlék, de még a politikai újságok sem riadnak vissza a költeményektől, s a könyvkereskedők tudják, hogy ezzel az árúczikkkel még mindig csinálhatnak üzletet. A közepszerűségnek Angolországban is megvan a maga otthona, de nincs legalább rendszerré emelve. Az irodalmi hagyományok ma csaknem ugyanazok még, mint félszázaddal ezelőtt, sőt Byron és Shelley és iskoláik százszorta előbbrehaladtak voltak, mint azok a költők, a kiknek ma fejébe nyomják a babérkoszorút, a velejáró állami nyugdíjjal egyetemben. Ellenben a forradalmi mozgalom hatalmas viszhangra talál a sajtóban. Száz reformterv merül föl, hogy mint kellene átalakítani, modernizálni, a democratia hatalmas eszközévé tenni.*) «A sajtó» írá nem rég egyik legkiválóbb hírlapíró «olyan hatalommá lett, mely többé nem a parliament mellett áll, hanem fölötte. A mi az alsóház a felsőház mellett, az a sajtó az alsóházzal szemben: a kezdeményezés valódi organuma». Mindazáltal még mindig nem valódi képviselője a democratiának. Mert a legtöbb esetben a szerkesztő, kinek valamely tárgytól a közvélemény nevében kell szólnia, közvélemény akarataról a maga szűk körén kívül körülbelöl annyit tud, mint a Dalai-Láma egyéni hajlamairól. Már pedig ha a sajtó eleget akarna tenni a maga föladatainak, akkor közvetlen összeköttetésbe kellene lépnie az egész társadalommal és összes rétegeivel, a legfelsőtől a legalsóig. A legalsóbb rétegekből való minden egyes ember szükségleteinek, panaszainak képviseletre kellene benne találania, sokkal inkább még, mint már eddig is. «Valami kimondhatatlanul megható van a nép nagy tömegének némaságában. Görbüljön meg a jó módú osztályok valamelyik tagjának csak egy hajaszála, s fölháborodott tiltakozásaival hangosak lesznek a *Times* hasábjai; ellenben a milliók, kik a balsors legsúlyosabb csapásait viselik el, a hivatalos szemtelenségnek és a főlebbvalók durvaságának áldozatai, némák, mint a ló. Ha halálra kínozod is, nem bír hangot adni. A hírlapok csak akkor lesznek a demokratia valódi közlönyei, a mikor mindenki, a legalacsonyabb rendű és legközönségesebb ember is, hozzájuk

*) *The future of Journalism. — Government by Journalism.* — By W. T. Stead. *Contemp. Rev.* 1886.

férhet a panaszaival. Mert ha egyszer az emberek megszűntek panaszkodni, ez olyan, mintha azt hinnék, hogy meghalt az Isten.»

A mint látható a journalismusról való emez új fölfogás legkevesebbé sem kedvező a hírlapok irodalmi jellegére nézve. Olyan ez, mintha valami felsőbb rendű telefont kívánnának, melynek legnagyobb előnye abban áll, hogy a lehető legtisztábban adja ki mindenkinek a hangját, a ki épen előtte áll. De oly országban, a hol a tulajdonképeni irodalom érintetlenül áll fenn és tere egészen el van különítve a journalisztikától, még egy ilyen javaslat is vitatható.

IV.

Vessünk már most egy pillantást a saját viszonyainkra. Irodalmunk belső ügyeiről a nagy közönség rendszerint csak akkor tud meg valamit, mikor fülébe hat ama koronkint fölhangzó jajkiáltások egyike, melyeket egyes testületek a miatt hallatnak, hogy a közönség olyan kevés könyvet vesz. Valóban bámulatos dolog, hogy embereknek, kiknek egész életök a nyilvánossággal való érintkezésben folyik le, oly kevés fogalmuk lehessen a közönséggel való bánásmódról, hogy azt higgyék, ily úton-módon bármit is lehetséges változtatni a nyilvánosság szokásain. Bizonyára sohasem fordult még elő az az eset, hogy valaki, a ki nem érzett magában vágyat arra, hogy bizonyos könyvet, vagy egyáltalában könyveket vegyen, ehhez az által kapott volna kedvet, hogy megható szavakban írták le előtte, mennyire szükséges a könyvvásárlás — az írókra nézve. Ámde ha szabad kétségbevonni, hogy az ilyen nyilvános panaszok méltósággal teljeseek vagy akár hasznosak is, azért nem kevésbbé igaz marad az, hogy azok a viszonyok a melyekből erednek, egyáltalában nem biztatók. Áll ez az irodalomnak egyes kiváló műfajaira nézve, a melyekről hiszen láttuk, hogy még a régi és gazdag kulturálmokban sem örvendenek valami különös kegyeltségnek; áll ez az irodalomnak számos más alkotására nézve is. Legfőbb oka ennek abban rejlik, hogy nálunk a democratia még alig jelent meg az irodalomnak csak a küszöbén is. A közművelődési czélokban való részt nem vevés miatt hangoztatott összes szemrehányások tulajdonkép egyetlen egy, aránylag nem nagy-

számú osztályhoz irányozvák. Ez osztályon belül bizonyára sok egyén és család van, kiknek az olvasási szükséglete hihetetlenül csekély; de ha összeségben tekintjük, hogy évenként mennyi könyvet nyomnak és adnak is el nálunk, nem mondhatjuk, hogy társadalmunk a maga egészében keveset olvas. Sőt inkább el kell ismerni, hogy hasonló számú és nem nagyobb módnak örvendő társadalom ritkán tanúsít az irodalmi termékek iránt nagyobb befogadó képességet, mint a mienk. Hogy elég legyen tehető azoknak a jogosult igényeknek, miket nálunk az irodalom emberei támasztanak, ahhoz a nagy tömegnek belépésére lenne szükség.

Ám ezek hol vannak?

Nem tagadható ugyan, hogy nálunk is már úgyszólván minden új esztendővel újabb rétegei keletkeznek az olvasóknak, de ezek először is a legközelebb fekvő és legkönnyebben hozzáférhető anyaghoz, az újsághoz nyúlnak. Utána nyúlnak, és ha csak valamennyire is önálló gondolkozásra képesek, valószínűleg nagyon csalódottaknak kell magokat érezniök, olyanformán, mint a kinek levelet hoztak a lakására, de a mely a szomszédjának szól. Egész sajtónk a maga létföltételeivel a democratia-ra van utalva, de azért még legkisebb tudomást sem vett arról, hogy újabb rétegek lesik szavait; még folyvást kizárólag csak ahhoz a szűk körhöz fordul, a melyhez azok is folyamodnak, a kik könyvvásárlókat keresnek. Ma, midőn naponként tizenhárom lap jelenik meg nálunk, a sajtó csaknem ép oly kizárólag foglalkozik egyetlen nagy osztállyal, mint akkor, a mikor csak két napilapunk volt. Ép oly kizárólagosan foglalkoznak a politikával és azzal, a mi ennek az egyetlen osztálynak a kíváncsiságát és érdeklődését fölkeltheti. Rendkívül szűk az a kör, melyben összes hírlapjaink mozognak. Vannak idők, mikor a lapok után ítélve, azt hihetné az ember, hogy széles Magyarországon senki sem tud olvasni csak négyszáznegyven képviselő meg a főispánok s legfőlebb még néhány alispán! Fölmerül a legjelentéktelenebb politikai vitás kérdés s heteken át képezi mindennapi kenyerét az egész sajtónak, mintha semmi egyéb nem volna, a mi az olvasót lebilincselhetné. Ha panaszt hallunk, az bizonyára politikai elnyomatásra vonatkozik; ha intést hallunk, bizonyára valamely szűkebb hazának a népességét figyelmeztetik, hogy politikai hitvallását semmiért a világon föl ne adja; ha óhajnak vagy reménynek kifejezését halljuk, ezek

arra vonatkoznak, hogy jöjjön el már egyszer egy jobb kor, a midőn ama néhány ezer ember helyébe, a kiknek most a hatalom és a közigazgatás kezében van, másik néhány ezer ember fog a hatalomra és közigazgatás birtokába jutni. A chablon mindig ugyanaz, csak a külső cziczoma változik a pártállás szerint.

A figyelmes szemlélő ilyenkor azt kérdezi magától, ha vajon való-e, hogy ez az összes közönség semmi egyébből nem él, mint politikából, és semmi másról nem gondolkozik, csak arról? Az ódivatú regényekben olyan alakokat láttunk, a kiknek világléteikben semmi más dolguk sincs, mint csak szerelmeskedni. Fellengős érzetekkel ébrednek föl s rettenetes kétségbeeséssel fekszenek le, s ez így megy esztendőről esztendőre. Ennél fogva természetesen senki sem játszhatik szerepet a regényben vagy a színpadon, ha csak legalább is nem gróf s már születésénél fogva föl nincs mentve a kenyér-kereset, vagy egyéb ily prózai dolgok gondja alól. Így töltik el hírlapjaink egész életöket szerelemmel és gyűlöléssel, politikával és közigazgatással, s miután magok is oly szűk körhöz fordulnak, váltig csodálkoznak, hogy nem találkozik benne több ember. Akár csak azon csodálkoznék valaki, hogy egy tucat még mindig csak tizenkettőt tesz!

Ámde a demokratikus elemek mégis csak egyre szaporodnak, s idővel a sajtóból is oly nagy részt fognak magoknak lefoglalni, a mekkora őket megilleti. Csakhogy nem veszélytelen dolog, a véletlenre bízni, hogy minő lesz a sajtónak az a része, mely az új olvasó közönség szószólójául és vezetőjeül fog szolgálni. Mert az olvasók mostani körének, a mely csaknem kizáróan aristokratikus és konzervatív hajlamokkal van eltelve, az ő számos hibája mellett, melyet ráfognak, vannak egyes, nem kicsinylendő előnyei is. Ezek közé tartozik mindek előtt a tisztesség iránt való erős előszeretete. Nem mintha talán a puritanismusért rajongana; hiszen mindnyájan tudjuk, hogy a legjobb társaságban is szívesen hallgatnak meg néha egy-egy sikamlós történetet, s hogy általában édes mindnyájunknak jól esik, ha valaki barátainkról valami rosszat tud mondani. De innen még nagy út van oda, a hol a botrány és a czondra képezi az egyetlen beszéd tárgyat. Így a mi hírlapokat olvasó társadalmunk is olykor-olykor tetszéssel hallgatott meg egy-egy kis botrányt — és ha nagy botrány lett belőle, mindig szívesen figyelt — de mindezt csak bizonyos, rövid időre. Egyet-

len lap sem tudott még mostanáig állandóan prosperálni, a mely kizárólag a demagóg irányzatra és a botrány ápolására adta magát. Ki tudja, így lesz-e mindig, ha majd tömörülve lép föl a tömeg mint oly tényező, a mely döntő hatású? Döntő hatású nem befolyásánál fogva a politikában; de számánál fogva az irodalomban. Ha a tömeg nem talál készen oly sajtót, a mely vezeti, fog magának teremteni olyan sajtót, a melyet ő vezet. Azt hinni, hogy föllépése nyomtalanul fog elmúlni, döreség volna, s az irodalomnak, a maga összes fokozataiban, úgy kell berendezkednie, hogy ne úgynevezett «hazafias áldozatokat» kívánjon a mostani olvasóktól, hanem nyerve meg azoknak a jövőbeli olvasóknak a hajlandóságát.

Úgy lehet, e végre rendkívül kedvező helyzetben vagyunk, sokkal kedvezőbb helyzetben, mint a nyugati irodalmak. Ott a democratia és sajtó tényleg kortársak, együtt nőttek föl, s a kortársaknak ritkán van egymás fölött az a tekintélyök, hogy tanácsoljanak és vezessenek. Nálunk azonban a sajtó nagyra-nőtt és hatalmassá lett, míg a democratia még csak serdül és egyetlen tényezőre sem hallgat oly figyelmesen, mint reá. Nálunk még hatalmában van az irodalomnak és a sajtónak, hogy a democratiát jóra vagy rosszra nevelje. Ha tehát valamikor a democratiának irodalmunkba való behatolása a laposság vagy a trágárság győzelmét jelentené, vagy ha a sajtóban a botrányt tenné napi foglalkozássá, kénytelenek leszünk beismerni, hogy eléggé intett bennünket más népeknek a példája, kiknek szellemi életében ez volt a legnagyobb megpróbáltatás. Mi pedig csak a mély erkölcsi lealacsonyodással mehetnénk keresztül ily átalakuláson.

NEMÉNYI AMBRUS.

A HELYI ÉRDEKŰ VASÚTAK ÜGYE MAGYAR- ORSZÁGON.

A helyi érdekű vasútak létesítésének ügye közel huszonöt év óta foglalkoztatja a magyar közvéleményt, melynek szóvivői különleges hazai viszonyaink között már akkor behatóan tárgyalták az olcsó vasútak építésének kérdését, midőn a magyar vasúti hálózatnak még fővonalai is csak tervezetben léteztek. Különleges hazai viszonyaink és az e viszonyok által teremtett igényeink helyes fölismerésének tulajdoníthatjuk azt, hogy a helyi érdekű vasútak létesítésére irányuló törekvés nálunk már akkor erősen nyilvánult, midőn a continens többi államai, Franciaország kivételével, a hol a helyi érdekű vasútak kérdését jórészt a nagy társaságok monopoliума hozta fölszínre, kizárólag a nagy vasútak építésére fordítottak gondot.

A helyi érdekű vasútak ügyét szakembereink találó gyakorlati érzékkel kezdettől fogva az olcsó vasútak kérdése gyanánt fogták föl, a mint az ma is jelentkezik. Nem vitatkoztak e vasútak fogalmáról, nem keresték, hogy miként illeszthetők be e vasútak a technikai rendszerbe, csak azt kutatták, miként elégíthetni kiazon követelményt, hogy az épített útnak hójával levő vidékek bevonassanak a forgalmi hálózatba, megnyitassanak a közforgalomnak. A cél kezdettől fogva helyesen jelöl-tett ki, az elméletben megtalálták a cél elérésére vezető esz-közt is, a midőn azonban ennek gyakorlati alkalmazására került a sor, az alkotmány visszanyerése után beállott rohamos vasút-építkezés közben mindenki megfeleldkezett azon helyes elvekről, melyek az ügy beható tárgyalása alkalmával érvényesítendőkül jeleztek.

Az országos gazdasági egyesület közgazdasági szakosztályának 1865-ben készült és az olcsó vasúttakat tárgyaló munkálata, melynek kidolgozásában Hollán Ernő vitte a vezérszerpet, az akkori viszonyokhoz kepest rendkívül tisztult fölfogással tekinti a kérdést és az egész vasútügy alapelvét az állítja föl: hogy a magyar vasúttakat mindenképp fölött olcsón és takarékosan kell kiállítani. E munkát józan okoskodással állapítja meg, hogy a fő vasúti vonalak kiépítése az állam teendője, ellenben a megyei és községi úttal párhuzamba állítható másod- és harmadrangú vasúttak létesítése az illető vidékbeliek föladata, kik erre igénybe vehetik az országos közmunka-szolgáltatást is.

E helyes elvek az alkotmányosság visszanyerése után feledésbe mentek; az ország minden vidéke az államtól követelte a vasúttak létesítését, melyek az állami biztosítékra alapítva, kivétel nélkül rendkívül drágán épültek. A vasúttak építése körül rendszerről szó sem lehetett; ha valamely vidéknek hathatós szószólói voltak, akkor kieszközölhette vasúttjának állami biztosíték mellett való építését, habár az illető vasút létesítését semmiféle állami érdek sem követelte. Egyes esetekben a vidéki érdekeltek hozzájárultak az építési költségekhez, de az érdekeltek erejéből az egész korszak alatt egy vonal sem épült; a társadalmi erők a vasúttépítés terén meg sem próbálkoztak, az államnak kellett ott is helyt állania, a hol pusztán helyi vagy egyéni érdekek kielégítéséről volt szó.

Egyes szakférfiak, kik előre látták, hogy mi lesz az állam erő e megfeszítésének vége, hiába igyekeztek a közvéleményt kijózanítani és a helyes gazdasági eljárás követésére szorítani, gyakorlati eredményt nem érhettek el. Az irodalmi vita újból megindult ugyan, az akadémia pályadíjat tűzött ki az olcsó vasúttak kérdésének megoldására; a keskeny sínközű vasúttak építésének ügye behatóan tárgyalatott, de a közvéleményt, mely a vasúttak sürgős építését követelte, nem lehetett igényei mérséklésére bírni mindaddig, míg az állam segédforrásainak elapadásával kényszerű szünet nem állott be a vasúttépítés terén. A gazdasági és pénzügyi válság egyszerre véget vetett a vasúttépítési tervezgetéseknek; az állam iránt támasztott igények megszűntek a nélkül azonban, hogy a magán és társadalmi tevékenység életre ébredt volna.

A gazdasági tespedés ez éveiben történt, hogy két buzgó,

az eléjük gördített akadályok által tetteikben erősített, férfiút összehozott a sors. Az egyik Aradmegye szövivője, Atzél Péter, a másik a magyar keleti vasút főmérnöke, Boros Béni, volt, kik egymással szövetkezve, megmutatták, hogy becsületességgel, szakértelemmel és buzgósággal megoldhatni azt a problémát, mely Magyarországon megoldhatatlannak látszott. Példaadásuk kitüntette, hogy az állam támogatása nélkül is kielégíthetni azon helyi érdekeket, melyek a vasúttól távol eső vidékeknek a közforgalmi hálózatba való bevonását követelik. Az arad-körösvölgyi vasút, melynek történetét *Olcsó vidéki vasútak Magyarországon* című művében oly érdekesen írta meg Kállay Béni, volt az első mintája az igazán olcsó vasútépítésnek; azt a szolgálatot, melyet az érdekeltek az akadályok leküzdésével a közügynek tettek, nem lehet eléggé nagyra becsülni.

Az arad-körösvölgyi vasút építésének befejezése épen azon időbe esett, midőn a nemzet megszibbadt ereje új életre kezdett ébredni, midőn a néhány évig tartó tespedést a szunynyadó erők tevékenységre keltése váltotta föl. A kedvezőtlen gazdasági viszonyok közepett szünetelt a vasútépítés; e viszonyok jobbra fordultával újból föléledtek a mesterségesen elnyomott igények, de többé nem követelték érvényesítésüket az államtól, melynek vezetői okulva a múlt szomorú tapasztalatain, elég erélylyel bírtak az állam irányában föllállított követelések határozott visszautasítására, a mit annál jogosultabban tehettek, mert az arad-körösvölgyi vasút példája megmutatta, hogy a jól vezetett társadalmi erők elegendők a helyi érdekek kielégítésére.

Az arad-körösvölgyi vasút építése megalkotta a helyi érdekű vasút mintáját. A helyi érdekű vasút fogalma, bár a szó egészen új volt, nem volt ismeretlen magyar közlekedésügy terén, de hosszan tartott, míg a fogalom ismérvei megállapítottak. Azon kérdésre, hogy mi a helyi érdekű vasút, ma sem adhatunk szabatos feleletet, mert a meghatározás más és más, ha a kérdést műszaki, gazdasági vagy közigazgatási szempontból tekintjük.

Műszaki szempontból ítélve, nincs helyi érdekű vasút, hanem van az első rendű, másod- vagy harmadrendű pályák szabványai szerint épült vasút; a helyi érdekű vasút fogalma nem a műszaki tudomány köréből van véve, hanem a gazdasági életből és a közigazgatási jogból. Gazdasági szempontból sem

határozhatni meg pontosan a helyi érdekű vasút fogalmát, mert a világforgalom közvetítésére rendelt pályák is szolgálnak a helyi érdekeknek és nincs a közforgalom számára épült helyi érdekű vasút, mely legalább részben nem lenne egyúttal országos érdekű is.

Ha a helyi érdekű vasút fogalmát szorosan magyarázzuk, és e fogalom meghatározásánál a közgazdasági tudomány tételeit fogadjuk el zsinórmértékül, akkor a magyar helyi érdekű vasútak sűrű hálózatában alig találunk néhányat, mely e névvel jelölhető. A fővárosból kiágazólag épült helyi érdekű vasútak kivételével az összes helyi érdekű vasútak közül talán csak a békés-földvári, kőszeg-szombathelyi és túrkeve-mezőtúri vasútak nevezhetők valóban helyi érdekűeknek; a többieknél is előtérben állanak ugyan a helyi érdekek, de senki sem állíthatja, hogy például a biharmegyei vasútak kiépítése nem képezett egyúttal jelentékeny országos érdeket is, miután ezek által oly nagy vidék nyílt meg a közforgalom számára.

A helyi érdekű vasút szó szerinti fordítása a francia műszónak *chemin de fer d'intérêt local*, mely, mint azt minden szakember tudja, kevesebbet jelent, mint a mit mi helyi érdekű vasútak alatt értünk, daczára annak, hogy a *chemin de fer d'intérêt local* fogalma épen úgy közigazgatásjogi fogalom, mint a helyi érdekű vasút fogalma. A helyi érdekű vasút oly vaspálya, melynek építését az állam a rendesnél kedvezőbb föltételek mellett engedi meg; nem tekint bizonyos költséges műszaki követelmények megtartására, kedvezményeket ad az építés, az üzlet berendezése körül, az állami terhek tekintetében stb. Ezen, elismerjük, nem szabatos fogalommeghatározás az, mely a magyar közigazgatási jognak megfelel és a melynek keretébe a műszaki tekintetben első rendű vonalak épen úgy beilleszthetők, mint a harmadrendűek.

Hazai viszonyaink között a helyi érdekű vasút fogalmát hívást helyettesíthetjük a vasútmenti érdekeltek hozzájárulására támaszkodó olcsó vasútak fogalmával. A helyi érdekű vasút fogalma eléggé tisztázva volt és még sem létezett az élet számára, a míg az arad-körösvölgyi vasút példája e fogalmat a gyakorlati életbe át nem ültette; a mint ez megtörtént, meg volt adva az alap, melyen a helyi érdekű vasútak ügye Magyarországon fejlődhetett.

Az arad-körösvölgyi vasút az állam minden támogatása,

a törvényhatóság anyagi segélyezése nélkül tisztán a vasútmenti érdekelték erejéből oly nehézségek között épült, melyeket csak a legnagyobb elhatározottság és leleményesség és az előirt formákon túlemelkedő szakértelem győzhetett le. Kiépítése maradandó dicsőségére válik a vállalat vezérfőfőinek; de épen e vasút példája mutatta meg, hogy a helyi érdekeltségek által tervezett vasútak építésére könnyítéseket kell engedélyezni, különben ily vasútak nem jöhetnek létre, a mi pedig azon időben annál kívánatosabb volt, mert az állam tevékenységére a vasútépítés terén a pénzügyi viszonyok rendkívül bénítólag hatottak. A magánosok tevékenységére kellett serkentőleg hatni, hogy teljesen meg ne akadjon a vasútépítés, a mi már-már bekövetkezett, mert 1880-ban csak a mezőtúr-szarvasi rövid vonal adatott át a közforgalom számára.

Az arad-körösvölgyi vasút példájára számos vidéki érdekeltég kezdett a vasút-építés érdekében mozgalmat, a minek előmozdítása elől az állami hatalomnak annál kevésbbé lehetett kitérnie, mivel ugyanezen időben mondhatni Európa-szerte foglalkoztak a törvényhozások a helyi érdekű vasútak kérdésével. A kormány már 1879 végén a helyi érdekű vasútnak nyújtandó könnyebbségeket meghatározó törvényjavaslaton dolgozott és e törvényhozási mű előkészítésével kapcsolatban az akadémia nemzetgazdasági bizottsága 1880 márczius havában György Endre előadása alapján behatóan foglalkozott a vidéki érdekű vasútnak ügyével.

Az ügy törvényhozási szabályozása céljából a műszaki részleteket nem tekintve, két fő kérdést kellett tisztázni; az egyik az volt, minő magatartást tanúsítson az állam e vasúttal szemben; a másik az, hogy a vasútmenti érdekelték törvényesen köteleztessenek-e a vasút építésének előmozdítására.

Azon kellemetlen tapasztalatok mellett, melyeket az ország a vasútépítés terén szerzett és melyek főokai voltak pénzügyi bajainak, nem volt várható, hogy a közvélemény bármely számba vehető tényezője az állam pozitív segélyét és támogatását követelje az építendő vidéki vasútnak számára, kivéve, ha e támogatást valamely concret esetben a körülmények indokolták. Viszont a vasúti közlekedés előnyeit nélkülöző vidékek irányában az állam által tanúsítandó és az illető vidékek által igényelhető méltányosságnál fogva el lehetett várni, hogy az állam ne akasztja meg e vasútnak létesítését oly követelések

által, melyekre az illető vasútak építése nélkül nem tarthatna számot. E két elv fölállításával megvonatott azon határ, melyen belül a helyi érdekű vasútnak az állam részéről való támogatása nyilvánulhat.

A vidéki érdekeltségnek a vasút építéséhez való hozzájárulása egyike a legnehezebb kérdéseknek. Ha megengednők is azt, hogy az érdekeltség köteleztessék a vasút építéséhez való hozzájárulásra, a mi ellen meg nem czáfolható elvi okok szólnak, fönmarad az érdekeltségi arány megállapításának megoldhatatlan kérdése, mely mindig a tényleges viszonyok szerint volna rendezendő s az esetek többségében kétségtelenül a vasútak építésének meghiusítására vezetne. Akár milyen tetszetősnek látszik is első pillanatra a vasút építéséhez való hozzájárulási kényszere, és habár a fölületes ítélő e kényszer törvénybe iktatásától nagy gyakorlati eredményeket várhat, a kérdés alapos megfontolása kétségtelennek tünteti föl, hogy a hozzájárulási kényszer kimondása károsan hatna a vidéki vasútak építésének ügyére. E kényszerre a vasútak építése érdekében a tapasztalat tanúsága szerint nincs szükség, mert ha nyilvánvalóan hasznos vasútak építése terveztetik, az érdekeltség a saját belátásából is előmozdítani igyekszik saját hasznát; oly esetek, midőn egyesek saját előnyüket mások áldozatától várják és hozzájárulásukat megtagadják, vagy a vasútépítésnél magán előnyt keresnek, csak elvétve fordulnak elő.

Ez nemcsak a magánosokra, hanem a helyi közösségekre, a községekre és törvényhatóságokra is vonatkozik és ha ez utóbbiakat illetőleg a tényleges tapasztalat alapján megjegyzést kell tennünk, akkor ez nem lehet más, mint hogy a községek és törvényhatóságok gyakran az építeni tervezett vasútak nagyobb mérvű segélyezésére is hajlandók, mintsem az a viszonyok alapján indokoltnak nevezhető. A hozzájárulási kényszer törvénybe iktatása se a magánosokat, se a helyi hatóságokat illetőleg nem volna igazolt, véleményünk szerint még azon esetben sem, ha az állam saját erejéből építené a helyi érdekű vasútnak, a mi nem lehet az állam föladata.

E két elvi kérdést törvényhozásunk szerencsésen oldá meg az 1880-ik évi 31-ik törvényczikkben, mely megadta a helyi érdekű vasútnak mindazon előnyöket, melyek az állam tényleges áldozathozatala nélkül nyújthatók és fölmenté azokat mindazon műszaki követelmények alól, melyek az

üzem biztonsága szempontjának megóvása mellett elengedhetők voltak.

Az állam által a helyi érdekű vasútnak nyújtott előnyök közt első sorban említendő a posta ingyen szállításának kötelezettsége alól való fölmentés, a mi a gyakorlatban arra vezetett, hogy a vasútak a posta szállításának elvállalása czímén támogatást igényeltek az állam részéről és nyertek is, mert a kormány, mely más eszközökkel rendszerint nem hathatott a helyi érdekű vasútak építésének előmozdítására, a posta szállítási kötelezettségének megváltása körül helyesen alkalmazott liberalitást tanúsított.

A helyi érdekű vasútnak szóló törvény történetéből nem deríthetni ki, vajon a törvényhozás, midőn megalkotta azon intézkedést, mely szerint a helyi érdekű vasútnak nem kötelesek a posta ingyenes szállítására, a vasútnak e czímen való oly mérvű támogatását tervezte-e, a mint az a gyakorlati életben bekövetkezett. Mi ezt a körülmények összevetése alapján nem tartjuk valószínűnek és így a kormány, ha ellentétben nem is állott a törvényhozás intenciójával, kétségtelenül tovább ment e tekintetben, mint ez a törvényhozásnak eredetileg szándékában állott.

Ez az eljárás azonban nem vádat, hanem elismerést érdemel, mert bizonyosnak tekinthető, hogy a helyi érdekű vasútnak szóló törvény alkotásakor se a kormánynak, se az országgyűlésnek nem lehetett előre látnia azon élénk lendületet, mely a helyi érdekű vasútnak építése körül beállott. Az 1880-ik évi 31-dik törvenyzikk alapján az arad-körösvölgyi és szamosvölgyi vasútnak számba nem véve, mert az első korábban, az utóbbi az említett törvényvel egy időben külön törvény alapján engedélyeztetett, körülbelül 1700 km vasút épült, nem egészen hét év alatt, a mi arra mutat, hogy a kormány a vasútnak építő érdekeltségekkel szemben oly eljárást tanúsított, mely a társadalmi erőket tetterre indította és tevékenységeket helyes irányban befolyásolta.

E 1700 kilométer vasút oly években épült, melyek nagyrészt a gazdaságilag kedvezőtlenek közé sorozhatók; épült a speculatio kiterjedtebb igénybe vétele nélkül, majdnem kivétel nélkül szolid pénzügyi alapon. E nagy hálózat létesítése minden körülmény között elismerést érdemlő bizonyítéka a társadalom tetterejének, mely gazdaságilag nehéz viszonyok kö-

zött is többre mutatkozott képesnek, mint a törvény megalkotásakor bárki is hihette; de ez eredmények azt is mutatják, hogy a kormány magatartása a helyi érdekű vasúttal szemben indokolt és helyén való volt.

A közforgalom számára 1700 km helyi érdekű vasút van megnyitva (az arad-körösvölgyivel együtt), építés alatt áll 642 km; összesen 1880 óta engedélyezettett 2361 km helyi érdekű vasút 62·5 millió forint építési költséggel, a mihez az állam 10·4 millió forinttal járult. Az állam a helyi érdekű vasútak építését nem csupán a postaszállítás megváltása czímén támogatta; erre a címre a kimutatott 10·4 millió forintból csak 4·5 millió forint esik, a mi a postakincstár szempontjából talán túlzottnak nevezhető, mert az ezen hozzájárulás ellenében a postának a vasútak által elvállalt szállítása következtében megszüntetett kocsiposta-járatok fõntartása kisebb költséget igényelt, de állami szempontból igazoltnak kell tartanunk azt az eljárást, mely nélkül a helyi érdekű vasútak építése körül tapasztalt lendület bizonyára nem következett volna be.

A postaszállítás megváltása czímén nyert támogatásért a vasútak ellenszolgáltatot is teljesítenek és ezt számba véve, az állam hozzájárulása a helyi érdekű vasútak építési költségeihez — a posta czímén, a mi egyúttal a segélyezés címe is, átlag 7·3 százaléka az építési költségeknek fõdõztetett — valóban mérsékeltnek nevezhető és bátran állíthatni, hogy a 2300 kilométer vasút építése az állami és közérdekek oly tömegét mozdította elő, hogy az állam áldozata az elért közhaszonban sokszorosan fõdõzetet talál.

E vasútak állami támogatásáról szólva, azon hozzájárulások, melyeket az állam akár mint föld- vagy bányabirtokos, akár más ellenszolgáltatásokért nyújtott a helyi érdekű vasútnak, nem jöhetnek számba, mert e hozzájárulások határozott ellenszolgáltatásban nyernek kárpótlást, pusztán azon közérdekért, mit 2300 km vasút építése képvisel, az állam csak csekély összeget áldozott. Bátran állíthatni, hogy nincs ország, mely az állam ily csekély áldozata mellett a helyi érdekű vasútnak ily jelentékeny hálózatához jutott volna, holott a helyi érdekű vasútnak létesítésének előmozdítása különleges viszonyaink következtében hazánknak talán inkább érdekében áll, mint akár melyik más államnak. A nyugati, minden tekintben fejlettebb forgalmi viszonyoknak örvendő államok, mint Belgium, Fran-

czia-, Porosz- és Olaszország viszonylag is jóval többet áldoztak es áldoznak folyton a helyi érdekű vasútak ügyének előmozdítása érdekében, mint mi; sőt Ausztria is, melynek törvényhozása a helyi érdekű vasúttal szemben merev álláspontot foglal el, csak tetemesen nagyobb áldozatok mellett jutott a mienknél kisebb vicinalis vasút-hálózata birtokába.

E dolgozat során többször utaltunk már különleges hazai viszonyainkra, úgy hogy végre ki is kell fejtenünk, hogy mit értünk azon különleges hazai viszonyok alatt, melyek a helyi érdekű vasútak létesítésének előmozdítását nálunk szükségesebbé teszik, mint a külföldön. A fejlettebb forgalmi viszonyoknak örvendő külföldön a helyi érdekű vasút a közlekedés módjának egy magasabb rendű, tökéletesebb eszközét képezi, mely a kevésbbé tökéletes helyébe rendszerint nem a föltétlen szükség következtében, hanem gazdasági előny kedvéért állíttatik, holott hazánkban az ország kiterjedt részeiben a helyi érdekű vasút alkotja meg a biztos közlekedés eszközét, mely így nem a közlekedés egy kevésbbé tökéletes módjának igénybe vételét szorítja ki, mint a külföldön, hanem oly eszközként jelentkezik, melynek alkalmazását a forgalom legsürgősebb szükségletei követelik.

Vannak megyéink, melyekben nincs vagy a közel múltban legalább nem volt egy kilométer épített út sem, a melyekben az országút a legfelreesebb dülő úttól legfőlebb csak szélességre es rosszaságra különbözik, mert e vidékeken kedvezőtlen időben az út annál rosszabb, minél többen járják.

Bács-Bodrog, Békés, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Szabolcs-megyékben nincs állami út, Csongrádmegyében 1·5 km, Hajdú-megyében 13 km hosszú állami út van; e megyékben tehát az állam azon missiójáról, melyet a közlekedésügy terén kell betöltenie, mit sem tudtak. Az állami utak azonban az úthálózatnak csak kisebb részét képezhetik, viszonyaink tarthatatlan voltát sokkal kirívóbban tüntetik föl a törvényhatósági utak állapotára vonatkozó adatok. Hajdúmegyében, melynek 1883-ban 300 km úthálózata volt, nincs épített út, Csongrádmegyében 350 km úthálózat mellett csak három km csinált út van, az említett két megye és Bács-Bodrog, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Békés, Csanád, Torontál, Szabolcs-megyék törvényhatósági utjainak hossza 4963 km, de ebből csak 398 km, azaz hét százalék van kiépítve, 4655 km természetes állapotban van, mert

hivatalos műszóval így nevezik az útnak azon állapotát, a melyen az útföntartó törvényhatóság összes kötelességeit kimerítve látja, ha megvonta az utat jelző két árkot. A fől sorolt megyék az alföld leggazdagabbjai közé tartoznak, csak a követ és kavicsot tagadta meg tőlök a természet, de az utak állapota a kavicsal rendelkező megyék mindegyikében sem felel meg az igényeknek. Így Pestmegye 1347 km törvényhatósági útjából csak 393 km, Tolnamegye 236 km úthálózatából 102 km Hevesmegye 372 km úthálózatából 203 km van kiépítve, ha ugyan a kőalappal nem bíró, egyszerűen kavicsolt utakat épített utaknak nevezhetjük.

E megyékben tehát hiányzik a közlekedés alapföltételét képező tényező, a minden időben járható út, a szállítás kedvezőtlen időben lehetetlenné válik, de ha nagy erőkifejtés mellett lehetséges is, oly költséggel jár, hogy ennek az egész forgalmat meg kell akasztania. E vidékeken az útépités oly áldozatokat igényel, hogy gazdaságilag rendszerint előnyösebb az olcsó vasút, mint a drága kőút megépítése; itt a vasút képezi az első utat e szó igazi értelmében; az tehát nem egy tökéletesebb közlekedési eszköz, melynek létesítése mellett forgalmi és kényelmi szempontok szólnak mint az épített utakkal bíró vidékeken, hanem az egyetlen alkalmazható eszköze a közlekedésnek és mint ilyen létalapja a gazdasági culturának.

Így fogva föl a helyi érdekű vasútak gazdasági jelentőségét, nem lehet kétségbe vonnunk, hogy azoknak állami támogatása még akkor is jogosult lenne, ha nem forognának fönn azon általános állami, államgazdasági és közgazdasági szempontok, melyek az új vidékeket a közforgalomba bevonó minden vasútépités körül nyilvánulnak. Hazai viszonyaink mellett a helyi érdekű vasútak hálózatának kiterjesztése nagyobb fontosságú közérdeket képvisel, mint más államokban, melyek sűrűbb vasút és kiépített úthálózattal bírnak; nálunk az állam és a kormány hivatása e tekintetben nem merülhet ki a vasútak építését gátló akadályok elhárításában; nem elég, ha az állam csak oly előnyökről mond le a vasútak építése érdekében, melyekre — mint adók, bélyeg-illetékek, felügyeleti díjak — a vasútak építése nélkül különben sem számíthatna, az állam csak akkor felelhet meg e téren föladatának, ha e vasútak létesítésének előmozdítására cselekvőleg foly be.

A kormány ezt eddig is megtette, daczára annak, hogy a

helyi érdekű vasútakról szóló törvény intézkedései erre nézve nem nyújtottak nyílt intézkedéssel módot; a törvényhozás azonban helyeselte a kormány eljárását, mely a megvalósítandó nagy czélok érdekében az ügy előnyére élt azon discretionarius jogkörrel, melyet a törvény a végrehajtó hatalomnak biztosított.

Eleve sem lehetett kétség az iránt, hogy ha a helyi érdekű vasútakról szóló törvény módosítása, illetőleg kiegészítése napi rendre kerül, akkor nem lehet mellőzni a helyi érdekű vasútak állami támogatása ügyének rendezését. És véleményünk szerint e kérdés képezi a közmunka és közlekedési miniszter által a helyi érdekű vasútakról szóló törvény módosítása és kiegészítése ügyében az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat egyik sarkalatos pontját.

E törvényjavaslat kidolgozására Baross Gábor, közl. minisztert nem indíthatta az a körülmény, mintha a létező törvény mellett nem lehetne a vasútak fejlődését továbbra is előmozdítani; nem mutat semmi jel sem arra, mintha a helyi érdekű vasútak ügyeinek ez utóbbi években tapasztalt élénk lendülete megakadt volna. A törvényjavaslatban a közlekedési miniszter helyes alkotmányos fölfogás által vezéreltetve a törvényhozástól pozitív intézkedésekben nyilvánuló kifejezett fölhatalmazást kér az általa eddig követett eljárásnak a jövőben való alkalmazhatására. Alig van a törvényjavaslatnak intézkedése, mely törvényes szentesítés nélkül is nem volna érvényesíthető; az eddigi gyakorlat oly tág jogkört biztosított e tekintetben a kormánynak, hogy vagy közvetve, vagy közvetlenül a javaslatnak majdnem valamennyi intézkedését saját hatáskörében foganatosíthatná és ha a miniszter ennek daczára a törvényhozáshoz fordul, azt nem magyaráztatja meg pusztán az alkotmányos eljárás tisztelete, mely e javaslat részletes intézkedéseiben is nyilvánul, hanem arra kell következtetnünk, hogy a közlekedési miniszternek a törvényhozás elvi nyilatkozatának kihívása állott szándékában. Ezért a törvényjavaslat, daczára annak, hogy jóformán összes szakaszai az ügyre vonatkozólag csak részletes intézkedéseket tartalmaznak, mint elvi jelentőségű ítélendő meg; jelentősége nem a magokban véve fontos részletkérdések miként való eldöntésében keresendő, hanem azon elvekben, melyeknek a részletes intézkedések pusztá folyományai.

A törvényjavaslat e részletes intézkedésekkel a helyi érdekű vasút-ügy terén érvényesíti azon követelményeket, me-

lyek az államvasúti rendszer elfogadásából szükségszerűleg folynak. A helyi érdekű vasútakról szóló törvény megalkotása¹ kor az államvasúti rendszer megteremtése ugyan már sikeresen megkezdett volt, de még nem volt befejezve, következésképpen az ügy törvényhozási rendezését nem hathatta át az állami eszme oly mérvű érvényesülése, a milyennek ma kell nyilvánulnia. Állami eszmét és nem államvasúti eszmét mondunk, hogy félre ne értessünk, mert az államvasúti rendszer csak eszköz, bár az egyedül tökéletes eszköz az állami eszmének, az állami követelményeknek a vasútügy terén való megvalósítására. A helyi érdekű vasútak rendszerint alárendelt jelentőségőknél fogva nem alterálhatják ugyan e követelmények megvalósítását, a midőn arra oly hatalmas eszközzel rendelkezik az állam az államvasúti hálózatban, de az elvi szempontokat és az állami igényeket tekintő közlekedési politikának arra kell törekednie, hogy azon követelmények, melyek az államvasúti hálózat megalkotásával kielégítésre találtak, a helyi érdekű vasútak ügyének törvényes szabályozását is áthassák, nem mintha e nélkül e követelmények érvényesítése veszélyeztetnék, hanem azért, mert e szempontok azonosak minden vasutat illetően, csupán fontosságuk kisebb, ha pusztán helyi érdekű vasútakról van szó.

A helyi érdekű vasútak építését nem lehet állami föladattá tenni, de arról gondoskodni kell, hogy e vasútak ügyének törvényes szabályozásánál azon elvek szolgáljanak kiindulópontul, melyek az államvasúti rendszer megalkotására vezettek.

A helyi érdekű vasútak építői nem üzhetnek forgalmi politikát, föladatuk nem lehet más, mint a helyi forgalmi érdekek kielégítése és ha ez megtörténik, akkor elérték céljokat, mert csak ez a hivatásuk. Ebből önként következik, hogy a helyi érdekű vasút semmi körülmény között sem válhatik az állami forgalmi politikával ellentétes irányzat eszközévé, de következik az is, hogy a kormánynak, illetve a törvényhozásnak oly intézkedéseket kell alkotnia, a melyek lehetetlenné teszik, hogy a helyi érdekű vasútak tulajdonképeni hivatáskörükön túlterjeszkedjenek vagy az állami forgalmi politikával ellentétes áramlatok eszközéül szolgálhassanak. A helyi érdekű vasútakról szóló törvény nem tartalmazott oly intézkedéseket, melyekre támaszkodva a kormány minden körülmény között

sikeresen érvényesíthette volna az állami követelményeket és a tárgyalás alatt levő törvényjavaslatnak véleményünk szerint az egyik legnagyobb érdeme, hogy a nélkül, hogy legkevésbé gátolná a helyi érdekű vasútak ügyének az eddigi tényezők által való fejleszthetését, megadja a módot az állami követelményeknek e téren való biztosítására is.

A törvényjavaslat intézkedései e szempontból fölfogva a czéltudatos forgalmi politika folyományaként jelentkeznek; a forgalmi politika igényei e téren való érvényesítésének szükségsege nem tagadható, de a közlekedési miniszter érdeme marad, hogy e szükséget fölismerte és még ideje korán hoz oly intézkedéseket javaslatba, melyek évek múltán esetleg csak nagy bonyodalmak árán volnának kierőszakolhatók. Ez intézkedések szükségsege csak a forgalmi politika gyakorlati kezelése és irányítása közben volt fölismerhető, azokról tudomásunk szerint se az országgyűlésen, se a publicistikában nem volt eddig szó, de föltétlen szükségöket épen az bizonyítja, hogy a mint hiányukra utalás történik, mindenki mellőzhetetlennek kénytelen megalkotásukat tartani, ki föntartás és utógondolat nélkül elfogadja az államvasúti rendszert, melynek hazánkban ma már egyetlen számba vehető ellenzője sincs.

Nem lehet szándékunk a törvényjavaslat összes intézkedéseinek méltatása, csak azokra lehet utalnunk, melyek fölfogásunk szerint, vagy az állami forgalmi politika érvényesítése vagy a helyi érdekű vasútak ügyének előmozdítása szempontjából elvi jelentőségűek.

Az első szempont alá tartoznak azon javaslatok, melyek a helyi érdekű vasútak kezelésére az eddiginél nagyobb befolyást biztosítanak az állami hatalomnak, továbbá azok a melyek alapján a helyi érdekű vasútak szükség esetére tulajdonosaik teljes kártalanítása mellett föltétlenül alárendelhetők az állami czeloknak.

A helyi érdekű vasút üzletkezelésének az engedélyes által más személyre való átruházására a törvény a kormánynak eddig nem adott kifejezett befolyást és így megeshetett volna, hogy egyes helyi érdekű vasútak kezelését, oly tényezők nyerhették volna el, melyek a helyi érdekű vasút üzletének kezelése által esetleg alterálhatnák az állami forgalmi politikát vagy megnehezíthetnék annak végrehajtását. Sajátságos, hogy az 1880-diki törvény erről megfeledezett; az engedély átru-

házásánál kiköti a kormány hozzájárulását, a minek kifejezett kikötése jogilag talán nem is szükséges, az üzletkezelésről ellenben nem szól, holott a gyakorlatban nem az a fontos, hogy kié a vasút, hanem hogy ki kezeli. Ez intézkedés hiányából véleményünk szerint nem következik ugyan, hogy valamely helyi érdekű vasút engedélyese a vasút üzletkezelését szabadon átruházhatja másra, miután az engedély, mely mindig határozott, akár physikai, akár jogi személyre szól, nem csak az építés jogát adja meg, hanem az építésnek és az üzletben tartásnak kötelezettségét is megállapítja, mégis sokkal helyesebb és föltétlenül szükséges, ha a kormány kifejezett befolyást nyer az üzletkezelés átruházására, és beleegyezésének megtagadásával megakaszthatja az állami forgalmi politikával ellentétes célzatok érvényesülését.

Valamely vasútnak helyi érdekű vasútként való engedélyezésére a helyi érdekek előmozdítása által elérhető közérdekek adják meg a belső jogosultságot; ezek indokolják a kedvezményes elbánást szemben az általános vasúti joggal. E szerint a vasút összes céljai el vannak érve, mihelyt a pálya ki van építve és a közforgalomnak szolgál. A helyi érdekű vasút e jellegéből következik, hogy a vasút engedélyeseinek nincs meg a jogosultságuk bármiféle állami cél kielégítését megnehezíteni, ha az által egyrészt nem kockáztattatik a helyi érdekű vasút céljának elérése, másrészt vagyoniilag nem károsodnak. Véleményünk szerint már a helyi érdekű vasút jellege megalapítja az állam föltétlen megváltási jogát és e tekintetben mi messzebb megyünk, mint a törvényjavaslat indokolása, mely a megváltási jogot csupán célszerűségi szempontokból követeli, holott mi ezt oly jognak tartjuk, mely az államot a helyi érdekű vasúttal szemben azok jellegénél és rendeltetésénél fogva megilleti. Az állam e joggal csak akkor fog élni, ha azt célszerűségi szempontok szükségessé teszik, de hogy élhet, arra nézve véleményünk szerint az állami érdeknek a helyi érdek föltt való elsőbbsége adja meg a jogosultságot. Ha az állam ily esetben a helyi érdekű vasút engedélyeseit kárpótolja, befektetett tőkéiket visszatéríti, akkor az engedélyesek jogsérelemlről nem panaszkodhatnak.

A jelenlegi törvény a megváltási jogot csupán azon esetre biztosítja, ha az engedélyezett helyi érdekű vasúttal azonos irányban egy fővonal létesíttetik. E határozmány a megváltási jogot

meglehetős szűk körre szorítja és adandó esetben megtörténhetnék, hogy az államnak csak azért, hogy egy helyi érdekű vasutat megválthasson, költséges építkezéseket kellene tennie. A törvényjavaslat a megváltási jog alkalmazhatásának eseteit sokszorosán szaporítja ugyan, de szintén tényleges föltételek beálltától teszi függővé a jog gyakorlatát, holott a törvényjavaslat egy pontja világosan mutatja, hogy a közlekedési miniszter nem zárkózott el azon fölfogás elől, hogy a megváltási jog alkalmazásának tulajdonképen csak egy föltétele lehet: az állami érdek. Az állami érdek szempontja jut kifejezésre a javaslat azon intézkedésében, mely szerint az állam az oly helyi érdekű vasútat, melyek mint helyi érdekűek engedélyeztettek, daczára annak, hogy vonaluk már az engedélyezéskor összekötő átmeneti vagy főforgalmi irányba esett, bármikor megválthatja, mihelyt a törvényhozás az illető helyi érdekű vasutat fővonalnak nyilvánítja.

Ha a törvényhozás idáig elmegy, akkor fölfogásunk szerint bizvást megtehetné még azon egyetlen lépést, mely ezen intézkedés és az általunk kifejezett elvi álláspont között van. Az állami hatalom élhet a helyi érdekű vasút megváltási jogával, mihelyt azt a törvényhozás szükségesnek tartja. Magánosok károsításáról a megváltási jog alkalmazásánál szó sem lehet, és azon balnézetnek sem szabad ítéletünket befolyásolni, hogy ily esetekben a helyi érdekű vasút engedélyese és az állami hatalom mint két fél áll egymással szemben, mert ez téves nézet épen úgy, mint az, hogy ily esetben a törvényhozás tulajdonképen saját dolgában bíraskodik. A vasúti engedélynek nem valamely magánjogi cím, hanem az állami hatalom a forrása, a vasút magántulajdon ugyan, de közjogi jellegét és természetét soha el nem veszítheti, következőleg soha ellentétbe nem kerülhet az állami érdekekkel, a minek létét köszönheti. Ezt az elvet elismeri a törvényjavaslat, de érvényesítését czélszerűségi okokból csupán a főforgalmi irányokban engedélyezett helyi érdekű vasútsakra korlátozza, holott az elvet korlátozás nélkül kellene megvalósítani, mert lehetnek esetek — a gyakorlati élet alakulatát ki láthatja előre — a melyekben e korlátozás károsnak bizonyúlhat.

A legtöbb helyi érdekű vasút már nagyságánál fogva sem képes a vasút üzemét saját kezelésében folytatni; az önálló üzletkezelés rendszerint oly berendezéseket igényel, melyeknek

létesítése megdrágítja a helyi érdekű vasútak befektetési költségeit, a központi igazgatás kiadásai még a legtakarékosabb gazdálkodás mellett is nagyon terhelnék e kis vasútatokat. E tapasztalat tudata vezette a helyi érdekű vasútakról szóló törvény alkotóit azon határozatnak a törvénybe való fölvételére, mely szerint az államvasútak kötelesek a vonalaikba beágazó helyi érdekű vasútak kezelését azok kívánatára saját tényleg fölmerült költségeik megtérítése mellett átvenni.

E határozat a helyi érdekű vasútakra nézve a gyakorlatban rendkívül előnyösnek bizonyult, mert a közmunka és közlekedési miniszterium, mely a helyi érdekű vasútak ügyének előmozdítása iránt nagy buzgóságot tanúsított, az üzlet kezelésére nézve kötött szerződések megállapításánál kedvező föltételeket szabott a vidéki vasútaknak. A helyi érdekű vasútaknak az államvasút által való kezelése előnyös ugyan e vasútakra, a nélkül azonban, hogy az államvasúttól említésre méltó áldozatot igényelne és azok, kik a múlt évben támadást intéztek e miatt a kormány ellen, azt állítva, hogy e vasútak kezelése az államvasútak jövedelmezőségét tetemesen csorbitja, nem voltak képesek vádjaitak igazolni. A helyi érdekű vasútakról vezetett külön számadás szerint azok kezelése évenként körülbelül 40—50,000 forint vesztességgel jár az államvasútra, a mit azonban bizonyára nagyrészt kiegyenlít azon szállítmányok jövedelme, melyek a vidéki jellegű vasútakról tereltetnek az államvasútakra.

E határozat megállapításánál a törvényhozásnak kétségtelenül az volt a szándéka, hogy kedvezményt adjon a helyi érdekű vasútaknak, és az a körülmény, hogy a magyar államvasútak a helyi érdekű vasútak oly jelentékeny hálózatát ily csekély teher mellett kezelhetik, és mégis oly mértékben előmozdíthatták azzal az ügyet, nem kevésbé bizonyít a közlekedési miniszterium eljárásának indokoltsága és helyessége mellett.

A közlekedési miniszter által benyújtott törvényjavaslat e tekintetben három módosítást javasol, a melyek közül egy korlátozó, kettő pedig kiterjesztő jellegű. A helyi érdekű vasútak üzletbe vételének kötelezettsége eddig csak az államvasútakra nézve állott fenn; az állami kamatbiztosítást élvező vasútatokat a törvény hasonló eljárásra nem kötelezte, holott minden ok a mellett szól, hogy e vasútak is ugyanazon elv szerint járjanak el a helyi érdekű vasúttal, mint az állam-

vasútak, a mit a közlekedési miniszter különben törvényes intézkedés nélkül is keresztül vitt. Így a javasolt módosítás a tényleges állapotnak törvényesítése.

Az államvasút eddig minden beágazó vidéki vasút üzletét köteles volt átvenni. E kedvezményt a közlekedési miniszter a jövőben eszközül akarja fölhasználni arra, hogy azzal nyomást gyakorolhasson azon helyi érdekeltségekre, melyek nem kellő mérvben járúlnak a vasútak építéséhez. A közlekedési miniszter fölhatalmazást kér, hogy az üzletbevételt a jövőben megtagadhatta azon helyi érdekű vasúttól, melyek építéséhez az érdekeltség az építési tőkének legalább huszonöt százalékaival nem járúl, hogy ily módon ezen értékes kedvezmény megvonásával az érdekeltséget hatályosabb részvételre serkenthesse. A gyakorlat mutatja meg, hogy ebben az irányban hatályos lesz-e ez eszköz, mi az intézkedést igazoltnak találónok azért, mert ha valamely helyi érdekű vasút létesítéséhez a helyi érdekeltség az építési költség negyedrészeivel sem járúl, akkor ez a körülmény azt bizonyítja, ha csak különös okok nem forognak fenn, hogy az illető vasút, nem valóban fontos helyi érdekek kielégítésére szolgál.

Ez intézkedéseknél elvi szempontból sokkal nagyobb jelentőségű azon javaslat, mely szerint a közlekedési miniszter följosgítottatik, hogy követelhesse az államvasútakba vagy az állami kamatbiztosítást élvező vasútakba beágazó helyi érdekű vasútak üzletkezelésének átadását a csatlakozó vasút részére. Ez intézkedés határozott és nyílt kifejezése az állami követelményeknek. A helyi érdekű vasútnak az államvasút által való kezelése mindig előny az illető helyi érdekű vasútra nézve, erről nem szabad ez intézkedés megítélésénél megfeledkeznünk, melynek szövegezését talán félre lehetne magyarázni, de az intézkedés maga, a mint azt a javaslat indokolása formulázza, minden tekintetben igazolt.

Az indokolás szerint e javaslatnak az a célja, hogy a mely esetekben a közforgalmi tekintetek, az állam forgalmi politikájának érdekei azt követelik, hogy bizonyos tervezett helyi érdekű vasútak az állam által kezeltessenek, a közlekedési miniszternek joga legyen a vasút engedélyezését e követelmény teljesítésétől függővé tenni. A közlekedési miniszternek törvényes hatáskörénél fogva eddig is megvolt e joga, a melylyel úgy tudjuk élt is, e tekintetben tehát a javaslat nem tartalmaz

újítást és ha mégis nagy jelentőségűnek nevezzük e javaslatot, azt indokolja az, hogy ilyen határozatnak törvénybe iktatása mintegy kényszerrel állapít meg a közlekedési miniszterre nézve, hogy előforduló esetben éljen is e joggal, melynek gyakorlása eddig teljesen belátására volt bízva. A jog gyakorlása ezen túl is a közlekedési miniszterre lesz bízva, de miután a törvény e jogot jövőre kifejezetten biztosítja, a jog nem gyakorlása adandó esetben az eddiginél súlyosabb beszámítás alá eshetik. Az engedélyezési jog gyakorlata a közlekedési miniszter jogköre volt eddig is, ki azon célt, mely a javaslatban kifejezésre jut, eddig is szem előtt tarthatta és megvalósíthatta, a nélkül, hogy az ellen bárki alapos panaszt emelhetett volna, mégis e jog törvénybe iktatása határozott elismerése annak, hogy a közlekedési miniszternek a concret esetben joga van helyi érdekű vasútat csak az állami üzletkezelés kikötése mellett engedélyezni, a mi a közérdek minden megsértését, kijátszását lehetlenné teszi.

Ha az állam, a mint szükséges, magának az eddiginél nagyobb mérvű és hatályosabb befolyást kíván a helyi érdekű vasútak ügyére biztosítani és ha e befolyás szüksége a helyi érdekű vasútak nagy jelentőségével indokoltatik, akkor nem lehet kitérnie a helyi érdekű vasútak fejlesztésének az eddiginél nagyobb mérvben való előmozdítása elől. Láttuk fentebb, hogy az állami segélyezés minő korlátok közé volt szorítva és kijelöltük azon szempontokat is, melyek e kérdés megbírálásánál figyelembe veendők. Ezek nyomán csak természetesnek találjuk, ha a közmunka és közlekedésügyi miniszter az állami támogatás módjára nézve concret és hatályos javaslatokkal lép föl.

A közlekedési miniszter az állami támogatás két alakját javasolja: az egyik közvetlen, a másik közvetett. A javaslat 7. §-ában a miniszter fölhatalmazást kér, hogy az állami költségvetésbe fölveendő, jelenleg évi 300,000 forint maximalis összegben megállapított javadalmazásból a keletkező helyi érdekű vasútat, építési tőkájöknek legfőlebb egy tized részével támogathassa. A javaslat nem igényel közelebbi igazolást; az állami támogatás, ha nem is minden helyi érdekű vasútnál, de azok jelentékeny részénél szükséges és attól nem kell tartanunk, hogy oly vasútak tervezői is igénybe fogják venni az állam segélyét, a mely vasútak e nélkül is kiépíthetők. Ha ez

irányzat meg is lesz a vállalkozóknál, a közlekedési miniszter, kinek nem lehet más törekvése mint hogy minél több vasút épüljön, bizonyára szűkmarkúan fog gazdálkodni a rendelkezésére álló összeggel, és nem fogja azt oly vasútsakra fordítani, melyek a segély nélkül is kiépíthetők, mert ez által a segély nélkül nem építhető vasútak létesítését gátolná meg.

A helyi érdekű vasútügy szempontjából fontosabb azon kérdés, hogy miként fog e javaslat a gyakorlatban értelmeztetni. Véleményünk szerint a törvényhozás e fölhatalmazása alapján a fölhatalmazás keretén belül joga lesz a kormánynak a tervezett vicinalis vasútak segélyezésére fordítandó összeget saját hatáskörében véglegesen megállapítani, úgy hogy ez nem határozathozatal végett, hanem pusztán csak tudomásvétel végett jelentendő be a költségvetés előterjesztésével az országgyűlésnek. Mi így értelmezzük e javaslatot, mert ez értelmezést követeli a gyakorlati élet, ezt követeli a vasútak létesítésének érdeke; ha a segélyösszeget a kormány csak az országgyűlés jóváhagyásának föntartása mellett ajánlhatná föl, ha az országgyűlés a segélyezést utólag megtagadhatná vagy az összeget leszállíttatná, akkor a vasútak ügye hosszan tartó tárgyalásoktól tétetnék függővé, a minek nagyon bénítólag kellene hatnia magára az ügyre. Az összeget, melynek keretén belül a miniszter a vasútak építését támogathatja, nem lehet nagynak tartani; mert ha fölteszszük, hogy az e czímen való segélyezést a vasútsoknak csak fele fogja igénybe venni, de ezek tényleges tőkéjük egy tized része erejéig, és ez kimeríti a rendelkezésre álló egész összeget, akkor e föltevés szerint a következő tíz év alatt hatvan millió forint fog befektettetni új helyi érdekű vasútsakba, a mely tőkével az eddig épült helyi érdekű vasútsak átlagos építési költségét kilométerenként kereken 26,500 forinttal alapúl véve, 2200 km vasútsat építhetni, a mi nem nevezhető rohamos fejlődésnek. A közmunka és közlekedési miniszter által kért összeg e szerint a helyi érdekű vasútsaknak épen csak az eddigi mértékben való fejlesztésére elegendő, az tehát oly minimum, a melyen alul, ha e fejlődést veszélyeztetni nem akarjuk, nem mehetni.

E közvetlen segélyezéssel véleményünk szerint legalább is egyenlő jelentőségű a közvetett segélyezés azon alakja, melyre a közlekedési miniszter a javaslat hatodik szakaszában kér fölhatalmazást. A kormány a törvényhozás elvi engedélyét

kéri, hogy az államvasútak gépgyára és a diósgyőri vas- és aczélgyár a helyi érdekű vasútak építéséhez megrendelt mozdonyok és fölépítményi anyagok árát több évi törlesztésre hitelezhesse. E határozat nagy fontosságú, úgy elvileg mint gyakorlati hatására nézve.

A látszatot tekintve, itt az állami gyáraknak a magániparral való versenyéről van szó és mi lennénk az utolsók, kik helyeselnők, ha az állam oly előnyöket kívánna biztosítani ezen állami vállalatoknak, melyek ezekkel szemben az ipari magánvállalatok helyzetét kedvezőtlennek tennék. Ezt azonban nem állíthatni, mert a javaslatnak, ha már e szempontból is meg kell azt világítani, nem lehet más célja, mint hogy az állami vállalatokat a versenyben egyenlő helyzetbe hozza a magánvállalatokkal, a melyek nyújthatnak hitelt, miután magok is igénybe vehetik azt, holott az állami gyárak nem adhatnak hitelt, mert magok sem folyamodhatnak hitelhez. E szempontból tehát nem támadhatni meg a javasolt intézkedést, melynek segítségével a helyi érdekű vasútat a legnehezebb helyzetből segítheti ki a kormány, ha annak szükségét látja.

A fölépítményi anyagok ára rendszerint 30—40 százalékat teszi a vasútak tényleges építési költségeinek. Ha valamely helyi érdekű vasút még oly bőségesen dotáltatik is, a posta megváltás, az állami segély és az érdekeltségi hozzájárulás czímén, a fölépítményi anyagok beszerzése céljából már rendszerint az elsőbbségi részvények értékesítése válik szükségessé, a mi igen sokszor kényszerhelyzetbe hozhatja a vasút-építőket, holott ez elsőbbségi részvények, különösen ha azok mellé még az építők magán hitele is járul, kellő fedezetet nyújtanak a fölépítményi anyagoknak hitelbe való beszerzésére, a mi módot ad az elsőbbségi részvények jobb értékesítésére és nem szolgáltatja ki az építőket a financirozóknak. Ez az intézkedés ezért megbecsülhetetlen gyakorlati előny a vasútügyre, a nélkül, hogy abból, ha a hitelezésnél a kellő körülménnyel járnak el, mi föltehető, az államra nézve a legcsekélyebb teher vagy kár származhatnék. Azzal azonban tisztában kell lennünk, hogy ez intézkedés keresztül vitele az állami gyárak forgótőkájének esetleg jelentékeny emelését fogja maga után vonni, mert jelenlegi forgótőkájök keretében e gyárak nagyobb összeget nem hitelezhetnek, holott ez előnyt az építők legnagyobb része kérni fogja.

Ez intézkedés keresztülviteléhez előrelátás és gondosság szükséges, a minek alkalmazása annál mellőzhetetlenebb, mert annak végrehajtása sok jót szülhet, de rossznak is lehet forrása, a mi magát az ügyet veszélyeztetné. Ettől azonban mi nem tartunk, mert a közmunka és közlekedési miniszter, kinek a helyi érdekű vasútak terén oly sokat köszönhet az ország, az állam érdekeinek megvédése körül oly előrelátást és gondosságot tanúsított, hogy ez intézkedés alkalmazásából a közügyre nézve csak előnyök várhatók.

A helyi érdekű vasútakról szóló törvényjavaslat, melynek itt egyenként nem részletezhető intézkedései javítják a jelenlegi helyzetet, a mennyiben biztosabb és szolidabb alapra kívánják fektetni a vasútak létét, növeli az állami hatalom hatáskörét, de ezzel kapcsolatban fokozza a kormány felelősségét is. A vasútépítés megkönnyítettik, mert az állam azt az eddiginél hatályosabban támogatja, de a helyi érdekű vasútak az állami érdekekkel szorosabb viszonyba fűzetnek. Ez intézkedések azonban csak kereteket képeznek, melyeket a közlekedési kormányzat élén álló kormányférfiü tevékenységének kell kitöltenie; e határozatokat nem elég megalkotni, azokat keresztül is kell vinni, a mihez tagadhatatlanul nagy előrelátás, buzgóság és tapintat szükséges; ezek nélkül az állami érdekek hatályos érvényesítése és a helyi érdekű vasútak fejlesztése nem egyeztethető össze, erre pedig a helyi érdekű vasútügy jelenlegi stadiumában föltétlenül szükség van, mert minél kiterjedtebbé válik a helyi érdekű vasútak hálózata, annál nehezebb lett volna az állami követelmények megvalósítása. Az időpontot helyesen választotta meg a közlekedési miniszter arra, hogy az általa fölismeret és megvalósítandóként kitűzött célokat a törvényhozás által is elismertesse és ez megnyugvást ad arra nézve, hogy a kormányzati eljárás a céloknak megfelelő lesz. S valljuk be nyíltan, ettől függ minden, mert e törvényjavaslat nem a törvenytár, hanem az élet számára készült.

HELTAI FERENCZ.

ESTIENNE HENRIK.*)

«et ne se faut et merveiller s'on pense
que d'on les mots, de la vient la science.»

H. Estienne.

Vannak más nyelv történetében is változások időszakai, melyek távol népeknek és mindenfelé tanúságosak. Van elegyedés, a népek egymással érintkezése, vegyülése, korcsosodása következtében, tehát mondhatni valódi kénytelenségből, szűkségből. Van elegyedés a műveltségkedvelőinek affectálásából. Van elszegényedés, elmaradás kora — milyennek érezte a francia nyelvre nézve a maga korát Fénélon s több más is —, van sietős pótolgatás, öntudatos, rohamos szóalkotások vagy neologismus kora, melynek a francziák közt is találkozott nem egy szószólója (Darmesteter, *Motts Nouveaux* 20., 21. l.). Van tisztításra törekvés, van ennek bírálata, van actio és reactio kora. És hogy az ily korszakok tüneményei ránk nézve tanúságosak: azt Kazinczyék korában ortholog és neolog egyaránt elismerte, csak legújabbán az elfogúlt góg és hatalmaskodó pártszenvedély tagadta meg.

A francia nyelv alakulása voltakép elegyedése egy időszakát mutatja föl a fölül írott könyv, a «nagy Estienne Henrik» műve, mint szerzőt egy jobb francia író után ez a kiadója, Ristelhuber nevezi. Különben a nagy szerzőt nálunk is ismertették már — ha nem csalódom. Nálunk is sokan tudják, hogy ez a renaissancenak, mely a reformatióval összenyúlik, egyik legnagyobb alakja; nem alább való a Scaligereknél, meg saját

*) *Deux dialogus. Du nouveau langage françois italianisé et autrement desguizé etc.* Par H. Estienne etc. Par P. Ristelhuber. Tome I. II. Paris, Lemerre, 1885.

rokonainál, az Estienne-eknél, kevéssel áll alább Erasmusnál, kinél philologiai szakjában nagyobb sikerrel munkálódott — s kinél a jellem erejére nézve sem volt kisebb, inkább nagyobb.

Neki a régi klasszikai irodalom és nyelvek, általában a görög-római régiség volt főtanulmánya. De a költői lelkű, a jelenért erősen érdeklődő, hazáját s kivált annak nyelvét, de a régibb jobb erkölcsöket is szerető, a jelen nyomorúságait fáj-laló, az erkölcsök javulását türelmetlenül óhajtó ember, csak oly szívesen foglalkozik a jelen dolgaival, erkölcs-eivel, szokásai-val, mint a régiekkel. Amazokkal foglalkozva, ezek is mindig előtte maradnak. Amazok szokásaiban, törvényeiben, vétkeiben, erényeiben, nyelvében, szavai-, szólásaiban — ezekben tükrö-ződnek amazok! — mindig saját nemzetére gondol, melyet felejteni soha sem tud. Így tett sok más újabbkori nagy író is: a régiek dolgait lehozzák az ókorból a századokon keresztül maig; a régiek dolgairól a mai idők pathosával szólnak és az újabb időkből vett színekkel festenek képeket. Úgy értik, hogy teljes világításban úgy látják ezeket, a maiakat, ha amazokkal összenézik, összemérik; s amazokat csak úgy értik meg egész mivoltokban, ha emez ismert térre állítják amannak alakjait s úgy tekintik körül. — Ha nálunk nem így volna s talán épen megfordítva volna, hogy a hazaiakról a külföld színeivel festünk képet, külföldi mértékkel s fagyos idegenséggel szólunk: annak is meg van a maga oka.

De a *Thesaurus Graecae linguae* valóban nagy szerzője itt a hazai erkölcsökről és a többek közt a francia nyelv rom-lásának egy időszakáról, az olaszosodás (italianisation) bűneiről szól: a nyelvnek olasz szók fölösleg és affectatióból való elrúti-tásáról. S e könyv, mely a XVI. század utolsó felében kétszer jelent meg (1579, 1583), mint egy francia szakember mondja, «igen érdekes és egyetlen egy emléke a nyelvtörténetében ész-lelt legérdekesebb forradalomnak». (Nodier.)

A XVI. században a renaissance embereitől felköltve, nagy érdeklődés mutatkozik a nyelvek és nyelvtanulás iránt. Tudjuk Erasmust és a század nagy nyelvészeit, Melanchton és mások nyelvkönyveit. És tudjuk — tudnók, kivált ha igazán bő és az ilyféléket is bőven tárgyaló, általános érdekű irodalomtörté-ne-tünk volna! — tudjuk Erdősi J. grammatikáját, újításait, a nyelvről mondott szép szavait; Molnár Albertet, Móricz fejedel-met, az ő pártfogóját, a sok nyelvű Miatyánkot és nemely jele-

seink philologiai munkálkodását. Meg királyok is foglalkoztak vele. Még a lovagias (!) I. Ferencz francia királyról is ilyesmit hagytak emlékezetbe, s III. Henrikről is egy epigramma, a melyet alább idézni fogunk.

Másfelől ugyane században a művelt körök, kivált az udvar, az olasz cultura tánczát járta, átvette a művelődéssel az olasz szokásokat, viseletet, gondolkozásmódot és — a mi ezzel jár — szólásokat, szókat. «Az esztelen utánzás, majmolódás, gyermekies túlzásaival mindig talált számos követőkre. Juvenalis vádolta honosait a görögök majmolásáért, az angolokat Maittaire azért, hogy vakon lelkesednek mind azért, a mi francia s — a francziákat vádolhatni legújabbban, hogy anglomanok stb.» De Estienne mondja: «de tous temps désir de nouveauté — à nos françois reproché a esté». E korban Olaszország hódítgatta Franciaországot irodalmi, költői, művészi s általában szellemi tevékenysége által, — melyet ennek jelesei, mint Montaigne is, elismernek.

Estienne (írjuk nevét a hogy maga írta volt) kikelt ez ellen már *Conformité* és *Apologie pour Herodote* című munkáiban; de főkép a fölül írottban, mely a nyelvbeli majmolódásokat, az erkölcsi gyarlóságokkal párhuzamban, az időhöz képest nyersen, velősen rajzolja, miután Herodot apologiájában kiválón az erkölcsöket fejtegette és rovogatta.

Az erkölcsi és nyelvromlás az udvarban kezdődik. Ott volt Estienne szerint «az új szók gyára»; holott ellenben «a parlament a jó nyelv székhelye» volt. Sokan nem ismerték ezt el. E kiadó, Ristellhuber, a bevezetésben több ilyet említ. De Estienne már húsz évvel e könyv írása előtt hirdeté, hogy úgy van. Az udvari nyelv bűneiről, az abba fölvet olasz szókról, ezek francia korszosításairól folyik a párbeszéd itt is Philausone (olaszkedvelő) és Celtophile (celtakedvelő) urak, jó barátok között.

Összetalálkozván Celtophile megbotránkozik barátjának és az udvarnak korcs szavain s ezt veti társának ellenébe (I. 53): Micsoda nyelven beszél ön, édes Philausone, nem lenne-e szíves fülemet megkímélni? Az ön beszédét valami keverék formának nevezhetnök?! — Erre Philausone óvakodásra inti amazt, hogy valamikép az udvar felsége megsértésébe ne essék az által, hogy nyelvét keveréknek nevezi. Celtophile kéri, mondja meg, mit ért az udvari nyelven, mert ő úgy sejt, hogy azon az olasz majmolását érti. Amaz azt feleli, hogy ő azt nem

szándékosan teszi; úgy megszokta már az olyan beszédet, hogy észre sem veszi, milyen szókat mond. S aztán az olasz szókat ő nem azért mondja, hogy francziául nem tudná ugyan azokat kitenni, hanem mivel úgy érzi, hogy az olaszok leggiadribbak (légères, ledér voltakép: könnyed) hajlékonyabbak, valami ügyesség van bennök. Érti ezt Celtophile s megjegyzi, hogy amaz idegen szókkal beszéléshez valami furcsa szeszély kell, melyet ő tudna, de nem akar megnevezni; — furcsa fogalmak lehetnek azok, melyekre az ember csak idegen szólások közt bír alkalmast találni. Állítja (Celtophile), hogy ha valaha a jobb nyelvezetet az udvarban (mondjuk: felsőbb körökben) lehetett is találni, most nem úgy van a dolog, — és már Marot a költő jól kifejezte ezt egy négy soros versecskében:

Cette langue courtesanesque
Qui de son vice fait vertu,
Est une langue barbaresque
Tout bien comté et rabattu.

(Ez az udvarnak nyelve,
Mely vétkéből erényt csinál,
Barbar izlésnek szülötte
A divat piperézze bár.)

De az úri új nyelv híve a király példájára hivatkozik, ki ezt a nyelvezetet kedveli. Ezt Celtophile megengedi, de hiszi, hogy a király vagy azért kedveli, hogy nevetni szeret rajta, vagy azért, mivel mást nem szerethet, mint ezt a romlottat. — Különben Estienne már a következő évben III. Henriknek ajánlá egy művét, melynek ajánlásában megemlíti, hogy a király szereti hallani az ő anyanyelvének («langue naturelle») becsülete ügyében folyó vitatkozást. És e kezünk alatt való könyv kiadója, egykorú régi szerzőből érdekes versecskét említ a királyi foglalkozásokról:

Grammaticam exercet media rex noster in aula,
Dicere jamque potest vir generosus, amo.
Declinare cupit, vere declinat et ille:
Rex qui bis fuerat, fit modo grammaticus. (I. 59.)

Az udvari nyelv gúnyolására pedig e mű elején több hosszabb vers van, a nagy philolog érdekes gúnyversei, becses tanúja az ő jó kedvének, humorának — ezeken kívül néhány epigramma-rövidségű versecske is. Ez utóbbiakból egyet, az

előbbiekből is csak keveset mérek ide írni. Egy kis vers így szól:

Maint courtisane use de mots nouveaux
Qu'il n'entend point, et si les trouve beaux
Lui bigarré bigarre son langage
Mais pardonnons au perroquet en cage.

(Sok udvaronc sok szép új szóval él;
Ugy kapja fel: nem tudja mit beszél;
Czifrázza nyelvét, mint hitvány magát
Ne bántsál kalitjában a papagályt.)

A hosszabb versek némelyikének némely szakasza vagy sora, mintha csak a mi egykori mohóbb nyelvújítóink, inkább nyelvkeverőink ellen íratott volna. Így ez:

Pourveu que ces soient mots nouveaux:
Et puis les accoustre à sa guise,
Tout ainsi comme elle s'avise,
Elle coupe la teste aux uns
Et rongue la queue à aucuns.
Quelquesfois deux en un assemble
Ou un seul estre deux luy semble.

(Azt mondja, hogy mind jó neki,
A szó csak új legyen s magára
Új öltöny adva, mint a szőlőn
Lebegjen úgy, mint ő kívánja.
Néhánynak a fejét lemetszi,
Másoknak a farkát lerágja,
És néha kettőt egybeköt
Máskor az egyet ketté vágja.)

Más helyen kikél a nyelv kimondásának, írásának megrontói ellen, s az idegennel ok nélkül zagyalókat, kevert beszédűeket rovogatja. Így szól:

Faisans à la cour deshonneur
(En pensant bien lui faire honneur)
Et à la langue maternelle,
Par ceste licence nouvelle
Lui ostant des habits si beaux,
Pour la revestir de lambeaux:
De haillons que vous allez guerre
Jusqu' eu une estrangere terre

S végül vaskos-keményen fejezi be ilyenformán :

J'ai beau vous prier courtisans
 Tout bien tout savoir meprisans,
 Avant que me vouloir entendre
 Qu' un pedant suis voudrer prétendre.
 Prener le cas que suis pedant,
 Vous estes asnes cependant,
 Et pour mes raison ne congnoistre,
 Toujours asnes vous faudra estre.

(Az udvart csúffá teszitek,
 Mikor diszítni vélitek ;
 Csúffá anyai nyelvetek,
 Ha ily mohón keveritek.
 Szép köntösétől megfosztjátok
 És tarka rongyba burkoljátok. —
 S e rongyokat közel és távol
 Hordjátok idegen országból.
 De udvaroncznak mit beszélsz,
 Nem kell annak erkölcs vagy ész.
 A helyett hogy megértene,
 Neved bolond pedans lenne. —
 De ám hadd legyek én pedáns,
 Te meg számár vagy, semmi más ;
 S a ki az észre mit sem ad,
 Számár az, és az is marad.)

De nem csak így a szitkozódó satira, hanem az érzés, némileg érzékenység hangján is szól ugyan csak az udvariakhoz, de már azokhoz, kik nem szeretik az új kevert beszédet (7. l.), kik az anyai nyelv tisztességét kedvelik, kik haragusznak az új divatú tarkaságra, mely szegénynyé teszi az egykor oly gazdag franczia nyelvet — kik az olasz tarkabarkaságokat, idegen czifraságot nem óhajtják, az új idegen szót nem tartják csak azért is szépnek, — nem kapnak a divatos hangoztatáson, női kényeskedésen a beszélésben — kik ha új, idegen vagy idegen módra csinált szót kell használniok, előbb lelkiismeretöktől absolutiót kérnek és sírhatnak, mikor a régi jó szólásokat megvetve látják s nem követhetik a jó beszélő régi ösöket nyelvökben és szokásaikban stb.

Nem lesz talán fölösleges, ha ebből is közlök néhány sort, bár itt ismételt egyet-mást a szerző ; de érdekes jellemét, modorát furcsán tárja föl (I. 10) :

A vous courtisans je n'en veux
 Qui plus prudents, que curieux
 Avez en horreur l'ignorance
 Qui tant de mots nouveaux avance.
 Elle dit que tous mots sont beaux
 Pourveu que ce soient mots nouveaux :
 Et puis les accoustre à sa guise
 Tout ainsi comme ille s'asise
 Elle coupe la teste aux uns,
 Et rongne la queue à aucuns,
 Quelques fois deux en un assemble
 Ou un seul estre deux luy semble
 Bref, ne leur laisse avoir entiers
 Les mots des quels ils sont si fiers :
 Mais fait que chacun s'accommode
 Au plaisir d'elle et à sa mode.

A vous courtisans je n'en veux
 Qui souvent vous taire aimez mieux
 Qu' imiter l'estrange sottise
 Qui tant son langage deguise.
 Et quand ne pouvant refuser,
 D'un mot nouveaux vouler user,
 Le faites en prenant dispense
 Ayant remorse de conscience,
 Qui de plus en plus lamentez
 De voir des bons mots rejettez,
 Et ne pouvoir suivre la trace
 De beaux parleurs de votre race.
 Sache au moins la postérité
 Que hayans telle nouveauté,
 Passiez par ce nouveau langage
 Comme par un mauvais passage.

(De üdvöz'llek udvariak
 Eszesek, nem kíváncsiak,
 Kik únjátok a badarságot,
 Mely termel ily sok szóvirágot.
 Mert ennek minden szó helyes,
 Ha újdon sült, nem régies.
 Ha felruházva piperébe
 Biggyezzik a világ élébe.
 Egyiknek a fejét lecsapták,
 Másiknak farkát leharapták.
 S vagy kettőt egygyé copuláltak,
 Vagy egyből két hasonlót vágtak (l. f.)
 Egy szóval mind korcscsá tevék
 A szót e hebelurgya nép;
 Egynek se hagyták meg alakját :
 Mind magok kedvére faragták.

Nem bántalak, jó honfiak,
 Kik türtök inkább hallgatag,
 Mint majmolódnátok talán
 A nyelvpiperézők után.
 S ha néha meg nem óvhatjátok:
 S ujmódi korcs szót ejt ki szátok,
 Érezvén sértve lelketek
 Bocsánatát kikéritek.
 És napról napra sírtok rajta,
 Hogy elmúlt a jó szók divatja
 S a nyomot nem taposhatjátok,
 Melyen járt s szépen szólt apátok . . .
 Hadd tudja a korcs unoka,
 Hogy míg folyt e romlás szaka,
 Míg e pocsolyát gázoltátok:
 Sirattátok, káromlottátok.)

Az egész párbeszéd a két kötetben keresztül abból áll, hogy, mint említők, az olaszból fölvetett szókat s azok használatát bírálja, rosszalja az egyik, mentegeti a másik. E közben érdekes pillantást, néha komoly szemlélődést vet a réginek, az igazinak védője, Celtophile, az erkölcsi állapotra is. Például egy helyen (I. 269) az olaszkedvelő említi, mily gyönyörűség látni asszonyt, leányokat, a mint lejtének vagy mórálnak (bocsánat a régi és idegen, de valóban jelentős szóért!) a magok saburráival, «ballaszt»-jával, melylyel öltözetök úgy meg van rakva, talán hogy a súlygyen föntartassék, mint a hajó a maga terhelőjével — mely a nőt deréktól lejjebb természetesebbeknek mutatja. Celtophile sürgetésére csak nagy nehezen mondja ki az eszköz nevét, mely nem idegen, hanem «deshon-neste . . . et sale», tudniillik hogy azt nyersen és épen nem szépítve culnek hívják (far). A kiadó magyarázza több egykorú íróból az eszköz eredetét és használatát. Az olvasó pedig a mai divatra gondol és Pázmány meg Molnár «fardagályvá»-ra, mely szó tartalmát ezekből megismerhetni. Estienneből pedig a mellíly ékesítéséről, mely Velenczéből került s a courtisane név jelentéseiről is olvashat.

Sokat beszélvén az egyik beszélő társ az udvar mivoltáról, mentegetvén, dicsérvén az udvari életet stb. Celtophile kimondja, hogy nem tudná elgondolni, hogy érezné és viselné ott magát. Erre amaz azt kérdi, szeretne-e courtisan lenni? Emez feleli: csak egy-két hóig, míg czélját elérné. Amaz kijelentvén, hogy az aztán mindegy, akár rövid, akár sok időre legyen courtisanná,

megvallván, hogy ő sem lett e tekintetben oly kitünővé, mint egy némely társa, megmondja az igazi szert ahhoz, hogy valaki courtisan lehessen. Végy, úgy mond, három font szemtelenséget (de a legfinomabbat, a mi csak az «érczhomlok» vagy «vasfő» sziklán tenyészik), két font színmutatást, három font hízelkedni tudást, egy font titkolódzást, két font jó-arcz-mutatást, főzd az egészet a jó kedv vagy szívesség levében egy nap és egy éjjel, hogy minden szer jól összevegüljön. Azután át kell e főzetet szűrni a tág lelkiismeret szűrőjén s aztán, mikor meghűlt, vegyíteni hozzá három kalán türelmet és három kalán jó remény vizét. Ez az igazi ital, mely jó udvarivá teszen. (I. 291.) De ezt a szigorú Celtophilé visszautasítja.

A II. kötetben jó darabig csak a társadalmi művelődés egyes érdekes és humoros vagy gúnyos megbeszélésre méltó jelenségei tárgyaltatnak, igen sok ismerettel, történelmi egybevetésekkel és terjedten. Néha csekély dolgok is, mint a megelőzőkben. Például a csókról s annak egyes különösebb fajáról, melyet Aristophanesnél is említve találunk (II. 81—107) — s eszünkbe jut a XVI. századnak komoly lelkeknél is található sok bohósága. Aztán az udvariság kifejezéseiről, szolga nevezetéről, czímezésekről, kivált az isteni melléknévéről, szitkokról, esküvésekről — meg a fenével való káromkodásról is egy versében, melyet bővebben nem ismertethetek — (és oly káromkodás ez, mely Rabelaisnél is említették, l. I. 25). Sokról ezek közül igen terjedten. A tudós, de humoros író kedvét leli abban, hogy csekélysegekről is sokat tudván, sokat fölmutogasson, sok színnel játszik és hosszasan. És a szerző beszédét még becsesebbekké teszik a mai kiadó (Ristellhuber) valóban sok és nagy értékű jegyzetei, melyekben sok érdekes ó és új vagy régi-új, mai divatú, de a régiségbe fölnyúló szó és szólás történetét találjuk. Sok ránk nézve idegen, de mégis érdekes szóról találunk benne, ha keressük, följegyzést, tájékozást. Így a *cocu* szarvas (II. 149), német *kalt*, franczia *chaud*, latin, *calidus* ellentétes jellemzésű szókról (II. 153), herr, dominus, senior és a mai *úr* nevezetekről a művelt nyelvekben (uo.) *sire* (II. 157), *capriccio* (uo. 168), *humor* (uo. 171), *chicane* stb.

Csak a kötet második felében, mondhatnók utója felé (234. l.) kezdenek ismét az udvari nyelv korcsosító hatásáról, jogosságáról s az ellenkezőről beszélni, mikor a két előbbi beszélőhöz egy harmadik, az előbb is emlegetett s keresett Phila-

lethes csatlakozik. Itt kezdődik újra, mondhatnók még nyomosabban a vita, melyet az újabb vitatárs nagy erélylyel és ügyességgel folytat.

Ezt is élvezettel olvashatja s tanulhatja, a ki a francia nyelv történetével foglalkozik. Sok francia szó eredetét megvilágosítva találja itt. Soknak latinból, olaszból, spanyolból lehozását s értelme és alakja módosulásait. Sok közmondást és sok módját a nyelv idegen szók által való korcsosodásának. Ez utóbbira nézve kivált két dolgot tanulhatni belőle, legalább ismertető fölfogása szerint, tanulságost.

Egyik az, hogy alkalmazza a maga beszédszerveire, hangoztatása módjához a francia az olasz szokat: elvetvén végzetet (o, a), melyet az a latinból idomított vagy meghagyott, — és francia véghangzót toldott hozzá, mely már a nemi megkülönböztetésnek is, itt legalább, véget vetett. Hogy a szó belsejében a hanyagabb kimondással össze nem férő *ct*-t *tt*-vé tette, az már az olaszszal közös eljárás.

Másik az, hogy a francziába, a latinból az olaszra átmaradt némely alkatot vettek át. S ez például a superlatív *-issime*-je. S ez alakkal mai vígjátékokban is találkozunk. «*Grandissime* — mondja erre nézve az olaszbarát Philansone — és az ilyféle superlatívusok nagyon kedvesek mostanában az udvariaknak, mint a mely szóknak igen jó hangzásuk és valami finomságuk van (garbe: garbo, garbato stb. illemes, módos, kecses; így magyarázza ezt szerzőnk az első kötetben, 38. l.); ennél fogva most már így kell mondani: *doctissime* e. h. très docte és *bellissime* e. h. très beaux, *bonissime* e. h. très bon. Ilyek találhatók, mint commentatorunk megjegyzi, Mme Sévigné-nél; főkép pedig Du Bellay sonettjében, melyet Baifhoz intéz (mind a kettő XVI. századbeli nyelvújító költő vagy verselő), befoglalva találatnak minden változatban az ily és hasonló alakok, jelesen:

Bravime esprit sur tous excellentime,
Qui mesprisant ces vanimes abois
As entonné d'un hautime voix
De savantieurs la trompe bruyantime stb.

Ezek meg aztán rövidített s szépített alakok az *-issim*ből: bravissime, excellentissime, vanissime, hautissime, — latin, olasz és francia törzsekből. Így az egész sonett csaknem minden sorában. S a superlatívhez még comparatív is járul: doctieur, hardieurement stb.

Ez az eset már amaz előbbinél fontosabb. Az előbbi a nép közakarata által csendesen létesült változás; ez tudósok conventiója által jött létre. Így egy egészen új alakot, új ragozást vagy képzést, a francia nyelv szókincséből francziásan alakult szók végére tett végzetet találunk, mely a XII., XIII. században fordult ugyan elő (saintissime, sanctissimus, altisme: altissimus stb.), de attól fogva a XVI. századig épen nem. Legfőlebb egy-két latin eredetű szó mellett volt akkor is. Oly ragaszték, mely a francia nép tudatából egészen kiveszett, kikopott. V. ö. Brachet *Gramm. historique*, X. kiadás, 167. l.

Elég botrányos lehetett az is, ha bármely olasz szót fölkapnak, a végéről a hangzót, végzetetet elhagyják, helyébe francia hangzót tesznek: és francia szó gyanánt használják. Spasseggiare: Spaceger; Strada: Strade; shigottito: Shigotti; Strano: Strane; bastanti: sbastantes; ragionamenti: ragionnements; domestichezza: domesticheesse stb. annyiival inkább, mivel mindezek megvoltak igaz francziásan a nyelvben. De ennél rosszabb, ha egészen új alkatokat formál az említett superlativokat. Ez olyanforma, mint ha a mi újítóink nőnemű végzeteket alkalmaztak köznevekhez, vagy *látналak*-, *lattan*-féleket írtak.

És érdekes, hogy az Estiennetől ily nagy készüllettel megtámadott visszaélés épen a magas műveltség örve alatt létesül, mint nálunk is egy időben. De nem tudósok, nem költők, nem közigazgatás emberei (emlékezzünk a megyék és törvényszékek szótáira) részéről, hanem az udvari kényeskedés affectálásából. A mieink mérsékeltebb újítása sokkal menthetőbb, mert egy ideig legalább valódi szükségstől indított és hajtatott. — De az udvariak bűne is érthető. Ha kétségbeesésében nagyot teszen az ember, unalmában meg — bohóságokat. És az ő életök e conventio szerint folyik, kicsinyeskedik, majmolódik. Az ilyféleben elmerülteknek bohóságokra vetemedni, egyébben is igen természetes.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a nagy philolog e munkájával nagyon megakadt és sokat bajlódott. Művét censura alá kellett bocsátnia s mivel *Herodot mentsége* már rossz hangulatot keltett ellene, szigorúan bántak vele. (*Introd.* XVIII. l.) De még Genévában is elítélték saját hitfelei e műve miatt, melyről egy hivatalos írat mondja, hogy magában sok botrányos dolgot foglal, melyeket a nyomtatást megengedő rendelet

értelmében ki kellett volna hagynia, és a szentírásnak sok profanatióját. E miatt megidézik a consistorium elébe, ott megjelen és fennyen kívánja, mutassák ki a nem jól vagy sértőleg írt helyeket, hogy megfelelhessen, — s általában magát egészen fölfuvalkodottnak és elbizakodottnak mutatta (mind a hivatalos írat szavai) s pedig ismételve. E miatt az úrvacsorától eltiltatott, azaz excommunicáltatott. Estienne tiltakozott ez ellen, de a május havi határozatnak már augusztusban megadta magát s így egyházába visszafogadták.

Még egy észrevételt bezárolag. A francia régi szerzők kiadására s tanulására legutóbbi években egyesek és testületek nagy szorgalommal vállalkoznak. A sedáni bukás óta e részben is gyarapodott és tevékenyebbé lett a nemzeti önérzet. Ennek köszönhetjük ezt a művet, mint *Herodot mentségét* és sok mást is. — Nálunk is adnak ki egyet-mást. De még nem találkozott, a ki a régibb bibliai fordításokat összevetve tanulgatna — vagy a XVI., XVII. századbéli theológiát, philológiát stb. nyomosan fejtegetné.

IMRE SÁNLER.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT ŐSZI TÁRLATA.

Két nagy szobrászati mű nyitotta meg a képzőművészeti társulat ez ideoi őszi tárlatát. Az egyik az *Ébredő szabadság* bronz csoportja a műcsarnok homlokzata előtt, a másik a *Harczkészség* bronzba öntendő szobrának főszt mintája az előcsarnokban volt fölállítva. Mind a kettő meghaladja az életnagyságot, s mind a kettő az aradi vértanúk Aradon fölállítandó emlékszobrának mellékalakja lesz. Éppen tíz éve, hogy a bizottság az emlékre kiírta a pályázatoté s a pályázó művészek közül Huszár Adolf lett az első díj nyertese, a kivel azután a bizottság a kivitelre megkötötte a szerződést. Huszár Adolf halála után Zala György vállalkozott az alig megkezdett mű elkészítésere. Hogy a művész egészben és részleteiben mennyit tartott meg elődje tervéből, s hogy egyáltalán voltak-e a tervnek már némileg elkészült és megtartható részletei, azt nem tudjuk, de nem is kutatjuk. Megelégszünk a ténynyel, hogy Zala György nem várva be az egész mű befejeztét, a két szobrot, mint az emlék részleteit, sajátjaként bemutatta. És sietünk azonnal hozzátenni azt is, hogy e két szobor kidolgozása annyira elüt Huszár Adolf művészi módjától, s annyira magán viseli Zala György munkájának bélyegét, hogy mind a kettőt föltétlenül sajátjának mondjuk.

Nem kifogásként, csak is krónika teljessége kedveért említjük meg, hogy a műcsarnok tárlatain nagyobb emlékszobor részletei, megelőzve az egésznek elkészültét, mintegy önálló művek eddig nem szerepeltek. Most először történt ez kárára az egész műnek, mely mint összhangzatos egység van hivatva hatni, és az egyes alakoknak is, melyek művészi értéket, mint az egész alkotás részei, csak is összhatás keretén belül,

érvényesíthetik. Mint kíváncsi közönség nem vettük rossz néven a művész türelmetlenségét, sőt örültünk neki, hogy láthatuk a két részletet. Majdnem tiltott gyümölesként élveztük. figyelemmel, fokozott érdeklődéssel néztük. Azonban tekintettel az aradiak netaláni érzékenységre, e helyütt nem foglalkoztunk volna velök, ha közülök egyiknek a *Harczkészség* szobrának talapzatán az utóbbi napokban nem olvassuk, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter által alapított arany érmet, tehát nálunk a legnagyobb kitüntetést nyerte el. Sőt talán még ez sem lett volna elég ok. Döntő hatású volt a körülmény, hogy a külföldi művészek számára alapított érmet, noha számos jó nevű művész jeles festménye emelte a tárlatot, ugyan ama bíráló bizottság nem akarta kiadni, tényleg nem is adta ki, s csak akkor ítélte oda Jan Verhas *Egyedül* című festményének, mikor Trefort miniszter a tagadó határozatot nem hagyta jóvá es visszaküldte. Világos jele, hogy itt nem valami szerény hazai mértéket alkalmaztak, hanem a nyugateurópai nagy igények szempontjából ítélték. Ez indított arra, hogy a kitüntetett alakot még közelebről nézzük meg, s róla egyet-mást elmondjunk.

Az aradi emlékszobor ugyan egy konkrét történeti tény van hivatva megörökíteni, mégis általánosabb eszmekörben mozog, jelentősége általános érvényű, a mit mindenütt megértettek. Azért Huszár helyes úton járt, midőn az emlék tervét kigondolta. Egyebet nem tehetett, minthogy elvont fogalmakat személyesített. A mellék alakoknál is föltétlenül erre volt utalva, kivált miután az emlék főalakja is allegoria, tudniillik Magyarország. És Zala György helyes érzék tanúságát adta, midőn e conceptióhoz ragaszkodott és meg sem kísértette a történeti valóság terére lépni.

A művészi föladat tehát tisztán áll előttünk, épen úgy világos a megoldás leghelyesebb módja. Kétségtelen, hogy a *Harczkészség* személyesítése nem lehet pusztán conventionalis allegoria, mely beéri valami ismert és könnyen érthető attributummal; világos az is, hogy az ilyen szoboralak helyzeténél és magános voltánál fogva valami nagy cselekvést nem fejthet ki, a mivel jelentőségét magyarázná: tehát arra van utalva, hogy korlátozott helyzetében magatartásával, pillanatnyi mozdulattal jelezze lényét es jelentőségét. De épen ebben rejlik a nehézség. Huszár Adolfban ősi erő, nagy szenvedély lakozott. Ez jellemezte érzelmeit, kedélyét, azt a forrást, melyből a mű-

vészí conceptiók fakadnak. A művészetben ez veszélyes sajátosság, mert egészen rendkívüli tehetséget, nagy készültséget, sok ismeretet, a formák fölött föltétlen uralmat igényel. Mindez csak részben volt meg az ellúnytt művészből. Innét van, hogy erőből duzzadt művészete modoros volt, nem Michel Angelóra, csak annak utánzóira, s azok között is teszem azt nem Cellinire, hanem a gyöngébbekre emlékeztet. Utódjáról ezt nem lehet mondani. Zala György művészi temperamentuma sokkal szelidebb, mérsékeltebb, szinte számító, s e sajátságokat még inkább kifejlesztette iskolája, mert hogy művészete sokkal iskolázottabb, mint elődjeé, hogy nálánál sokkal többet tanult és többet tud, ezt kisérem fogja tagadni. Huszár kiáltó modorossággal oldotta volna meg a földadatot, Zala ellenben a temperamentum híján a tudás számító mérsékletének alkotását hozta létre, a mi lendület netalán volt az eredeti tervben, az művészi módja, az óvatos kidolgozás nem engedte érvényre jutni. S miután már említettük Michel Angelo nevét, nem hallgatjuk el, hogy a *Harczkészség* előtt állva, s számot vetve azzal, a mit kifejezni akar, önkénytelenül a Sixtus-kápolna boltozatának hatalmas alkatú, erős izomzatú, izgékony és felelmes alakjai jutottak eszünkbe és Mózes fönséges, mystikus hatású szobra. Ez utóbbi noha könyv van a kezében, tartásánál fogva, s egvedül annál fogva sokkal harciasabb szellemű és harczkészebb, mint a *Harczkészség* az aradi emléken. De nem kívánunk lehetetlenséget, s nem várjuk, hogy valaki Michel Angelo-féle alakot teremtsen, csak példával akartuk megvilágítani, hogy mely irányban kell keresni a szóban levő földadat megoldását.

Nem akarjuk részletesen fejtegetni az úgynevezett contraposto gyakorlatát, melyet a renaissance-kori szobrászok oly gyakran alkalmaztak, s melyet az újabbak sem mellőznek egészen. Ez a módja egyes alakok tartásának élénkséget adni, s kerülni az egyhangúságot. Az egész tulajdonkép csalódás, de hatását nem téveszti el. Zala a *Harczkészség* alakjánál ezt mellőzte, s azért compositiója egyhangú. Az alak bal lábát kinyújtja, jobb lábát nem egyenesen, hanem ferdén húzza befelé, ez utóbbi nem szép vonalat ír le, de mindket láb helyzetének legfőbb hibája, hogy az alakot megfosztja a hatástól, mintha kész lenne rögtön felszökni ülő helyéből. Az alak nemcsak ül, hanem pihen is. A két kéz a baloldalt a földre támasztott buzogányon nyugszik és így a jobb kar átnyulván, metszi a

mellet. Daczára, hogy az alak fejét fölemelve jobbra szögezi tekintetét, nincs meg benne a harczkészség fölbuzdulása. Nagy physikai erőt látunk benne, s azonkívül vajmi keveset. Hiányzik belőle a főkelt öntudat és az izgékonytság kifejezése, tehát épen az, a mi azzá tenné, a minek lennie kellene.

És nem hallgathatjuk el, hogy az alak Vercingetorixra, vagy Hermanra, vagy hasonlóra emlékeztet, a typusa föltünően idegen.

Egy van azonban benne, a mi a művész valóban befejezett tudásának mértéke, ez az anatómiai kidolgozás. De ez is a nagy pontosság daczára, sőt talán épen annál fogva némileg száraz. A testalkat hatalmas, az izmok aczélosak, a physikum erőteljes, de kevés benne a szikra, a szerves élet ama bizonyos modulációja, melyben az aczel rugékonyságával az átmenetekben a lágyság egy neme párosúl.

A kidolgozás érdemeit kétségtelenül megilleti, ha nem is nyugateurópai mérték szerint, az arany érem, de még is azt hiszszük, hogy ez alakot, kevés kifejezésénél fogva, azért, mert nincs meg benne a pillanatnyiség, a mely első perczre megragad, s mindig új, valahányszor látjuk, az aradiak meg fogják ünni, mielőtt megbarátkoznának vele.

Az *Ébredő szabadság* csoportja sokkal élénkebb es mozgalmasabb. Ebben talán maradt valami Huszár temperamentumából. A fáklyát tartó szárnyas ifjú meztlen alakja élettelen, lendületes tartású és gyönyörűen van mintázva, egészen Zala műveszi módja szerint. A nő egy kicsit alacsonyan ül, a bilincset épen széttörte, az ifjú arczába tekint, de zavaró hatású, hogy arczán inkább félelem, mint főkelt lelkesedés van kifejezve. Ruhájának elrendezése előkelő ízlésű. Ez is Zala művészete.

A műcsarnok egyik folyosóján két oldalt kisebb szoborművek voltak elhelyezve. Közülök figyelmet érdemeltek Simor János hercegprímás és Császka György szepesi püspök mellszobrai.

Mindkettő természetű és egyénileg jellemző, kivált az utóbbi a maga nemében a legjobbak közé tartozik. Mindkettő Strobl Alajos műve. Ugyanott láttuk gróf Andrássy Manó domború képmását fehér márványból, ugyanazon művéstől. A mennyire sikerült a két mellszobor, annyira elhibázott ez utóbbi, melynél a művést dekoratív rutinja vezette tévútra.

Ligeti Antal mellszobra Zala Györgytől az igazi művész jól alkalmazott discretiójának példányképe. Megemlítjük még Moretti József művét, mely cigányvajda leányát ábrázolja. Figyelemre méltó e szobor azért, mert a Saxlehner András által roppant költséggel művelt szárhegyi bányából nyert fehér márványból való. Ez az anyag nem versenyezhet ugyan a carrarai márvánnyal, de a törekvést legnagyobb elismerés illeti s kívánjuk, hogy a legjobb eredménye legyen. A nagy vívmányt, melynél fogva a bronz szobrokat most már itthonn öntik, ki fogja egészíteni, ha a márvány szobrok is hazai anyagból készülnek.

* *

A tárlat mint rendesen, úgy ez úttal is kiválóan festészeti jelleggel bírt, gazdag, változatos és választékos volt és rendezés tekintetében is kiválóan sikerült. Valami nagyobb, s egészen rendkívüli művészi alkotást, mely a többi fölött különösen kimagaslott volna, nem láttunk, de jelentékeny és érdekes művekben nem volt hiány, úgy hogy a tárlat átlagos művészi becse a jó középértéket megütötte. Hogy csak néhányat említsünk a külföldiek közül: *Reggeli szürkület* W. B. Tholentől, *Bükkfásor* Verstrætetől, *Egyedül*, *Blankenberghe* és *Halász* Jan Verhastól, *A nyilvános író* és *A kertben* Pio Joristól, *Vasárnapi iskola* Walther Firlétől, *Naroffjord Norvégiában* A. Normanntól, azután Lion Abrynak, tárlatunk e jól ismert, régi rendes vendégének, gondos kidolgozású négy kis képe, továbbá *Kalózok barlangja* Siemiradzkitól, végül a vízfestmények gyönyörű sorozata az egyik folyosón és néhány darab a nyolczadik teremben, — e művek már magokban is elég érdeket kölcsönöznek egy tárlatnak is biztosíthatják annak sikerültét.

A felsoroltak közül Siemiradzki lengyel festő és régebbi iskolához tartozik, tulajdonképen történeti festő, s mint ilyen nagy apparatussal dolgozik, fölfogásának alapvonása bizonyos drámai pathos, a mi mostani képen is érvényesül, noha arra nincs föltétlenül szükség. A mai festők a kalózok barlangját bizonyra másképen fognák föl és állítanák elő, ha ilyen regényes tárgy földolgozására hajlamot éreznének. E képen a kép-

írás minden kísérlete és anyaga együtt van: meztelen nők különféle helyzetben és számos férfialak. A compositio nem egységes, de a színezés gazdag, erőteljes és pompás hatású. Hozzáértve hogy körülbelül tíz év előtti értelemben. A művészi készségtől azonban akkor sem tagadhatjuk meg elismerésünket, hogy olyan fölfogás kíséretében nyilatkozik, mely már divatját multá. A figyelmet azért is rá irányoztuk e műre, mert azt hisszük, hogy hasonló régies festményt, nem igen hamar fogunk látni. Hisz a képíró művészet oly rohamosan alakul át, hogy a mi ma igaz, az holnap már nevetséges hazugság, — és megis mindig képírás marad.

Pio Joris és Léon Abry apró képein a valóság finom megfigyelését látjuk. Az előbbi keresi az ötletet, s azt szeretettel dolgozza ki, az utóbbi az egyes alakokat műveli, de mindkettő a színes festői hatásra fekteti a súlyt. Már félig meghaladott ez az álláspont is.

Nem mondhatjuk, hogy a jó rajz és a pompás színezés értékeket veszítették volna. Ilyesmi nem is képzelhető, mert a míg festészet lesz, addig lesz becsülete a rajznak és színezésnek, de e pillanatban a levegő uralkodik. Az imént felsorolt külföldiek közül a többiek, ennek az elvnek a hívei; mindannyian ebből a szempontból figyelik meg és interpretálják ecsetjökkel a valóságot, fessenek akár tájat, akár alakot, de ez utóbbiakat saját szempontjuk érdekében rendszerint tájképbe helyezik. A kivétel nagyon ritka, s ezek közé tartozik Walther Firle *Tasárnapj iskolája*.

Mondhatjuk őszi tárlatunk szerencsés volt, hogy Tholen, Verhas és Firle képeit megnyerte és ugyanazon fölfogás három változatát egy-egy sikerült képen bemutatthatta közönségünknek. Őszi tárlatunknak abban van legnagyobb sikere, hogy Tholen és Firle festménye a kormány költségén megvásároltatott a nemzeti múzeum képtára számára, Verhas *Egyedül* című képe pedig a külföldi művészek arany érmét nyerte el.

Nem nagyszerű, elragadó és zajos hatású egyik sem, de mindannyi kiváló művészi alkotás, s kimeríthetetlen élvezet azokra nézve, a kiknek érzékek van a művészet gyöngédebb nyilvánulásai iránt. Bár nehéz a választás, még is némi habozás után Tholen *Reggeli szürkületének*, ennek az igénytelen tájképnek, adjuk az elsőséget. A patakot környező sűrű csalitra leszállnak a hajnal derengő világossága által megezüstözött köd-

párák. Ez a festmény tárgya. Ennél szerényebb, igénytelenebb valamit képzelni sem lehet, s ilyesmire csak az a művész vállalkozhatik, a ki a légtünemény hatásait ily finom érzékkel veszi észre es ecsetje elég biztos, hogy azt vissza is tudja adni. Sokan meg fogják majd nézni e képet, a nélkül, hogy észre vennek, de a kik észreveszik, azok a festői finomság hatása elől nem fognak elzárkózhatni, s ismét visszatérnek majd és gyönyörrel fognak elmerengeni rajta és ha megismerkedtek, jól megbárátkoztak vele, azt veszik észre, hogy e kép megtanította miként kell a természetet és a festményt megnézni. Ez a szerény kép iskolája a festészet iránti érzéknek, művészetet és műértőket nevelhet. Fírlé *Vasárnapi iskolája* sem nagy igényű tárgy. Nyilván sekrestye belsejét látjuk, a háttér ablaknyílásán vetődik be a nap fénye és a világosságtól rezgő levegő elárasztja a tért és a lelkes egyszerű alakját és a tanításra figyelő gyermekeket kik előtte székeken ülnek. Az előadás egyszerűsége és kereketlen hűsége megható bensőséget kölcsönöz a jelenetnek. Sokáig az összbenyomás hatása alatt állunk, s csak azután vesszük észre a gyermekek változatos és jellemzetes kifejezését, a figyelmet a lelkes szavaira. A festői megoldás itt is a levegő kezelésében rejlik, a mellett a szín hatása alig érvényesül. Verhas festményén egy fiatal leányka a tengerpart fővényében egyedül sétál, egyebet nem tesz és nem is akar kifejezni, a háttér a tenger párás levegőjébe vész el. A háttér előtt a világos légkörben egy alak megjelenését visszaadni, e festői feladat megoldását tűzte maga elé a művész. És páratlan finom érzékkel oldotta meg. A törekvés összpontosítása ez egy célra teszi érdekessé a képet. De a közben még valamit megkísérlett a művész: a levegő és fővény ezüstös zöld és a ruha világos zöld színeit összhangzatos színhatásba hozni a leány napernyőjének meleg kék és vörös és a kendőjének sötét zöld színevel. Ez is sikerült és növeli az egész mesterien festői hatását. Normann norvégiai tájképe a harmadik festmény, mely a kormány költségen megvásároltatott és ezentúl a múzeumi képtárt fogja gazdagítani. Meredek barna gránitsziklák között szűk szorost látunk, az előtérben a víz tükröződése bámulatos, épen úgy az éjszaki vidék tiszta átlászósága. Verstrate *Bükkfásorát*, az erdőnek ezt a pompás őszi képét, a hol az avart fődő sárga levelek retege fölött mesterien szerkesztett messzi távlatban vesz el tekintetünk, szintén csak dicsérettel említhetjük;

egyszerű eszközökkel elért imponáló hatását a nagyobb közönség sem fogja egyhamar elfeledni.

A felsorolt külföldi képek voltak az őszi tárlatnak fénypontjai, ezektől nyerte művészi becsének legjava részét.

A hazai művészek festményei között, számuknál és művészi minőségöknél fogva, a képmások tűntek ki. Néhány év előtt Trefort Ágoston kifogásolta, hogy képíróink művészetök e háladatos faját mennyire elhanyagolják, s fölhívta őket, hogy azt több buzgalommal műveljék. Az intő szó nem tévesztette el hatását, s míg ezelőtt néhány évvel úgyszólván csak Vastagh György gyakorolta e műfajt, s egyedül szerepelt hivatásos arcképfestőként, ma már számosan sikerrel próbálkoznak meg e föladattal. Az idei tárlaton körülbelül harmincz arcképet mutattak be hazai művészeink, a mi jelentékeny hányada a magyar termékeknek, mindannyi magántulajdon, tehát megrendelésre készült és így tanúsága annak, hogy a közönség legalább ez irányban foglalkoztatja művészeinket. De e harmincz kép együtt arról is tanúskodik, hogy művészeink sem maradtak adósak és a képírás e fajtájában rövid idő alatt jelentékeny haladást tettek, s bizonyos, hogy e képmások mind egy teremben elrendezve átlag egészen kielégítő összbenyomást nyújtottak volna. Az ilyen rendezés által az összehasonlítás megkönnyíttetnék, az egyes művek előnye és hiánya szembetünőbbé válnék, a mi mindenestre csak hasznára volna magának a művészetnek, már csak azért is, mert még fokozná az arcképfestés iránt az érdeklődést.

Arany János képmása Horowitz Lipóttól és Görgey Arthuré Paczka Ferencztől, valamennyi közt legérdekesebbek voltak. Érdekesek a személyeknél fogva, kiket ábrázolnak, de még inkább a művészetnél fogva, mely bennök nyilvánul s melynél fogva a tárlat magyar festményei sorában a legelső helyet foglalták el. Horowitzot mint az arcképfestés kiváló mesterét, a ki e fajban számos remeket alkotott már, régen ismerjük, s azért újabb remeklése Arany János arcképevel legkevésbé sem lepett meg. Gondos, szeretetteljes kidolgozás, hasonlóság, a nélkül, hogy megelégednénk a valóság lemásolásával, hanem a helyett az arc sajátos jellemét tanulmányozza. Ez képezi Horowitz arcképfestésének ismervét, s mind ezt megtaláljuk Arany János negyvenöt éves korabeli arcképében, melyet nem a valóság, hanem fényképek után egyéb útbaiga-

zítások fölhasználásával festett. Ez oknál fogva a szó szoros értelmében vett hasonlóság nem lehet meg a képmásban, de azt ma senki sem ellenőrizheti, s különben is mindig másod rendű valami; a mi azonban a lényeges, a magasabb értelemben vett hasonlóság, mely a festőt érdekli, ha az igazi művész, az a hasonlóság, mely az egyént, annak jellemző vonását, s ez által annak szellemi lényét adja vissza, az meg van ez arczképben. Ez Arany János.

Paczka Ferencz az arczképfestés terén eddig nem aratott babérokat, sőt alig ismeretes, mert festett ugyan néhány arczképet, így Pauler Tivadarét és Trefort Ágostonét, de ezek középszerűen sikerültek. Néhány év előtt egy úri nő arczképét mutatta be az őszi tárlaton, de az sem emelkedett túl a középszerűsége. Paczka egyáltalán mint művész saját szerű jelenség, fest egy jó képet, mely bizonyos föltűnést kelt, aztán néhány évig rosszul fest, újra tapogat és keresgél, mintha csak meg akarná czáfolni a hozzá kötött reményeket; aztán ismét fest valamit, magára vonja a figyelmet, de a folytatás megint elmarad; egy-két év múlva megint újra kezd. Most Görgey Arthur arczképét festette, s ismét jó fogást csinált, az eddigiek között a legjobbat, mely szinte beválik remeknek is. A kik eddig figyelemmel kísérték fejlődését, s érdeklődtek iránta, azokat bámulatra ragadta, mert az előzmények után ilyen arczképet senki sem várhatott tőle. A művészetnek a teljét ismerjük föl e szabadon fölfogott, széles vonásokkal, könnyedén, de nagy biztossággal oda festett alakon; színezése igaz, fesztelen megjelenésében igazi előkelőség van, az arcz pedig találóan visszatükrözi a nagy elmét és általán a szellemi fensőséget. A művész nem nagy türelemmel tanulmányozta a valóságot és annak apró részleteit, arra nem is volt szüksége, egy pillanat műve lehetett, hogy a jellemző vonásokat észre vette, s ezért az arczkép a milyen keresetlen, épen oly természetes, hasonló és egyénileg meglepően jellemzetes. Kétkedve kérjük, vajon ez újabb kezdetnek lesz-e folytatása, vagy ismét abban marad?

Benczúr Gyula, a ki mióta itthon letelepedett, kiválóan az arczképfestést műveli, ezúttal három arczképet küldött be. A legáltalánosabb érdeklődés tárgya volt a térdkép, mely a tárgymutató szerint gróf Csekonics Endre tulajdona, s ugyanazt ábrázolja aranytól csillogó, színekben gazdag magyar díszruházatban. E képen is együtt találjuk a mester művészetének

minden előnyét és az általa eddig festett arcképek legnagyobb részének hiányait is. Benczúr először is Piloty tanítványa volt Münchenben, másodsor ugyanott II. Lajos bajor király kedvencz festője, s mint ilyen a XIV. Lajos korabeli barokk művészet légkörében élt, mert királyi pártfogója is ebben tetszelgett magának. A barokk művészet gazdag, pompás, ragyogó, szereti a czikornyákat, az arany csillogását, a nagy dísz mindenben, kezdve az emberek megjelenésétől, de ezekben is csak a dísz, a pompát keresi, az egyéni elemet alárendeli. E hatás alól Benczúr nem bír, vagy nem is akar szabadulni. Az arcképekben is a ruhát remekül festi, a hús azonban nem elég élettelen; az arczban eléri a hasonlóságot, de nem a megkapóbb egyéni jellemzetességet. Ezt láttuk gróf Csekonics arcképén is, a hol a pompát a művész annyira kiemelte, hogy az alak megjelenése szinte színpadias, de az arcz egyéni kifejezése, a mi benne jellemzetes, nem jutott elég érvényre. Művészetének ez álláspontjából következik, hogy az arckép, a hol kevésbbé erőteljes jellemzésre van szükség, sokkal jobban sikerül. Így a most kiállítottak között Münch-Bellinghansen báróné arcképe, jobb Csekonics grófénál, s legjobb a vázlat, mely gyermekfejet ábrázol.

Vastagh György nagy gondlald és egész odaadással festette ezúttal is az arcképeket, színezése bár nem üde, de az arczokat jól mintázza, a hasonlóság kielégítő, egyéniséget azonban nem állít elő. Ezúttal egy arcképen, mely saját leányát ábrázolja, az élénkebb színezésben és a könnyebb kezelésben tett kísérletet, talán itt, a hol a megrendelő ízlése nem korlátozta, meg akarta mutatni járatosságát a festés e módjában is. Bizonyos mértékben sikerült is neki. De ugyanakkor a mesterkéeltséget és keresettséget nem bírta elkerülni, úgy hogy az üdeség hatása tulajdonképen nem természetes és nem egészséges, vagy is csak látszólagos.

Nem említjük meg a közepes arcképeket, melyeknek legnagyobb része azonban elismerésre méltó törekvésről tanúskodik, de lehetetlen, hogy hallgatással mellőzzük a tárlaton látott legrosszabb arcképet, báró Eötvös Józsefét, Roskovics Ignácztól. Ez a merev, élettelen tartású ülő alak, azzal a viaszból tapasztott arcczal, valóságos kontár munka. Nem értjük, hogy a művész saját érdekét ennyire félreismerve, miért mutatta be a nyilvánosságnak e képet? Vagy ha már ezt tenni

akarta, kérdjük, vajon neki föltétlen joga van a tárlaton intézkedni? Ha pedig nincs, s ezt hiszszük, akkor e kép kiállításáért a tárlat bíráló bizottságára hárítjuk a felelősséget.

Roskovics a népeletből merített tárgyú festményt is állított ki, czíme: *Kóstolja meg, be édes*. Levegős kép, dús tenyészetű dinnyeföldön egy legény és egy leány letelepedtek és vörös bélű görög dinnyét esznek, a leány kínálni látszik a legényt. A levegő és a dinnyeföld helyes érzékkel van festve, az alakok azonban nem oly rokonszenvesek, mint a cím sejteti, természetlenségök abban áll, hogy kifejezéstelenek, a rajz itt-ott hibás, egyes részleteik színezése és alakítása pedig a világítással kiáltó ellentétben vannak, így a legénynek ingujja és a leánynak előre nyújtott lábának gömbölyű formái.

Egyik nagy politikai lapunk bírálója azt az érdekes fölfedezést tette, hogy a levegős festménynek, vagy a mint nevezi a szabad levegőnek (pleine aire) új tanítását e képen Roskovics először alkalmazta és érvényesítette a magyar művészek között. E fölfedezés tréfának beillik, de az igazságnak nem felel meg. A levegős kép nem új tanítás, hanem régi festési mód, melyet a francziák följújtottak és új jelszóval hoztak forgalomba; nálunk nem is Roskovics az első ez irányban, mert előtte már mások is festettek az övénél sokkal jobb levegős képeket. A bíráló ezzel nem is elégszik meg, hanem fölveti a kérdést, hogy mi a levegős kép és a franczia képírás történetéből egy fejezetet elmesél terjedelmesen, a helyett, hogy saját kérdésére válaszolna. Pedig a válasz igen érdekes lett volna, ha bíráló részletesebben kifejti, hogy a világítás a szabad levegőben az újabb festői fölfogás szerint milyen, s hogy ennek következtében a színek az árnyékok milyen természetűek, hogy mennyire más a színek összhangzatos hatásának a föltételei, mint a nem szabad levegőben festett képen, s hogy e világításban az alakok körvonalai, szóval azoknak egész megjelenése miként módosul, továbbá és különösen, hogy a fény visszaverődésének, a reflexiónak játékanak milyen tág tere van, tehát hogy annak hatása mennyivel szövevényesebb. Például, ha a festménynek háttérében oldalról árad be a világosság és onnét a háttérből terjed előre, mint azt Roskovics nevezett képén látjuk, a melyvel a művész igen nehéz föladat megoldására tett kísérletet. Azután igen tanulságos három például kínálkozott Ebner Lajosnak három kisebb festménye, melyek mindegyike igen jelentékeny

ez irányban, tudniillik *A Kukoriczaszedő*, *Somogyi parasztleány* és *A nyalánk*.

Még két levegős kép vonta magára figyelmünket. Vágó Pál *Vonó négyese* a világítás hatásának következetessége, biztos és könnyed kezelés, szóval összes művészi tulajdonságaival fölülmúlja az előbbit, s különösen arról tanúskodik, hogy Vágónak a levegős tünemények iránt sokkal finomabb érzéke van, mint Roskovicsnak. A festmény a képzőművészeti társulat első díját, melylyel kitüntették, jól megérdemelte.

Ebner Lajos festménye a *Vásári baleset* mindkét társán túltesz. Nem oly könnyedén, de nagy gonddal és tudással festett kép, melynek minden részletén meglátszik a művész komoly tanulmánya és odaadó szeretete. A magyar festők ifjabb nemzedékének nincs tagja, a ki aránylag oly lassan, de viszont oly biztosan és következetesen haladna, s ennél fogva annyit tudna, s alapos tudásával oly komolyan venné művészi földadatát, mint Ebner Lajos. Szóban levő festményén a diskkrét, de kimeríthetetlen szépségek, az alig észrevehető részletek beható tanulmánya híven tükrözik vissza főnkelt és rokonszenves művészi egyéniségét. Vele szemben már nem kerdezzük kételkedve, hanem bizonyosak vagyunk benne, hogy a jónak lesz még jobb folytatása. Már előbb említett három kis festménye, de kivált a *Kukoriczaszedő* érdekes tanulmányai a levegős képnek s a magok nemében a magyar művek között páratlan darabjai voltak a tárlatnak.

A népeletet ábrázoló képek nagy tömege, bár kielégítő összbenyomást nyújtott, de az egyes műveket közelebbről tekintve úgy találtuk, hogy azok legjobb esetben csak épen hogy megütik a nálunk méltányosan alkalmazható középmerteket, vagyis hogy a tárlatra bocsáthatók voltak. E képeken találkoztunk az öregebb, az ifjabb és a legifjabb képírói nemzedék tagjainak nevével. Az ifjabbak között ott voltak azok is, kik első megjelenésükkel már 8—10 évvel ezelőtt sokat ígértek, a sokból azonban eddig vajmi keveset váltottak be, a mi mindig sajnálkozással tölt el és mind inkább kétségtelenné teszi, hogy a rendszeres művészeti oktatás, az igazi iskola hiánya végzetes úgy általán festészetünkre, mint az egyes művészekre. Számosan nyúlnak a siker után, de ezt nem érik el és áldozatul esnek. Még inkább aggaszt a körülmény, midőn látjuk, hogy a legifjabb nemzedék mily számú, évenként annyi új név merül föl,

hogy szinte nehéz tájékozódni. A népelet művelőinek legnagyobb része a rendes kerékvágásban marad, némelyek azonban az élczes ötleteket keresik, s igaz, hogy sok nézőjük akad, bizonyos föltünést is keltenek, de művészi sikerrel nem dicsekedhetnek. Skuteczky Döme rövid idő alatt jelentékeny haladást tett; a legfiatalabbak között pedig Vastagh Géza ígér legtöbbet.

Spányi Béla elismert legjobb tájfestőnk három képet küldött be, mindannyin fölismertük sajátos egyéni művészetét. Úgy látszott, mintha mostani tájkepei valamivel bágyadtabbak lettek volna, de azért különösen az egyik, mely őszi tájat ábrázol, az előtérben tehenekkel itatás közben, igen hangulatteljes festmény.

Történeti kép nem volt egy sem. Ezt jó jelnek vesszük, s azt következtetjük belőle, hogy művészeink tudásuk mértékével számot vetettek és nem fognak olyasmibe, a mihez nincs kellő készségök. Nem habozunk kimondani abbeli erős meggyőződésünket, hogy a történelmi tárgyak ábrázolása sokat ártott a magyar képírás fejlődésének, ha mindjárt eleinte nem vetik magokat művészeink oly mohó vágygyal ama nagyobb föladatokra, minden esetre biztosabban haladtunk volna. Megengedjük, hogy a hazafias lelkesedésnek volt belőle haszna, de nem a művészetnek.

Ismételjük, hogy a tárlat összbélyomása igen kedvező volt. Elismerés illeti a társulat intéző férfait, kik buzgalmakkal és tapintatosságukkal elérték, hogy a jelesebb külföldi művészek lassankint ide szoktak és így a magyar közönség ma már Buda-Pesten is tájékozást szerezhet a haladottabb külföldi képírás állapotáról. Továbbá följegyezzük azt is, hogy a nagy aránytalanság hazai művészetünk és a külföldi között mindinkább csökken, s hogy a mostani őszi tárlat művészi sikerében hazai művészetünknek is van része. A rendezés is gondos volt és a fokozottabb igényeket is kielégíthette. Viszont a közönség is hálásnak mutatkozott, mert a tárlatot az egész időn át sűrűn, sőt néha tömegesen látogatta. Csak egy van, a mi még sok kívánni valót hagy. Ez a vásárlás. A kormány költségén a nemzeti múzeum képtára részére vett képek megválasztás és mennyiség tekintetében teljesen kielégítők. Hasonlóképen nincs kifogásunk a társulat vásárlása ellen. De nem mondhatjuk ugyanezt az ő felsége a király által rendelkezésre bocsátott ötezer forinton eszközölt vásárlásról. Azt hisszük nem felel

meg a czélnak, ha ez összesen egy tuczat jobb és gyöngébb apróságot összevásárolnak, hanem egy két legkiválóbb, s marandóbb becsű művet kellene beszerezni. Végül még fölemlítünk egy körülményt, a mi általános panaszra ad okot, s ez az, hogy a képek árát a művészek igen magasra szabják, a minél fogva a középsorsúak a vásárlás fényűzését magoknak meg nem engedhetik. Sokan szívesen adnának egy képért két-három száz forintot, de hat-nyolcz százat nem fizethetnek, s azért letesznek szándékukról. De az illetők csak akkor álmélkodnak, mikor meghallják, hogy alkudni is lehet, s hogy a hatszáz forintos képet, mely nekik megtetszett, de drágálták, esetleg háromszáz forintért is megkaphatták volna. Tudjuk, hogy ez így van a külföldön is; a művészek reputatiójokat az összeggel hozzák kapcsolatba, melyen műveiket eladták, sőt sokszor kikötik, hogy az igazi ár kétszeresen szerepeljen vételárként. Nálunk ezt nem kellene utánozni. Úgy véljük, hogy a legszigorúbb üzleti eljárás művészetünknek legnagyobb hasznára válnék.

PASTEINER GYULA.

ARANY JÁNOS ŐSZIKÉI.*)

Arany János hátra hagyott íratainak s levelezésének közlése még nincs befejezve; nem is általában ezekről akarok szólni, hanem azon költeményekről, melyeket a költő «kapcsos könyve» rejtegetett s melyeket most már művei összes kiadásának utolsó kötetéből s a hátrahagyott iratok eddigi füzetéből teljesen ismerünk. Életében csak unszólásra, kénytelen-kelletlen bocsátott közülok egyet-egyet nyilvánosságra, a legszemélyesebbeket, azokat, melyek közvetlenül hangulatának adtak kifejezést, mindvégig tartogatta; mikor írta, nem gondolt egyébre, mint hogy pillanatra egy kissé segítsen a terhen, mely behajló vállára nehezült. Szeretett egyedül lenni, nem akart a zajba vegyülni; megvonult magában, mint a sebzett madár sűrű lomb alatt s lelkében csak akkor támadt liang, ha úgy érezte, hogy nincs körülle semmi nesz. Sok ilyen kis, szaggett költeményén meglátszik, hogy nem is akart írni, hanem úgy fakadtak, mint mikor a sohaj kél, vagy a szellő mozdúttára az őszi levél csörög. Ezekben — mint fia megjegyzi — már alig van nyoma az írói ambíciónak, hanem csak azaz önkénytelen vágy nyilatkozik bennök

«... mely csilingel az égi madárban
Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban.»

Sőt ez a csilingelés subjectiv költeményeiben a mint támad, egy-egy fölszálló fohászban hal el vagy egy önkénytelen fölmerülő reflexióba temetkezik. E sohajos, panaszos köl-

*) *Arany János hátrahagyott iratai s levelezése.* Euda-Pest. Kiadja Ráth Mór, 1887.

teményekben mintha a tamburáról egymás után pattannának le a húrok; csak egyetlen egy marad végig fölvonva, az elegiai fájdalomé, s ezen is nem mesterségét mutatva jár az énekes «gémberedő» ujjá, hanem egy pontra nehezülve nyugszik; mindig ugyanegy méla, rezgő hangot hallat, melyet aztán a lég lágyan tovább visz. E költeményeken nem szabad tompa érzéssel átsurranni; első sorban nem is a költőt kell keresnünk bennök, ki annyi más művében mutatta teljes erejét, hanem az embert, az öregedő embert, kiben az elmulás gondolata kísért, melyet hol fájós érzéssel, hol megadó humorral dédelget, becéz s a maga mulattatására, pillanatnyi könnyebbülésére megénekel. Mintha odvasuló tölgynek egy messzebben kinyúló, még leveles ágán az élet nedvét fölűszni hallanók; az ág titkosan megrezdül s orsó módján forogva hull le róla a halványuló levél — egy-egy utolsó költemény. — Az egyhangú bánaton mintha az elhaló természet nesztelen sohaja vonúlna át; s ez itt, egy oly gazdag élet végén, kétszeresen megható; s ha olvasuk e költeményeket, önkénytelenül csitítani szeretnénk minden hevesebb érzelmet; attól tartunk, hogy megsértjük vele — még emlékében is — a hosszú pihenőre készülőt.

Az *Őszikék*ben némileg a költő haláltánczát találhatjuk. Ismerik olvasóim Holbeinnak s utánzóinak rajzait; mikor az élet utolsó pillanataiban megjelen a halál az ember előtt s mindegyiket a maga módja szerint elkíséri oda, hol

«az ily vendégnek egy gödör,
egyéb semmi sem kell.»

Az *Őszikék*ben élénk tűnik a testében megtört költő; szemében fájós érzés csillan, mikor azon szép alakokra gondol, melyeknek életet adott, vagy adni kívánt: «jobb részének arany álmára» Toldira, Csabára; de szeme csakhamar veszti fényét, tekintete a «barna rögön» tapad; oldalán pedig ott hajlong a vázalak, híva, únszolja, untalan figyelmeztetve őt s költőnk egy fohászszal, néha egy-egy durczás vállvetéssel, csöndes daczczal, vagy a nyugodt humor egy szavával felel a kellemetlen látogató unszolására.

E hol méla, hol boszús fölindulást, e fölkívánczózó s csakhamar elnyomott sohajt fejezik ki Arany utolsó subjectiv költeményei; mert ő nem készített fájdalomainak pompás ravatalt; magát tekintve, nem volt soha romantikus, ki az enyészetet

költői fénynyel szeretne volna átfonni; egészséges természete, alaperzelmeiben egyszerű lelke az enyészet rút prózáját érezte inkább; s ezt a bántó prózát panaszolja verseiben is; ezzel küzdök, mikor séta közben, a szabadban járva, vagy magános székén ülve elsohajtja baját vagy humorizálja vénségét. Utolsó költeményeiben is úgy mutatkozik, mint láthattuk a pesti ligetben, minden *pose* nélkül, kalappal fején, vastag bottal kezében, üregébe húzódó érzelmes szemét a földre irányozva.

Megható igénytelenség, melyet Arany egyénisége magyaráz. A legszebbet, legjobbat, az eszményt, a mi benne élt, hősök képében, vonzó s megindító alakok hosszú sorában tüntetett föl s sorsukba beszötte egészen saját büszkébb érzelmeit s azt is, mi benne szenvedélyes volt. A mi azonkívül lelkében maradt, arra könnyen rászállott a hypochondria köde; lelkében ilyenkor serezegett, pattogott a láng, de élénk fénynyel nem lobbant föl. Alakjai tudnak örülni, újjongni, édesen szólni, szenvedélyre fakadni; ő azonban saját személyét illetve, inkább csak annak tudott s akart kifejezést adni, a mi bántotta, a mi érzelmeit lelkébe visszafojtotta, mint annak, a mi azokat lyrai illusióra ragadhatta volna. Kezdetől fogva nagy volt a realistikus ösztön Aranyban; nem volt természetében, hogy mint lyrikus szétválaszsa magában a költőt s az embert s képzelmét szabadon kalandoztassa, függetlenül azon érzésektől, benyomásoktól, melyek a mindennapi élet, a pillanatnyi tapasztalás, a sűrűbb vér, a napfényes vagy zimankós idő hatása alatt benne támadtak. S a mint az epikai hitel kedvéért minden fönmaradt kis mondatöredéket fölötte megbecsült, úgy majdnem minden kis költeményén megvan a pszichologiai datum nyoma, hogy mikor, mily alkalommal, mily körülmények közt, mily hangulatban keletkezhett. S ezért nem egy lyrai költeményének nem anynyira tartalma, mint alkalmisága teszi becsessé. E szempontból is találó, a mit Arany mondott, hogy nem tud «elvont ideállal» dallani, s mint a drága rozsdá régi bronzon, olyan az a bizonyos földes íz kisebb subjectiv költeményein.

A ki ezt ki nem érzi, nem fogja eléggé becsülni tudni Arany sok kisebb költeményét, melyeket inkább az őszinteség melege hat át, mint az, mit lyrai hevülésnek nevezhetünk. Mint, melleleg mondvá, egyáltalán nem fogja méltányolhatni kisebb verseit az sem, kinek Arany egy stílusbeli sajátsága iránt nincs kellő érzéke. Talán nincs költőnk, ki egy közönséges

szóba is, néha pusztá névmásba, ha kell, annyi erőt tudna önteni, mint Arany. Mintha ellenlábását jellemezte volna, mikor egy költőről megjegyzi, hogy annak «a nyelv puha, erélytelen kötése» is csökkenti hatását. Arany gyakran már az «erős kötés» által kiváló æsthetikai hatást támaszt, mintha a szónak igazabb, melyebb értelme volna, ha ő foglalja mondatba. A szófűzés sajátága, vagy valami rögtöni fordulat, vagy pusztán rhythmikus kiemelés által néha egy szegény szavába, egy egyszerű kifejezésébe élet gyűl — mintegy a «lélek szeme rebben». S ha valaki ezt a pillanatnyi elevenedést nem veszi észre, az előtt holt marad a költemény. A nyelvnek ez a belső ereje a mennyire művészet, annyira természet is Aranynál s ezért tulajdonkép utánozhatatlan.

A pszichologiai datum nyoma, melyről fönnebb szoltunk, különösen Arany utolsó költeményeiben érezhető erősen. Egy nagy részöket 1877-ben írta, mikor a «hivatalos apró gondokat» lerázhatta magáról. Hogy költői ereje nem csökkent, mutatják ez év balladái s mutatja *Toldi szerelme*; hanem csökkent a friss életkedv, a magában való bizalom; s mikor az ihlet perceze elszállt s nem volt a hivatalos apró gondokkal mit törődni, elfogta a melancholia s ilyenkor elbibelődött magában betegségével, öregségével, félig betelt vagy elhullt reményeivel; s e bibelődés nyomát találjuk meg kisebb költeményeiben, fohászaiban. Kétszeresen meghatók e költemények, ha az utolsó balladák mellett olvassuk, melyek ereje s formai szépsége még egészen töretlen; nem tartaná senki «késő» termékeknek, ha a költő maga nem panaszkodnék, hogy — levélhullás van. S költőnk panasza sehol sem léha panasz. Megható, mert a mennyire egyénileg nyilatkozik, oly mély forrása van: ott rejlik abban a fájdalomban, melyet a költő érez, hogy egy megfoghatatlan hatalom bágyasztja idegeit, bénítja erejét, mikor pedig lelkében mindig él oly gondolat, melyet még ki nem fejezett; alak, forma, melynek még életet adni szeretne. Innen fakad Arany panasza, ha pusztán csak testét is látszik sínleni, ha humorizálva, «kevesebbre tartja magát a valónál», ha tengődésnek nézve perczeit, fölsóhajt, hogy ő már csak egy «fájó gép», egy Senki Pál.

Élte végén Arany ez őszi, fájós, «ne nyúlj hozzám»-hangulatba a szó szoros értelmében beszövi magát. Minden érzelmi nyilatkozatán ott az a finom fehér szál, mely szép októberi na-

pon a fák ágaira, az út sövényére fonódva, a levegőben röpked. S a mint zárkózott kedélye a bánatos sorokban mintegy utolsó illatát lehelve, megnyílik: tekintete is főleg oly jelenségeken akad meg, melyekben ez a hangulata természetes viszhangra talál. Sétáján egy lepkét pillant meg, nem «fénylemezőt», hanem egyszerű zöld lepkét, «kopott köntösűt», mely mint hulló levél, az út porán libeg. Arany melancholiája azonnal játszani kezd a kis állattal, egyesül vele s a természeti kép keresetlenül hangulatának kifejezője lesz. Másszor egy gyékényes, abroncsos alföldi szekeret pillant meg a város utczáin, a mint «három egér» húzza; ez a látás fölfakasztja többi érzékeit is; érzi a friss szénaszagot, s ezzel belopódzik képzelmébe a boglyákkal rakott rét s «sajogni kezd benne az érzet», hogy elhagyta a mezőt, a szabad természetet, s hogy pusztá álom marad számára az a «csöndes fészek zöld lomb árnyán, hol a dal szabadon megfoglanhat».

Így kelnek életre a lélek ösztönei, szállingó vágyai néha jelentéktelen, apró benyomásoknál, melyet a költő túlérzékeny szervezete a külvilágból magába fogad. S a mi szép ezeknél a költeményeknél: érezzük, hogy az a zöld lepke nem metaphorikus figura, az az abroncsos szekér nem kieszelt költői théma; Arany igazán találkozott velök s a találkozás pillanatából fakadt e versek magja. Alkalmiak költői értelemben. Ilyen alkalmiságnak köszöni létét, más irányban, ha nem csalódunk, az *Őszikék*, *Duna vizén lefelé úsz a ladik* című népdala is. A Margit-sziget fái közül szép pillantás esik a Dunára; látni a gyümölcsessel rakott ladikot; rajta rácz parasztok, piros kendős asszonyok. Zajosan mulatnak; talán vasárnap van; hallik a muzsikaszó, csimpolyaszó. Ez a zaj rhythmikus lárma, mintha a népdal rhythmusából is felénk hangzanék. S mintha az egész népdal ez érzeki benyomások hatásából szövődött volna ki a költő elméjében. (Második füzet, 50-dik lap.)

Így származott éneke is a pesti ligetről; a melancholikus humor mintegy az őszülő költő párjává teszi a ligetet.

Úgy összeillünk párosan mi:
Kopott ember, kopott liget.

Van valami mélyen emberi, megható abban is, mikor Toldi énekese egy genreképében lantjára veszi az «öreg pinczéért». Egyik sem «fashionable módos»: «jer, osonjunk félre, mi ket-

ten». Mintha a költő az öreg Toldi s a pinczér az ő Benczéje volna. De maga-magát is rajzolja egy pompás genreképben, a *Tamburás öreg úrban*. Annyi melegség van e rajzban, mint valami nagy kolorista színeiben. E mellett csendes, mély érzelem vonúl át rajta s az ember csakugyan úgy van e költeménynyel, mint némely lebilincselő festménynyel, melynek hatását szóba foglalni nem tudja; a költő egész lelke beszökött a versbe. Érzésemet csak az utolsó versszak zavarja, melyben nagyobb az érzékenykedés, mint a humor s a gondolat kissé bágyadt.

Különben nem hiába rajzolta magát Arany zenésznek is. Némely utolsó versében a plastikus Arany pusztán a rhythmus-sal, a hang és szó édes változásával bizonyos zenei zsidongást ébreszt az olvasó lelkében. Így hullámszik a *Tölgyek alatt* című költeménye s különösen szép e tekintetben a *Mindvégig*.

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledre,
Ha jó a halál...

Őszinte egyszerűségében megindító költemény, melynek már a sorokon majd átömlő, majd szaggatott rhythmusán meg-érzik, hogy gyűl meg a költőben az érzelem, mikor a lantot reszketve magához szorítja s mikor egy-egy fölszálló gondolatnál szíve megdobb. Úgy van, a mint énekl:

Te mondd, a hogy Isten
Adta mondanod...*)

De minthogy e versben a rhythmus a lélek zenéjét tükrözi, a gondolatok pedig éppen nem pompázók, sokan semmi különöst sem fognak benne találni. Olyan ez a költemény, mint az a mesés kagyló, mely csak akkor hangzik, ha arra való fülhöz szorítjuk.

—e—.

*) Más fordulatban valami hasonló Goethenél:

Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide.

É R T E S I T Ő.

Törvényszék-elmekórtani levelek. Írta Babarczy Schwartzér Ottó, egyetemi magántanár, az országos közegészségi tanács tagja, a magán elme- és ideg-gyógyintézet főorvosa. Franklin-társulat, 1887.

Az örültségben is van rendszer, ez oly tény, melyet Shakespeare már régen fölismert volt, és melynek tudományos megállapításával foglalkozik ma is minden egyes esetben az elmekórtan. De ha már az ép lélek tana, az ép elme analysise is oly problémákkal találkozik, melyeket évezredek bölcsei sem tudtak véglegesen megoldani, mennyivel nehezebb a kóros elme jelenségeiben a rendszert a beteg lélek által vezetett cselekedetekben a vezérfonalat megtalálni. Hisz annyira csalékony a kép! Hány embert, kiváló lángészt, tart környezete, tart egész kora bolondnak, csak azért, mert cselekedetei nem illeszkednek azon keretbe, azon rendszerbe, melyet a közfelfogás értelmesnek, helyesnek tart. És viszont, hány valóban kóros elméjű jár-keel embertársai között évek hosszat föl s alá, beszédében, tetteiben rendszer mutatkozik és agyában mégis a kóros képzetek egész halmaza van már lerakva, melyek egyszer csak visszatartathatatlan erővel kitörnek és egy esetben öngyilkosságra, másik esetben gyilkosságra készítetik az imént még becsületes, józan és életvidám embert.

És mégis az elmekórtan ma már annyira behatott a kóros elmefunkciók rendszerébe, hogy nemcsak a betegség fölismerése és gyógykezelése körül szerzett magának biztos alapot, hanem segédkezet nyújthat az igazságszolgáltatásnak is, és támogathatja ezt abban, hogy akkor, midőn az emberi cselekedetekre a törvény betűjét alkalmazza, ez eljárásban minél kevesebbet tévedjen és minél inkább megközelítse az ezen törvények mellett elérhető igazságot.

Természetes, hogy midőn az elmekórtan az igazságszolgáltatást támogatja, eleve elfogadja azon álláspontot is, melyen maga az igazságszolgáltatás áll, elfogadja különösen azon részében, mely a «beszámíthatóság» fogalmával van kapcsolatban. Első pillanatban úgy látszik, mintha e közös álláspont elfogadása nemcsak természetes, de egyúttal könnyű valami is volna. Pedig valóban nincs így. Az elmekórtan akkor, midőn az igazságszolgáltatás által körülírt beszámíthatóság fogalmát a saját ténykedése alapjául is elismeri, nagy concessiót tesz a fönnálló törvények szellemének.

A modern elmekórtan is egyik ágát, sőt úgy szólva egyik gyümölcsét képezvén az oly nagy haladást tett természettudományoknak, kénytelen azon tételt fölállítani, hogy az emberi akarat teljes szabadsága nem létezik. A psychopathologus különbséget tesz az ép és a kóros képzetek által befolyásolt akarat között, de akkor midőn azt constatalja, hogy az előtte álló ember ép elméjű, akkor is midőn azt, hogy beteg, egyaránt meg van győződve arról, hogy ép és kóros elme nem szabadon, hanem határozott törvények kényszere alatt működnek és vezetik az akaratot: az egyik a körülmények helyes impressiója alatt helyesen, a másik a téves impressiók alatt hibásan.

Az állást, melyet a modern psychologia és psychopathologia a szabad akarat kérdésével szemben elfoglal, lényegesen különbözik attól, melyen az igazságszolgáltatás áll, és a beszámíthatóság kérdésében az elmekórtan csak azért szegődhetik az igazságszolgáltatás mellé, mert az adott viszonyok között, mint Schopenhauer is helyesen jegyzi meg, a «beszámíthatóság» nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés. A beszámíthatóságot, mint gyakorlati kérdést fogva föl, az elmekórtan is hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberi igazságszolgáltatás ha nem is igazságosabb de emberségesebb legyen.

Ez a célja a törvényszéki elmekórtannak, mely az ép elme psychológiáján kívül a kóros elme logikájával is megismerteti azt, kinek erre leginkább van szüksége: a jogászt és a törvényszéki orvost. A törvényszéki elmekórtan legfontosabb részét kell tehát, hogy képezze az ez irányú szakoktatásnak és, hogy minden dicsekvésünk daczára is, mily kevésbé tartunk mi a modern tudományszakok becslésében más culturállamokkal lépést, bizonyítja azon körülmény, hogy egyetemeinken a tudományszakot rendszeresen nem is tanítják és ebbe vágó irodalmunk is oly szegény, hogy egy e téren megjelenő munka valóságos esemény jelentőségével bír.

Mint ilyenről veszünk ma tudomást, midőn Schwartzner mun-

káját mutatjuk be olvasóinknak. A *Törvényszék-elmekörtani levelek* a *Gyógyászat* szaklapban jelentek meg és szakkörökben oly tetszéssel találkoztak, hogy külön kiadásuk vált szükségessé. Látszólag a cím is erre utal — lazán összefüggő és rendszer nélküli közlemények, melyek kiindulását és tárgyát a szerző rendelkezésére álló törvényszéki fölülvéleményezési ügyek képezik. Mondjuk, hogy csak látszólag nincs a közlemények egymásutánjában rendszer, tényleg azonban a figyelmes olvasó a rendszeres kapcsolatot félre nem ismerheti. Sorozata a szerencsétleneknek vonúl itt előttünk el, vádolva gyilkossági kísérlettel, végrehajtott gyilkossággal, rablógyilkossági kísérlettel stb. részben valósággal elmebeteg, részben színlelők, kiknek tetteiben, beszédeiben keresi a gyakorlott szemű elmebúvár a világosságra vezető fonalat.

És e fonál néha oly nehezen található meg, hogy még hivatott szakértők szemei sem látják. Íme példa reá a levelek elsejében tárgyalt eset. A vádlott fiatal legény kocsistársát éjnek idején orozva megtámadja és beretvával nyakát megmetszi, nyilván azon szándékkal, hogy megölje és kirabolja. Tetten kapatván, a tettére kiszabott büntetésnek néz elébe. A törvényszék némi gyanúkok alapján a vádlott elmeállapotát is megvizsgáltatja és a megfigyelő szakértők azon véleményre jutnak, hogy a tettet nem beszámítható, hanem ittás állapotban követhette el, mely ittasság a különben is egyelőre ment koponyasérülés következtében praedisponált egyént, helyes megítélést kizáró tette készttette. E szakértők véleménye szerint tettes állapota nem ugyan az elmezavar, hanem az «öntudatlansági állapotok» közé tartozik. A szerző, kinek az országos egészségügyi tanács megbízásából ez ügyben fölülvéleményt kelle adni, a körülmények éles fejtegetése alapján, különösen pedig azon tényből indulva ki, hogy a vádlottnál a tette való visszaemlékezés teljes volt, hogy a tett részleteinek egymásutánjában nem a részegség dühös előretörése, hanem a megfontolás és józan számítás óvatossága mutatkozik, a «zavart öntudatot» tagadja, és véleményében — melyet a tanács el is fogadott — oda nyilatkozik, hogy a vádlott «a vádbeli cselekvény elkövetési idejében szabad önelhatározási képességének birtokában volt». E véleményének indokolásában érdekes és igen tanulságos leírását adja a részegség lefolyásának az akarat és az ebből kiinduló tettek alakulására.

Ha ez esetben a «büntető igazság» kezei közé volt kénytelen véleményével a tettest adni, úgy a közvetlenül ez után közölt esetben a gyilkost, ki saját menyasszonyát gyilkolta meg, a börtön

helyett a tébolydának szolgáltatja út. A tények alapján, a nélkül, hogy ő maga figyelte volna meg az egyént, egész határozottsággal elmebetegnek «vallásos színezetű tébolyban szenvedőnek» jelezheti. «A büntett közvetlen indító oka nem fejlődött ki vallásos motivumokból és nem is ezek képezték a büntett rugóját, de törvényszék-elmekörtani értékkel bírnak jelen eset általános megítélésénél, azért mert a büntettes szellemi életét kormányozták, úgy a büntett elkövetése előtt, valamint utána is.»

A vallásosság a gyilkosban nem volt meg az ép elmeéletben, nem a vallásosság túlbuzgósa vitte őt a bűnténybe, nem, nála már maga a vallásosság a téboly képében lépett föl és minden cselekedetét e színnel vonta be. Mint előbb az iszákosság által befolyásolt elme működésébe, úgy itt a téboly által meglepett szellemi életbe enged egy pillantást a szerző. Élénk vonásokkal jelöli meg a téboly körrajzát. Megmutatja mikép működik a tébolyodott képzet világa, miként támadnak a helytelen képzetecsoportok, mint koordinálódnak, mint kerülnek ki, vagy kötik meg az ellenőrző képzetek működését, mily rendszeresen lépnek föl és csalják ekkép nem csak a beteget, magát, hanem annak környezetét is. Ez utóbbi annál inkább lehetséges, mert a kóros képzetecsoporton kívül az elme működése ép, úgy hogy «a beteg kóros képzetkörét palástolni képes, vagy tőle mindaddig eláll, míg az indítás kívülről nem történik». Találó hasonlaltat illusztrálja a tébolyodott ez állapotát. «Egy különben jó zongora egynéhány húrja elhangolt. Ha oly darabot játszunk, melynél az elhangolt húrnak megfelelő billentyű nem érintetik, akkor dús harmóniát nem észlelünk, ha azonban a zongorát játszó vagy véletlenül megérinti az elhangolt húrnak megfelelő billentyűt, vagy pedig a zongora felől nyerendő általános impressio kedvéért a darab eljátszása előtt végig csúsztatja újjait a billentyűsoron, akkor a disharmónia minden esetben észrevevésünkre jut. Tegyük föl, hogy az elhangolt húr helyét a kórosan működő képzetecsoport foglalja el, akkor a szellemi élet disharmóniájának kifejlesztése mindig attól fog függni: vajon a vizsgáló szakértő keze a megfelelő billentyűt akár véletlenül, akár fürkészés által kipuhatolja-e, érinti-e azon kört, mely reactiójában működésre indítja a kóros képzetecsoportot.» És nyomban egy példát mutat a szerző, melyben egy nagy elméjű, tág ismeretkörű tébolyodott katonatisztnél érinti meg a megbomlott hurok billentyűit, a midőn az imént még lángeszűnek látszó egyén egyszerre benne van kóros képzeteinek szomorú körében. — Kifejti ezután a tébolyodott kifürkészésének módjait és

elénk tárja azon jeleket, melyekből a tébolyodott bár rendszeres cselekedeteire ráismerhetünk.

A következő levelekben a valóságos transitórikus dühöngés és egy színlelt ily bántalom esetét mutatja be. Az egybeállítása a valóznak és a tettetésnek fölöttébb instructive hat, a leírás oly hű és oly világos, hogy az elolvasás után bárki is képesnek tartaná magát a viszonyok hasonló fölismerésére. A transitórikus dühöngés tana, legsajátosabb tere szerzőnek, melyen különösen a német nyelven megjelent munkája kapcsán már hosszú és heves vitát is keltett.

A múltó dühöngési roham valóban mint különös megbetegedési alak létezik, mit legjobban bizonyít azon körülmény, hogy a kórkép oly élesen válik ki, hogy az is, ki azt nagy előtanulmányok alapján színlelni akarja, erre képtelen. A szakértő benne rögtön fölismeri a csalót. Itt szerző felsorolja azon jeleket, melyek épen a színlelést derítik ki. Mindenütt szorosan a tárgyhoz tartva magát a szerző, oly jó tapintattal vezet minket az elnebántalmak és bűnök tömkelegében, hogy lépésről lépésre a tárgy érdekesebb, szebb, tanulságosabb, a fölvetett problema világosabb, érthetőbb lesz. Bámulva látjuk, hogy az emberi elmeél mint képes nemcsak a kóros képzetek világába behatolni, hanem mint képes a megbomlott lélek tanába is oly rendszert hozni, mely az ép lélek tanát biztosságra majdnem fölülmúlja. A legnagyobb emberismerő is alig képes azt eltalálni mit gondol, mit akar az előtte álló ép elméjű egyén minden esetben, a psycho-pathologus betegével szemben erre legtöbbször képes. Előtte a kuszált eszmemenet, az érthetetlen gondolat-szökellés nyílt könyv gyanánt fekszik, ő az agyrendszer megbomlását is érti; előtte a rendszertelenség is csak rendszer. E rendszer titka: ép és kóros elmén egyaránt uralkodó képzet-kényszer. Ehhez szolgáltatnak szerző levelei érdekes és tanulságos adatokat és e szempontból e szép levelek nemcsak szorosan vett szakértő számára, hanem minden művelt és az emberi lélek nyilvánulása iránt érdeklődő számára hasznos és érdekes olvasmányt nyújtanak.

—r—a.

Goethe's Faust in der ursprünglichen Gestalt. Nach der Göchhausenschen Abschrift herausgegeben von Erich Schmidt. Weimar, 1887.
XXXVIII. és 110 l. Ára 1 m. 60.

Rég nem történt a német irodalom terén fölfedezés, mely oly nagy jelentőségű volna és az egész nemzetet, sőt a külföldet is annyira érdekelné, mint a Schmidt Erich szerencsés lelete, ki Goethe

Faustjának legrégibb, legeredetibb alakját megtalálta és az előttünk fekvő kötetben tájékoztató bevezetéssel kiadta. Mennyi szellemes és tudós föltevés és fejtegetés vesz most kárba! hány szenvedélyesen vitatott probléma nyer most kíméletlen, mondhatni gordiusi megoldást! Goethe *Faustjának* magyarázatában és keletkezésének fejtegetésében, Goethe saját fejlődésének helyesebb fölfogásában e lelet korszakot alkot.

Goethe 1775 november hetedikén érkezett Weimarba. Tudjuk, hogy *Faustjának* kéziratát magával hozta; azt is tudjuk, hogy e kéziratból szeretett egyes részleteket fölolvasni. Egyáltalában nem valószínű és semmiféle biztos adatból nem következtethető, hogy a költő weimari életének első éveiben e művén tovább dolgozott volna. Ez első *Faust*-költeménye tehát 1773—1775-ig keletkezett, tehát Frankfurtban, a költő szülővárosában, mert kétségtelennek tekinthető, hogy Goethe 1773 előtt, bár mennyire foglalkoztatta is a *Faust*-monda, melyet gyermek kora óta ismert, művének megírásához hozzá nem fogott. A nagy költőnek ezt az első *Faust*-művét lemásolta Goethe kéziratából, valószínűen még a hetvenes években, Göchhausen Luiza weimari udvarhölgy, és ezt a másolatot találta meg és adta ki Schmidt az előttünk fekvő kötetben. Ez tehát az Ős-*Faust*, melyet a kutatók oly régen kerestek és óhajtottak, és egyáltalában föl nem tehető, hogy a darabnak ennél is régibb alakja valaha lett volna. Goethe eredeti kézírata nem maradt az utókorra; 1816-ban még megvolt; a költő ez évben újra sajtó alá rendezte *Faustját* és ekkor fölhasználta a szöveg revisiójánál ama legelső kéziratát is. Az új kiadás megjelenése után, úgy látszik, megsemmisítette e kéziratot, mely 1822-ben már nem volt meg. Goethe írástárában csak két kis levélkét találtak belőle.

Ha már most ez «első» *Faustot*, a mint nevezni akarjuk, behatóbban vizsgáljuk, néhány igen fontos következtetésre jutunk.

Mindenek előtt teljesen alaptalannak tűnik föl Scherer Vilmosnak nagy makacssággal vitatott föltevése, hogy Goethe egész *Faustja* eredetileg prózában lett volna írva. E véleményt, mely különben is kevés hívőt tudott hódítani, a Schmidt lelete végleg megczáfolja, — hisz megczáfolta azt már régen Goethe saját nyilatkozata, ki 1798 május 5-dikén Schillerhez intézett levelében világosan mondja, hogy *Faustjának* «néhány» jelenetét eredetileg prózában írta és most verses alakban dolgozza át. Az előttünk fekvő *Faust*-ban az Auerbach pinczéjében játszó jelenet, a *Borús nap* című párbeszéd (mely az összes későbbi kiadásokban is megtartotta pró-

zai alakját) és a tömlöcz-jelenet (a Margit-tragédia befejezése) vannak prózában írva; a többi jelenetek már mind verses alakúak és legkevésbé sem kételkedhetni, hogy soha előzőleg nem voltak prózában írva.

Másodszor látjuk ez «első» *Faust*ból, a mi eleve is föltehető volt, hogy az eredeti *Faust* sokkal mélyebben gyökerezett a Sturm és Drang-korszak túlzásaiban és ízléstelenségeiben, mint az 1790-ben megjelent «töredék». Főleg Mephistopheles párbeszéde a deákkal és az «Auerbach pinczéje» cz. jelenet tele van trivialis élczekkel és tréfákkal, melyeket Goethe utóbb vagy megnesemesített vagy teljesen kiküszöbölt. Általában bámulatos, hogy a költő ezt az 1775-ki szöveget mennyivel magasabb költői színvonalra tudta emelni, midőn az 1790-diki első kiadás számára átnézte és átjavította. E későbbi kiadás sokszor szóról szóra megegyez az első szöveggel — főleg a költőibb, lendületesebb, emelkedettebb részletekben; másutt rövidítette, összevonta, szabatosabbá, élesebbé tette Goethe a dictiót, főleg a csípős, szatirikus ízű helyeken; ismét másutt csupán egyes kifejezéseket, szókat, verseket módosított, — de minden eltérés fényesen igazolja a nagy költő haladottabb, finomabb műízlését. E szempontból a két szöveg összehasonlítása a legélvezetesebb és legtanulságosabb tanulmányok egyike, mely újra bizonyítja, a mit némelyek még mindig nem akarnak elhinni, hogy a legnagyobb genie is csak tanulmánynyal és szorgalommal képes igazi remeket alkotni.

Végre harmadszor az egész mű tervére és alapfölfogására igen fontos ez «első» szöveg, mert világosan mutatja, hogy Goethe kezdetben, úgy látszik, egyebet sem akart, mint a népkönyvnek anyagát, a XVI. századi Faust-mondát dramatizálni, még pedig a genie-korszak ízlésében és alakjában dramatizálni. Nagyobbszerű eszme, hatalmasabb probléma, mélyebb fölfogás alig lebegett előtte, midőn a monda földolgozásához hozzáfogott és az 1775-diki szöveget ifjú tüzzel megírta. Faust első monologja megvan ugyan, mint Marlowe angol darabjában, melyet akkor nem ismert még, és a német népdramában is, melyet már gyermekkorra óta ismert; de ez első monolog is csak addig, míg a Föld szelleme eltűnik; ellenben Faust és Mephistopheles első párbeszédeiből, melyek a műnek problémáit tartalmazzák, egy betűt sem találunk. Egészen a népkönyv adatai és szelleme szerint tréfálja meg Auerbach pinczéjében Faust maga a deákokat, míg a későbbi szövegben a magasabb eszméktől vezérelt hős undorral fordul el e piszkos társaságtól, melynek mulattatása a jókedvű Mephistophelesre van bízva.

De hadd vázoljam röviden ez «első» szöveg tartalmát. Az első nagy monolog, mint említettem, megvan egészen addig, hogy Wagner, a «száraz rajongó», elhagyja urát. De a más napi husvéti ünnepre nincsen célzás. Most minden átmenet vagy kapocs nélkül következnek Mephisto és a deák párbeszéde, mely itt jóval hosszabb és tele van köznapi tréfákkal, és az Auerbach pinczéjében lejátszó jelenet, mely még vastagabb stílben van tartva. A boszorkány-konyhának semmi nyoma; helyét néhány vers foglalja el, melyekkel Mephisto félénken elsiet egy útszéli kereszt mellett. Nyomban kezdődik Margit tragédiája, mely egészen a kút melletti jelenetig, nem tekintve csekélyebb jelentőségű, inkább stiláris módosításokat, teljesen megegyez a mai szöveggel. Az «Erdő és barlang» című jelenet nincsen meg, csak végét találjuk elég megfoghatatlannál alább. Következik a Margit tragédiájának folytatása, Valentin monologja (de egyéb semmi a Valentin-epizódból), a «Borús nap» és «Éjjel» című jelenetek, végre Margit a tömlöczben. A boldogtalan leány fölkiáltásával (Heinrich! Heinrich!) végződik a kézirat; az utolsó kiengesztelő szózat (Sie ist gerettet!) hiányzik.

Töredéknek nevezte Goethe maga *Faust*jának azt a szövegét, melyet 1790-ben kiadott és mely tudvalevőleg a Margit tragédiájának dóm-jelenetével végződött. Ez «első» szöveg tovább viszi a cselekvényt és befejezésre juttatja Margit sorsát; mégis még sokkal töredékesebb, mint amaz. Ez első vázlatban mind az, a mi nem a Margit történetéhez tartozik, homályos, összefüggéstelen, jó formán rejtélyes. Faust terve és célja, Mephisto terve és célja, Faust és Mephisto viszonya, — mind rejtvények, melyek ez «első» szöveg alapján, megfejtethetlenek. A *Borús nap* című jelenetből látjuk, hogy az ördög kutya alakjában közeledett Fausthoz (mint a népkönyvben) és hogy Mephisto a Föld szellemével valami kapcsolatban van — de hogy milyenben, arról ez első szöveg nem világosít föl — persze épen erre a kérdésre a legutolsó kiadás sem ad megnyugtató választ. A többi mind homályban marad, és a mit e tekintetben Goethe «eredeti» nézetéről, tervéről, alapeszméjéről stb. többé-kevésbé merészen állítottak, kisebb-nagyobb határozottsággal vitattak, az e legrégebbi forrásnak kétségbe vonhatatlan tanúbizonysága szerint mind alaptalan, be nem bizonyítható, legalább is valószínűtlen. A költő egészen naívvul fogott hozzá a Faust-monda dramatizálásához és elvégezte, úgy látszik egy huzomban, művének ez «első» szövegét. A mélyebb eszmei tartalom csak akkor került ez ifjúkori genialis töredékbe, midőn Olaszországban, a műveltségnek sokkal magasabb

színvonalán és jóval tisztultabb ízléssel, a frankfurti jeleneteket átdolgozta és egységes műremekké átalakítani törekedett.

HEINRICH GUSZTÁV.

Catalogus Bibliothecae Joannis Cardinalis Simor Principis-Primatis Regni Hungaricae Archi-Episcopi Strigoniensis. Secundum Cognomina Auctorum descriptus, Strigonii, 1887. (8 adré 1590 hasáb.)

A magyarországi könyvtárakról szóló múlt évben megjelent statisztikai munka szerint Simor J. esztergomi érsek könyvtára a magán könyvtárak egyik legnagyobbika. A könyvtárak közt a 17-ik helyen áll, s kerekszámban 36,000 művet foglal magában. Nyelvek szerint legtöbb a latin mű (13,500), azután jönnek a német munkák (11,500). Harmadik helyen állanak a magyarok (6,500).*) E könyvtárnak jegyzéke fekszik most előttünk.

A szépen kiállított catalogus 1590 hasábon foglalja magában a könyvek czímmását. — Lássuk először a beosztást. Az egész gyűjtemény e catalogusban a következő három csoportba van beosztva: *Opera figurata. Codices Incunabula, Opera diversa.* Tekintve a könyvtártudomány fejlettségét, ma már az ily beosztás nemcsak teljesen hibás, hanem meghaladott álláspont is. Hisz a legutolsó antiquarius is saját catalogusát szakokra osztva bocsátja ki. Annál inkább meg lehet követelni ezt oly gyűjteménnyel szemben, minő a primási könyvtár. És mire valók e megjegyzések: «Díszmű», «Prachtwerk», «Edition de luxe», «Edizione di lusso»? E megjegyzések olyannak tüntetik föl e katalogust, mintha egy antiquarius-könyvkereskedő adta volna ki oly célból, hogy a könyvnek valamely szalonba alkalmas voltát mutassa, s a közönséget annak megvételére buzdítsa. Azonban sok egyéb helytelenség is mutatja, hogy nem szakember állította össze e katalogust. Így helytelenül sorozta a főpásztorok körleveleit «főpásztorok», «Hirtenbriefe», «Epistolæ pastorales», «Lettere pastorale» vezérszók alá. E vezérszavak nagyon önkényesen vannak választva. Senki sem fog arra a gondolatra jutni, hogy a catalogus készítője e szavak alá sorozta a körleveleket, s ha valaki keresne is egy körlevelet, nem tudja hamarjában, vajon az

*) E catalogus szerint csak 3,862 magyar mű.

illető levél magyarul, vagy latinúl jelent-e meg, tehát a magyar vagy latin vezérszó alatt keresse, hacsak az egész könyvet át nem lapozza? Miután e kör- vagy pásztorlevelek mindegyikének van szerzője, tehát ennek a neve alatt kellett volna összeállítani, annál is inkább, mert az összeállító nem volt tekintettel a munkák nyelvére. Így például a biblia-kiadásoknál a chronologiai sorrendet követte, tekintet nélkül arra, vajon a biblia latin, magyar, német vagy más nyelvű. Sőt a chronologiai sorrend tekintetében annyira következetes, hogy a szerzők keresztnévére (!) sem volt tekintettel. Így azután Hoffmann Vilmos előbb van, mint Hoffmann András Ádám, Horváth Árpád jóval Horváth Stephanus után következik. Ez után jó H. Mihály. Smith Richard után jönnek S. Charlotte, S. George, S. Ádám. Ez semmi esetre sem helyes.

Hasonlóképen hibáztatható, hogy «gratulatoria», «poemata», «sermones» vezérszók alá mindenféle költeményeket, üdvözlő verseket, beszédeket sorozott. Az ily apróbb nyomtatványokat ma már nem szokták a könyvek közé sorozni. Ezeket valamint a dissertatio-kat egészen külön állítják föl s szerzőjük neve alatt sorolják föl. Így kellett volna e katalogusban is tenni.

A primási könyvtár egyik specialitásának látszanak 1848—49. bécsi forradalomra vonatkozó különféle röpiratok, melyeknek száma a 3000-et meghaladja, és 215 kötetbe vannak osztva. Ezek a jelen katalogusban a «Sammlung» névvel vannak jelölve. Sajnos, hogy az egyes csomagok tartalma nincsen részletezve. Mert ily cím, «Sammlung von 642 kurzen Pamphleten verschiedensten Inhaltes a. d. Jahre 1848—49 der Wiener Revolution. IX. Bde», nem elegendő. A mily becsesek lehetnek ezek a történetírássra, oly hasznavehetlenek a könyvésztire nézve. Egy katalogus forrásul szolgál a könyvészeti összeállításnál. Ha tehát valaki össze akarná állítani a 48/49-re vonatkozó könyvészetet, e catalogust hiába veszi kezébe, mert épen a neki szükséges címek nincsenek részletezve; pedig a könyvtár gazdag anyaggal rendelkezik. Kifogás alá esik azon eljárás is, hogy a classikusok fordítása több helytt a fordító neve alatt van felsorolva.

Mint következetlenség fölemlítendő, hogy Komáromi Csipkés György munkái *Comáromi* és *Csipkés* alatt vannak felsorolva. Az összeállító nem tette helyesen, hogy Kazinczy és Guzmics levelezését, Gulyás neve alatt, Mészáros L. emlékiratait pedig Szokoly neve alatt sorolja föl.

Végül nem lehet említés nélkül hagyni a katalogus készítőjé-

nek azon eljárását sem, hogy a több kötetből álló munkáknál a kötetek számát mindig római számokkal jelöli. Ez hibás, mert az egészen mást jelent. A római számmal csak akkor kell a köteteket jelölni, ha azt akarjuk kimutatni, hogy hányadik kötet van meg. De ha a mű több kötetből áll, akkor arabs számot használunk, például Horváth M. *Magyarország tört.* 7 kötet vagy 1—7 kötet.

Mint az eddig felsoroltakból kitűnik, e katalogusban a könyvészeti leírás nem kifogástalan.

Lássuk most magát a gyűjteményt, melynek czímmását foglalja magában e katalogus.

A könyvtárnak jellegéről a fönnebb említett statistika nem nyújt fölvilágosítást, mert a részletes kimutatást nem küldték be. A mennyire e katalogusból kivehető, fősúly van fektetve a theologiai szakra, azonban e mellett nincsenek figyelmen kívül hagyva egyéb szakok sem. Vannak igen becses ritka munkák a történelem, archæologiai, philosophiai és egyéb tudományokból, melyek bármely nyilvános könyvtárnak is díszére válnának.

Azokban a magyar irodalomra nincs nagy súly fektetve. Úgy látszik, Magyarország primása nem tartja szükségesnek a magyar irodalom pártolását; mert különben megtalálnók könyvtárában Arany, Vörösmarty, Garay munkáinak legújabb teljes kiadásait. Úgy látszik, hogy az esztergomi érsek nem tartja érdemesnek Eötvös, Kemény Zsigmond munkáit, Kazinczy és Dessewffy József levelezéseit arra, hogy könyvtárában helyet foglaljanak. Ki vegyen magyar könyveket, ha ő nem. De ha már nincsenek meg a nagy költők művei, ha nincsenek meg a tudományos irodalomból Horányi *Memoria Hungarorum*-ja, Bod Péter munkái, Kovachich *Vestigia Comitiorum*, Schwartner *Diplomaticaja*; annál bizonyosabban megtaláljuk könyvtárában az ily nevezetességeket: *Antiszemita Káté* Zimándytól, Ágoston János *Le az álczával*, *Adatok Eötvös K. hírhedt saktervédő életrajzához*, *Antiszemita Naptár* négy évfolyam. a—dr.

Scheffel's Leben und Dichten von Johannes Proelss. Mit vielen Originalbriefen des Dichters und zehn Abbildungen. Berlin, 1887. 678 l. Ára kötve 10 mark.

A költő, kinek életét és működését e hatalmas kötet tárgyalja, csak 1886 április 9-dikén halt meg Karlsruheban, hol 1826 február 16-dikán született volt. Hatvan éves lett, de e hatvan esztendőből alig egy tized esik költői működésére és ez aránylag rövid idő alatt

keletkezett művei, mint kiadásaiuk meglepő száma mutatja,*) mégis Németország egyik legolvasottabb, legnépszerűbb költőjévé tették. Mert igazi költő volt, ki a valót híven rajzolni s mégis a költészet magaslatára emelni tudta, ki meleg érzésével, plastikai alkotó erejével, gazdag és egészséges humorával meghódította nemzetét. A külföld alig fogja őt valaha, ha teljesen méltányolni is, de alig teljesen élvezni; mert Scheffel egész gondolkodásában, világnézetében, sajátos egyedi humorával és bámulatosan gazdag, önálló nyelvével és stíljével német író, kiről a szó legszorosb értelmében áll Goethe ismeretes mondása, hogy a költőt csak hazájában érthetni meg.

És e gazdag tehetségű, kifogyhatatlan jókedvű, páratlan népszerűségű költő — az ifjúság idyllikus éveit nem tekintve — soha igazán boldog nem volt. Innen munkáinak csekély száma is, és e munkák, bár részben jóval későbbben jelentek meg, mind az ötvenes évek termékei. A melancholia sötét árnyéka borult már igen korán e víg és jó ember lelkére, ki folytonos tusát vívott tehetségével, hajlamaival, a világgal és önmagával; ki lázas tevékenységgel, soha nem nyugvó képzelettel tervezgetett, de nem bírt sem elég testi, sem elég lelki erővel e terveinek megvalósítására; ki végre kétségbe esett jelene és jövője fölött s összeroskadt idegeinek túlfeszülése alatt. Nem képzelhető nagyobb ellentét, mint a milyenben Scheffel a költő és Scheffel az ember állottak egymáshoz, és ép ez ellentét teszi a boldogtalannak életrajzát oly vonzó és érdekfeszítő olvasmányyná, — bár az előttünk fekvő, anyaggal túlhalmozott életrajz, főleg nagyon terjedelmes kitéréseivel, itt-ott valószínű próbára teszi még azt az olvasót is, ki a költőt műveiből jól ismeri és szereti és azért fokozott részvétellel követi a szájalomra méltó hőst göröngyös életpályáján.

Scheffelnek ifjúsága igen boldog kor volt. Atyja tekintélyes és jó módú hivatalnok, anyja igen szép és igen művelt nő volt, ki nem-

*) *Der Trompeter von Säckingen*, 1853, költői elbeszélés, 1886: 136. kiadás; — *Ekkehard*, 1855, X. századi történet, 1886: 86. kiadás; — *Frau Aventure*, 1867, dalok a minnegesang világából, 1883: 13. kiadás; — *Juniperus*, 1866, elbeszélés, 1883: 4. kiadás; — *Gaudeamus*, 1867, dalok és tréfák, 1886: 46. kiadás; — *Bergpsalmen*, 1870, lyrai költemények, 1883: 4. kiadás; — *Waldeinsamkeit*, 1877, Marak Gyula tizenkét rajzához, 1884: 4. kiadás; — *Hugideo*, 1883, elbeszélés, 1885: 4. kiadás. — Útirajzai (*Reisebilder*, kiadta Proelss János, Stuttgart, 1887) csak a költő halála után jelentek meg.

csak nagyon szerette, hanem maga sikerrel gyakorolta is a költészetet; több darabja színre is került. Tehetségét, humorát anyjától örökölte; atyjára, a gyakorlati irányú férfiúra, épen nem ütött. Nem is értették meg egymást soha. Két testvére, a szép és szellemes Mária, kit imádásig szeretett, és a testi és szellemi nyomorék Károly, kit utóbb szanalomból magához vett, végzetszerűleg folytak be későbbi életére. De ifjú napjai boldogok voltak. Scheffel kitűnő tanuló volt, ki különös előszeretettel a rajzolást is gyakorolta és szabad napjaiban bejárta hazájának gyönyörű vidékét, melyet utóbb történeti regényében oly meglepő igazsággal rajzolt. A rajzolásban tett kiváló haladásából azt következett, hogy festőnek született, s ez volt boldogtalanságának első eleme, mely azonban most még csak homályosan jelentkezett, mert szigorú atyja szavát követve, 1843-ban Münchenbe ment, hogy jogot tanuljon. Egyetemi tanulmányait a bajor fővárosban, Berlinben és Heidelbergben végezte. Nem belső hivatásból foglalkozott a joggal, de mivel kötelessége volt, komolyan és alaposan folytatta tanulmányait és kitűnő szakférfiúvá képezte magát. De ez alapos tanulmányok mellett kiélvezte a diák-élet boldogságát is, melynek örök szépségét senki oly költőien nem dicsőítette, mint épen ő, kit a múzsa már ez időben dalokra lelkesített, melyeket igaz érzés és ellentállhatatlan humor jellemeznek.

Tanulmányainak befejezte után a szülői háznál készült a vizsgálatokra — a római jog mellett főleg Hafizt és Shakespearet olvasva, kik egész életén át kedvelt költői voltak. És ez időben a szerelem is meghódította első ízben az ifjú poétát: egy unokahúgát, kinek szépsége és víg kedélye mély hatást gyakoroltak Scheffelfre, szerette meg, — de nem volt szerencséje a szerelemben, sem most sem később. Scheffelnek sajátyszerű, nehézkes, érdes természete nem igen vonzotta a nőket, még kevésbé vonzhatta ideáljainak szüleit a költő problematikus társadalmi állása. A német költő és író csak oly kevésbé élhet meg tollából, mint magyar kollegája. Szép az író híre, a költő dicsősége; de a ki leányát férjhez adja, biztos állást, határozott jövedelmet is keres. És Scheffel nem akart, vagy jobban mondva nem tudott hivatalnok lenni. Saját alapos képzettsége, atyjának tekintélyes posztója könnyen szerezhettek volna neki Badenben akár közigazgatási vagy bírói hivatalt, akár egyetemi tanszéket; de a költő nem tudott megbarátkozni a rendes, időhöz kötött munkásság gondolatával, — pedig belátta, hogy igazi boldogságának megalapításához erre szüksége volna. És ez volt boldogtalanságának egy másik eleme.

De nem csak jelleme vagy természete tartották őt vissza a hivatalnoki pályától. Scheffel figyelemmel kísérte hazájának politikai viszonyait, melyek a negyvenes és ötvenes években, beleszámítva az 1848-iki «bolond» esztendőt is, tudvalevőleg a képzelhető legszomorúbbak voltak. Költeményeiben csak elvétve tesz irónikus és satirikus czélzásokat e nyomorúlt állapotokra; de leveleiben sokszor meghatóan nyilatkozik fájdalma és szégyene az uralkodó viszasságok miatt. És ez utált gépezetbe álljon be ő maga is? ő, ki az életet és embereket mindig ideális szempontból nézte? Kísérletet mégis kellett tennie, mert atyja hajthatatlan volt. Midőn 1850-ben jogtudori oklevelét elnyerte volt, mint joggyakornok Säkkingenbe ment a járásbíróshoz. Itt a gyönyörű természetben és jó emberek kedélyes társaságában voltaképen igen jól érezte magát, de hivatalos működése semmivel sem járult hozzá megelégedéséhez. Scheffel lelkiismeretes hivatalnok volt, de legfőbb örömét a vidék derék, romlatlan népének tanulmányozásában és a költészetben találta. Első nagy művének, *A säkkingeni trombitásnak* terve is ez időből való. A monda, melyet e derült szép műben földolgozott, a nép ajkán élt s a költő ez alkalommal nem volt kénytelen, mint az *Ekkehard* megírásánál, ősrégi kéziratokat és rég letűnt időket tanulmányozni.

Midőn 1851 őszén a szülei házba visszatért, nyomban megindultak apa és fiú közt a komolyabb viszályok s magának Scheffelnek lelkében a borús töprengések és izgató tusák. Ezekhez járult, hogy első szerelme most szenvedett végleg hajótörést, mert erélyes unokahúga ott hagyta a morphondirozó poetát és nőül ment egy gazdag gyároshoz. Mégis, még egyszer hajlott Scheffel atyjának szavára: elment Bruchsalba hivatalnoknak. De itt valóban rosszul érezte magát; sem a vidék sem a társaság nem kárpótolták őt a száraz, szellemtelen hivatalos favágásért. Ekkor egy végzetszerű levél ragadta őt gyors elhatározásra. Braun Gyula, a híres műtörténész, Scheffel régi iskolatársa és pajtása, Rómából levelet írt hozzá, melyben magához hívta. E levelet Scheffel a sors szavának vette; újra fölébredt lelkében régi hite, hogy ő festőnek született és hogy most itt a kedvező percz, hogy festőnek képezze ki magát. Szülei, főleg atyja, tőlök telhetőleg ellenezték tervét, de végre belenyugodtak, miután tekintélyes festők, kiknek Scheffel otthon maradt rajzait mutatták, nagy elismeréssel nyilatkoztak a fiatal bírónak e kísérleteiről.

Rómában a festők nagy örömmel fogadták a jó szívű és jó kedvű, jellemes és sokoldalúan művelt ifjút, — de arra nézve sem

volt véleménykülönbség, hogy Scheffelből legföljebb harmadrendű tájfestő, ellenben elsőrangú költő lehet. Végre akadt bátor férfiú, ki a technika számos nehézségével küzdő Scheffelnek ezt világosan és határozottan megmondta. Most szomorú napok következtek, melyek alatt a szegény ember sokat szenvedett. Kezdett maga is kételkedni festő hivatásában, de azt sem hitte, hogy valamire való költő legyen belőle. E kínlódásaiban visszaemlékezett boldogtalan szerelmére és a sákkingeni szép napokra és — megszületett első nagyobb műve, *A sákkingeni trombitás*, mely rövid néhány év alatt nemzetének egyik legkedveltebb olvasmánya lett, melyről túlzás nélkül mondhatni, hogy minden írni olvasni tudó német ismeri.

Egy évi távollét után visszatért a szülei házhoz — még nem is sejtve, mit tegyen, mit akarjon. Csak egyre nézve volt tisztában önmagával: az államszolgálatba nem tér vissza, azonfölül mind jobban belátta, hogy festővé már bajosan lesz. Így arra határozta magát, hogy «egyetemi magán tanár és proletár» lesz. E célra Heidelbergbe ment s komolyan feküdt neki a régi német nyelv s irodalom tanulmányozásának. E tanulmányok egyik főtárgyã természetesen az ó-felnémet korszak volt, melynek emlékei nagyrészt St.-Gallenben jöttek létre s melynek legeslegfontosabb forrása az Ekkehardok st.-galleni krónikája (*Casus Sti Galli*), a középkori történetírás e bájos remeke. De minél jobban tanulmányozta e kort, minél elevebben álltak lelke előtt a X. század alakjai, minél bizalmasabb viszonyba lépett a bodeni tó régi lakóival, annál jobban szorította a költő Scheffel a tudós Scheffelt háttérbe és egy alapos germanistikai tanulmány helyett megszületett az *Ekkehard*, mely compositio dolgában épen nem kifogástalan, de a kor rajzának hűségében és meglepő igazságában, a szereplők jellemzésének élethűségében, az előadás, nyelv és stíl bámulatos remekségében, meggyőződésem szerint a legjobb történeti regény, melyet valaha német nyelven írtak. Scheffel költői alkotó ereje e műben éri el tetőpontját; sok szép dalt írt még egyszer-mászor később is; de nagyobb költői alkotást nem sikerült többé teremtenie. Mert a végzet most újra meg újra kíméletlenül sújtja a boldogtalan költőt, kiről népe, művei után ítélve, azt hitte, hogy a világ legboldogabb embere, s kinek valósággal még igazán boldog napjai sem voltak.

Regényének befejezte után annyira elcsigázottnak érezte magát, hogy Velenczébe ment, bár a cholera nyár másokat inkább elűzött onnan. Egészségét gondolta helyreállíthatni, de egy új regény terve is befolyásolta, melynek hőse Aretino Péter, a XVI. századi go-

nosz nyelvű humorista lett volna. — Feuerbach Anselmmal, a geniális festővel, indult Scheffel Velenczébe, hol amaz fáradhatatlan buzgalommal másolta Tizian Assuntáját, ez pedig egész nap a könyvtárakban ült régi kéziratok és képek mellett, míg mind a ketten összeroskadtak. Menekülniök kellett, és a Garda tó hűs partvidéke meggyógyította mind a két művészt, — de Scheffel regénye nem haladt; Aretino helyébe lassanként Irene de Spilimbergo, a Tizian bájos ideálja lépett mint hős, de ezzel sem boldogult. Végre teljesen átalakította a tervét és Frundsberg György landsknecht-főnököt akarta a cselekvény középpontjába tenni, — hiába, idegei nem engedelmeskedtek neki, lelkének mind fokozódó melancholiája kép- telenné tették a költőt nagyobb alkotásra.

És nyomban egy új csapás, mindnyája közül a legsúlyosabb, érte költőnket. Scheffel 1856-ban Münchenben telepedett meg, hol írók s festők a legnagyobb örömmel fogadták s a király rendes irodalmi tevékenységet helyezett neki kilátásba. Scheffel csendes és rendes háztartást akarván vinni, magához hívta imádott húgát, kiről mindenki, a ki látta vagy ismerte, a legnagyobb elragadtatással beszél. Mária örömmel követte bátyját, de már néhány rövid hónap múlva a müncheni typhus-járvány áldozatává lett. E csapás annál mélyebben sújtotta a boldogtalan költőt, mivel a ritka testi s szellemi jelességekben gazdag leány halálával egyenesen önmagát vádolta, mert ő hozta húgát Münchenbe. Azonfölül legjobb, legbizalmasabb barátját s tanácsadóját veszítette el Máriában, ki talán az egyedüli lény volt e földön, kit Scheffel szíve egész mélyéből, lelke egész odaadásával szeretett. A végzetnek e kíméletlen csapásából soha sem üdült föl.

Természetes, hogy most Münchenben nem volt maradása. Előbb Donaueschingenbe ment, mint könyvtárnok, aztán a Wartburgba, hová a szász-weimari nagyherczeg igen barátságosan meghívta. Scheffel annál szívesebben fogadta el e meghívást, mert új regényt tervezett, melynek középpontját a dalmokok wartburgi versenye tette volna. De e terve is csak számtalan fájdalmas órát szerzett a költőnek, ki folyton új meg új anyagot gyűjtött össze, új meg új oldalát fedezte föl tárgyának, mind teljesebb kultur-kép megalkotásán fáradozott, — de siker nélkül, a munka nem létesült. A XII. és XIII. századi költészettel és élettel való e beható foglalkozásának egyedüli gyümölcse a *Frau Aventure* címmel megjelent dalgyűjtemény, mely ugyan egyes remek költeményeket tartalmaz, de egészében mégis furcsa egy alkotás, melyet csak az élvezhet va-

lóban, ki ezt a kort igen behatóan ismeri. Persze a regényben, a szereplők ajkán nagy hatásúak voltak volna e dalok, melyekben Scheffel nemcsak az egész kornak, hanem minden egyes költőnek is hangját és jellemét oly kitünően eltalálta; de az (el nem készült) elbeszélés keretéből kiszakítva, sajátzerű anachronismusok, melyeket a laikus olvasó nem egyszer valóságos rejtvényeknek kénytelen nézni.

Folytonos melancholiája, önmagával s a világgal való tusája végre teljesen megzavarták Scheffel elméjét. A költő kigyógyúlt ugyan e bajából, kiadta *Gaudeamus* címmel legnépszerűbb dalgyűjteményét, s általában nyugodtabb ember lett. De ereje meg volt törve s a végzet újból fölkereste a már-már meggyógyúlt költőt. Scheffel megnősült, de e házassága nem volt boldog; fiának születése után elvált neje tőle, s Scheffel most egészen beteg atyjának és nyomorék öcsésének szentelte életét. Anyját, ki őt annyira szerette, kit ő az imádásig szeretett, szintén ez időben veszítette el. Élete mind magányosabb, kietlenebb lett. A dicsőség fényt derített napjaira, de nem melegítette át kedélyét. Végre hosszú súlyos szenvedések után 1886 április 9-dikén befejezte, mindent összevéve, igen szomorú életét.

Proelss könyvének fő értéke anyagának gazdagsága; de ez egyszersmind gyöngéje is. Scheffel életének és jellemének minden legkisebb részletét pontosan és érdekesen deríti föl, munkáinak keletkezéséről a legrészletesebben értesít, de az anyagnak e rengeteg tömegében elvesz az ember és a költő teljes alakja, úgy hogy sem az egyikről sem a másikról életteljes, egész képet nem nyerünk. Kétségtelen, hogy e könyv alapján nem nehéz dolog, Scheffelről művészien kikerekített élet- és jellemrajzot írni; de ép oly kétségtelen, hogy ez élet- és jellemrajzot a Proelss könyve után is meg kell írni.

h. g.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Egy pár megjegyzésem van azon üdvözlő föliratra, a melyet a primás a magyar katolikusok nevében a pápához intézett, ennek jubilæuma alkalmával. Vállalkozik-e kiadásukra? Ha igen, hálából lehető rövid leszek s az üdvözlő föliratnak inkább csak oly oldalát fogom tárgyalni, a melyet lapjaink nem is érintettek.

Bizonyára semmi sem volt természetesebb és illőbb, mint hogy a magyar katolikus egyház üdvözlje a pápát pappá szenteltetésének ötvenedik évfordulóján. XIII. Leót, mint az egyetemes egyház fejét és kitünő egyént, egyaránt méltán érte e megtiszteltetés. De éppen azért kerülni kellett volna mindent, a mi az ünnepély méltóságának és őszinteségének bármi részben árthat. Az intézők nem voltak erre elég ügyelettél, a mi tüstént kiderül, ha egy kissé figyelmesebben vizsgáljuk a mozgalom folyamatát s magát az üdvözlő fölíratot.

A fővárosban egy központi bizottság alakult, a mely az egész országban megindította úgy a pénz- mint az aláíró-gyűjtést. Mintegy másfél millió írta alá a még csak ezután készítendő fölíratot, több mint ötszáz íven, úgy hogy az aláírók neveit tíz nagy kötet foglalja magában. Ajándékul 240,000 líra gyűlt össze. Ezenkívül alakult még egy hölgybizottság is, mely 86,000 aláírot és 63,000 líra ajándékot adott össze. Mindez nem eshetik kifogás alá, kivéve egy pontot, s ez az, hogy az ívekhez nem volt mellékelve a fölírat s az aláírók tulajdonkép nem tudták, mit írnak alá. Mindenki azt hitte, hogy az üdvözlő fölírat nem foglalhat magában egyebet, mint a hódolat, ragaszkodás és öröm lelkes kifejezését. S íme az többet mond: óhajtja, követeli az egyházi állam, a pápa világi uralma visszaállítását, az olasz egység megsemmisítését, egy szóval egy oly kérdést is feszeget, a mely nem dogmai, hanem politikai, s a melyre nézve a katolikusok különbözökép gondolkozhatnak és gondolkoznak is egész Európában. A pápa függetlensége nincs elválhatatlan kapcsolatban világi uralmával; régebben is nem katonái, hanem saját állása s a katolikus nagyhatalmak biztosították függetlenségét s jövőben is ezek fogják azt megőrizni a Vatikán semleges területén. Az aláírók közül nem egy van ily véleményben, nem egy sajnálja, hogy neve egy oly fölírat alá került, a melyet nem olvasott s később elolvasva, nem helyeselt. Igaz ugyan, hogy a központi bizottság november 20-dikán közgyűlést hívott össze, ott a fölírat fölolvastatott, némelyek ott írták alá, de vajon meghívatott-e minden aláíró, vajon ha megjelennek is, befért volna-e másfél millió a terembe, vajon az előleges aláírást lehetett volna-e egykönnyen utólagos vita tárgyává tenni? Minden esetre ez eljárás nem volt szabatos s éppen nem emelte az ünnepély méltóságát és őszinteségét.

De nemcsak az eljárásról, hanem magáról a fölíratról is hasonlót kell megjegyeznünk. A primás fölíratában nem az aláíró ma-

gyar katolikusok nevében beszél, az egész magyar nemzet képviselőjekép lép föl, holott a magyar nemzet nemcsak katolikusokból áll, az alá nem író katolikusok száma is sokszorosán meghaladja az aláíró másfél milliót, de különben is az egyház politikai kérdésekben soha sem jogos képviselője híveinek. A magyar nemzet jogos képviselője az országgyűlés s ennek kifolyása a delegatio s ez épen az olasz egység, az olasz szövetség kérdésében egészen máskép nyilatkozott, mint a primás fölrata, pedig mind az országgyűlésen, mind a delegatióban a katolikusok vannak többségben. Senki sem hozza kétségbe a primás azon jogát, hogy bármely véleményét bármely alakban kifejezhesse s aláírókat gyűjtsön annak támogatására, de nincs joga bármely, különösen politikai és nemzetközi kérdésekben a magyar nemzet nevében beszélni; erre csak az országgyűlésnek s a kormánynak van joga.

Íme, tisztelt szerkesztő úr, megjegyzéseim. Ha helyesli, nyomassa ki, ha nem, dobja a papírkosárba.

Buda-Pest, deczember 10. 1887.

Teljes tisztelettel

N. P.

ADALÉKOK A KERESKEDELEM ÉS IPAR ÚJABB TÖRTÉNELMÉHEZ MAGYARORSZÁGON.

(Kiadatlan források alapján.)

Kiadatlan okiratok alapján megkísértjük a magyar kereskedelem és ipar történelmének vázlatát adni Mária Terézia korából, különös tekintettel az örökös tartományokhoz ¹⁾ való viszonyunkra.

Ohajtánók, hivatalos adatok nyomán, egyrészt a bécsi kereskedelmi hatóságoknak e tárgyra vonatkozó nézetét, másrészt a magyar királyi udvari kancellária és udvari kamarának álláspontját jelezni. Ebből ki fog tűnni, hogy hazai hatóságaink szakértelemmel és buzgalommal szálltak síkra a szabad kereskedelem kivívása érdekében.

A tárgy nehézsége menteni fogja, ha nem sikerült azt ohajtásunkhoz képest kellően kifejtenünk.

Korántsem akarjuk a magyar kereskedelem és ipar kimerítő történelmét megírni. Célunk csak az, hogy ahhoz némely adalékot szolgáltatassunk.

Az itt földolgozott és részint a magyar országos, részint különböző bécsi levéltárakból gyűjtött források használatának készséges megengedéseért, az említett intézetek igazgatóinak és tisztviselőinek legmelegebb köszönetünket nyilváníthatjuk.

* * *

Hazánknak a természettől nyert gazdagságát honfitársaink és idegenek, régi időktől fogva, egyaránt dicsőíték. Bámuk-

¹⁾ E kifejezések alatt, az akkori szójárás értelmében, az osztrák és cseh tartományokat értjük.

lattal emlékeztek meg mindannyian arról a bőségről, mely itt állatok, termények, bor és nemes érczek dolgában, uralkodik. «A jóságos anyatermészet» — így szól kissé kirívó modorban egy 1753-diki emlékirat — «annyi kincset rejtett el a magyar királyság földjének gyomrába, hogy a szántóföldet fölszelő ekevas néha egész darab színaranyokat vet föl, sőt még a szőlőtőkéken is aranyos fürtöket találunk». ¹⁾ De evvel a gazdagsággal sehogy sem állott arányban annak értékesítése a kereskedelem terén. Ismételten szemrehányást tettek a magyaroknak, hogy «inkább a hadakozásnak, mint az üzérkedésnek szeretnek élni». ²⁾ Az bizonyos, hogy a míg az országot a török ellen folytatott védekezés és belső pártküzdelmek állandó táborrá változtatták, addig a kereskedelem és ipar iránti előszeretet és gondoskodásról is alig lehetett szó. De hibás volna azt állítani, hogy azok iránt a magyar rendeknek újabb időkben sem lett volna érzékök. ³⁾ Mária Terézia uralkodása óta a legelénkebb igyekezetet láthatjuk a kereskedelem nagyobb kiterjesztésére és annak fölvirágoztatására. «Fölséged leghívebb magyar udvari kancelláriája» — így apostrophálja a magyar királyi udvari kancellária a királynőt — «ama reménnyel hízeleg magának, hogy Fölséged nagylelkű jótéteményeinek beláthatatlan mértékét avval is méltóztatni fog legkegyelmesebben tetézni, hogy a magyar kereskedelem boldogabbá és virágzóvá váljék». ⁴⁾ Egyúttal azonban mind sűrűbben hallatszanak a panaszok, hogy Magyarország, kereskedelem hiányában, tönkre fog menni és egész nyíltan vádolják a bécsi kormányt, hogy a német örökös tartományok gazdagítása érdekében szándékosan elnyomja Magyarország iparát. ⁵⁾

¹⁾ *Emlékirat* 1753 márczius 19-dikéről keltezve. Bir. pénzügyi levéltár.

²⁾ *Emlékirat* 1753 márczius 10. Bir. pénzügyi levéltár.

³⁾ A III. (VI.) Károly alatti törekvésekről lásd Horváth: *Kisebb történelmi munkáiban*, az ipar és kereskedelem története. (157. l.)

⁴⁾ A magyar királyi udvari kancellaria előterjesztése Bécs 1780 márczius 17. Birodalmi pénzügyi levéltár.

⁵⁾ Egyik, József császárhoz, s «a magyarországi harminczad-szervezetéről egész 1784 december 1-ig» szóló előterjesztés a következőleg hangzik: «Wenn man sowohl die in dem Tarif vom Jahre 1754 vorgeschriebenen Zollgebühren als auch die diesfällige nach der Zeit erlassene Normalien genau beurtheilt, so siehet man deutlich, dass

Ez a vád napjainkig is föntartotta magát. Szükségesnek látszik tehát annak alaposságát megvizsgálni. Tagadhatatlanul megvolt Bécsben a törekvés, hogy Magyarország kereskedelmi fejlődését a német örökös tartományok érdekében visszaszorítsák. De vajon a magyar szomszéd iránti gyűlölet- és féltékenységből történt-e ez, vagy pedig más sokkal fontosabb okokból? A bécsi államférfiak előttünk fekvő véleményei álláspontjukat nem oly gyűlöletes színben tüntetik föl. Támaszkodva a hivatalos kimutatásra, melynek értelmében Magyarországból, Erdélylyel és a Bánsággal egyetemben alig hét, míg a német örökös tartományokból huszonkét millió forint körüli összeg folyt be az állampénztárba, a «kereskedelmi udvari tanács» (Commerzien-Hofrath) 1768-ban nyilvánította, hogy: «ha a mennyiségnyi arányt akarnák szem előtt tartani, Magyarországra az egész birodalomban lehetséges iparnak nem több, mint körülbelül tized vagy egytizenketted része esnék». Hogy Magyarország ily csekély mértékben járult az állami kiadások fedezéséhez, azt a magyar nemesség és papság adómentességének tulajdonították s ebből a körülményből igazolták a Lajthán túli kereskedelem kedvezményben részesítésének jogosultságát, a magyarországinak rovására.²⁾ A magyar udvari kancellária kétségbe vonja annak az indoknak helyességét. Azt állítja, hogy a magyar nemesség, midőn birtokainak nyers terményeit Ausztriában adja el és az ezekből előállított czikkeket megint visszavásárolja, hozzájárul nemcsak a német örökös tartományok

man gegen Hungarn folgende zwey Endzwecke auszuführen sich vorgesetzt habe: a) den hung. Handel von den deutschen Erbländern abhängig zu machen; b) zu verhindern, dass in Hungarn keine Fabriken entstehen». Magyar országos levéltár. (Nádori titkos levéltár.)

¹⁾ A kereskedelmi tanács előterjesztése, Bécs, 1768 június 30. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ Ebből az okból nem akarták 1774-ben a Magyarország, Erdély és a Bánság között fönnálló vámokat megszüntetni: «da in den beyden erstern Ländern der Adel und der Clerus zu den allgemeinen Staatserfordernissen sehr wenig beyträgt und durch die Aufhebung dieser reciprocirlichen Zölle auch von jener Abgabs-Rubrik entlassen würde, wodurch er gleichwobl einigermahlen und zuweilen in das schuldige allgemeine Mitleiden gezogen worden und die unter einer andern Gestalt von demselben nicht leicht wiederum zu erhohlen». Mellékelve Kolowrath előterjesztéséhez 1774 június 16-dikáról. Bir. p. ü. levéltár.

közdáihoz, hanem egyúttal sok ezer német lakos eltartásához is. A kancellária nem láthatja be, hogy a magyar nemesség adómentessége mi módon szolgáltathat okot arra, hogy a hazai nemesség, az örökös tartományokkal szemben, megkárosíttassék.¹⁾ Még kevésbé tudja fölfogni, hogy miért fizessen a magyar polgár vagy paraszt, ki pedig nem élvezi a nemesi adómentességet, nagyobb vámokat, mint ausztriai rendtársa?²⁾ Bármint álljon azonban a dolog, bécsi kormánykörökben úgy vélekedtek, hogy a magyar nemesség és papság adómentessége kívánatossá teszi a kereskedelem előnyeinek biztosítását a német tartományok javára, mint a melyek majdnem minden terhet hordozni kénytelenek.³⁾ «Minthogy Magyarországon» — így nyilatkozik 1775-ben a kereskedelmi udvari tanács — «a nemesség nem fizet adót, ez a királyság a német örökös tartományokhoz képest igen kevésbé van megterhelve, a miért is más közterhek valamint a kereskedés és ipar megakasztása által kell igyekezni az egyensúlyt ezen a téren helyreállítani».⁴⁾ 1807-ben pedig gróf Kolowrath, a belügyminiszter így nyilatkozott: «A míg a magyarországi és a többi közös tartományok-

¹⁾ A m. kir. udv. kancellaria különvéleménye április 12-kéről. Bir. p. ü. levéltár. «Wann er (tudniillik a magyar nemesség) nun überdies auch noch durch eine mit 4% höher bestimmente Consum-Dreissigst bey allem dem, was er aus der Fremde unentbährlieh brauchet, mehr beytragen sollte als der Adel der teutschen Erbländer, so müsste nothwendiger Weiss die Billanz vorausgehen, welche ausweise, was der hungarische und teutsch-erbländische Adel in Proventen von seinen Gütern nach dem hung. und teutsch-erbl. Urbario und nach den beiderseitigen Preisen der Erzeugnissen beziehe, und ob die Onera des teutsch.-erbl. Adels im Vergleich mit seinen Proventen in jener Verhältniss sich befinden, dass die Vortheile der Freyheit des hung. Adels dieselbe mit so viel übersteige als die mit 4% höher angetragene hung. Consumino Belegung ausmachen würde.»

²⁾ A m. kir. udv. kancellaria különvéleménye, Bécs 1781 április 12-dikéről. Bir. p. ü. levéltár.

³⁾ E pontra nézve Tron, a velencei követ azt mondja 1751-ben: «Si sentono poi certe voci sparse universalmente che il regno di Ungheria poco o nulla contribuisse alli pesi del principato, e che tutto cade sull'Austria, sulla Boemia, sulla Moravia, et sugli altri stati ereditarii.» L. Arneth: *Maria Theresia* IV. köt. 524. l.

⁴⁾ A keresk. udv. tanács előterjesztése 1775 december 27-éről. Bir. p. ü. levélt. Nyíltan kimondatik itt, hogy ez az elv «ein althergebrachtes Principium».

beli földbirtokosok között oly nagy különbség létezik, addig lehetetlen a magyarokat, kereskedelmi és vámügyi tekintetben ugyanazokban a kedvezményekben részesíteni, mint a németeket.»¹⁾ Csakhogy nem mindig uralkodtak ilyen nézetek a bécsi kormány körében. Mindenekelőtt II. József volt az, ki mint minden tetteben, úgy itt is a gyors átalakítások vágyától vezéreltetvén magát, Magyarország részére, országai összes vámjainak eltörlésével, a legtávolabb menő kereskedelmi szabadságot akarta biztosítani — de természetesen csakis a kiváltságolt osztályok birtokainak megadóztatása fejében.²⁾ 1781-ben gróf Zinzendorf Károly, ki még 1773-ban mindennemű kedvezmények ellensége volt, lépett föl a Magyarország és Ausztria közötti vámszabadság érdekében.³⁾ Századunk elején ismételten liberalisabb alapelvek alkalmazása érdekében kardoskodott. Gondolkozásmódja megváltoztatásánál abból indult ki, hogy csakis a szabad kereskedelem fejlesztheti a culturát, a minek ismét közvetlen következménye lesz a magyarországi feudális jogok és kiváltságok megszüntetése.⁴⁾ Ha azonban Zinzendorf csak némi tartózkodással nyilvánított ilyféle nézeteket, gróf Chorinsky, államtanácsos, már minden hátsó gondolat nélkül, azok híveként lépett föl. Politikai okokból is azon volt, hogy Magyarország és az örökös tartományok között minden egyenlőtlenség szűnjék meg. A míg ez fennáll, addig a magyarok, «kik amugy is a legnehezebben békülnek ki a gondolattal, hogy egy nagyobb birodalom része, tartománya legyenek», sohasem fogják magokat a monarchia kiegészítő elemeiként érezni. Reméli továbbá azt is, hogy a szabad kereskedelem épen

¹⁾ Vélemény József főhg. nádor előterjesztéséhez, 1807 május 24-dikéről. Államtanács okiratai (bécsi áll. levéltár).

²⁾ Berzeviczy: *Ungarns Industrie und Commerz* 55. l.

³⁾ *Protocoll der Commission in hung. und siebenbürgischen Tarifeinrichtungs-Angelegenheiten*, 1781. Bir. p. ü. levéltár Zinzendorf, akkoriban Triest kormányzója, itt úgy nyilatkozik, hogy a vámok megszüntetése mindkét részre nézve nagy előnyökkel járna «nachdem die wechselseitige Handlung durch diese Zollfreyheit vergrößert, dadurch die Circulation des Geldes vermehrt, die Unterthanen bereichert, und aus diesem die Folge erwachsen würde, dass jenes, was den Gefällen durch Aufhebung dieser Zöllen entginge, durch andere Wege der Finanzen wieder zufließen müsste».

⁴⁾ A nádor előterjesztése 1807 május 24-dikéről.

azt az indokot fogja tarthatatlanná tenni, mely miatt leginkább kedveznek az örökös tartományoknak. Miként Zinzendorf, úgy ő is a szabad kereskedéstől várja a kulturának azt a magas fokát, mely a magyarországi kiváltságolt rendeket, adómentességökről való önkényes lemondásra fogja kényszeríteni.¹⁾ «Magyarország» — így végzi fejtegetéseit — «kénytelen lesz a többi Európa példáját követni s maga a nemesség is hálás lesz azért, hogy visszahelyeztetett azoknak az előnyöknek háborítatlan birtokába, melyekkel a természet alkotója oly bőkezűleg elárasztotta hazájának földjét; nem fogja érdekét királyától elválasztani, hanem inkább, gazdagabbá tétetvén a korlátok lerontása által, még szorosabban fog a trónhoz simúltni, még szívesebben fogja az adókötelezettséget a polgárral és a paraszttal megosztani és az egész királyság, meghagyatva alkotmánya birtokában, bár önmagában egy egész, mégis mint még nagyobb egésznek, az osztrák császári államnak része, megfelelőbb részt venne a magasabb állami cél megvalósításában, ha a német örökös tartományokban nem különös kedvezményekkel fölruházott, hanem magával egyenlő testvér államokat fog látni».²⁾ Szintily nyomatékosan lépett föl pár évvel később, nem kisebb személy, mint Rainer főherczeg, a magyar kereskedelem minél teljesebb kedvezményben részesítése érdekében. Ő, kinek nagy befolyást engedett Ferencz a birodalom belső ügyeire, az 1809-iki vereség után, a magyar kereskedelmi szellem emelésében látta a nagyon is aláhanyatlott erők fölélesztésének egyik forrását. «E pont» — így nyilatkozik ő, Ferenczhez intézett egyik íratában «nagy fontosságú. Most, mikor az osztrák birodalom egészen el van zárva a tengertől, a miért is annak kereskedelme érzékeny csapást szenvedett, köteles az állam-

¹⁾ Chorinsky azt mondja: «Ich bin weiter der festen Ueberzeugung, dass die Gewährung der ständischen Desiderien diese ungerechte Vertheilung der Steuerlast am frühesten heben und das Land Ungarn bald zu der Einträglichkeit der teutschen Erbländer emporheben würde, denn bald müsste es sich auf diesem Wege zu einer ansehnlichen Höhe in der Cultur hinanschwingen, mit welcher das gegenwärtige noch in der ganzen Rohheit des Mittelalters dastehende Feudalsystem nicht länger bestehen könnte». Csatlóva a nádor előterjesztéséhez 1807 május 24-dikéről. Államtanácsi akták.

²⁾ Csatlóva a nádor előterjesztéséhez 1807 május 24-dikéről. Államtanács aktái.

kormány tekintet nélkül egyik vagy másik tartomány előtérbe tolására, minden hatalmában levő eszközt alkalmazásba venni, hogy a kereskedelmet megint fölvirágoztassa». Erre nézve a legfontosabb eszköznek tekinti az összes akadályok elhárítását s a német örökös tartományok határain fölállított harminczadhivatalok eltörlését. «Az által, hogy az ország kereskedelme szabaddá lesz, és hogy a reá nézve oly fontos termények számára a körülményekhez képest a legjobb utat szabadon választhatja, teljes virágzásra fog jutni, és a tengerpart elvesztését kevésbbé fogja érezni». «De másrészt» — így folytatja a főherczeg — «ezeknek az akadályoknak eltávolítása azért is fontos, mert szintén eszközül szolgálhat arra, hogy a nemesség a közterhekhez való hozzájárulásra bírassék». Vélekedése szerint, a vámok eltörlését amaz ígéret fejében lehetne a legközelebbi országgyűlésen megengedni, hogy a nemesség, az állami bevételek kárpótlása gyanánt, évenként bizonyos összeget fizessen, melyet a rendeknek az egyes vármegyékre kellene kivetniök. «Meg vagyok győződve» — így hangzanak Rainer főherczeg szavai — hogy mindnyájan örömmel fogják ezt az egyességet elfogadni és annak fejében tekintélyes összeg fizetésére fognak ajánlkozni». ¹⁾

Látható, hogy a kiváltságolt rendek adómentessége képezi minden fontolgatás középpontját. Az egyik rész, a miatt, tudni sem akar a szabad kereskedésről Magyarországon, a másik viszont épen ezen az úton reméli a kiváltságok elenyésztetését. Ezek az utóbbiak kisebbségben voltak; a többség pedig megvalósíthatasaját nézeteit. Kétségtelen, hogy ezek az alapelvek hibásak voltak; de nem szabad szem elől tévesztetni, hogy azok keletkezésére hazai viszonyaink szolgáltatták a legelső alkalmat. A kiváltságolt rendek adómentessége olyan zátony volt, melyet nehezen lehetett körülhajózni, melynek megkerülése több szellemet, belátást és bátorságot tételezett föl, mint a mennyivel a «Commerzdirectorium» és a «Commerzien-Hofrath» körei rendelkeztek. A tévedések nyomása alatt szenvedett Magyarország és maradt elég hosszasan a szegénység és alacsony kultúra állapotában.

¹⁾ Rainer főherczeg véleménye 1809 október 31-dikéről a m. kir. udv. kanczellária 1809 október 24-diki előterjesztésére vonatkozólag. Államtanács aktái.

Ezeknek a téves alapelveknek virágzási kora Mária Terézia idejére esik, kinek uralkodása alatt először kísértik meg behatóbban, a monarchia erőit az állam szolgálatába vonni. Mária Terézia elődei Magyarországot a német örökös tartományok piacának tekintették, a mint nyíltan is kimondatott, hogy: «minden időben főcélznak tekintetett a magyar kereskedelmet az örökös tartományok érdekeitől függő helyzetbe juttatni.¹⁾ Csofálatos azonban, hogy oly rendszabályokhoz nyúltak, melyek az ellenkező eredményt hozták létre, s a magyar kereskedőket az osztrák vásárokról egyenesen elűzték. Hogy részint az idegen árukkal folytatott fényűzést föltartóztassák, részint pedig az örökös tartományok gyárait támogassák 1726-ban fölemelék a vámokat, 1728-ban megtiltották a külföldi gyapjúárak behozatalát. A különböző vámoknál fizetendő illetékek oly magasak voltak, hogy gyakran az árúcikk tulajdonképeni értékének felét is túlhaladták. «Hogyan lehetne tehát» — így olvasható egy ezekről az állapotokról szóló hivatalos leírásban — «valamelyik magyar kereskedőről föltenni, hogy az ily magasan, néha kétszeresen megvámolt portékát az örökös tartományokból fogja hazavinni?»²⁾ A belföldi gyárak pedig egyes posztónemeket vagy nem, vagy oly rossz minőségben állítottak elő, hogy azok teljesen használhatatlanok voltak. Ez okból 1732-ben panaszolkodtak a bécsiek, hogy a magyar kereskedők évenként több mint három millió forintot visznek ki Szászországba.³⁾ Mária Terézia alatt még hangosabbá vált a panasz, «hogy a baj immár tetőpontjára hágott és hosszasabb várakozás mellett gyógyíthatatlanná válhatik».⁴⁾ Mária Terézia, ki a kereskedelmet nagy figyelemben részesíté,⁵⁾ egy különös

¹⁾ «Vortrag die Einleitung des hungarischen Commercii betreffend», kelet nélkül. B. p. ü. levéltár.

²⁾ Az udv. keresk. bizottsághoz (Commerzhofcommission), kelet nélkül. B. p. ü. levéltár.

³⁾ Előadvány. Bécs, 1732, október 14. Az osztrák belügyminiszterium levéltára Bécsben. A kormány meg is ígéri gondoskodni: «dass die Hungarn und Siebenbürger wie vor Alters die hiesige auch andere Märkt in den Erbländen wiederum zu frequentiren Ursach haben werden».

⁴⁾ Az udvari kereskedelmi bizottsághoz. Kelet nélkül. Bir. p. ü. levéltár.

⁵⁾ Erre nézve l. Arneth: *Maria Theresia* 9. köt. 447. l.

«udvari bizottságot» (Hofcommission) állított föl, hogy a bajorokat kikutassa és azok elhárítására módokat hozzon javaslatba. Ekkor indítványozták a magyar kereskedőket Bécsből eltávolító rendeletek eltörlését s az 1725 előtti állapot helyreállítását. Szóval fölmerült az eszme, hogy a magas vámok és szigorú tilalmak eltöröltessenek. De, a mint Mária Terézia alatt minden tekintetben egészen új állapotok fejlődtek ki, úgy itt sem érték be a régi viszonyok pusztá visszahelyezésével. Az állam kimerült helyzete kívánatossá tévé, hogy Magyarország ereje is nagyobb mértékben fejlesztessek. Mária Teréziával Magyarország kereskedelmére és iparára nézve új korszak áll be. De bár a királynő a magyar kereskedelem emelése iránt a legjobb szándékkal volt eltelve,¹⁾ mégis ép az ellenkező hatást érte el. Mert az ő intézkedéseit is az a szempont irányzta, hogy első sorban az örökös tartományok java veendő tekintetbe, azoknak semmi szín alatt sem lévén szabad károsodniok. «Az állam java megkívánja» — így hangzanak a királynő szavai — «hogy ne akadályoztassék Magyarországon a kézművűvek keletkezése, de sőt inkább azokat gyámolítani kell, a minél azonban legfőképen arra kell ügyelni, hogy csak oly gyárak létesüljenek a nevezett királyságban, melyek nem lehetnek német örökös tartományaim kárára, a miért is azokat a gyárakat kell Magyarországba terelni, melyek készítményei, a német örökös tartományokban, a kellő olcsó áron vagy elő nem állíthatók, vagy pedig annyira keresettek, hogy az előállításukhoz szükséges munkások a német örökös tartományokban hiányoznak».²⁾ Mária Terézia meg is jelölte azokat a czikkeket, melyek készítését Magyarországon kívánatosnak tartá; ezek vitorlavászon, gyapotfonatok kartongyárakhoz, kötött gyapotharisnyák, főkötők, lótakarók és gyapotból készült köpenyegek, a milyeneket a horvátok és határőrvidékiek viselnek.³⁾ Néhány hónap múlva véleményt kért

¹⁾ A m. kir. udv. kancellária előterjesztése 1779 július 30-áról. B. p. ü. levéltár . . . «je bekannter es ist, dass es Ew. Majestät allerhöchste Intention wäre, den Handel in Ungarn in den blühendsten Stand zu setzen».

²⁾ Mária Terézia gróf Andlerhez, 1763 június 28-dikán. Bir. p. ü. levéltár.

³⁾ Mária Terézia gróf Andlerhez, 1763 június 28-dikán. Bir. p. ü. levéltár.

a királynő az iránt: «mi módon lehetne a magyar királyság részére némi hasznót és előnyt biztosítani». ¹⁾

E parancs következtében az illető bizottság tagjai előterjeszték véleményeiket. Mindnyájan megegyeznek abban, hogy a magyar ipart nem szabad a német örökös tartományok rovására előmozdítani. ²⁾ Máskülönben a nézetek igen eltérők egymástól. Némelyek a mellett vannak, hogy mindenekelőtt a népesség gyarapítására kell törekedni. «Ha a magyar királyság» — úgymond Doblhoff — «oly szerencsés lehetne, hogy marhatenyésztésének kára nélkül, a német örökös tartományok példájára, mind jobban és jobban benépesíttetnék, kétségtelen, hogy néhány rövid év alatt virágzó jólétre fog jutni.» ³⁾ Ehhez képest nemcsak földművesek telepítését hozta javaslatba a földbirtokokra, hanem mesteremberek és kézművesek («Artisten») behozatalát is a városokba, hogy ezek ipara fejlesszessék. Az ő versenytársak legkevésbé sem félelmesek, mert «az ilyféle telepítés nem lesz a német örökös tartományok kárára, mivel azok az iparcikkek, melyek a fényűzést szolgálják és némi ízlést tesznek föl, e városokban nem fognak előállíttatni, hanem ezentúl is az itteni (bécsi) székvárosból, vagy pedig idegen földről fognak beszereztetni». ⁴⁾ Egyebek közt a baromtenyésztés, ⁵⁾ szőlőművelés, szövészet, selyemtenyésztés, dohánytermelés, papírmalmok, a köznép viseletéhez szükséges gyapjúszővetek, lenvászon, kalapcsinálás, szóval olyan cikkek jelöltetnek meg, melyek az országban is készíthetők, és a melyekért különben igen sok

¹⁾ Mária Terézia Andler grófhöz. 1763 augusztus 3-án. Birod. p. ü. levéltár.

²⁾ Báró Reischach véleménye: «Es scheint mir ein unwiderprechlicher Grundsatz zu seyn, dass bey Erhebung der Industrie in dem Königreich Hungarn allezeit das Augenmerk dahin gerichtet werden solle, dass dadurch denen teutschen Erblanden sowohl in Erhaltung ihrer Landes-Productorum in dem gehörigen Werth als Anbringung ihrer Fabricatorum in sothanem Königreich kein Abbruch geschehe». Mellékelve Mária Terézia iratához 1763 augusztus 3-dikáról. B. p. ü. levéltár.

³⁾ Doblhoff véleménye. Mellékelve Mária Terézia iratához 1763 augusztus 3-dikáról. B. p. ü. levéltár.

⁴⁾ Reischach véleménye.

⁵⁾ Doblhoff véleménye: «Wer immer die Lage von Hungarn kennt, wird ohnschwer begreifen dass die Viehzucht sich noch merklich verbreiten liesse».

pénz vándorol külföldre. Doblhoff a kiviteli kereskedelem emelése mellett is nyilatkozik.¹⁾ De mind addig, míg Magyarország a jó kereskedelmi utak híjával van, mit sem lehet remélni. Doblhoff tehát Magyarország részére saját «Commerzial-Concessum» beállítását óhajtja.²⁾ A bizottság összes tagjai közül egyetlenegy — Mygindnek hívják őt — nyilatkozott ellenkező irányban. «Magyarországon» — úgymond — «nincs hiány a gazdagságban, csak annak üdvös föloszlása nincs meg a polgári és parasztszféra között. Mindaddig, míg ennek oka el nem enyészik, Magyarország mindig olyan testhez fog hasonlítani, melynek egyes részei föl vannak dagadva, mások ismét és pedig a főrészek, sorvadásban sínylenek». Nézete szerint ennek az országnak általános jólléte, nagyobb hatalma és kulturája nem a kereskedelemtől és ipartól várhatók; ezért «ő sem tud egyes kézműgyáraknak Magyarországon leendő fölállításáért jobban lelkesülni, mint maga a magyar nemzet».³⁾

Mária Terézia tetszését azoknak a tanácsosoknak javaslatai nyerek meg, kik eltérve Mygindtól, a kereskedelmet és ipart akarák Magyarországon fejleszteni. Sőt maga a királynő is megjelölt néhány cikket, melyeket szintén a bizottság figyelmébe ajánlott. De mert előre látta, hogy az 1764-ben egybehívandó rendek a kereskedelem emelését fogják sürgetni, megbízta Degelmann tanácsost, hogy arra a célra a bizottság javaslatai nyomán egy véleményt dolgozzon ki. Utasításul adá neki, hogy lépjen e végből a magyar udvari kancellárral érintkezésbe, mint a ki legjobban tudja, mimódon kellessék a dolgot megragadni, «hogy a magyar nemzetre «impressiót» lehessen gyakorolni».⁴⁾ Úgy de ez nem volt olyan könnyű; mert a magyarok nagy előnyökre számítottak, ha terményeiket az örökös tartományok piacaira viszik és a kereskedelem e nemét örömet látták volna támogatva. De épen e kívánságuktól kellett a rendeket eltéríteni és egyúttal arról is meggyőzni, hogy az országra nézve semmi haszonnal nem járna. Degelmann szerint Magyarország

¹⁾ Doblhoff véleménye.

²⁾ U. o.

³⁾ Mygind véleménye 1763 november 8-dikáról. Mellékelve Mária Terézia 1763 augusztus 3-diki iratához. Bir. p. ü. levéltár.

⁴⁾ Mária Terézia gróf Andlerhez, 1764 június 27-dikén. Bir. p. ü. levéltár.

javát egészen más nemű vállalatokban kell keresni. Szerinte a Magyarországra nézve előnyös kereskedelem valódi alapelvei («wahren Principia») saját fogyasztásának növelésében, a kivitelben és az ipar emelésében állottak.¹⁾ Ámde mindezek a tanácskozások nem jártak a kívánt sikerrel. Az irányadó hatóság, tekintettel az egész birodalom érdekeire, a kézműgyárak fejlesztését még igen korainak nyilvánította. «Elismerem ugyan» — így határozott erre a királynő — «jelenleg annak a szükségességét, hogy mindazok a kézműgyárak föltartóztatásának Magyarországon, melyek a német örökös tartománybeliekre nézve károsak lehetnének. De ép úgy meg vagyok győződve annak a mellőzhetetlen szükségéről is, hogy a magyar népnek is keresetforrást kell nyitni olyan iparágakkal, melyek a német örökös tartományokra nézve nem károsak.»²⁾ E határozat nem volt kedvező a magyar iparra nézve. De ép oly kevéssé volt egy másik rendelet is alkalmas a magyar kereskedelem emelésére. «A magyar terményeknek vagy árúknak» — így határozott a királynő 1765 márczius huszonkettedikén — «nem kell könnyítéseket engedélyezni, hanem mindent úgy kell hagyni, mint az az országgyűlés előtt volt.»³⁾ Ez az intézkedés csak úgy érthető meg igazán, ha szemügyre vesszük a Magyarországon fönnállott harminczad-szervezetet.⁴⁾

A harminczad-illeték czímen eleinte minden Magyarországra bevitt, vagy onnan kivitt árú értékének harminczad részét szedték be. A XVII. század kezdetével ez az illeték egy fél harminczaddal fölemeltetett, miáltal az ötszázalékos vám-tétel állott elő. Ez az intézkedés 1754-ig állott fönn.

A magyar harminczad-illetéket 1754-ben rendezék be először kereskedelmi («commerzialisch») vezérelvek szerint. A Magyarországból kivitt áruk (essito) vámját ugyanis két százalékkal, az országon átvonulókét (transito) egy százalékkal megkönnyítették. — Ellenben az idegen árucikkeket, melyek

¹⁾ Degelmann véleménye. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ Mária Terézia resolutioja 1765 június 1-jéről. B. p. ü. levéltár.

³⁾ Mária Terézia resolutioja 1765 márczius 22-dikéről.

⁴⁾ Erre nézve l. még Berzeviczy: *Ungarns Industrie und Commerz* (német kiadás) 1802 hat fejezet: *Dreissigst-System*. — Fechner: *Die Handelspolitischen Beziehungen Preussens zu Oesterreich*. VI. fejezet: *Die Begründung des Oesterr. Prohibitivsystems*.

magában Magyarországon fogyasztattak, magasabb fogyasztási vámmal terhelték és pedig a külföldi eredetű árúkat húsz százalékkal, az örökös tartományokból behozottakat pedig öt százalékkal. De ennél nem állapodtak meg. Már rövid idő múlva — 1755 január negyedikén — fölemelé a «kereskedelmi udvari tanács» a külföldi gyártmányok vámját harmincz százalékra, míg némely örökös tartományokbeli árúk után csak három százalék volt fizetendő. Ha tehát a Lajthán túli kereskedő, a Magyarországgal folytatott kereskedésben, már az első szabályzat alapján, tizenöt százalék kedvezményben részesült, a külföldi kereskedővel szemben a kedvezmény, a vámnak 30 százalékra történt emelésekor, 25—27 százalékra emelkedett.¹⁾ Ezeknek az intézkedéseknek a legtermészetesebb következménye az volt, hogy a magyar kereskedő többé nem vásárolhatott idegen piacokon. Az 1754-iki tarifa és még inkább ennek apránként életbelépett pótlékai, nemcsak a külföldön eszközlendő bevásárlásokat nehezíték meg, megakadályozák azok a magyar kézműgyárak önálló kifejlődését és azoknak a külfölddel folytatandó kereskedését is. A vámszabályzat megállapításakor ugyanis nem tettek különbséget fényűzési cikkek és nélkülözhetetlenül szükséges árúk között. Mind a két nemű árút harmincz százalékos illetékekkel terhelték. Ez intézkedésnek célját egész nyíltan bevallják. «Harmincz százalék» — úgymond Degelmanu — «valamely «primum materiale»-ra, vagy pedig gyári szerszámokra nagyon különösnek tűnnék föl, ha nem ismernők az elfogadott alapelvet, hogy tudniillik a magyar királyságban nem szabad a gyárak keletkezését megengedni».²⁾

Ha tehát a magyar kereskedő például festékárúkat vásárolt valamelyik német piacon, úgy azokat, a már említett vámon kívül, a német kiviteli — s a magyar öt százalékos fogyasztási illeték is terhelé. Rövid idő alatt csakugyan ki is tűnt, hogy az a kevés számú iparcikk, melynek előállításával még néhány magyar mesterember foglalkozott, nem volt képes a már említett illetékek miatt, az örökös tartományok ilyenmű készítményeivel versenyezni. De evvel az áruba bocsátás akadályai még nem voltak kimerítve. A legvilágosabban tüntethet-

¹⁾ A m. kir. udv. kancz. emlékiratai stb. 1779. B. p. ü. levéltár.

²⁾ «Maut-Verfügungen in den deutschen Erblanden gegen Hungarn». 1775 december 27. Bir. p. ü. levéltár.

jük ezt föl egy gyakorlati példa útján. Képzeljük csak, hogy valamely magyar kereskedő ezer forint árú posztót visz a bécsi vásárra; ugyan ilyen mennyiségű és minőségű árút visz az osztrák Pozsonyba. Milyen vámokat kell az egyiknek és a másiknak fizetnie? A magyar két százalék kiviteli (essito), tíz százalék fogyasztási illetéket, tehát összesen százhusz forintot köteles fizetni; az osztrák ellenben öt tizenketted százalékot kiviteli és három százalék fogyasztási vámot, tehát mindössze 34 forint 10 krajczárt fizet. Ehhez képest a magyar kereskedő ezer forint értékű ugyanolyan nemű áruval, folytatott kereskedés után nyolczvanöt forint ötven krajczárral nagyobb közterhet hordoz, mint osztrák társa. Ily körülmények között versenyről szó sem lehetett, és tényleg az örökös tartományok elárúsítói rövid idő alatt előzönlék a magyarországi vásárokat, míg a magyar gyárosok közül senki sem kereshette föl a bécsi vásárt.

Az említett akadályok daczára azonban, a közvetlen kereskedés egyideig mégis föntartá magát, mert az első kézből eszközölt bevásárlás még mindig több haszonnal járt, mint a milyen kárt okoztak a magas vámtételek. Mihelyt ezt észrevették, olyan intézkedéseket léptettek életbe, melyek Magyarország közvetlen kereskedését a külfölddel, halálosan megsebzék. A főbb árucikkek, mint a kávé, kakaó, chocolate, posztók stb.-re nézve, a német örökös tartományok legnagyobb vásárain, mint a bécsin, prágain, brünnin, gráczin és laibachin; úgynevezett vámviisszatérítéseket (Rückzölle) hoztak be. Ha ugyanis a megnevezett cikkek fogyasztási illetékeit az említett városokban kifizették, azok, kik a folsorolt árúkat Magyarországra küldék, a vámok egy részét visszakapták. Ennek következtében a magyar kénytelen volt bevásárlásait az örökös tartományok piaczaiban eszközölni. Nem láthatta el többé raktárát közvetlenül Lipcsében, mert ebben az esetben kénytelen lett volna, a megtérülés minden reménye nélkül, az egész harmincz százalékos illetéket kifizetni. Nemsokára már be sem érték evvel az intézkedéssel, hanem egész nyíltan elrendelték, hogy a külföldi árúk csak Bécsben, Prágában, Brünnben, Tropauban és Laibachban szerezhetők be.

Mindezek alapján el kell ismernünk, hogy az 1754-diki harminczad-szervezet nem volt üdvös hatással Magyarországra nézve. Ha ennek az volt a célja, hogy a német örökös tarto-

mányok iparát a külföldivel szemben kedvezményben részesítse, s hogy továbbá Magyarország kereskedését a külfölddel előmozdítsa, e czélok közül csak az előbbi éretett el. Az eredeti jó szándék aztán különböző változtatások útján, teljesen megváltoztatták. «Csak az 1754-től kezdve életbeléptetett változtatásokat kell futólag áttekinteni» — így nyilatkozik az udvari kancellária — «és rögtön meggyőződhetni, hogy a kereskedelmi kormányzat csupán a német örökös tartományok gyárainak fölvirágoztatására és üzletembereik meggazdagítására volt tekintettel. A másik végezlél azonban, tudniillik a magyar kereskedelem fejlesztése és a magyar ipar buzdítása el nem éretett, sőt éppen azok meg vannak károsítva, valóban nemcsak a magyar korona országainak, hanem az egész birodalomnak kárára.»¹⁾

Ebben az állapotban volt Magyarország kereskedelme, midőn 1775-ben a német örökös tartományok részére, egész egyoldalúan, új vámszabályt bocsátottak ki. A sokféle egymásután közvettett rendelkezések annyira átalakíták az 1754-diki magyar vámtarifát, hogy ez többé fölismerhető sem volt. Egyik intézkedés a másikat érte, úgy hogy 1775-ben egyetlen olyan hivatalnok sem volt Magyarországon, ki az 1754 óta kibocsátott vámrendeletek ismeretével dicsekedhetett volna.²⁾ Magyarországra nézve tehát szintén szükséges lett volna a vámok szabályozása. Ámde hiába sürgette azt a magy. udv. kamara.³⁾

A német örökös tartományok számára életbeléptetett új harminczad-rendszerrel az eddigi «kereskedelmi udvari tanács» működése is megszűnt. Helyében a «miniszteri bank-küldöttség» («Ministerial-Banko-Deputation») vevé át az örökös tartományok kereskedelmi ügyeinek vezetését.⁴⁾ Nemsokára kitűnt, hogy ez a változtatás semmi jót sem jelentett Magyarországra nézve, «sőt az a magyar kereskedelem helyzetét még inkább megnehezíté».⁵⁾ Igaz, hogy az új vámrendszabály a vámviszsa-

¹⁾ Az udv. kancz. emlékiratai 1779. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ A magyar udv. kamara előterjesztése, Pozsony 1775 szeptemb. 27. Bir. p. ü. levéltár.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ A magy. udv. kancellária emlékiratai 1779. Bir. p. ü. levélt. Arneth szerint 9. k. 466. l. József volt az, ki az 1762 óta működő «keresk. udv. tanács» megszüntetését javaslatba hozta.

⁵⁾ U. o.

térítéseket, mint a melyek a jövedékek megrövidítésével jártak s csak néhány nagy vállalkozó gazdagítására szolgáltak, eltörlé.¹⁾ Ez által a helyzet javulni látszott: a magyar kereskedőt egyenlővé tévők szomszédjával, s ez által megszabadíták a kényszerűségtől, hogy «az örökös tartományok kereskedőjének rabslolgája legyen».²⁾

Úgyde ez csak számítás volt. Az eddigi függőség föntartásáról más módon gondoskodtak. A vámmegterítési helyeket («Rückzollsplätze») határvámoló helyekké (Legstädte) változtaták át. A német örökös tartományok kereskedői, az átvitelre (transito) szánt összes idegen árukat, fogyasztási cikkekneként jelölhették meg s azután «per essito» Magyarországra küldhették. Így abban az előnyben részesültek, hogy az idegen árucikkeket, melyek után a magyar harmincz százalék vámot fizetett, húsz százalék ráfizetéssel szerezhették meg. A kiviteli vám, melyet a Magyarországra szállított árúk után fizettek, mindössze huszonöt krajczár volt pro cento. Ez a berendezés a Magyarország és külföld közötti közvetlen kereskedést teljesen lehetetlenné tette, a mint ez a következő példából is ki fog tűnni.³⁾ Az 1775-diki vámtarifa a czukor vámját, mázsája után, húsz forintra szállítá le. De ha azt a magyar kereskedő közvetlenül akará beszerezni, kénytelen volt, a Magyarországra nézve meghagyott magasabb illetékek miatt, huszonöt forint harminczhat krajczárt fizetni. Így volt ez a kávé tekintetében is⁴⁾. Ezek a rendszabályok azonban még más tekintetben is éreztették káros hatásukat. Mert lehetetlenné tették, hogy az úgynevezett «Károly-úton» élénkebb árúforgalom fejlődhes-

¹⁾ Báró Mannagetta György, keresk. tanácsos, úgy nyilatkozik, hogy az igazság megköveteli «dass der Hungar von dieser Privat-Contribution endlich einmal entlediget und das Transito-Commercium durch die deutschen Erblände mit einer durchaus gleichen Belegung der Willkühr und Speculation freigestellt wird, ohne ein ganzes Land und noch dazu zu Schaden des allerh. Aerarii an wenige hiesige nothgedrungene Monopolisten zu binden, welche nur in der billigen Maass an ihrem bis anhero gezogenen Gewinn verkürzt werden können als selber einem andern k. k. Unterthan, seine Mühe und Gefahr zu Theil werden». Managetta «opiniója» Bécs, 1775 decz. 28. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ Grundzüge. Országos levéltár.

³⁾ Az udv. kancellária emlékiratai. 1779.

⁴⁾ Grundsätze etc.

sék ki Fiume felé. Ez a kikötő, mely azelőtt az osztrák hatóságok igazgatása alatt állott, 1776-ban megint egyesítették Magyarországgal. Ügyeit egy kormányzó vezette. A változás József fölszólalására következett be.¹⁾

De a míg egyfelől az idegen árúk egyenes beszerzését minden áron megakadályozák, addig másfelől Fiumében sem lehetett első kézből czukrot és kávé bevásárolni. Károlyvárosból ugyan szállítottak árúkat Fiuméba, de innen vissza nem, mi által a fuvarbér természetesen megkétszereződött, s a magyar kiviteli kereskedés megszűnt. A fiumei kormányzó egyik jelentése egyenesen a fölemelt magyar harminczad-illetéket tünteti föl ama jelenség oka gyanánt.²⁾ Ez a körülmény arra ösztönözte a kereskedőket, hogy hagyják abban portékáiknak Fiuméből Károlyvárosba való küldését. Sokkal jobban jártak, ha a trieszti kerülő utat választották. Itt kifizetvén a fogyasztási illetéket, árúikat Laibachba, Grácza, vagy Bécsbe szállították. E városokban ismét megszerzik a kivitelhez szükséges «essito-pollet»-eket s czikkeiket Magyarországra küldék. Természetes, hogy e viszonyok hatása alatt úgy Fiumének, mint Károlyvárosnak szenvednie kellett. A fiumeiek azt mondák, hogy sokkal nagyobb mennyiségű portékát és terményeket hozathatnának Károlyvárosból, ha a magas vám saját czikkeik visszaküldését nem akadályozná. Így aztán minden irányban kitűnt, hogy a Magyarország és az örökös tartományok között a vámilletékek tekintetében főnforgó nagy különbség Magyarország kereskedelmét alányomja és Fiume fejlődését is hátráltatja.³⁾ Jogosan állították tehát, hogy az üzérkedést minden téren korlátozzák, az ipart, nemhogy buzdítanák, hanem minden lehetséges eszközzel, még közvetett úton is elnyomják.⁴⁾

Lehet-e tehát csodálkoznunk, ha a magyar udvari kanczellária ismételve sürgeté az ipart és kereskedelmet szorongató intézkedések visszavonását? Nyíltan kijelenti, hogy a kereskedelem ellen irányuló mindennemű rendszabályok «azt a nem

¹⁾ Arneth: *Maria Theresia*. 9. köt. 129. l. 1776 október 21-én vevé át Majláth, mint első kormányzó, Fiumét Magyarország részére.

²⁾ A m. udv. kanczellária előterjesztése. Bécs, 1779 július 30.

³⁾ A m. udv. kanczellária előterjesztése. Bécs, 1779 július 30-án. Bir. p. ü levéltár.

⁴⁾ *Grundsätze etc.* Magyar országos levéltár.

alaptalan hiedelmet keltik, hogy mindent elkövetnek annak szándékos elnyomása és tönkre tétele végett». ¹⁾ Kizárólag ezekben az intézkedésekben keresi a magyar kancellária a magyarok alacsony kulturájának és csekély munkakedvének okát. Nem igaz, hogy a magyarok dologkerülők. ²⁾ Hogyan foglalkozzanak az emberek a földműveléssel, az iparral, a kereskedelemmel, ha tevékenységek jutalmának kilátása el van véve? Csodálkozhatnak-e valaki azon, ha az eredménytelen fáradozás a «restség és tétlenség állapotát» idezi elő? De a siker kilátásának leghalványabb reménysugara mindjárt befolyt a szorgalom ösztönzésére. ³⁾ «Széles e világon ismeretes» — úgy mond az udvari kancellária — «hogy Magyarország az egész birodalom legtermékenyebb országa, hogy égalja a legenyhébb, lakossága pedig élénk szellemű; mi kell tehát egyéb az ország legnagyobb fölvirágoztatására, minthogy a kereskedelemre alkalom nyújtassék, az ipar buzdíttassék?» ⁴⁾ Annak bizonyítékául, mily gyors sikerrel járnának az ilyféle törekvések, arra lehetett hivatkozni, hogy Magyarország kulturája, daczára minden akadálnak, az utolsó negyven év alatt előre haladt, az ország termelése megjavult, a birtokok értéke fokozódott s maga a népesség is szaporodott, ⁵⁾ Magyarország lakossága csak 1723

¹⁾ A m. udv. kancellária előterj. 1780 márczius 17. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-dikén «Man will zwar fast durch die ganze Welt jene Meinung verbreitet wissen, dass die hungarische Nation weniger arbeitsam sey und auf ihre Wirthschafts-Gegenstände jenen vorzüglichen Fleiss, mit welchen andere auf ihre Vortheile mehr aufmerksame Völker die ihrigen betreiben, nicht verwende».

³⁾ U. o. «Kaum erblickte man zur ein- und andern Zeit günstigere Aussichten für den Verschleiss der Erd- und Naturerzeugnissen, als sogleich auf dem Felde der Fleiss verdoplet wurde.» A velencei követ is megjegyzi, hogy a magyarok hanyagok, mert termelésöket nem képesek értékesíteni. Arneth 4. köt. 78. l.

⁴⁾ A m. udv. kancellária emlékiratai 1779. Bir. p. ü. levéltár. L. erre nézve gr. Szapáry János ily című iratát is: *Der unthätige Reichthum Hungarns wie zu gebrauchen*. Nürnberg, 1784.

⁵⁾ Előterjesztés 1785 január 15-dikéről. A szerző nincs megnevezve. Náadori titk. levélt. Magy. országos levéltár «Dass aber ohngeachtet aller vorhergehender Betrachtungen, die Cultur und Industrie auch in Hungarn, für so gering man sie auch achtet, seit ohngefähr 40 Jahren ausserordentlich zugenommen hat, zeigt die Vermehrung

óta két millióval növekedett;¹⁾ és 1761 óta a cameralis jövedelmek az az előtti időkhöz képest, két millió forintnyi emelkedést mutattak — a mi pedig a javak nagyobbodó értékét bizonyítja.²⁾ Mily bő segélyforrást nyújthatott volna Magyarország, ha fejlődését meg nem akasztják, hanem gyámolítják! Az ország pénzt akar külföldről hozni; ezt nemcsak a saját, hanem az egész birodalom érdeke is megkívánja.³⁾ E miatt nem képes a magyar udvari kanczellária belátni, hogy minő hasznuk van a német örökös tartományoknak abból, ha Magyarország tovább is megmarad «jelenlegi tespedésében». Sőt inkább meg volt győződve, hogy a birodalom és annak egyes részei sokkal boldogabbak volnának, «ha Magyarország épen olyan gazdag, sőt még gazdagabb lenne, mint amazok» (az örökös tartományok).⁴⁾ Az udvari kanczellária jogosan utalhatott arra, hogy a német tartományok érdekében kifejtett eddigi fáradozások nem jártak a kívánt eredménnyel. Még a legnagyobb gondban részesített osztrák posztógyártás sem felelt meg, sem minőség, sem mennyiség tekintetében, a támasztható követelményeknek. A hadi kormányzat kénytelen volt 1779-ben azt az ajánlatot tenni, hogy két millió forint árú posztó külföldön rendeltessék meg.⁵⁾

Ha a magyar hatóságok a szomszéd államok e föltűnő kedvezményekben részesítése ellen hadat üzennek, föl kell vetnünk a kérdést, hogy miben állottak tulajdonképen az ő követelései? A magyar udvari kanczellária, melyet az ország kívánságainak tolmácsaként tekinthetünk, elejétől kezdve kijelentette, hogy nem kívánja Magyarországnak előnyben részesítését a szomszé-

und Verbesserung der Landesprodukten, der unglaublich gestiegene Wert der Güter selbst».

¹⁾ U. o. «Läge die Schuld an der Constitution des Landes, so hätte selbes auch durch die kurze Zeitfrist, als es Ruhe hat und jeder sein gesichertes Eigenthum freudig anerkennt, nicht so augenscheinlich an Bevölkerung, an Cultur und manchen Zweigen der Industrie, für welche der Ausweg nicht unmöglich gemacht wurde, zugenommen. In manchen Gegenden steigt die Bevölkerung so hoch, dass sie die Erde nicht nähren kann, sondern viele gezwungen sind, ihr Brod sich anderwärts zu verdienen.»

²⁾ U. o.

³⁾ A m. udv. kancz. emlékiratai. 1779.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Ugyanaz 1778-ról.

dos örökös tartományok rovására. Ehelyett azonban követelte a «káros kereskedelmi kényszer» mellőzését és azt, «hogy minden ország megmaradhasson azoknak az előnyöknek, kényelmeknek, anyagi és szellemi erőknél élvezetében, melyekhez a legfőbb Úr bölcsesége és a jótékony anyatermészet juttatá, hogy magát föntarthassa, terményeit jobban fölhasználhassa s készítményeit értékesíthesse.»¹⁾ A kanczellária Magyarország és Ausztria egyenjogúságát²⁾ és ennek megfelelőleg az örökös tartományokban 1775-ben életbeléptetett tarifa tételeinek hazánkban leendő alkalmazását is kívánta.³⁾ Ezenkívül a «Károly-út» jókarban tartását sürgette, mely a tengerpartról egyenesen Magyarországra megy, a nélkül, hogy a német tartományokat érintené.⁴⁾ A kanczellária, kívánságainak megvalósulásával, a legfényesebb reményeket kötö össze. Mindenekelőtt a legnagyobb bizalommal látja a nemzetet a vezérlő pénzügyi és kereskedelmi hatóságok iránt eltelve; hiszi, hogy a szomszédos országok kereskedőit a legjobb egyetértés fogja áthatni, a mi hitelt be és kifelé egyaránt emelni fogja. A gyárak virágozni fognak; a városok gazdagabbak lesznek. A növekvő kereskedelem a hajózást úgy a belföldi folyamokon, mint a tengeren emelni fogja, a tengeri forgalom fejlődése pedig a tengeri hatalom öregbítését fogja eredményezni. Ezeket a szerencsés hatásokat azonban nemcsak Magyarország, Erdély és a bánság fogják érezni. A katonai határőrvidék sem maradhat azoktól érintetlenül.⁵⁾

Valóban, ragyogó a kép, melyet a magyar udvari kanczellária magának a jövőről alkot. Ha jövendőlései csak rész-

¹⁾ A m. udv. kanczellária emlékiratai. 1775.

²⁾ Ugyanott. «... dass die hung. und deutschen Erbländer die fremden Staaten gleich, gegen einander aber reciproque behandelt werden sollen».

³⁾ A kanczellária emlékiratai 1775-ből. A kanczellária ehhez képest elveté azokat az alapelveket, melyek szerint az udv. kamara és a miniszteri bankküldöttség» 1776-ban a magyar vámrendszert szabályozni óhajtott. Azt mondja, hogy ez által ép azt az országot kárhoztatná tétlenségre, «welches in der Monarchie das grösste und vielleicht das einzige ist, aus welchen dieselbe annoch neue und grosse kräften erwarten kann».

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ A m. kanczellária emlékiratai. Bir. p. ü. levélt.

ben is teljesültek volna, a kormány büszke lehet vala dicsőségére. De minden a réginél maradt. Folyvást hangoztatták, hogy Magyarország jelentékeny összegeket húz az örökös tartományokból és ezért fönn kell tartani az eddigi vámpolitikát, mely egyedül képes a helyes arányt helyreállítani s a pénz visszaszármazását előidézni. Szünet nélkül védekeztek minden változtatás ellenében, mert attól tartottak, hogy a vámok megszüntetésével, az örökös tartományok elárasztatnak a magyar iparcikkekkel. De attól is féltek, hogy a gátló korlátok teljes elejtésével, az örökös tartományok gyárosai Magyarországra fognak huzódni, hogy minden teher alól föloldva, nagyobb haszonnal dolgozhassanak.¹⁾ S mert féltek, hogy a pénzcirculatio, valamint a Magyarország és Ausztria közötti viszony teljesen

lforagattathatnék, a nyomasztó rendszabályok továbbra is fönmaradtak s megsemmisíték a jobb jövő reményét. E helyett a létező rendszer a kereskedelem és ipar minden terén a legnagyobb sivárságot idézé elő.

Majdnem hihetetlennek tűnik föl, hogy még a borkereskedés elé is, mely pedig Magyarországon a vagyonosodás kiapadhatatlan forrását képezi, a legnagyobb akadályokat gördíték. És mégis 1780-ban félni lehetett, «hogy rövid idő múlva a magyar bort csak termelője fogja fogyasztani». ²⁾ Mindent elmulasztottak ugyanis, mi a borkereskedés forgalmának javára szolgálhatott volna. A magyar borok ugyan korán magokra vonák a külföld figyelmét;³⁾ sőt dr. Hoffmann Frigyes porosz udvari orvos, az egészségre legjobb hatású itálnak nevezte

¹⁾ Aktadarab a vámmegszüntetés kérdésére vonatkozólag. 1781 Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-dikén Bir. p. ü. levéltár.

³⁾ Gróf Bentinck levele Paillaret Domokos borkereskedőhöz, Haagába. Bécs, 1750 február 4-dikén. Bir. p. ü. levélt. «Il m'est venu ici une idée, d'établir en Hollande le débit des vins de Hongrie. Il y en a quantité de sortes dont on n'a point d'idée ni de connaissance chez nous qui sont d'une qualité excellente et très-bien faisants, que les plus fins connaisseurs boiroient pour d'excellent Volnay, Beaune Hermitage etc. etc. que je ne ferais pas scrupule de vendre pour tels si j'étais marchand de vin parce que ceux que je tromperois dans le nom y trouveraient leur compte pour leur bourse et pour leur santé».

volna azokat.¹⁾ Különösen keresett volt a tokaji, «mert manap minden szomszédos országbeli hatalmas úr, de főképen a lengyel mágnások szeretik asztalaikat dúsan ellátni tokaji borral».²⁾ Alig keblezték be azonban Galicziát Ausztriába, a magyar borokra már is nagy vámokat róttak. A lengyelek nem akarták ezeket fizetni és a magyar mellőzésével francia borokhoz szoktak. Az előkelőbb lengyelek tokaji bor helyett champagne-it és burgundit ittak. A magas vámok nem kisebb mértékben neheztek a gyöngébb minőségű borok forgalmára is. A kereskedő egy két és fél vedres hordó bort közönségesen tíz forintért vásárolhatott. De a míg ez Lengyelországba juthatott, csak harminczad-illetékek czímén húsz forint költséget okozott. A magas illetékeken kívül a vámkezelés is nagyon megnehezíté a kereskedést. A harminczad-hivatal föladata volt a bor minőségét meghatározni. Minthogy ugyanis a kereskedő bevállása nem volt elegendő, kötelesek voltak a hivatalnokok a szállítmányokat megvizsgálni. E miatt a feleket, embereikkel s lovaikkal együtt gyakran napokig föltartóztaták, a mi ismét csak szaporította a költségeket. E mellett nem csekély kárral járt a hordók gyakori fölbontogatása, a mennyiben e miatt a borok, a hosszas út folyamában, elpárologtak, vagy megromlottak.³⁾ Különösen szomorúak voltak ezek az állapotok Felső-Magyarországra nézve, melynek Lengyelország volt egyetlen piacza. Szaniszló király már a maga részéről is fölemelte a magyar borok vámját, hogy ez által a francia borok behozatalát elősegítse. Ha e törekvés sikerül, Felső-Magyarország örökös szegénységre vala ítélve, mert ennek az országrésznek legfőbb keresetforrása a bortermelés volt.⁴⁾ Az ily módon keletkező veszteséget évenként egy millió forintba becsülték, «oly kár, mely a magyar királyság és az egész birodalom részére, még a legnagyobb erőfeszítéssel sem pótolható».⁵⁾ Szilázia 1751-ig Sopron vidékéről és a szomszédos környékekről 25,000

¹⁾ Haselinger Vilmos levele. Bécs, 1749 május 8-dikán. Birod. p. ü. levéltár.

²⁾ *Emlékírat* 1753 márczius 10-dikéről. Bir. p. ü. levéltár.

³⁾ A m. udv. kamara előterjesztése. Pozsony, 1775 aug. 4-dikén. Bir. p. ü. levéltár.

⁴⁾ A m. udv. kamara jelentése. Pozsony, 1773 november. 30-án. Bir. p. ü. levélt.

⁵⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-éről.

veder bort vásárolt évenként. Az Ausztria és Poroszország közötti vámháború megsemmisíté ezt a kereskedést.¹⁾ 1780-ban már csak néhány száz veder bor ment ki oda. Épen ily nagy kárt szenvedett a pozsonymegyei borkivitel is. A legnyomasztóbb rendszabály azonban a következő volt. Korábbi időkben a magyar bort vízen, Hainburgon át, semmi áron sem volt szabad szállítani. 1775-ben különös kedvezményképen állapították meg, hogy a magyar borokat egész Wolfsthalig hajón, azon túl szárazföldi úton lehessen vinni, de csak azon föltétel alatt, hogy a magyar kereskedő saját rakományával egyenlő mennyiségű osztrák bort is vigyen magával. Ha tehát valamely vállalkozó ezer veder magyar bort akart külföldre szállítani, köteles volt ugyanannyi osztrák bort is kiküldeni. Ez által a magyar borkivitel előbbi korlátai közé szorították. Mert az idegen, kinek az osztrák bor nem kellett, magyart pedig a főnforgó nehézségek miatt nem vásárolhatott, más államokhoz fordult, melyek a kivitel megkönnyíték, nem hogy akadályozták volna.²⁾ Könnyen érthető, ha ily viszonyok között az udvari kanczellária, a magyar közvélemény szószólójaként lépett föl s gyors segílyt sürgetett. «Minthogy» — így hangzik a kanczellária egyik előterjesztése — «a bor Magyarország egyik legelőkelőbb és legfontosabb czikke, semmikép sem vonható kétségbe, hogy ha minden főnforgó s végre is csak ősi előítéletből származó akadály és nehézség elháríttatik, az eddig húzott haszon, a német örökös tartományok legkisebb károsodása nélkül, könnyen megkétszereződhetnék s a most számításba vett egy millió helyett, két millió forint olyan idegen pénz vonathatnék be, az egész birodalom hasznára, az országba, melyben máskülönbén egyik tartomány terményei sem részesülhetnének.»³⁾

Valamint a borkivitel, azonképen a gubacscsal való kereskedést is meggátolták. Értelmes kormányzat ezt a kereskedési ágat minden erejéből előmozdítani és oltalmazni törekedett volna. A gubacs, mint nyers termény, hazánkban nagy mennyiségben található; annak szedése bő keresetforrást ké-

¹⁾ Fechner: *Die handelspolitischen Beziehungen Preussens zu Oesterreich.* 298. l.

²⁾ Az udv. kanczellária előterjesztése, 1780 márczius 17-dikén. *Grundrisse* etc.

³⁾ Az udv. kancz. előterjesztése, 1780 márczius 17-dikéről.

pez a szegényebb néposztályokra nézve. De hogy egyrészt az osztrák börgyárosokat olcsó áron juttathassák a gubacshoz, másrészt azt az idegen gyárosoktól elvonják, kivitelét eltiltották. Magyarország tehát kénytelen volt ezt a cikket olcsó áron eladni az osztrákoknak, még ha a külföld részéről kétszeres árra is számíthatott volna. Az idegen kereskedők tehát ennek a nélkülözhetetlen cikknek beszerzése végett a Levante felé fordultak «és Magyarország könnyes szemekkel volt kénytelen látni, hogy oly idegen pénz beszármazásától fosztották meg, melyet könnyen megtarthattak volna részére». ¹⁾ A kiviteli tilalom következménye pedig az volt, hogy sok ezer mérő gubacs rothadt el fölhasználatlanul. A szegény emberek elveszték gyűjtési kedvüket s nemsokára drágaság, tehát épen az a jelenség állott elő, melyet elkerülni óhajtottak.

Ép ily károsan hatottak a marhakivitelre vonatkozó határozmányok is. «A marhatenyésztés minden neme» — úgy mond az udvari kancellária — «Magyarországra nézve mindig activ és tekintélyes kereskedelmi ágat képezne, ha annak útjába is nem gördítettek volna gyakran akadályokat.» ²⁾ Ha az ár csak kissé emelkedett, a bécsi mészárosok rögtön sürgették a marhakiviteli tilalom életbeléptetését, «hogy a Bécs városa részére megállapított hús-árjegyzéket megtarthassák». ³⁾ Az ilyen tilalom kibocsátásának bármely pillanatban fönforgó lehetősége minden speculatiót bizonytalanná tett. A magyar kereskedőnek folyvást félnie kellett, hogy szállítmányai benn rekednek. Ebből az okból az idegenek sem akartak a magyar marhakereskedőkkel összeköttetésbe lépni. Azelőtt Genua, Velence és a pápai állam is, készleteiket hazánkból szerzik be, de mert a hirtelen kibocsátott tilalmak miatt, gyakran zavarba jutottak, fölhagytak a Magyarországgal folytatott kereskedéssel és szükségleteiket ott fődőzték, hol több biztosságra számíthattak. ⁴⁾ Könnyű átlátni, hogy ilyen akadályok miatt elszoktak az emberek a marhatenyésztés gondos ápolásától és az udvari

¹⁾ *Grundsätze* etc.

²⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-kéről. Bir. p. ü. levélt.

³⁾ U. o.

⁴⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-éről. Bir. p. ü. levéltár.

kancellária jogosan mondhatá, hogy «ha a marhakereskedést nem fektetik ilyen módon biztosabb és szilárdabb alapra, nem alaptalan az aggodalom, hogy a marhatenyésztéshez megkívánt minden szorgalom és buzgóság ki fog veszni». ¹⁾

Jöllehet Magyarország, Erdély s a bánság a természet gazdag áldásaiban részesültek, mégis az általunk ismertetett kereskedelmi politika, az elszegényedés állapotát idézte elő. ²⁾ Magyarországon fölhangzott a panasz, hogy «a mint majdnem naponként látható, a családok nem emelkednek és vagyonosodnak, a kereskedők sem jómódúak, sőt az előbbieinkább tönkre mennek, az utóbbiak vagyonukat fogyasztják s csődbe kerülnek». ³⁾ Erdélyre nézve pedig az eddigi rendszer következményeként általán hangoztaták, «hogy a kultúra és ipar elfojtatott, a pénz forgalma megakadt, a nyersterményeknek nincsen ára, az ország készpénz-készletéből kifosztva, a végromlás szélére jutott». ⁴⁾

Ide juttatá a dolgokat az a rendszer, mely abból a véleményből indult ki, hogy csak a magyar vámok tehetik az örökös tartományokat a művészet, ipar és kereskedelem székhelyeivé, Magyarországot pedig piaczká. De ennek a kormánypolitikának szomorú következményei sokkal kirívóbban mutatkoztak, hogysem azok iránt továbbra is vakok maradhattak volna. Az ország elszegényedése mégis csak igen nagy veszélyeket rejtett magában a birodalomra nézve. És épen a pénzügyi igazgatás volt az, mely e miatt az eddigi rendszer fölött pácztát tört. Mert annak kellett először éreznie, hogy Magyarországon hiányzik a készpénz, a minek okát igen helyesen, a kereskedelmi tevékenység hiányában látta. «Minthogy» — úgymond — «a vámtételeken fordul meg a kereskedelem, ebből önkényt folyik — — — hogy azok az alapelvek, melyeken a harminczad-rendszer eddigelő nyugodott, végezeljoknak,

¹⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-dikén. Bir. p. ü. levéltár.

²⁾ U. o. «... dass all mögliche Natur- und Erderzeugnissen in grossen Überfluss vorhanden sind, jedermann aber die betrübtesten Klagen mit Grunde vorbringt, dass nichts an Mann gebracht werden könne, nachdem auf allen Seiten die überspannten Zölle mit der dem allgemeinen Wesen widrigen Handlungs-Einrichtung im Wege stehen».

³⁾ A m. udv. kancz. előterjesztése, 1780 márczius 17-dikéről.

⁴⁾ Az erdélyi udv. kancellária véleménye. Bir. p. ü. levéltára.

tudniillik a kereskedelem és ipar emelésének, teljességgel nem felelnek meg, a végből tehát, hogy a birodalomnak ez a része is boldogabb s az állam általános jólétének megfelelőbb állapotba juthasson, elkerülhetetlenül szükséges egy új vámrend-szer behozatala». ¹⁾

Mária Terézia, kire az udvari kancellária előterjesztései mély benyomást gyakoroltak, ²⁾ csakugyan el volt határozva a tényleges állapotok átalakítására. Még 1780 május 22-dikén elrendelé a magyar udvari kancellária előterjesztésének «gondos megvitatását». Biztosítani akarta Magyarország részére mindazokat az előnyöket, melyek az egész birodalom érdekeivel bármi módon összegyeeztethetők voltak. ³⁾ De a királynő már nem érthette meg ennek a bizottságnak összeülését. A nagy fontosságú tárgy fölötti tanácskozások csak II. József alatt indultak meg. Ezek a császár által kijelölt új ösvényen haladnak. Jellemzésökkel azonban más alkalommal óhajtanánk foglalkozni.

WERTHEIMER EDE.

¹⁾ A pénzügyi hatóság (Finanzstelle) tarifa-elaboratuma.

²⁾ A m. udv. kancellária előterjesztése 1780 márczius 17-dikéről. Bir. p. ü. levéltár. «Mit Eröffnung der Ausweege für die hungarischen Naturalien wird die Industrie geschärfet, alle Gattungen der Natur- und Erderzeugnisse vermehret, diese leichtlich an Mann gebracht, dafür fremde Baarschaften oder Waaren, welche dermalen insgesamt für baares Geld zu stehen kommen, eingewechslet werden, zudem wird man aus dem häufigen Zusammenfluss selbst der Erzeugnisse mit anderen in Concurrenz kommen und mit auswärtigen Völkerschaften, welche eine Aushilfe an Naturalien nöthig haben, näher bekannt werden, und diese selbst werden nach Verlauf einer kurzen Zeit aus eigenem Eifer auf die Art und Weise aufmerksam seyn, auf welche ein Handel mit Hungarn fest und auf das stärkste betrieben werden könne».

³⁾ Mária Terézia kézírata az egyesült osztr.-cseh udvari kancelláriához, 1780 május 22. Bir. p. ü. levélt.

ARNOLD.

Regény.

Második közlemény. *)

ELSŐ RÉSZ.

Ungi Lénárt emlékirataiból.

IV.

Delen túl járt, a nap, mikor fölébredtem. Első pillantásom Arnoldra esett, ki már egészen felöltözve ült az asztalnál és pénzét számlálta. Kisimogatta, egymásra rakta a gyűrött, zsíros bankókat, a rongyosokat összeragasztotta és értékök szerint különféle osztályokba sorozta. Egy darabig csöndesen szemléltem e műveleteket s azon gondolkodtam, milyen furcsa e világ, hogy ily piszkos, rongyos papirdarabokért minden élvezetét, boldogságát és dicsőségét meg lehet vásárolni.

Miután Arnold rendbe szedte tevéleges vagyonát és egy nagy bőrtárczába zárta, fölemelte szemét és észrevette, hogy már ébren fekszem ágyamban.

— No, milyen a tegnapi mulatság hatása? — kérde tőlem.

— Kissé fáj a fejem — feleltem én — s az egész világot puncsszagúnak érzem.

— A világ szaga a saját orrunk hangulatától függ — mondá Arnold, a maga philosophusi nyugalmaival, melylyel életbölcseiségét rendszeren közölni szokta. — Kívánom, hogy a te orrod soha se szimatoljon rosszabb szagot a világban... Ne, itt van a tegnapi nyereségből tíz forint zsebpénz. Most pedig kelj föl, ideje már ebédelnünk.

Csöngetett a pincérnek és ebédet rendelt, mialatt én

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 133. számában.

felöltözködtem. Mire elkészültem, az ebédet is fölhozták. A pinczér hideg kecségét, borjúpecsenyét, süteményt, gyümölcsöt és két nagy palaczk sötétvörös egri bort tett az asztalra. Arnold keveset evett, inkább ivott; s mentől többet ivott, annál nagyobb szomorúság fogta el. Láttam, hogy egészen megfélekezett jelenlétemről, az ebédéről, a vendéglői szobáról, s gondolatai más vidéken kalandoznak. Villáját kezében tartotta, de nem evett vele, hanem apró lyukakat bökdösött a fehér abroszba, majd meg láthatatlan betűket rajzolt üres tányérára. Lopva arczára tekintettem, s úgy vettem észre, hogy majd szilaj haraggal vonja redőbe homlokát, majd elsimúlnak vonásai s csaknem gyermetegen szelíd, de szomorú mosolygás játszik ajkán. Nem mertem hozzá szólni, csak ettem nagy mohósággal, ámbar egy csöpp étvágyam sem volt.

Egyszerre megrázkódott Arnold, tele töltötte poharát, egy hajtásra kiitta, mereven rám nézett s kérde, hogy szólt-e valamit?

— Nem, egy szót sem szóltál — feleltem gyorsan.

— Igazán? semmit sem hallottál? Egyetlen egy szót sem mondtam? — kérde fürkészően.

— Egyetlen egyet sem, csak az abroszt lyuggattad ki villáddal.

— Úgy rémlett, mintha saját hangomat hallottam volna — mondá Arnold elgondolkozva. — Az örültek néha magokban szoktak beszélni, s ki tudja, nem vagyok-e én is örült?

— Ugyan hogy mondhatsz ilyet? — kiálték megbotránkozva.

— Minden ember magában hordja az örültség magvát — folytató Arnold nyugodtan — és soha sem tudja, mikor érik gyümölcsöse. Az ember jár, kel, dolgozik, beszélget, tervez, mindenki okosnak és józannak tartja, s egyszerre csak torokon ragadja legjobb barátját, vagy föbe lövi kedvesét. Ez a pillanat, melyben az örültség magva gyümölcsöse érett lelkében. Rólad sem lehet tudni, nem fogsz-e a következő pillanatban tombolni vagy fejedben táncolni? Hát én hogy tudhatnám, nem vagyok-e már most is öntudatlan örült, a ki életemben már annyi bolondot követtem el?

Ez volt az első eset, hogy Arnold némi célzást tett előttem múltjára. Ámbár én sem voltam ment a kíváncsiságtól, most az egyszer nem örültem meg e félelmes bizalomnak, hanem titkos rettegéssel néztem Arnold villájára.

— Te jó fiú vagy, Lénárt — folytató Arnold, ismét láthatatlan betűket rajzolva tányérára — jó fiú vagy és szeretsz engem . . . Ne tedd a szívedre kezedet, a nélkül is tudom . . . Vigyázz hát magadra s ne légy kíváncsi, maradj oly tapintatos és kíméletes, mint eddig voltál . . . És ha akár ébren, akár álmomban mondani találok valamit, ne halld meg, ne halld meg . . . Gondold, hogy már örült vagyok, és jusson eszedbe, hogy az örültek nagyon könnyen gyilkolnak.

Nekem ijedtemben torkomon akadt a czukros sütemény és hideg borzongás futott végig hátamon. Reszketve vártam, mit fog még Arnold mondani; de nagy meglepetésemre néhány percz múlva egész jó kedvvel kezdett a tegnapi nasi-vasíróról s a felszemű bankár kidobásáról beszélni, s nem is látszott emlékezni előbbi szavaira.

Jóformán be sem fejeztük még a késő ebédet, midőn vendégünk érkezett. Hold Armin lépett szobánkba, az az alattomos arcú fiatal úr, kit tegnap este annyira szerettem volna nyakon ütni. Ez indulatomat most sem volt okom módosítani, midőn alattomos szemével végig tekintett a szobán s egy pillantással mindent észre látszott venni, még a szekrények tartalmát és az ágyak alját is. Az a nyájas mosolygása sem vesztegetett meg, melylyel Arnoldhoz közeledett és kezét nyújtotta feléje. Engem nem igen látszott figyelembe venni, a miért épen nem haragudtam; csak azt csodáltam, hogy Arnold, ki különben oly kurtán bánt az emberi nemmel, ezt a legkiállhatatlanabb példányát fájának, nemcsak hogy ki nem dobta, hanem még kezét is elfogadta és maga mellé ültette.

— Menj sétálni, Lénárt — mondá Arnold felém fordúlva — jót fog tenni főfájásodnak.

Tudtam, hogy csak azért küldenek el, mert négy szem közt akarnak beszélgetni; szerettem volna titokban óvni Arnoldot, nehogy veszedelembé rántsa e gonosz képű alak, de nem szólhattam föltűnés nélkül, azért hát vettem kalapomat s ellábaltam minden búcsúzás nélkül.

Ki nem állhattam ezt a Hold Armint, pedig egy újjal sem bántott, sőt még egy szót sem szólt hozzám. De ösztönszerűleg gyűlöltem, mint a hű eb is megmorogja azt, kiben gazdájára nézve veszedelmet sejt.

E kellemetlen hangulatban indultam sétálni. Nem tudtam, merre megyek; de lábaim jobb emlékező tehetséggel bír-

tak, s midőn fölemeltem szememet, a Zrínyi-kávéház előtt álltam. Benéztem az üveg ajtón. Az asztalok nagyrészt üresen álltak, e kávéház tulajdonképeni napja csak alkonyat után szokott fölkelni.

A mint így az ajtó előtt állok, egyszerre csak valaki karomba fonja karját s egy ismert rekedt hang megszólal:

— Hogy vagy pajtás?

Romvári Márton volt, kivel tegnap barátságot ittam vala. Rendkívül megörült látásomnak és megesküdt, hogy ez legszebb napja életének. Úgy vettem észre, versekben beszélt. En is örültem, hogy ismerőssel találkozom, elmentünk hát karonfogva sétálni. Romvári a Kerepesi-út felé vezetett s az úteza elején megmutatta nekem a színházat, melyre versekben átkot mondott es megfogadtatta velem, hogy addig nem lépek falai közé, míg ő nem játszik benne. Ekkor elbeszélte élete történetét. Jeles családból származott, gondos nevelésben részesült, de az isteni szikra nem engedte, hogy elvégezze iskoláit. A művészet papja lett és csillaga éveken át ragyogott a vidék első színpadjain. Diadalról diadalra szállt és éhezett. Aztán az irigység és butaság összeesküdött ellene, szerződés nélkül maradt. Pestre jött, de az irigység itt is üldözte s nem engedte föllépni az ország első műintézetében, hogy a főváros közönsége megismerje tehetségét. De ő vár, vár és koplal, a szent művészetért és az édes hazai nyelvért, melynek végső lehelletéig apostola fog maradni.

Azóta életem folyamán sok színészszel ismerkedtem meg, és valamennyinek története csöppentett mása volt Romvári Mártonénak; mintha a végzet valamennyiök sorsát egy állandó minta szerint formálná s egész készen osztogatná ki közöttök.

A színházzal szemben, alacsony házban koresma volt, és Romvári Márton sétánk végével, befejezve élettörténetét, ide vezetett, hogy torkunkat néhány pohár sörrel felüldítsük. Kijelentette, hogy ő fog fizetni, s midőn tiltakozni akartam ellene, tudtomra adta, hogy tegnap elég hatost kapott barátomtól s neki kötelessége némileg viszonzni a tegnapi puncsot. Nagy kíváncsisággal kérdezősködött Arnoldról, kinek nemes lovagiaságát az egekig emelte, de én erre egy szót sem szóltam.

A sörház többnyire Romvárihoz hasonló alakokkal volt tele. Mindnyájan megegyeztek abban, hogy arcukat borotválták, de e műtétet csak nagy időközökben szokták gyakorolni;

abban is egyformák voltak, hogy mindnyájan bizonyos fönséggel itták a sört, s egymást kölcsönösen lenézték és megvetették.

Romvári Márton külön asztalhoz ült velem és többször megtöltette sörös poharainkat. Sokat beszélt magáról és híres szerepeiről, melyekkel örök dicsőséget szerzett nevének; azután röviden jellemezte a koresmában iddogáló borotvált alakokat, gúnyosan megjegyezve, hogy mindegyikök csillagnak tartja magát, holott csupa borbély-legények. Ez érdekes beszélgetés közt gyorsan telt az idő s már alkonyodni kezdett, midőn haza felé indultam.

Romvári Márton egész a vendéglő kapujáig kísért, s csak egy szavamba került volna, hogy szobánkba is föl kísérvén; de ezt a szót nem mondtam ki, attól félve, hogy Arnoldnak kellemtelen lehet a váratlan látogatás. Avval váltunk el, hogy estére viszontlátjuk egymást a *Zrínyi*ben.

— Jó, hogy jössz — e szavakkal fogadott Arnold, midőn szobánkba értem. Alig ismertem rá, olyan elegánsan volt öltözve; de látszott, hogy ily ruhába született; könnyedén és fesztelenül viselte, mintha mindig benne járt volna.

— Holnap reggel számodra is hoznak új ruhát: válogasd ki, a mi leginkább tetszésedre lesz — mondá Arnold, észrevéve bámuló tekintetemet. — Különben jó, hogy jöttél; fél óra múlva nem találta volna itt.

— Hova indultál?

— Penzt keresni — felelt Arnold kurtán.

— A *Zrínyi*ben?

— Feljebb! feljebb! — kiáltott Arnold nevetve. — A *Zrínyi* jó volt kezdetnek, piczuláival, rongyos bankóival; de most már feljebb haladunk a lépcsőn, oda, a hol ezreket lehet nyerni. Hanem te elmehetsz a *Zrínyi*be, ha kedved tartja.

— Hát nem megyek veled?

— Mindent meggondolva, jobb, ha nem viszlek el. Nem éreznéd jól magadat, aztán nem is venném semmi hasznodat.

— Hova mégysz?

— Igazi játékbarlangba, hova nem holmi kövér nyárs-polgárok és nagy kendős öreg asszonyságok szoktak járni, hanem nagy urak, gazdag emberek, kiket élvezet lesz tönkre tenni.

— Vagy tönkre menni.

— Akkor megint elkezdjük a *Zrínyi* félszemű bankárjá-

nál — mondá Arnold nevetve . . . Mit tartasz — folytatá, másra fordítva a beszédet — mit tartasz a jeles fiatal férfőről, ki ebéd után itt volt?

— Hold Arminről?

— A nevét is tudod már? No hát, hogy tetszik?

— Ha nem haragszol meg az igazmondásért, az első pillanattól fogva szerettem volna nyakon ütni . . . De nem haragszol . . . ?

— Nemcsak hogy nem haragszom, hanem még meg is toldom azzal, hogy ez a Hold Armin egy igen kiváló gazember.

— Tudtam! — kiálték nagy elégtétellel. — Csak azt csodálom, hogy te szóba állsz ily gazemberrel.

— No, no, csak semmi arisztokratikus gög! Hát mi mik vagyunk?

— Mi vértanúk vagyunk — feleltem én büszkén.

— Igen . . . vértanúk . . . ismétlé Arnold, hirtelen elkomolyodva. Feje mellére hajlott és arcán ismét amaz érthetetlen szilaj és szomorú kifejezés jelent meg . . . De csak egy pillanatra. Csakhamar fölemelte fejét s előbbi könnyed hangján folytatá: — Tudod, ki és mi ez a Hold Armin?

— Mi?

— Egyik felsőbb rangú hivatalnok a titkos rendőrségnek . . . No, csak ne sápadj el, nem a felségsértőt keresi, tisztában van a te politikai jelentőségeddel . . . Neki sokkal érdekesebb dolga van: arra ügyel föl, hogy a hazardjátékosok ki ne fosztogassák a hű polgárokat. Láttad tegnap, mily szépen teljesíti föladatát. Valamennyi játékbarlang adót fizet neki s csak ott szabad játszani, a hol ő megengedi.

— És mit akar veled ez a gonosztevő?

— Megtetszettem neki; szakértő szeme oly játékost fedezett föl bennem, kiből még nagy haszna lehet. Azért ő maga ajánlkozott, hogy a legelőbbkelő játészó helyekre elvezet; természetesen, ha én is beállok adófizetői közé.

— És te beálltál? — kiálték elszörnyedve.

— Csitt! Nem szeretem az erkölcsös fölháborodást, nem hozzánk való az.

— Arnold! — kiálték nagy erőfeszítéssel — Arnold, hallgass rám. Tudom, sokkal okosabb vagy, nem is mertem soha tanácsot adni neked, most sem tanácsolok, csak kérlek,

hallgass az én ösztönömre, ne menj egy úton ez emberrel, vesztedbe fog ragadni.

— Itt van egy jó szivar — mondá Arnold — gyújts rá és ne gondoldj a világgal . . . No, no, csak ne pityeregj . . . tanuld meg, hogy engem senki sem használ eszközül, s a ki azt hiszi, hogy engem fog, észre sem veszi, mikor már én fogom a nyakát . . . Gyújts rá a szivarodra, vacsorálj, mulass, s reggel öt órákor várj reám jó erős theával.

Ezzel fejébe csapta kalapját és elment. Nagyon nehéz volt a szívem, de rágyújtottam a szivarra, a mint Arnold kívánta. Gondolkoztam, mit tegyek? A *Zrinyi*-be nem volt kedvem elmenni, ámbár Romvári barátom biztosan számított rám. Hát csak számítson! Úgy hiszem, nem ez az egyetlen számítása életében, a mely nem teljesült. Itthon maradok, várni fogok Arnoldra; ki tudja, hát ha véres fővel, átlőtt mellel hozák haza? Nagyon gyászos sejtelmeim voltak, föltettem magamban, hogy egész éjjel nem búnyom be a szememet. E föltétellel mélyen elaludtam ülőhelyemben s már virradni kezdett, mikor leestem a székről és fölébredtem. Négy óra volt, Arnold öt órára ígérte, hogy haza jó. Sietve megmosdottam, aztán tüzet csináltam és forralni kezdtem a vizet. Mire bugyborékolni kezdett, az ajtó hirtelen fölpattant és Arnold haza érkezett.

Nagyon jó kedve volt. Kalapját félre csapta és víg nótát dúdolt, mialatt egy nagy marék bankót vágott az asztalra. A thea nagyon jól esett neki, három pohárral megivott egymásután. Erre a bankjegyeket rendbe szedte, tárczájába zárta, nekem egy százast adott zsebpénz fejében s meghagyva, hogy pontban kilencz órákor költsem föl, végig nyúlt a pamlagon s mélyen elaludt.

Én nem mertem elaludni, nehogy elmulasztaszam a kilencz órát. Egyre-másra forraltam a vizet és ittam a theát, hogy ébren tartson. Szinte éreztem, hogy már dagadni kezdek a sok folyadéktól. Arnold mélyen aludt, néha-néha egyes szakadozott szavak szöktek ki ajkán, de ilyenkor befogtam fületem, nehogy meghalljak valamit.

Pontban kilencz órákor felköltöttem. Fölugrott a pamlagról, katonás rövidséggel elkészült öltözkéivel, aztán meghagyva nekem, hogy visszatérteig várjak itt rá, bérkocsit hozatott s minden magyarázat nélkül eltávozott.

Valaminek történnie kellett, gondolám magamban. Az

éjjeli gyászos sejtelmek újra megleptek. A portás kétszer is föl-izent, hogy valami Romvári Márton nevű egyén kérdezteti, teheti-e tiszteletét, de én mindannyiszor visszaizentem, hogy nem vagyok itthon. Nem tudtam volna nyugodtan beszélni más dologról, mint arról, mely elfoglalta egész lelkemet; ebbe pedig nem vonhattam be Romvári Mártont. Meglehet, meg is haragudott a kétszeres visszautasítás miatt, de nem törődtem vele. Míg bizonyosat nem tudok Arnold sorsáról, addig vadállat vagyok.

Tizenkét óra tájban érkezett haza. Nem volt semmi baja, ellenkezőleg, igen jó kedvűnek látszott, s hangjából, szeméből, kipirult arcából azt vettem észre, hogy derekasán ivott. Nagyot lélekztem, de szokásom szerint nem alkalmatlankodtam neki kérdéseimmel.

Arnold azonban előmbe állt, megfogta mind a két vállamat és vidáman kérde: «Nos, nem vagy kíváncsi?»

— Dehogynem! — felelt maga magának, mielőtt eltagadhattam volna az igazságot — dehogynem vagy, a szemedből látom, hogy majd szétvet a kíváncsiság. No, ne tagadd, most az egyszer nem veszem rossz néven. Szeretnéd tudni, honnan jövök? Pompás reggeliről, hol csak úgy özönlött a pezsgő. Meg is érzik rajtam, mi? És hogy jutottam e reggelihez? Hát csak úgy, hogy az ép bőrrel maradt felek és segédek pezsgőzni szoktak a párbaj után.

Ha nem fogja a vállamat, bizonyára hanyatt'estem volna e szóra.

— Kivel volt párbajod? az Istenért!

— Mit tudom én? Valami kényes, hetvenkedő uracscsal; a legelsővel, a ki kezem ügyébe esett. Szükségem volt e párbajra. Ez a diploma, az ajánló levél, mely megerősíti állásomat az úri társaságban, hol a mai éjszakát töltöttem. Meg kellett mutatnom, hogy engem nem lehet kinézni, rám nem lehet orrot fintorgatni, hozzám nem lehet dörzsölözni. Kiválasztottam az első úrfi, a ki görbén nézett rám, s karddal írtam ábrázatára a jogczimemet.

— Megölted? — kérdezém reszketve.

— Mondtam már, hogy ábrázatára írtam a jogczimemet. Néhány hét múlva kiheveri a dolgot, de aláírásom ott marad az arcán. Épen ezt akartam. Ez fogja majd hirdetni, hogyan tudok a karddal bánni; segédeink meg majd elbeszélik, hogy

meg is ölhettem volna, de megelégedtem e kis bélyeggel. Még nagyilelkű hírbe is jövök.

— Csak még azt mondd meg — kérdezém halkán, lesütött szemmel — ki volt a segéded?

— Ne félj, nem Hold barátunk — mondá Arnold nevetve; — ilyesmire nem szokták őt használni; ő csak arra ügyelt föl, hogy háborítlanul vagdoshassuk egymást. Segédeim az úri társaságból teltek ki; eleinte csak vonakodva adták rá fejüket, de biztosítlak, ezentúl válogathatok bennök, mint medve a vadalmában.

Ebben igaza volt Arnoldnak. Néhány hónap alatt hat párbaja volt s csakugyan válogathatott a segédekben, mert hírneve, mint legyőzhetetlen vívóé, egyre félelmesebb lett. Mind-ezeket Hold Armintól tudtam meg, ki gyakran tett látogatást szobánkban, s most már nem küldtek sétálni, hallhattam beszédjüket. Holdnak, a mint észrevettem, nem igen volt inyére, hogy Arnold csak megsebesíti és soha sem öli meg ellenfeleit; a miből saját kurta eszemmel azt következtettem, hogy e párbajokba a drágálátos titkos rendőr ugratja bele Arnoldot és az ő biztos fegyvere által szeretné eltétni láb alól azokat, kik valamiképen útjában vannak. Meg is mondtam Arnoldnak e véleményemet, de ő minden felelet helyett egy jó szivart adott s azt mondta, gyújtsak rá és ne gondoljak a világgal.

Hold Arminon kívül volt még egy másik, sokkal gyakoribb, sőt lehet mondani mindennapos látogatónk, Romvári Márton. Csodálatos véletlenből mindig akkor köszöntött be hozzánk, mikor ebédeltünk; s ez annál csodálatosabb volt, mert a mi rendetlen életmódunk mellett az ebéd ideje déli tizenkét és esteli hét óra közt váltakozott. Romvári Márton természetfölötti ösztöne mindig eltalálta a helyes időpontot. Arnold nagy kedvét lelte benne: megszavaltatta, eljátszatott vele egész drámai jeleneteket s ebéd alatt rendesen leitatta. Romvári Márton mindent ünnepélyes méltósággal végezett; magára vette az ágyterítőt, verseket mondott a hitszegők ellen, átkozta a végzetet s a csemege-késsel szíven szúrta magát és hanyatt vágódott, úgy hogy nekem szinte a hátam borsódzott bele. Soha sem nevetett, de igen jó étvágygyal evett-ivott és Arnoldot Mecénásának nevezte. Ebéd közben mindig saját dolgairól beszélt, nagy tehetségéről és ellenségeinek irigységéről, s csak arra kérte az Istent, hogy ötszáz forintot adjon neki,

melylyel maga szervezne színtársulatot s majd megmutatná, mi az igazi művészet. Arnold, ha jó kedve volt, meghallgatta, ha rossz kedve volt, az asztal alá küldte vagy épen kidobta Romvári barátomat, — természetesen mindig az ebéd végén; egyszer pedig, miután előtte való éjtszaka különös szerencsével játszott, zsebébe markolt és öt darab százast tett Romvári Márton tányérába.

A nagy művész meglepetésében olyan zavarba jött, hogy majdnem fölkanalazta az öt nagy bankót.

— Itt van az a sokszor emlegetett ötszáz forint — mondá Arnold. — Tegye zsebre, állítsa össze társaságát és mentse meg a művészetet.

Romvári Márton sokáig nem akart hinni szemének, de mikor meggyőződött, hogy nem tréfa, oda lépett Arnoldhoz, s mivel kezéhez nem mert nyúlni, megfogta a kabátja végét, megszorongatta, ajkához emelte; szólni is akart valamit, de csak hápogott, azután szavalni kezdett valami tragédiából, de a szó közepén megakadt, sírva fakadt és elrohant.

Néhány pillanat múlva, mintha tapsoltunk volna neki, ismét bedugta fejét az ajtón s engem magával hitt, hogy legyek tanúja, mily módon használja föl nagylelkű Mecénásának adományát.

Az ismert sörházban állította föl irodáját s ott kezdte meg a szervezési munkálatokat. Két hét alatt együtt volt a társaság s Romvári Márton ünnepélyesen és érzékenyen elbúcsúzott Arnoldtól, hogy első állomására, Bieskére, induljon. Mikor Arnold nevetve kezet nyújtott neki, Romvári Márton hirtelen és orozva megcsókolta és szemében igazi, nem színpadi könnyeket láttam. Én kikísértem a vasúthoz, hol már egész társasága, összesen tizennégy személy, készen várt reá. Mivel a vonat csak egy óra múlva volt indulandó s mivel az igazgató süket maradt primadonnája ismételt célzásai iránt a frissítőt illetőleg, magamra vállaltam a műbarát pártfogói szerepét és zsebpénzemből megtraktáltam az egész társaságot. Romvári Márton felköszöntött engem és távollevő barátomat, mint a művészet nagylelkű Mecénásait, a társaság férfi és nőtagjai quartettet énekeltek tiszteletemre, s igazgatóstul, primadonnástul el voltak ázva, mikor végre beültek egy nagy harmadosztályú kocsiba és hangos sivalkodással elrobogtak.

V.

Romvári Márton nem volt az egyetlen, a kin Arnold bőkezősége segített. Ha pénze volt, tele marokkal szórta, akár a mulató czimboráknak, akár a szűkölködőknek. És Isten tudja, pesti pályafutásunk alatt hány inséggel küzködő honfitársunk fordult hozzá segítségért, részint szóval, részint írásban. És Arnold egyet sem engedett üres kézzel távozni, ámbár a mellett folytonosan emlegette, hogy gyűlöli a világot és gyönyörűséggel teszi tönkre az embereket a kártyaasztalnál. Abhoz a szent csizmadiához hasonlított, a ki bőrt lopott, hogy belőle csizmát készítsen a szegényeknek.

A mily természetfölötti tapintattal el tudta találni Romvári Márton az ebéd idejét látogatásainál, épen úgy kiéreztek szűkölködő honfitársaink, mikor nyert Arnold nagyobb összeget, s biztosra vehettem, hogy ily napokon tömegestül jönnek a szerény látogatók és bérmentetlen levelek. A mi így nem ment el, azt elmulattuk a víg czimborákkal, kik közt legszorgalmasabb volt a kiállhatatlan Hold Armin; s tisztességgel vagy nem tisztességgel, Arnold tömérdek nyeresége úgy ment el, a mint jött, s az én zsebpénzem kivételével nem tettünk félre semmit a rossz napokra. Pedig néha-néha ezek a rossz napok is beköszöntöttek, mikor Arnold egy-egy éjjel mindénét elvesztette s reggel üres zsebbel jött haza. Ilyenkor előkerült az én megtakarított zsebpénzem, sőt újra ellátogattunk a *Zrinyi* nasi-vasijához is; de a rossz napok csak rövid ideig tartottak, s Arnold csodálatos szerencséje, mint a levegővel tele hólyag, megint csak a víz színére emelt minket.

Félév múlva állandó lakásunk volt a Dunasoron, igen szép kilátással a Gellérthegyre, és három kijárással; a háznak is két kapuja volt, egy elől, egy hátul; szóval Arnold kifejezése szerint lakásunk hasonlított a rókalyukhoz, melynek mindig több nyílása van. Most már itt folyt éjjelenként a játék, s Arnold játszó termei csakhamar az első helyet foglalták el a főváros hasonnemű intézetei közt.

Mi történt éjente e játszó termekben, azt nem igen tudnám elmondani, mert Arnold nem szerette, ha — mint mondá — naiv pofámmal megrontottam az intézet hitelét. Estéimet és

minden szabad időmet, mikor Arnoldnak nem volt reám szüksége, egyetlen barátom, Romvári Márton, elútazása óta olvasással töltöttem. A kölcsönkönyvtárból hordtam a könyveket s ezekből merítettem azt a tudományos műveltséget, mely most legalább ez emlékiratok tűrhető összeállítására képesít. Csak néha vitt rá a kíváncsiság, hogy esteli tíz óra felé, mikor a vendégek gyülekezni kezdtek, az előszoba árnyékos részébe üljek, az inas háta mögé — mert már inasunk is volt, szemtelen nagy kamasz, ki százalékot kapott a nyereségből, csakhogy kevesebbet, mint Hold Armin — mondok, e nagy kamasz mögül szemlélgettem a belépő vendégeket, kik között egy alkalommal nagy meglepetésemre Berg Adolfra ismertem.

Más nap ebéd közben fölhoztam Arnoldnak Berg Adolfot, s megkérdeztem, vajon nem csalt-e meg a szemem, csakugyan az a Berg Adolf nagykereskedő ez, kinek megmentette életét s ki ezért száz forintot fizetett?

— Az hát — felelt Arnold nevetve. — Nem is hinnéd, mily megátalkodott játékos ez az öreg úr.

— Reád ismert-e, mint élete megmentőjére?

— Nem hiszem; legalább nem mutatta. Hold Armin vezette ide s azóta rendes látogatóm.

Csodálkozásomat fejeztem ki, hogy egy nagykereskedő, kinek saját fogata van, még a kártyán is pénzt akar szerezni.

— Nem mind úr az, a ki hintón jár — mondá erre Arnold. — Berg uram ügyei rosszabbul állnak, mint a világ gondolja, és adóssága sokkal több, mint a vagyona. Vállalkozásai, kivált a legutóbbi háborúban, rosszul ütöttek ki, s azóta folytonos veszteséggel jár üzlete. Ezt a veszteségét akarja nálam helyre ütni.

Volt Arnoldnak egy bizonyos nevetése, melyet én csak ritkán hallottam tőle, de olyankor megborzongott belé a hátam. Most is így nevetett, s én szívemből sajnáltam szegény öreg Berget, hogy a kártyán akarja visszanyerni azt, a mit a háborúban elveszített. De nem segíthettem rajta, azért hát okosabbnak tartottam hallgatni.

Ez időbe esett útazásom, melyet Pozsony vidékére tettem. Arnold küldött oda és bőségesen ellátott úti költséggel. Megbízása abból állt, hogy keressek föl a hegyek közt egy Tarnóc nevű falucskát s ott a kastélyban és a parasztnál tudakozódjam valami Dalbert báróné és leánya után. Ha ott nem tudná-

nak semmit, járjam be a közel fekvő falvakat és nézzek el Pozsonyba is s ott egy bizonyos útcza bizonyos házában — melyet gondosan beírt tárczámba — tudakozódjam a nevezett báróné és leánya után. Lelkemre kötötte, hogy szorgalmas és óvatos legyek kutatásaimban s valahogy el ne áruljam, hogy ő áll a hátam mögött. Ezt különben fölösleges volt lelkemre kötni, mert ő maga legjobban tudta, mennyire bízhatik bennem.

Fájdalom, útam eredménytelen maradt. A tarnóczi kastély egy bécsi bankáré volt, kit Kohnnak hívtak s a kastélyt bírói árverésen vette. Dalbert bárónéról se a kastélyban, se a faluban nem tudtak semmit. Néhányan emlékeztek ugyan, hogy több évvel ezelőtt egy szép fiatal asszony lakott a kastélyban, de soha sem járt ki, senkivel sem kötött ismeretséget s egyszerre eltűnt innen és azóta hírére sem hallották. A szomszéd falukban és Pozsonyban még kevesebbet tudtam meg, sőt ez utóbbi városban pórul is jártam, a mennyiben a bizonyos útcza bizonyos házának egy torzonborz lakója, kit nagyon sokáig és aprólékosan vallattam, megharagudott, spiczlinek nevezett és sajátkezűleg kidobott az utczára.

Ekkor már így bántak a titkos rendőrökkel. Az idők lassanként egészen átváltoztak s néhány hét óta több jel mutatta, hogy közeledik a szabadság. Divatba jött a sujtásos ruha és a rojtos nyakkendő, a kalapok mellett tollat viseltek, a temetőben hazafias beszédeket tartottak s egynéhány nagy úrnak ablaka alatt macskazenét rendeztek. A kávéházakban hangosan beszéltek Garibaldiról és nem féltek, hogy ezért bekísérik az embert; sőt a bekísértetés s egy pár napi vagy heti fogság legfőbb vágyát képezte a nagyratörékvő lelkeknek, mert biztos népszerűséggel és nagy hírnévvel járt. A kétfejű sasokat meghajigálták, a sárgafekete korlátokat bemázolták és hangosan énekeltek utczákon, korcsmákban, még pedig nem is holmi jámbor népdalokat, hanem valami piszkos ingről, melyet nemsokára tisztával és puskával fognak fölcserélni.

Ily körülmények közt nem volt kellemes dolog, titkos rendőrnek nézetni; s hogy e homályos jellemű urak dicsősége nagyon aláhanyatlott, azt nemcsak a pozsonyi torzonborz ember föllépéséből, hanem csakhamar még nagyobb s reám nézve sokkal fontosabb jelenségből tapasztaltam. Midőn mintegy két heti kutatás után visszaérkeztem Pestre és dunaparti lakásunk felé siettem, a kapu előtt inasunk, a szemtelen nagy kamasz

fogadott, s a helyett, hogy illendően fölkísért volna a lépcsőn, megragadta karomat és egy közeli kurta korcsmába hurczolt.

— Mindig itt leskelődöm magára; csakhogy megjött valahára — mondá halkán és a tisztelet minden jele nélkül, melyet különben azelőtt sem igen tanúsított irántam.

— Mit jelent ez? — mondtam én meglepetve. — Miért nem enged fölmenni lakásunkra?

— Csitt! — suttogott hevesen a nagy kamasz. — Halkabban beszéljen, vagy mindnyájunkat bezárnak... Tegyen úgy, mintha pálinkát innék és füleljen rám.

Egyszersmind pálinkát hozatott és megtöltötte mindkettőnk poharát.

— Jól figyeljen minden szavamra, mert nincs időm valamit kétszer elmondani — suttogott a nagy kamasz a szájához emelt pohár széle fölött. A játékbankot szétugrasztották, a lakást lepecsételték s ellenünk elfogatási parancsot adtak ki... vigyázzon, el ne kiáltsa magát, dugja az orrát poharába... úgy... Arnold úr elmenekült s ezt a levelet hagyta itt a maga számára; azért lesem itt már tegnap óta, nehogy elfogják és ügyetlenségében mindnyájunkat el ne áruljon...

Ezzel nagy titokban az asztal alatt levelet csúsztatott a markomba; azután kifizette a pálinkát, kiment az utcára, azt mondta, hogy csak menjek szép lassan fölfelé a Dunaparton, azzal balra fordúlt s úgy ellábalt, hogy soha többé hírét sem hallottam.

Utasítása szerint lassan tovább mentem, s mihelyt egy kissé néptelenebb helyre értem, kivontam zsebemből a levelet és fölbontottam. Nem volt benne más, mint egy óbudai lakás címe. Megértettem, hogy Arnold e lakásban rejtőzik s minden további gondolkozás nélkül elindultam gyalog Ó-Budára.

A levélben megjelölt ház szűk utcájában, egy piszkos, szemétdombos udvar végén állott, melynek elején timárlegények gyakorolták illatos mesterségöket. A hátulsó házikó ablaka az udvarra nyílt s ezen tekintettem be, mielőtt a bezárt ajtón kopogtam volna. Az ablakon át észrevettem Arnoldot. Fejét tenyerébe támasztva ült az asztal mellett.

Soha sem felejttem el azt a kifejezést, melyet arcán láttam. Az a vígasztalan szomorúság, az a lemondó kétségbeesés, mely minden vonásából beszélni látszott, egészen összefacsarta

a szívemet. De nem hiszem, hogy játékbankjának bukása tette volna ily szomorúvá; máskor is, pályája legvirágzóbb korszakában is láttam én e szomorúságot arcán, midőn egy-egy átvirasztott éjszaka után egyedül voltunk szobánkban, s ő azt hitte, hogy alszom és nem kell álarczot erőszakolnia vonásaira. De az igaz, hogy ily végtelen bánatot és keserőséget eddig még nem olvastam vonásaiból. Sokáig álltam némán és mozdulatlanul az ablaknál, mintha szentségtörésnek tartanám bánatát háborgatni; de ekkor hirtelen eszembe jutott, hátha Arnold rossz néven találná venni, hogy meglessem ez őrizetlen pillanatát, s e gondolattól úgy megijedtem, hogy abban a pillanatban erősen megkopogtattam az ablakot.

Láttam, a mint Arnold riadtan felszökött székéről s kezével az asztalon fekvő pisztolyhoz kapott; de most az ablakra esett tekintete, megismert engem, lesímultak dúlt vonásai, az ajtóhoz sietett, kinyitotta s bevont a szobába.

— Csakhogy itt vagy! — mondá valódi örömmel — csak-hogy megjöttél . . . Ül le, pihenj, s mondd el, mily eredmény-nel jártál.

Elmondtam mindent, a mi velem történt, s a mi bizony édes kevés volt.

Arnold figyelmesen hallgatta elbeszélésemet s arcán újra megjelent az a fájdalmas kifejezés.

— Semmi, semmi nyom — mondá sohajtva s inkább magához, mint hozzám beszélve. — Gondolhattam volna . . . A tenger habjai fölkapják a falevelet, ki tudna nyomába akadni? Örült remény volt . . . talán jobb is így . . . bizony, bizony sokkal jobb . . .

Sokáig ült hallgatva az asztalnál s én nem mertem némaságát zavarni. Végre fölemelte fejét, végig simította homlokát, mintha kitörőlné onnan szomorú gondolatait, rám nézett és elnevette magát.

— Nos, mit szólsz mostani lakásunkhoz? — kérde vídáman. — Meg vagy lepetve, mi?

Megvallottam, hogy szörnyen meg vagyok lepetve. S elmondtam neki mindent, a mit a kamasz inástól hallottam, kérdvén, hogy igaz-e?

— Biz az igaz, az utolsó betűig — mondá Arnold könnyedén. — A rendőrség szétugrasztotta bankomat s én az ablakon keresztül menekültem el.

— A rendőrség! — kiálték csodálkozva. — Hát Hold Armin hatalmas pártfogása?

— Hold Armin már előbb megugrott s még annyi becsülete sem volt, hogy legalább előre figyelmeztetett volna a katasztrófára. Különben soha sem is vártam tőle becsületet. Elég az hozzá, Hold Armin napja leáldozott, a régi titkos rendőrséget elcsapták, a világ megváltozott, s most már magyar pandurok és nem német zsandárok kísérik be a hazafiakat, s magyar és nem német jegyzőkönyvet vesznek föl vallomásaikról.

— De hát mi zuditotta úgy reád a magyar pandurokat?

— Az az öngyilkosság átkozott zajt és föltűnést csinált.

— Micsoda öngyilkosság? — kérdeztem elképedve.

— Hát nem hallottad, hogy Berg Adolf agyonlőtte magát?

Én a rémülettől megdermedve bámultam Arnold arcára s egy szót sem tudtam szólni.

— Tönkre jutott és agyon lőtte magát — folytatá Arnold; — csak azt veszem tőle rossz néven, hogy művelt öreg úr létére nem tudta ezt a dolgot otthon, zárt ajtók mellett elvégezni, hanem odajött hozzám, egész reggelig játszott, elvesztette mindenét, sőt a mint hallom, nagy összeg idegen pénzt is, mely becsületére volt bízva; azután hajnalban, az egész tisztességes játékos kompánia jelenlétében föbe lőtte magát. Képzelheted, mily eszeveszetten ugráltak szét a jeles urak. De ez a pisztolylövés iszonyú visszhangot támasztott, mindenki hangosan kiabált a játékbarlangok ellen, a hírlapok másnap cikkeket írtak rólam, mint a fővárosi társadalom rákfenéjéről, s a vége az lett, hogy most szép csendesen el kell osonnunk Pestről, ha nem akarunk a törvényszéki rovatba kerülni.

— Hova megyünk? — kérdém kábultan, mert az elbeszélt szörnyű történetről még mindig zúgott a fejem.

— A vidékre. Egyelőre mint vértanúk próbálunk szerencsét. Most már jó idő jár a politikai mátyózságra; hasznos foglalkozás lett belőle. Az emberséges timármester, kinek most házában vagyunk, szintén azt hiszi, hogy üldözött hazafiaknak nyújt menedéket. Estére, a vacsora alatt el is beszélheted neki felségsértési pályád történetét.

Az emberséges, hazafias indulatú timármester nemcsak menedéket adott, hanem kocsit is fogadott számunkra, s másnap reggel lógós szekerünkön már messzire előhaladtunk a

szentendrei országúton, mikor a nap megpillantá magát a Duna zavaros tükreben.

VI.

Két hónapig vándoroltunk a vidéken, mint vértanúk. Nem mondhatnám, hogy rossz dolgunk lett volna, mert mindenütt szívesen láttak, elmondatták velünk rabságunk történetét és a hazáért viselt szenvedéseinket, s megválasztottak az olvasó körök és kaszinó-egyletek dísztagjaivá. Ha összejövetel volt valamelyik úri háznál, a kártya is előkerült s Arnold mérsékelt szerencséivel mindig nyert annyit, hogy tovább mehetünk s nem rongyolódunk el egészen.

Ilyen módon bejárván a Dunántúl vidékét, átkerültünk a Bácskába, mely épen ekkor lett Vojvodinából Magyarország kiegészítő részévé. Itt is szívesen láttak mindenütt és tömérdek bort itattak meg velünk, a mi ezen a vidéken a hazafiasság legnyilvánosabb kifejezése. Arnold erős feje könnyen kibírta e súlyos hazafiúi megpróbáltatásokat, de én eleinte egyik mámorból a másikba dőltem s jó ideig nem tudtam tisztán gondolkodni, míg végre acclimatizáltam magamat s bácskai erővel győztem az ivást.

Megindultak a választási mozgalmak is; az első országgyűlési választás annyi esztendő után. Útközben, a mint dél felé haladtunk, csupa föllobogózott falukon mentünk keresztül, s tömérdek muzsikusz cigányt és részeg embert láttunk.

Ebéd táján egy nagyocska mezővárosba értünk. Itt is föl voltak lobogózva a házak, s a mint kocsisunk tudtunkra adta, ez a kerület székhelye, itt fog történni a képviselőválasztás. Az egyik jelölt ma tartotta beszédét a néphez, a másik holnap fog eljönni. A ma beszélt jelölt ide való földesúr, az urak akarják a nép nyakára tolni és el fogja adni a hazát; a holnap beszélendő kandidátus a nép embere, sokat szenvedett hazafi, boldoggá és szabaddá fogja tenni a föld népét s egyedül ő képes megmenteni a hazát.

Mialatt a kocsis foghegyről hátra felé beszélve, beavatott e történeti adatokba, lassan végig döcögöttünk a végtelenül hosszú és feneketlenül sáros főútczán és megálltunk a nagy vendéglő előtt.

— Itt megebédelünk és megszállunk — mondá Arnold — s egy pár napig itt is maradunk.

— Ha ugyan kapnak szállást — szolt a kocsis, nagyot csettentve ostorával, a mi a nagyvárosi vendéglők csöngetyűjét látszott pótolni, mert a fogadós nyomban utána kilépett a vendéglő ajtaján.

E fehér kötényes, kövér úr nagy sopánkodással fogadott és egyelőre maga sem tudta megmondani, adhat-e szobát. Vendéglője tele van a kerület politikai egyéniségeivel, kik a mai programbeszéd meghallgatására jöttek, s a mi helyiség megürül, az holnapra már le van foglalva az ellenpárt jelöltje és hívei számára. De Arnold oly hangon és oly tekintettel mondta, hogy neki itt kell maradnia és részt vennie a pártok küzdelmében, hogy a fogadós valami fontos politikai személynek kezdte tartani, s rögtön eszébe jutott, hogy még van egy kényelmes kiadható szobája az emeleten.

Elfoglaltuk szobánkat s nemsokára lementünk az ebédlőbe. A nagy terem tele volt emberekkel, füsttel és zajjal. Minden asztalnál csaknem egymás hátán ültek a falatozó, iddogáló politikai személyiségek. A sarokban cigánybanda húzta a legújabb hazafias nótákat; dolmányos, tollas kalapú urak nagyokat rikoltgattak, kocczintottak, fülökbe muzsikáltattak és éltették a hazát. Ez a kép tárult elénk, a mint beléptünk az ajtón s körülnéztünk, melyik asztalnál találhatnánk még üres helyet.

A mint így állunk, egyszerre hangos örömvöltés hasítja fülemet, két erős kar átfogja nyakamat és egy igen tüskés ábrázat végig dörzsöli arczomat.

Romvári Márton volt. A nagy művész örömét lehetetlen leírni. Szavalt, sírt, csuklott, s miután engem össze-visszaölelt, kicsibe múlt, hogy Arnold lábai elé nem borult. A vendéglő közönsége sokkal jobban el volt foglalva saját mulatságával, hogysem tudomást vett volna e drámai mutatványról; de egy hosszú asztal vendégei, férfiak és nők vegyesen, felénk fordultak és nagy figyelemmel szemlélték Romvári Márton szeretetének és hódolatának nyilatkozatait. Ugyane hosszú asztal felé vezetett minket Romvári, könyökével utat nyitva a tolongó emberek közt, s főnhangon szavalva, mint a kikiáltók a római triumphatorok szekere előtt.

— Itt van ő, itt! a nemes műbarát, a nagylelkű Mecænas, a haza atyja és büszkesége. Helyet! helyet!

Így szavalt Romvári Márton. Néhányan fölnéztek asztalukról s megbámulták a szavaló művészt és minket is vele, de valami nagyobb sensatiót nem okoztunk a teremben; kivéve az említett hosszú asztal vendégeit, kik fölálltak helyökről s úgy vártak reánk.

— Íme a nemeslelkű pártfogó, kinek létezésünket köszönhetjük — szavalt Romvári Márton, egy fenséges kézmozdulattal Arnoldra mutatva, kit nagyon látszott mulattatni e jelenet. Azután mélyen meghajolva Arnold előtt és az asztali társaságra mutatva, folytatá: — Íme társulatom, az édes hazai nyelv apostolai; büszkén mondom, jól szervezett társulat, a vidék legkiválóbb erőiből válogatva.

A kiváló erők különféle, hősi, lyrai, kedélyes, naiv bókokkal kísérték a bemutatást, s Romvári Márton alázatosan megkérde Arnoldot, remélheti-e a szerencsét, hogy szerény asztaluknál foglaljon helyet? Arnold minden válasz helyett leült az asztalfőre egy hosszúnyakú, savószínű kisasszony és egy gömbölyű hátú, öregedni kezdő asszonyság közé. A mint később megtudtam, a hosszú nyakú, savószínű kisasszony volt a hősnő, a ki minden darabban meg szokott halni; a gömbölyű hátú, öregedni kezdő asszonyság volt a kis leány, a ki minden darabban férjhez szokott menni.

A hogy igazgatójok viselte magát irántunk, a hogy hódolt, lelkesedett és szavalt, abból társulatának tagjai legalább is azt sejtették, hogy Arnold valami átöltözött nagyherczeg, én meg az első minisztere vagyok. Ehhez képest eleinte meglehetős feszesen viselték magokat, de Arnold csakhamar magával ragadta mindnyájokat. Soha sem láttam ilyen szilaj jó kedvűnek. Valódi művészettel bolondítá el e szegény embereket, mintha egészen beleélte volna magát az ő külön világukba, s elfeledné azt a csunyább, nagyobbik világot, mely körülöttünk van. Szavalt az ó- és újkori leghíresebb szindarabokból, eszeveszett bókokat mondott a jelenlevők művészetére, melyeket azok mind elhittek, pedig tudhatták, hogy soha sem látta őket játszani; nagy szenvedélyvel udvarolt a társulat hölgytagjainak s az egekig emelte szépségöket; beszélt a bécsi, párisi, londoni színházakról, és sehol sem látott oly rendezőt, mint Romvári Márton, sem oly művészeket, mint a jelenlevő urak

és hölgyek; s ezalatt egyre-másra hordatta a friss palaczkokat és töltötte a poharakat, sorba kocczintva a művészi társasággal és kijelentve, hogy az egész lakoma az ő költségére megy, épen úgy, mint pesti uraskodásunk legfényesebb napjaiban, mikor úsztunk a bankókban, holott most attól rettegetem, hogy egész úti költségünket megesszik és megiszszák e nyelvapostolok.

Közben megtudtam Romvári barátomtól, hogy már három hete apostolkodik e városkában. A színpadot esténként ugyane teremben állítja föl, s a közönségnek meg van engedve előadás alatt vacsorálni, de nem szabad kocogni a poharakkal, sem fönhangon szidni a pinczéreket. Előadás után a színpadot a cigánybanda foglalja el, s reggelig tart a muzsika és vígasság.

Arnold népszerűsége ezalatt tetőpontját érte el, s az egész társaság épen úgy lelkesedett érte, mint igazgatója. De itt is tapasztaltam, mit másutt is észrevettem, hogy daczára a nagy népszerűségnek és jó kedvnek, mindnyájan bizonyos tartózkodó tisztelettel viseltettek Arnold iránt és senki sem vetemedett illetlen bizalmaskodásra; míg velem az egész társaság barátság-poharat ivott, s egy tenyeres-talpas, piros-pozsgás csinos leányzó erősen lábamra hágott az asztal alatt. E tenyeres-talpos leányzó, mint Romvári Mártontól megtudtam, a színpadon szende és érzelmes volt s minden darabban meg szokta ríkatni a közönséget.

A lelkesült hangulat hatása alatt fölkelt az igazgató, s miután felköszöntette Arnoldot, mint a művészet nagylelkű pártfogóját, fölkérte, hogy a tiszteletére rendezendő mai dísz-előadást emelni méltóztassék jelenlétével.

Arnold nevetve megígérte, hogy minden esetre elmegy, és új palaczkot hozatott.

— *Bánk bán* fog menni — mondá halkan baloldali szomszédom, egy hegyes orrú, kerek szemű úr, kinek olyan hosszú lába és olyan kurta karja volt, hogy ha négykézláb jár, bizonyosan kengurúnak nézik.

— Mi az a *Bánk bán*? — kérdém.

— A legjobb magyar tragédia — mondá ünnepélyesen Romvári Márton.

— A legjobb! — jegyzé meg gúnyosan a kengurú-alak, hegyes orrát fintorgatva. — Legjobb ott, a hol nincsenek jók. Egyáltalában van-e jó darab? Nincs, ez az én meggyőződésem. Minden silányság, s a mi tetszik benne, azt a színész játéka teszi

— Úgy hát ma este nem nagy mulatságunk lesz — mondám aggódva.

— Ne félj, meg fogjuk menteni a darabot — vigasztalt a kengurú. — Azaz — tévé hozzá halkabban — csak én fogom megmenteni. Én adom Tiborcztot, s vannak bizonyos mollahangjaim, melyeknek hatása ellenállhatatlan.

A terem lassanként kiürült, csak a mi társaságunk maradt az asztalnál, hol kifogyhatatlanul folyt Arnold bora. Azt hiszem, örökké is szívesen ott maradtak volna, ha az igazgató egyszerre ijedten föl nem kiált, hogy ideje már fölállítani a színpadot, különben hét órára meg nem kezdhetik az előadást. Próbát is kellett volna tartani, csakhogy már kifogytak az időből, de reméli, hogy Arnold jelenléte és a mai lakoma lelkesítő hatása pótolni fogja a próba hiányát.

Arnold megígérte, hogy bizonyosan eljő az előadásra, azután elbúcsúzott a dühösen éljenző társaságtól és eltávozott, mint mondá, körülnézni a városban. Engem itt hagyott segítségül a színpad fölállításának nagy munkájára. Rögtön hozzá fogtunk mindnyájan, az igazgatótól kezdve a sugóig, a társaság férfi és női tagjai egyaránt.

A nagy teremnek belső vége szolgált színpadi czélokra. Ide üres hordókat gurítottunk, melyeket a fogadós bocsátott rendelkezésünkre. A hordókat fölállítottuk, s szélében és hosszában deszkákkal kötöttük össze, melyeket leszegeztünk ugyan, de a színpad azért meglehetősen ingott és recsegett, s a deszkák között itt-ott hézagok maradtak, melyekben könnyen kificzamíthatta lábát, a ki nem vigyázott. Romvári Márton azután saját kezével fölszegezte a függönyt a színpad elejére, s a tenyeres-talpas szende tartá alatta a lajtorját. A függöny elé egy beütött fenekű hordót gurítottunk, s midőn kérdém, hogy ez mire fog szolgálni, egy kis vézna, vörös orrú emberke káromkodva mondá, hogy ez a sugólyuk s neki minden este itt kell guggolnia. A hölgyek ezalatt több olajlámpát állítottak föl a teremben és a színpadon, és a vörös orrú, vézna emberke ismét káromkodva figyelmezteté a savószerű hösnőt, hogy az ő hordójába ne tegyen oly pislogó mécesest, mint tegnap, mert ő az Istennek sem fog ily hiányos világítás mellett sügni. A személyzet többi része a színpad díszítésével foglalkozott, melyet királyi teremnek kellett berendezni. A hátulsó falat vörös és sárga pokróczokkal aggattuk be, s közepére a magyar szent koronát akasz-

tottuk aranypapirosból, alája pedig egy nagy vörös bőrös kar-széket állítottunk, mint királyi trónust. A deszkákat szintén pokrócczal teregettük be, mert udvari bál volt tartandó, minek következtében több bútort nem is tettünk a királyi terembe, hogy a tánczra annál több hely legyen. A színpad baloldalán volt egy fülke, hol a pincérek az edényeket és asztalkendőket tartották. Ezt a fülkét használták a művészek öltöző szobául, s innen jártak ki és be a színpadra; de mivel természetesen mélyebb volt, mint a színpadi hordók színvonala, a fülke nyílásához, melyet egy tarka ágyterítő fedett, széket tettek, s erről léptek a színpadra vagy erre ugrottak, midőn a színről távoznok kellett. A fülkének a másik oldalon is volt nyílása, mely a konyhába vezetett. Itt öltözködtek a művésznők a szakácsné személyes oltalma alatt; mert, mint Romvári Márton bizalmasan megszúgta nekem, társaságában igen erős lábon áll az erőkölsiség.

Akár milyen kezdetleges volt e színpad, mégis sok időbe került fölállítása. Közelgett már az előadás órája s a művésznők a konyhába siettek, mert természetesen sokkal több időt kívánt öltözködésök, mint a férfiaké. Az itt maradt tagok, az igazgató főügyelete alatt s a pincérek segítségével most a nézőtermet rendezték el, összébbrtolva az asztalokat és székeket rakva köréjük, miközben az igazgató megmagyarázta, hogy a kik a színpadnak háttal ülnek evés közben, azok a belépti díjnak csak felét fizetik. Azután fölkért, hogy Arnolddal csak néhány percczel jöjjenek hét óra után, mikor a közönség nagy része már együtt van, mert bevonulásunkat egy kis ünnepélyességgel óhajtja emelni; ezzel megrázta kezemet s társulatának tagjaival eltűnt a színpadi függöny mögött.

Arnoldot már szobánkban találtam. Nagyon meg volt elégedve s etája eredményével, s azt mondta, hogy e városban tovább is maradhatunk. Sok időnk azonban nem volt a beszélgetésre; nemsokára hetet ütött az óra, s a mint az ablakból láttam, a közönség gyűlni kezdett a színházba. Mikor gondoltam, hogy már elég nagy számmal lehetnek az ünnepélyesség emelésére, eszébe juttattam Arnoldnak a mai előadást s lementünk a lépcsőn.

A színház ajtajában Romvári Márton fogadott teljes udvari díszben, melyet a darabban volt viselendő. Vörös mente, fehér mellény, zöld nadrág volt rajta s kezében kemény papi-

rosból készült vas-sisakot tartott. Ez volt a magyar királyi nádorok hiteles díszöltözete, melyben az udvari bálókra szoktak járni, és Romvári e történeti díszöltözetben vezetett minket végig az asztaloknál ülő közönség sorai közt, a színpad közvetlen közelébe, hol magas zsámolyon nagy karszék s mellette egy kisebb szék, ezek előtt pedig egy kerek asztalka állott. A cigány muzsikuskok, kik a sűgő hordója mellett foglaltak helyet, Romvári Márton intésére tust húztak, mialatt mi az emelvényen helyet foglaltunk, s a közönség éljenzésben tört ki, a mit az igazgató a mi ünnepélyes megjelenésünknek, én azonban az ő nemzeti színű öltözetének tulajdonítottam. Miután elhelyezkedtünk székeinken, Romvári Márton vörös tintával írt színlapot tett elénk az asztalra s eltűnt a függöny mögött.

Arnold nyugodtan ült nagy karszékében s vacsorát rendelt a pinczérnél; de én meglehetősen kényelmetlenül éreztem magamat kiemelkedő helyzetünkben. Éreztem, hogy a jelenlevők szemei bámulattal vannak reánk függesztve s félfüllet hallottam a tanakodást kilétünk fölött. Úgy vettem ki, hogy a legtöbben hazatért emigransoknak tartanak, a mi akkoriban a legmagasabb méltóság volt e hazában.

Hogy a rámmeredő szemnyílak elől meneküljek, elolvastam a színlapot, s ezen különösen szemembe tűnt e nagy betűkkel írt figyelmeztetés: «A t. cz. közönség kéri, hogy ételeket és italokat csak a fölvonás-közökben rendeljen». Ugyane figyelmeztetés lógott fehér papírtáblára írva a nézőtér falán is, s ehhez képest a pinczerek sürgölődve lóttak-futottak az asztalok közt, hogy még az előadás kezdete előtt eleget tegyenek az éhes és szomjas közönségnek. A terem egészen tele volt minden rendű és rangú közönséggel, s a hogy a bort fogyasztották, abból igen lelkes fogadtatást jósoltam a darab számára.

Arnold részemre is hozatott vacsorát, de alig ízleltem meg az erős töltött paprikát, minden figyelmem a színpadra irányult s szívdobogva vártam az előadást. Végre fölhúzták a függönyt. A királyi palotában udvari bált tartott négy pár, a kik mind díszmagyarba voltak öltözve. De nem voltak valamennyien meglegedve a mulatsággal, s egy kövér, nagy bajuszos főispán hangosan szitkozódott, hogy az idegenek mindent elettek előlük. Ekkor megjelent a hosszú nyakú, savó színű kisasszony, királynénak öltözve és igen gögösen viselte magát. Úgy vettem észre, hogy a tenyeres-talpas leányzót, a ki ebéd alatt a lábamra há-

gott, nem igen jó szemmel nézi, pedig ez szegény feje olyanokat nyögött, hogy a pogány szíve is megeshetett volna rajta. A királyné öcsese, egy sovány, de hórihorgas legény, meg is szánta szegényt, hanem a vigasztalása nem volt ínyére a tenyeres-talpas hölgynek, mert nagyon szabadkozott ellene. A hórihorgas legény nem hagyta magát, s már-már féltem, hogy mindnyájunk szeme láttára valami illetlenséget követ el, mikor Romvári Márton, ki orra alá nagy bajuszt ragasztott, bepillantott a fülke függőnye mögül, azt mondta: «hah!» es hirtelen megint visszakapta fejét. Eleinte azt hittem, hogy a szék csúszott ki lába alól s talán hanyatt esett; de a színlepleből megtudtam, hogy Romvári Márton férje a tenyeres-talpas hölgynek, s bizonyosan úgy van szoktatva, hogy ilyenkor ne háborgassa a feleségét. Nem is volt rá oka, mert a tenyeres-talpas hölgy derék menyecske volt és kiadta útját a hórihorgas legénynek. Nemsokára különben visszajött Romvári Márton és igen haragos volt; Arnold azonban tapsolni kezdett neki, a közönség szintén tapsolt, dörömbölt, eljenzett s e tetszés-zajban legördült a függöny.

Nagy figyelemmel néztem végig e fölvonást, ámbár egy kissé zavart a villák, tányérok és poharak zörgése, de ehhez is hozzá szoktam és igen jól mulattam. Mulatságom azonban nem is volt fogható Arnold gyönyörűségéhez, ki olyan dühösen és sokáig tapsolt, hogy Romvári Márton a hosszú nyakú kisaszszonynyal és a tenyeres-talpas menyecskével kijött a függöny elé és mélyen meghajtotta magát.

A második fölvonásban mindazok, kik az udvari bálban részt vettek, összeesküvőknek öltöztek, a mi abból állt, hogy lelógó fekete bajuszt ragasztottak és kifordították a mentéiket. A szobán is meglátszott, hogy összeesküvők tanyája, mert a hátulsó falat fekete pokróczok takarták. A haragos kövér főispán most is sokat lármázott, de Romvári Márton előtt mégis terdet hajtott; azután pedig elaludt, mely példáját az összeesküvők is követték. Egy duhaj bunyevác gavallér erre a legutolsó asztal mellől azt kiáltotta: «jó éjtszakát!»; a többiek nevettek, tapsoltak, a bunyevác gavallért pedig, a ki már teljesen el volt ázva, két barátja kivitte az ajtón.

A harmadik fölvonásban már szürke pokrócz lógott a falon és Romvári Márton nagyon haragos volt. Úgy látszik, a hórihorgas legény valamit beadott a feleségének. A nevét nem

mondták, de én hajdani patikárius létemre tudtam, mi az, és csodálkoztam, hogy orvosi rendelvény nélkül ilyen szert kiadtak az udvari patikából. Most már előkerült az én kengurúalakú ismerősöm is, rongyos szűrbe öltözve, hogy megmentse a darabot. De nem tett egyebet, mint folyton a parasztok sanyarú dolga fölött siránkozott. Én mindig csak a híres mollhangokat vártam, de mást nem hallottam, mint igen mély mekegést, a mi nagyon megható volt. Más baj nem történt e fölvonásban, mint hogy a gömbölyű hátú asszonyságot bezárták a mellékszobába, s mikor onnan kiszabadult, rendkívül haragudott, de a mellett nagyon szépen mosolygott, tipegett és illegette magát, s mindnyájunkkal elhitette, hogy még eladó hajadon leánya. Csak akkor jött ki egy kissé a sodrából, mikor a közönségből egy hang fölkiáltott: «ki ez a mámi?»; de Arnold ekkor tapsolni kezdett s minden rendbe jött.

A negyedik fölvonásban jött csak az igazi hadd-el-hadd! Romvári Márton kérdőre vonta a királynét, hogy mert orvosi rendelvény nélkül tilos szert hozatni a patikából? Én nagyon kíváncsi voltam, vajon csakugyan része volt a hosszú nyakú kisasszonynak ez orvosrendőri kihágásban, de ez olyan gőgösen feleselgetett vissza, hogy mai napig sem vagyok tisztában e kérdésre nézve. Romvári Márton azonban másképp gondolkozott és félelmesen ordított, mire a savó színű kisasszony még félelmebben visított, s a sok ordításnak az lett a vége, hogy Romvári Márton egy nagy konyhakéssel leszúrta a királynét. A savószínű kisasszony hanyatt vágódott, a deszkapádimentum nagyot reccsent, Romvári Márton pedig a fölkébe rohant, mert a nagy dulakodásban leesett a bajusza.

Az ötödik fölvonásban csupa fekete pokróczok borították a színpadot. Közepén két szék ravatalt formált, s ezen feküdt egy tekenőben a hosszú nyakú, savószínű kisasszony, míg a gömbölyű hátú, öregedni kezdő asszonyság kis leánynak öltözve a tekenő mellett siránkozott. A nézők közt egy vastag hang fölkiáltott: «kétszer rostélyos fokhagymával!»; Arnold piszszegett s a nyugalom helyre állt, a mi annál szükségesebb volt, mert a király is megjelent igazságot szolgáltatni Romvári Márton fölött, ki újra fölragasztotta a bajuszát, de hegyével lefelé. Nagy aggodalomban voltam, hogy szegény Romvári Márton akasztófát vagy legalább is élethossziglani fegyházat kap, annál inkább, mert a gömbölyű hátú asszonyság egyre agyarkodott ellene; de

ekkor egy másik tekenőben behozták a tenyeres-talpas hölgy holttestét is, s a király megkegyelmezett Romvári Mártonnak. És így mind a két férj özvegygé lévén, a szomorú történet elég vígan végződött és a többnyire férjeből álló közönségnek meglegedésével találkozott.

E meglegedés kifejezése volt a viharos taps, melyre Romvári Márton nem győzte magát hajtogatni a függöny előtt, s utoljára a szűrbe öltözött kengurú-alakot is kilozta magával, pedig azt senki sem hívta. Ezalatt a savószinű kisasszony, a tenyeres-talpas leányzó és a gömbölyű hátú asszonyság porcellán tányérokkal jártak a közönség közt és meg nem nevezett jótékony célra kegyes adományokat gyűjtöttek. Azután az egész személyzet kijött a függöny mögül és egy hosszú asztal mellé telepedvén, Romvári Márton ünnepélyesen fölkérte Arnoldot, kegyes Mecénását, méltóztassék az asztalfőt elfoglalni, a két primadonna között. A cigányok a színpadra telepedtek és csárdásokat játszottak; két dolmányos, aranyrojtos nyakkendős úr asztalunkhoz jött, s Romvári bemutatta őket Arnoldnak, mint Kuluszevics Stévó és Makarinovics Józsó urakat, a vidék leggazdagabb földesurait és a színtársulat pártfogóit; mialatt a kengurú fülembé súgta, hogy Kuluszevics a savószinű kisasszonynak, Makarinovics a tenyeres-talpas leányzónak udvarol. Arnold csakhamar megbarátkozott a két gavallérral és vacsora után makaót játszottak nagy pénzben, mely játékban a közönség más tagjai is részt vettek. A pinczerek kihordták a többi asztalokat; a kik nem játszottak, azok a cigányzene mellett tánczra kerekedtek, én több ízben megtánczoltattam a gömbölyű hátú asszonyságot, kinek senki sem udvarolt, s ez általános vígalom mellett reggel lett az éjtszakából, mire aludni mentünk.

VII.

Nem sokáig alhattunk. A fogadóban korán reggel talpon volt már mindenki, jöttek-mentek az emberek, csapkodták az ajtókat s az udvarról folytonosan hangzott a mai nagy lakomára legyilkolt állatok visítása. Tíz órakor megkondultak a harangok és szakadatlan mozsárdurrogás jelenté, hogy most vonul be a városba a másik képviselő-jelölt, az, a ki ko-

esisunk állítása szerint, egyedül lesz képes megmenteni a hazát.

Mi is jelen akartunk lenni a programmbeszéden, hogy színről színre lássuk e nagy embert; gyorsan felöltöztünk hát, Arnold tárczájába zárta tegnapi nyereségét, szokás szerint kiadta zsebpénzemet, azután lesiettünk a piacra.

A tágas teren nagy tömegekben hullámoztak az emberek, s a kik távolabb álltak, akár a messzeség, akár a folytonos zsi-vaj miatt egy szót sem hallhattak a programmbeszédből. Mi azonban előre törtünk a tolongó, szorongó néptömeg közt, mely nem volt képes ellenállni Arnold hatalmas könyökének s útát nyitott a város háza felé.

Ennek kapuja előtt, magas emelvényen állt a képviselő-jelölt. Zsinóros, pitykés dolmányba volt öltözve, pörge kalapjá-ról hosszú nemzeti színű pántlika lógott hátára s hatalmas vörös toll volt melléje tűzve. Dörgő hangon beszélt a tizenkét éves önkényuralomról, a zsarnokokról, árulókról és bitófákról, és a nyomorútlakról, kik mindezt el akarnák feledni s másod-szor is eladnák a hazát. Én majdnem hanyatt estem, midőn e mennydörgő szónokban Hold Arminra, a hajdani titkos rend-őrre ismertem. Meglepetésemben föl is kiáltottam, de a tömeg hatalmas éljenzése elnyelte gyöngé hangomat. Hold Armin épen ekkor dörögte, hogy nem alkuszunk a kamarillával, és a tömeg ennek éljenzett. Kíváncsian tekintettem Arnold arczará, s csodálkozva láttam, hogy nagy gyönyörűséggel szemléli Hold Armin fenyegető mozdulatait s helyeslőleg bólongat fejével.

— Reméltem ezt, nagyon helyes, ezt érdemlik az embe-
rek — dünnögött magában, s mivel a tömeg újra éljenezni
kezdett, ő is velök ordított.

— Arnold! — morgám halkan és megérintém könyökét
— megismerted ezt az embert?

— Pompás ficzkó! hogy ne ismernék rá?

— És nem fogjuk leálarczozni?

— Isten őrizz! — kiáltott Arnold, ama bizonyos nevetés-
sel, melytől borzongni szokott a hátam. — Ellenkezőleg, kor-
teskedni fogunk mellette. Ilyen vezetőket érdemel az emberi-
ség; csak hadd huczolják orránál fogva. Én ugyan nem veszem
ki a boszuló végzet kezéből fegyverét.

A szónok ezalatt bevégezte beszédét, és siketítő éljenzés,

muzsikaszó, zászlólengetés mellett megindult a menet a fogadó felé. Hold Armint két markos mészároslegény a vállára kapta és úgy vitte előre. A diadalmenet épen mellettünk haladt el, és Hold Armin nyugtalanul kalandozó szeme Arnold kimagasló alakjára esett, a mint karjait mellén összefonva, mosolyogva nézett rá. Észrevettem, hogy a haza megmentője ijedtében majd leesett a markos mészároslegények válláról; de megemberelte magát, jelentősen maga után intette Arnoldot, s azzal mindnyájan tovább haladtunk.

Fogadói lakásán a képviselő-jelölt előbb a czéhek külödtőségét fogadta, s miután ünnepélyes esküt tett előttök, hogy meg fogja menteni a hazát és az ipart, kérte őket, hagyják most magára, mert néhány fontos sürgönyt kell váltania a szabadság hazai és külföldi vezérferfiaival. A mint egyedül maradt, behívta magához Arnoldot. Mintegy félóráig tanácskoztak együtt, mialatt én a tornáczon reszkettem és tördeltem a kezemet. Félóra múlva kijött Arnold. Nagyon jókedvűnek látszott és többször nevetett magában, míg szobánkba értünk, hol aztán hangos kaczagással végig vágta magát a pamlagon.

— Pompás ficzkó! nagyszerű gazember! — kiáltott elragadtatva. — Csak száz ilyent adna a végzet ez országnak, nyugodt lennék sorsa felől.

Még egy végső kísérletet akartam tenni és kértem Arnoldot, kerülje ez embert, ki csak vesztére lesz s a veszély pillanatában cserben fogja hagyni. Arnold végig hallgatott, megveregette vállamat és egy jó szivart adott.

— Annál maradunk — tevő hozzá elhatározottan, hogy én Holdasy Attila főkortese vagyok. El ne feledd, Hold Armin most Holdasy Attila és nehéz üldözést szenvedett a zsarnok önkényuralom alatt.

Ettől fogva ritkán láttam Arnoldot, mert egész idejét a kortestanyákon és a párt intéző bizottságában töltötte. Engem nem vitt magával e helyekre; egészen a színészek társaságára szorultam s ártatlanul hírbe hoztam a gömbölyű hátú, öregedni kezdő asszonyt.

Csak úgy fülhegygyel hallottam, színészektől, pinczérektől, kávéházi vendégektől, hogy Arnold napról napra nagyobb szerepet játszik a párt körében s különösen a ráczok lelkesülnek érte. A város lakóinak fele magyar volt, fele rácz, s mivel Arnold minden nyelven tudott, még ráczúl is: Holdasy Attila,

ki nemzetiségi színezetű radikális programmal lépett föl, őt bízta meg a ráczság megoldozásával.

Volt is eredménye Arnold izgató beszédeinek, mert a rácz parasztok már igen érthetőleg kezdtek az urakat fenyegetni s az alispán katonaságot kért a választás napjára.

Erre a napra különben is roppant előkészületek történtek a városban. Romvári Márton bérletszünetben a *Tisztújítás* című darabot tűzte ki és oly nagy jóvedelmet remélt, hogy — mint mondá — kimozdulhat a városból.

A választás a piacon történt. Közepén sátor állt, a hol szavaztak; jobbra a fehér tollas választók tolongtak, balra a vörös tollasok; közöttök egy szakasz huszár állt csatára készen. Mi voltunk a vörös tollasok. Arnold kedvéért a színészek, sőt a színésznők is vörös tollat viseltek és a gömbölyű hátú asszony-ság tetőtől talpig vörösbe öltözött.

A mi oldalunkon izgatott, vad tekintetű tömeg hullámozott; a vidékről betódult rácz nép fegyvereket is hozott magával s öklével fenyegette a katonákat. Holdasy Attila a magyarokat és németeket, Arnold a ráczokat lázította a választás alatt. Végig hallgattam Arnoldnak egy ilyen szónoklatát s ám-bár egy szavát sem értettem, szilaj mozdulatai, szemeinek vad lángja, dörgő hangja úgy átjárták ereimet, hogy szinte kedvem jött verekedni. Nem csoda hát, hogy midőn estefelé kihirdették a választás eredményét, mely szerint Holdasy Attila kisebbségben maradt, az izgatott vad néptömeg, szótól, bortól ittasan összetörte a korlátokat, neki ment a katonaság fegyverének, földülta a választó sátort és megkergette a bizottságot. A katonaság csak hosszú erőfeszítés után tudott erőt venni a zendülésen, de több sebesülés történt s néhányan halva maradtak a csatatéren.

Arnold mindenütt elüljárt, dörgő hangjával lázítva a népet s mintegy keresve a veszedelmet. Mivel én nem akartam elmaradni mellőle, nekem is részt kellett vennem a lázadásban s kardlappal egy pár hatalmas ütést kaptam fejemre és vállamra. A tömeg szétszórátása után egyedül maradtunk egy sötét síkátorban — mivel ekkor már egészen beesteledett — és e sötét síkátorban, mely épen fogadónk felé vezetett, találkoztunk a lihegő, izzadó, arczából kikelt Romvári Mártonnal.

— Ne menjenek lakásukra — lihegett az igazgató — pandurok várják, elfogatási parancsuk van. Mindenütt kerestem

Arnold urat, az előadás kezdetét is fölfüggesztettem. Jöjjenek velem, ne szóljanak egy szót sem és én meg fogom menteni.

Hallgatva mentünk Romvári Márton után, ki megkerülte a piaczt és a fogadó hátulsó ajtaján a sötét udvarra s innen egy sötét kamarán keresztül abba a fürkébe vezetett, hol a színészek öltözködni szoktak. A függönyön át hallatszott a teremben várakozó közönség zsivaja.

A színészek már tudták, miért vagyunk itt; hallgatva fogadtak hát, de az igazgató azért jónak tartá ajkára tenni újját s legmélyebb drámai hangján ezt mondani:

— A ki elárul, az halál fia lesz.

Ezzel Arnoldhoz fordult és így folytatá:

— Akárhová méltóztatik menni, fölismerik és elfogják; hallottam, mikor parancsot adtak, hogy a város minden kijáratát örök állják el. Holdasy Attila ő nagyságát is keresték, de ő már a csata elején megszökött a városból.

— Élelmes ficzko, tanulhatnánk tőle — mondá Arnold mosolyogva.

— Én legmélyebb megvetésem villámaival sujtom öt gyávaságáért — mondá Romvári Márton. — De nem róla van most szó, hanem nagyságodról, a csata hős vezérééről. Bizzék bennem, meg fogom menteni Lénárt barátommal együtt. Csak engedjék meg, hogy némi metamorphosis alá vessem becses testöket. A mai darabban cigánybanda is szerepel, ennek tagjaivá leszek bátor kimaszkirozni, s jót állok róla, hogy az ördög sem fogja fölismerni.

Ezzel hárman-négyen nekünk álltak, feketére mázolták arcunkat, tüskés szőrrel ragasztották be, bozontos parókát tettek fejünkre, mely szemünkig ért, és rongyos cigány uniformisba öltöztettek. Így ültünk Arnolddal a fürkében s háránk került a sor, a színpad hátterében is megjelentünk a nélkül, hogy valaki ránk ismert volna. Én nagyon furcsán éreztem magamat, de Arnold ebbe is hamar beetalálta magát s együtt énekelt a chorussal. Előadás után az igazgató beszédet tartott a közönséghez s elbúcsúzott tőle, mivel ez volt az utolsó előadás. Míg a művésznők és a társaság néhány férfitagja az utolsó vacsorához ültek Kuluszzevics és Makarinovics urakkal, az igazgató befogatta nagy társzekerébe a lovakat s fölrakatta a ruhátárt és a diszlet-pokróczokat, miközben két nagy ruhás kosárban Arnoldot és engem is a szekérre expediált a kengurú-alakú

művész, a vezna sűgó es az igazgató segítségével. Még jó meszsze volt a pitymallat, mikor Romvári Márton kifizette a fogadóst, kihívta az ebédlőből a művésznőket, s érzékeny búcsú után, mialatt a cigány banda a fogadó ajtajában a Rákóczy-indulót játszá, az egész társaság elrobogott két nagy szekeren.

Másnap délben átkeltünk a Tiszán és Hegyesen megálltunk. Ez volt a Romvári-társaság első állomása; de Arnold még az nap tovább akart utazni. Lemostuk hát a fekete festéket arczunkról, visszavettük rendes ruháinkat, s miután utoljára még együtt ebédeltünk a hegyesi nagy korcsmában, búcsút vettünk a művész-társaságtól.

A búcsú nagyon érzékeny volt, mindnyájan könnyeztek, a nők zokogtak és görcsöket kaptak, a gömbölyű hátú asszony-ság karjaim közé ájult. Romvári Márton szinte bögött a megindulástól, mikor Arnold kezét nyújtá neki s köszönetet mondott megszabadításáért.

— Bár többet tehettem volna, bár hóhér bárdja alá hajtattam volna fejemet — zokogott Romvári Márton — ezzel sem rónám le hálámat, melylyel nagylelkűségeért tartozom. Isten önnel, uram, s ne feledje, hogy a színész nem fizeti ugyan vissza a kapott pénzt, de örökre hálás marad érette.

VIII.

Meg néhány sor és elérünk életünk nagy forduló pontjához.

Elválva a művész-társaságtól, tovább folytattuk barangoló életmódunkat, részint vértanúi múltunkkal, részint kártyajátékkal keresve kenyerünket. De néhány hónap múlva ismét úgy fordult az idő, hogy a kártya biztosabb és jövedelmezőbb kereset lett a politikánál. Az országgyűlést fölslazlatták, a megyei bizottságok a *Szózatot* énekelve szétmentek és megszűnt a magyar világ. Nem jött ugyan egészen vissza a régi német világ, hanem csak amolyan vegyes magyar-német világ, melyben az adót magyarul hajtották be; de az emberek nagyon elcsendesültek s a politikai szereplésért könnyen hűvösre kerüthettünk volna. Nem volt más hátra, mint kizáróan a játékra adnunk magunkat, s mivel a fürdő-idény javában virágzott, a hazai fürdőhelyeket választottuk működésünk színterévé.

Miután néhány kisebb fürdőt bejártunk, Arnold kijelenté, hogy ez apró közönséggel nincs megelégedve, azért egyenesen Bártfának vesszük útunkat, hol ilyenkor nagy számmal szoktak időzni gazdag lengyel nemesek a szomszéd Galicziából, a kik óriási összegekben szeretnek játszani.

Útra keltünk, de nagyon szerényen és mérsékelt igényekkel. Arnold szerzeménye az utóbbi időkben alig rúgott annyira, a mennyiből napról napra megélhettünk s az én zsebpénzem már rég elment a közös háztartás céljaira. A kocsiszás fényűzését nem engedhettük meg magunknak. Ha útközben egyik falutól a másikig egy-egy üres szekér szép szóért föl nem vett, gyalog mértük végig az országutat s éjjelenként szerény falusi korcsmákban húztuk meg magunkat. Hosszú ideig tartott hát az út, de egyszer mégis vége lett, s a derült égen fényes jó kedvvel ragyogott a mosolygó nap, midőn beléptünk a sötétzöld fenyves erdőbe, hogy a gyalog úton, minden nagyobb föltűnés elkerülésével, a fürdőbe jussunk.

Nemsokára az oszlopszerű sudar fák egyenes sorain keresztül föltünedeztek az erdő szélén álló villák s mindig több sétálóval találkoztunk a lehullt tűlevelektől síkos úton.

Nem igen ügyeltek ránk. Ruhánkról és a vállamra csatolt kis bőröndről vándorlegényeknek nézhettek. Öltözetünk a hosszas vándorlásban meglehetősen elkopott, elrongyolódott. Arnold ugyan a rongyos ruhát is királyi méltósággal viselte, de én siralmasabb alak voltam, mint mikor a börtönből kikerültem.

Hallgatva mentünk tovább a mindegyre élénkülő úton, midőn Arnold hirtelen megállt, s hátra tekintve, figyelmemet egy alakra hívta föl, mely az erdő szélén állt, szemét mozdulatlanul a szomszéd villa erkélyére szegezve.

Nekem majd leesett a batyu hátamról, midőn a mozdulatlan alakban Hold Arminra ismertem.

— Végzet, ezt okosan cselekedted! — mormogá Arnold, s Holdhoz sietve, könnyedén vállára ütött.

Az én ijedtségemhez, melyet Hold Armin megpillantásakor éreztem, távolról sem fogható az a rémület, mely e kiállhatatlan ember arcán tükröződött. Elsápadt, reszketett, s ha Arnold jó erősen meg nem fogja a vállát, talán a földre esett volna.

— No, no, nehogy kővé meredj ijedtedben — mondá Ar-

nold, a maga félelmes nevetésével. — Attól félsz talán, hogy összetörlek vagy kirázom a lelkedet? Ne félj, sokkal jobban szeretem az emberiséget, hogysem ily kitűnő gazembertől megfosztanám.

Hold Armin ezalatt kissé magához tért első ijedtségéből, s lopva, óvatosan körültekintett, nem tűnik-e föl a járkáló fürdővendégeknek, hogy ő, a legújabb divat szerint öltözött, kikent-kifent előkelő gavallér két ily vándorlegény-féle alakkal beszélget bizalmasan? Arnold észrevette s megértette tekintetét, mert gúnyosan folytató:

— Talán kompromittáljuk a nagyságos urat? Ne félj, az emberek azt hiszik, kéregetők vagyunk, s csodálni fogják nemeslelkűségedet, hogy szóba állsz velünk. No nézd, még a kalapunkat is leveszszük, hogy szegény kéregetőknek tartsanak. Lénárt, le a kalappal ő nagysága előtt.

Csakugyan levette kalapját, én hasonlóképen, s így álltunk Hold Armin előtt. Ez azonban megfogta Arnold karját s egy mellékösvény felé vonta, hol e perczben senki sem járt. Én levett kalappal utánok mentem.

— Nem rémület volt az, a mit látásodra tapasztaltam — mondá halkan, a mint jól bemélyedtünk az erdőbe — nem rémület volt az, hanem meglepetés.

— S talán öröm is — mondá Arnold.

— Igen, öröm is — felelt Hold határozottan.

— Akkor szükséged van rám.

— Meglehet. De mindenek előtt más külsőt kell öltönetek. Itt van tárczám, siessetek a városba, ott kész ruhákat kaphattok, s ha átöltöztetek, keressetek föl lakásomon. A nagy vendéglőben lakom, Holdasy Attilát kérdezzétek.

Arnold zsebébe rejté a tárczát, megfogta Hold Armin két vállát s úgy megrázta, hogy annak a foga összeverődött belé. De nem látszott haragudni; ellenkezően, nevetett, csakhogy ezt a nevetést az ellenségemnek sem kívánom.

— Most már harmadszor találkozunk ez életben — mondá előbb említett nevetésével — harmadszor adom magamat eszközül kezedbe. Kíváncsi vagyok, befejezzük-e ezúttal ismeretségünket, vagy lesz-e még folytatása?

Ezzel sarkon fordult s minden további szó nélkül vissza-indult a városba. Én nyomon követtem a nélkül, hogy köszöntem volna Hold Arminnak, a ki, igazat mondva, engem észre

sem látszott venni, s karját összefonva, sajátos kifejezéssel nézett Arnold után.

A városban egy emberséges kaftános kalmárnál kiválogattuk a legtisztességesebb ruhákat, s miután egészen átalakultunk, Arnold kocsit hozatott s most már sokkal úriasabb módon tartottuk meg második bevonulásunkat a fürdőbe.

De mielőtt a most következő események elmondásához fognék, engedjétek meg, hogy lélekzetet vegyek és megpihenjek. Még most is, annyi év múltán, remeg a kezem, ha e dolgokra gondolok; legyetek hát egy kis türelemmel, míg erőt gyűjtök leírásukra.

CSIKY GERGELY.

A VAGYON MEGOSZLÁSA AZ ÚJABB MAGYAR TÁRSADALOMBAN.

Első közlemény.

I.

Ideje végül, hogy bővebben foglalkozzunk ilyes kérdésekkel is. Idáig elfogódva azon véleményben, hogy szegény nép szabad nem lehet, csaknem minden erőnket, jellemünknek csak nem teljes erélyét kizáróan a vagyon szaporítására igyekeztünk fordítani. Azon tény, hogy a nemzeti vagyon gyors növekvése mellett is egyes osztályok, sőt a nemzet túlnyomó többsége válhatik a fölültre került kisebbség szolgájává, nem zavarta álmaink nyugalmit.

Egy pillanatra úgy látszott, mintha az agrarius törekvések alkalmasak lennének arra, hogy e tekintetben az alaposabb kutatások megindításával közrehatva, előidézzék a nézetek tisztulását.

E törekvések azonban megszűntek, mielőtt czélt értek s mielőtt a védelmökre fölhozott okok megczáfoltattak volna. A mi nemzeti öntudatunkat nem háborgatják a fölvetett, de meg nem oldott nagy kérdések s ritkán igyekezünk, főleg bonyolult esetekben, számot adni arról, hogy az út, melyre léptünk, hová fog vezetni. A vagyon megoszlása hazánkban a múltban sem volt szerencsés. Fő tömegét a földbirtok képezte, melynek nagy része roppant uradalmakra oszolt s ez uradalmakon folytatott gazdálkodás ritkán szolgált példányképül a környező vidék apró gazdáinak. Az uradalmakból befolyó jövedelem inproductív, sokszor vétkes könnyelműséggel hajsztolt kedvtelésekre fogyott el.

Az új idők teremtményeként a földbirtokra és harczy dicsőségre támaszkodó arisztokraták és birtokosok mellett egy más osztály is keletkezett azokból, kik emelkedésüket saját szorgalmoknak, tetteirejöknek s a polgári elem fejlődésére nézve kedvező körülményeknek köszönhetik.

A föladat tehát, melyet magunk ele tűztünk, az utóbbi fejlemények következtében némileg bonyolultabbá vált, de épen azért nyert érdekességben.

E helyen vázolni óhajtjuk a nemzet vagyoni gyarapulását s aztán kitüntetni, hogy a szaporodó értékek mint oszlanak meg a nemzet egyes osztályai, főleg pedig a földbirtokkal foglalkozó tömegek s a városi elemek között.

A kettő közül egyik sem látszik könnyű föladatnak. — Azon kérdés: gyarapodott-e nemzetünk az utolsó évek alatt gazdaságilag, bár korántsem idézte föl az ellentétes vélemények azon komoly tusáját, melyre számítanunk lehetne, vita tárgyát képezte és képezi ma is. Azokkal, kik utalnak a takarékbetétek növekvésére, a nemzeti élet egyes ágaiban tapasztalható fokozottabb élénkségre, szemben állanak a nemzet legfontosabb és legszámosabb osztályának hanyatlását, sőt bukását hirdető apostolok és nagyon komoly ellenvetésként vetik föl azon kérdést: vajon a gazdagságnak egyes kiváltságolt helyeken, főleg pedig a fővárosban s néhány szerencsés egyénnél vagy számszerűleg súlylyal alig bíró vékony rétegnél való összehalmozása, lehet-e kárpótlás azért, mit ily módon más irányban veszünk? Nincs eldöntve teljesen máig sem, szaporodott-e valóban a vagyon, emelkedett-e a nemzeti tevékenység productivitása, vagy csak a tulajdonosok változtak, s nagy tömegek fillérei egyesek kezében egyesülve, föl bírjuk ugyan mutatni a gazdasági élet legfensőbb fejleményeit, de nem bírtuk megteremteni az alapokat, melyeken nemzeti létünk biztosan nyugodhatnék.

E kérdésre felelni, objective felelni valóban nem könnyű. A föladat azonban az által mit sem veszít érdekességéből. Megmarad mindig a «punctum saliens»-nek s feleletet képez arra a kérdésre, miként használtuk föl szabadságunkat, függetlenségünk rövid évei alatt.

A második föladatot kielégítően megoldani még nehezebb, de lehető lesz talán az irányt megjelölni, a melyben a viszonyok ez ideig haladtak s nézetünk szerint ezután is fejleni fognak.

Arra a kérdésre: vajon emelkedett-e a nemzeti vagyon az utolsó évtizedekben, e sorok írója bátorodik igennel felelni. A vas és kőutak építése könnyíté a forgalmat s emelte a föld termékeinek értékét. A vizek szabályozása és lecsapolása sok, előbb posványos, vadvizes talajt tett használhatóvá. A gazdasági gépek emelkedő gyártása és behozatala productivebbé tette a mezei munkát, a terjedő szakértelem és ízlés jó hatása, az ellentényezők mellett is, az iparban is tapasztalható. Kereskedő osztályunk gyors emelkedése bizonyossá teszi, hogy bevételeik is emelkedtek. A koronként előforduló nagy fizetések, azon tény, hogy az állami adósság mind fokozottabb mérvben talál elhelyezést belföldön, a vasútak, posta és távírdának emelkedő forgalma mind arra mutat, hogy a gazdasági tevékenység az utóbbi évek alatt nőtt s a nemzeti vagyon egészben véve gyarapult.

A nyugati államokban a vagyon évről évre növekszik s annyira még megmaradtunk nyugateurópaiaknak, hogy részt veszünk e társadalmakat átható gazdagulási processusban. Gazdag természeti segédforrásaink mellett az ellenkező volna meglepő.

Ez általános szempontból kiindulva, részletesen kívánunk foglalkozni azon jelenségekkel, melyekből a nemzetet alkotó egyes népréteg vagyoni helyzetére és emelkedésére vagy hanyatlására lehet következtetést vonni.

Sorra véve a társadalmi osztályokat, kezdjük a földművesek és földbirtokosokkal s tárgyalva ezek helyzetét, áttérünk fejlődésnek indult polgári osztályunk vagyoni viszonyaira, végül kiterjeszkedünk arra is, mily változások állottak be az állandó fizetéssel ellátott egyének díjazásában.

Igazként fogadhatjuk el azon állítást, hogy a földbirtokra a lefolyt évtizedek változtatásai, reformjai és törekvései nem maradtak hatás nélkül, a mezőgazdaság fejlett, a föld jövedelme emelkedett. Amazt bizonyítják az országban szétszórt, de mind inkább szaporodó minta-gazdaságok, az értelmi színvonal emelkedése, a gépek nagymérvű fogyasztása; az utóbbi mellett szólanak az új kataszter adatai, melyek szerint a gazdaságilag fontos területek tiszta jövedelme a földadó-provisoriummal szemben mintegy tizenöt millió forinttal emelkedett.*) De ez

*) A kiigazított földadó-provisorium szerint volt a tiszta jöve-

emelkedés, öt százalékot véve föl a föld tiszta hozadékaúl, igazán csekély, mert csak háromszáz millió forint értékű növekvést jelent.

Elismerjük, hogy politikai morálunk alacsony színvonala mellett, a valódi emelkedés nagyobb lehet annál, mit a kataszteri ívek föltüntetnek, de annnyival magasabb, hogy következtetéseinket lényegesen alterálná, bizonyosan nem lesz.

E csekély emelkedésben nyer tehát kifejezést a föld és munka fölszabadtításának gazdasági hatása s mind azon törekvések gyakorlati értéke, melyeket a földbirtok jövedelmének emelése körül kifejtettünk. Az eredmény csekélyebb annál, mit joggal várhattunk s a csekély emelkedés hátrányait csak növeli azon tény, hogy ez sem oszlik el egyenletesen az egész országban.

A déli vidékek, az alföld gazdag rónái egészben véve extensiv, tehát kevesebb költség mellett többet előállító gazdálkodási módjokkal, a piacz igényei nem emelkedvén hasonló mérvben, leverik a volt erdélyi részek s a felföld gazdáit, és e tény aztán az apadó jövedelemben nyer kifejezést.*)

Nem csak az tehát a baj, hogy a földnek jövedelme egészben véve kevésbé emelkedett, hanem az is, hogy egyes részek haladásával a többiek hanyatlása vagy stagnatiója áll szemben.

Ha pedig vizsgáljuk az ezen ügyre befolyó további tényezőket, még csekélyebbé zsugorodnak össze az elért előnyök s még jogosultabbnak fognak föltűnni a gazdaosztály egy részének panaszai.

Figyelembe kell vennünk, hogy a pénz értéke az utóbbi évtizedek alatt mennyire leszállott s hogy ma ugyanazon pénz-

delem 141.793,782 forint, az új becslés szerint (országos küldöttség 1883 augusztusi ülése) 155.852,100 frt. Ez összeg azonban az utólagos rectificatiók következtében leszállított 151.827,531 frtra, sőt adóalapúl az ármentesítési költségek levonása után nem maradt több mint 146.252,246 forint. — *Nemzet* 1885 október 1.

*) A budapesti kerületben ki van mutatva 21 % emelkedés,

a pécsi	«	«	«	34	«	«
a szombathelyi	«	«	«	31.1	«	«
a debreczeni	«	«	«	23.8	«	«
a pozsonyi	«	«	«	1	«	apadás
a szatmári	«	«	«	9.7	«	«
a kolozsvári	«	«	«	19.4	«	«
a nagyszombati	«	«	«	16	«	«
a temesvári	«	«	«	10	«	«

összeg csekélyebb vásárló erővel bír, mint 25—30 év előtt. A birtokos osztály terhei s azon igények, melyekhez a mai fölfogás szerint társadalmi állása kötve van, tetemesen szaporodtak. E mellett nem szabad felednünk, hogy a nemzet physikai tekintetben sem haladt előre, hogy erélye nem növekedett, az élettartam nem emelkedett. Mindezen mellékes körülmények kifejezésre jutnak a gazdasági életben is.

Sok író, ki e ténynyel foglalkozott, igyekezett két részre szakítani a kérdést. Nem lévén tagadható magának a birtokos osztály egyik nagy részének hanyatlása, igyekeztek bebizonyítani azt, hogy ennek ellenére maga a mezőgazdaság emelkedett.

A fejlődésnek itt-ott mutatkozó jeleit tagadni, nincs sem okunk, sem hajlamunk. De bizonyos, hogy azok, kik a jelen állapotokat előkészítették s megteremteni segítettek, magok sem igen lennének megelégedve e drága áron vásárolt kétes becsű eredménnyel. Végül a föld jövedelmének fokozódásánál mégis csak fontosabb a földet művelő osztály jóléte és hogy e tekintetben épen nem állunk jól, hogy a régi birtokos osztály egészben véve porlik és pusztúl, azt ma már, az ide vágó kutatások után, tagadni alig lehet.*) A mezőgazdaság helyenként emelkedett. De a gazda helyzete egészben súlyosabbá, sőt tűrhetetlenné vált. Mire mutatnak egyébre a gyors és többé nem is tagadott tömeges birtokcserék, mit jelent mást az eladósulás fokozatos haladása, ha nem azt, hogy a gazda-osztály egy tetemes része képtelen a viszonyokkal megbirkózni. A földbirtokos osztály számszerű apadása elég meggyőzően bizonyítja, hogy a boldogulás e pályán jóval nehezebbé lett, mint volt előbb.

Bővebben vizsgálva a földművelésből élő osztály egyes részeinek helyzetét, csak erősülni fogunk e meggyőződésben.

A mezei gazdasággal foglalkozók közt szám szerint a szolgák, napszámások és zsellérek állanak első helyen.

Nem kis jelentőségű rétege a nemzetnek, mert számuk meghaladja az 1·3 milliót. A nyers munkának, legtöbb esetben a durva tudatlanság, a kevéssé finom erkölcsök és szegénységnek képviselői ezek. Összeségükben azon reservoirt képezik,

*) A tény el van ismerve, csak arról folyhat vita minek tudható be a pusztulás. Kitérőzt föladatunkhoz képest, e kérdés tárgyalásába nem bocsátkozhatunk.

hová a társadalmi élet felsőbb köreiben hajótörést szenvedettek vagy ezek ivadéakai elmerülnek.

Egészben véve oly népréteg, melynek bajai, küzdelmei és benső élete eddigelé kevés gondolkozónak hívta föl figyelmét, a melynek gyógyítása s társadalmi úton magasabb erkölcsi színvonalra emelése, keveseknek jutott komolyan még eszébe is. Pedig míg a mezőgazdasággal foglalkozó népesség felső rétegei: a birtokosok, bérlők és gazdatisztek száma apad, a kevesebb értelmi erőt és vagyont kívánó rétegekbe sorolt egyének száma határozottan szaporodik.*)

A mezei proletariatus terjedésének meggátolása, úgy erkölcsi mint politikai érdekből, ez lenne a cél. A magyar társadalmat azonban, bármennyire szeretnők is, nem lehet megkímélni azon szemrehányástól, hogy nem áll föladata magaslatán. Philantropiájában nem elég ildomos, önzésében nem elég szemes arra, hogy saját bajait megelőzni, vagy ha már megvannak, orvosolni bírja. Utáljuk az apróskodó kutatást és munkát, bár a carneval hosszú éjtszakáin könnyen üritjük ki zsebeinket egy-egy «nemes» cél érdekében.

Élvezünk philantropiából s emberbarátok vagyunk élvezetből. De ez ügyesen kigondolt s élelmesen keresztül vitt agitatio eredményeiben kevés komolyságot mutat s nem bírja teljesen levetkezni a frivolitás színét.

A szolgák, napszámosok szaporodása annál meglepőbb tény, mert nem vihető vissza a jólét emelkedésére. Itt a bér fokozódása jelentené a jólétet, de a mindinkább szaporodó gépek versenye lenyomja ezt is. A legilletékesebb egyének kijelentették, hogy a gazdasági munkások bére az utóbbi időben csekély vagy pedig éppen semmi emelkedést nem mutat.**)

*) A mező- és erdőgazdasággal foglalkozók száma volt:

1870-ben 4.391,538

1880-ban 4.554,583,

tehát e szám emelkedést mutat, de

1870-ben volt 1.631,071 birtokos, 46,317 bérlő, 14,860 tiszt

1880-ban csak 1.133,086 „ 22,236 „ 10,923 „

Ebből eléggé világos, hogy milyen irányú a haladás. Földes *Statistikája*, 88. lapon.

**) V. ö. Az Orsz. Magyar Gazd.-egylet által gazdasági bajaink érdekében 1880. évben tartott enquete tanácskozmányaival. I. füzet.

tehát a pénz értékének csökkenését s a «civilisatió» mind inkább emelkedő igényeit, kimondhatjuk, hogy ez osztályba tartozó egyének helyzete éppen nem javult.

Mindenki igyekszik szabadulni e helyzetből. De oly csekély az értelmi és anyagi erő, mi az ide tartozók rendelkezésére áll, hogy ez csak keveseknek sikerül, sőt még más jobb sorban született egyének is szaporítják soraikat.

Persze ezek panaszaitól nem visszhangzanak sem a tanácsstermek, sem a napi sajtó. Elhalnak azok, mielőtt elérnék a törvényhozás szentelyét, arra pedig keveseknek van hajlama, hogy figyelemre méltassák ezt a néma tömeget, mely panaszának sem tud kellő alakot adni. Pedig e jó részt gyámoltalan, proletár tömeg növekvése szigorú kritikáját képezi eddig követett politikánknak. Melegágyakat készítünk a bűn és kétségbeesés számára, lehetetlenné teszszük a kiemelkedést a nyomorból, aztán ne is csodálkozzunk, ha az elvetett gonosz mag kikél.

A meghiusult küzdelem vége a korai temető vagy a hörtön. *)

A szűk, zsúfolt kunyhók alig mutatnak haladást a jobb felé, sőt gazdlaink panaszai szerint termékenyebb talaját képesik a bűnnek és erkölcstelenségnek ma, mint egykor. Úgy látszik, mintha lakóik nagy részére nézve a fokozottabb szabadság csak a súlyedés nagyobb lehetőségét jelentené. Megadtuk nekik a szabadságot, de nem gondoskodtunk azon erkölcsi alapokról, melyek egyedül képesek a szabadság helyes fölhasználását biztosítani. Sőt fokoztuk a kísértéseket. A regale-jövedelem nagy mérvű emelkedése direct vád a felsőbb osztályok ellen s élénkebben bizonyítja minden egyébnél, hogy alsó néposztályaink mind nagyobb mértékben kerülnek az alkoholismus posványába. A mily mértékben nő a regale-tulajdonos és korcsmáros bevétele, oly mérvben fogy a nép erkölcsi ereje és testi egészsége. **) A bűnesetek szaporodó száma s azon tény, hogy a ka-

*) Az összes elítéltek közt a gazdasági napszámosok 23·04—25·54 százalékkal szerepelnek, úgy 1882-ben, mint 1883-ban. V. ö. Földes Béla: *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv* 1885-re.

**) Arra nézve, vajon a nemzetet pusztító minden nemű fizikai bajok kifejlését, az élettartam megrövidítését, mily mérvben mozditja elő nálunk az alcoholicus italok növekvő fogyasztása: exact adatokkal nem rendelkezünk. Angliában azonban, hol ily kérdéseket a megérdemelt figyelemben részesítenek, e tekintetben is másként álla-

tonaságra kötelezettek közül mind kevesebb százalék válik be, mutatja, hogy az, mit más nemzeteknél igazúl ismertek el, az maradt mi nálunk is.

A kis és középbirtokosok osztálya is alig áll jobban, hiszen épen e része a nemzetnek az, melynél a hanyatlás jelei a legszembeötlőbbek. Még Láng is, a kit pedig pessimismussal vádolni alig lehet, elismeri, hogy a középbirtokos osztály pusztul. *) Nézetünk szerint e pusztulás tágasabb rétegekre terjed ki, mert a két census közötti időkbén a birtokosok apadása oly mérvű volt, hogy ha csupán a középbirtokosokat érintette volna, ma már ez osztály nem is léteznék. Azt állítani pedig aztán még sem mernők.

Lapjaink ugyan nem közlik a kis birtokváltozásokat, de az évenként szerződés útján urat cserélő vagy dobra került birtokok átlagos csekély értéke arra mutat, hogy a nagyobb birtokese-

nek a dolgok. A népesedési hivatal — *Registry General* — egyik legutóbbi jelentésében az összegyűjtött és szorosan megrostált számszerű adatok alapján constatálja, hogy azon osztályokba tartozók, melyek nagy mérvben fogyasztanak alkoholt — rövidebb ideig éltek. A bűntettek és örültség nagy része szintén e forrásra vihető vissza. Ha tehát az analógiát alkalmazni szabad, pedig ez esetben azt hisszük joggal lehet, akkor elég drágán fizetjük meg mint nemzet azt, mit a regale tulajdonosok és publicanusok nyerne.

Nézd: *Supplement to the XLV. Annual Report of the Registrar General*. Tárgyalva a *Times* 1885 november 13-diki számában, továbbá: Földes: *Statiszt. évkönyre. Alkoholismus és közegeszégi viszonyok Angliában*.

Annak föltüntetésére mibe kerül nekünk is az alkoholismus, kísérletkép ide igtatjuk a következő számokat. — 1887-ben volt előirányozva:

Tébolydai kiadásokra ...	---	90,369 forint
Országos csendőrségre ...	---	3 210,800 „
Fővárosi rendőrségre ...	---	916,418 „
Kir. ügyészségekre ...	---	2,545,519 „
Fegyintézetekre stb. ...	---	869,778 „
Orsz. rabsegély-alapra ...	---	373,780 „
		<hr/> 8.306,642 forint

A bűnügynek több nagy tekintélye szerint a bűntettek nyolcz tizede visszavihető az iszákosságra s az örülteknél is hasonló arányt véve föl, a fönti összegből mintegy 6.4 millió az alkohol számlájára róható. Pedig ez az általa okozott rombolásnak csak parányi része.

*) *Társadalmi deficit*. 17. l.

rek csak jelzői azon változásoknak, melyek az alsóbb de szélesebb rétegek nyugalját állandóan megzavarják. *)

Bizonyos az is, hogy ceteris paribus a nagyobb birtokos könnyebben kiállhatja a csapásokat, mint az, ki megtakarított tőkével alig rendelkezve, az első rossz termés esetében a falu bankárja, a jószívű korcsmáros, karmai közé kerül.

Igaz, hogy figyelmünket más nemű jelenségek is igénylik. Nem egy helyen birkózik meg a parasztgazda kitartása, igénytelen takarékosága az idők súlyával. A nehezen szerzett s gondosan félre rakott forintok sokszor lehetővé teszik a terjeszkedést s az egykori jobbágyok urává lesznek a fölösztott nemesi birtoknak. Az egykor büszke földesúr elhanyagolt szántóin dúsabb terméseket növel az új birtokos serény keze s a falu apró házaiban megelégedésnek s a további haladásnak forrásává lesz azon jövedelemnek egy csekély töredéke is, mely egészében sem volt elég arra, hogy kielégülést szerezzen a daliás apák élvezetekre temett ivadékának.

De ez szerintünk csak kivétel, bár óhajtanók, ha a kétkezők meggyőznének bennünket véleményünk helytelenségéről. A törpe birtokok nagy száma, főleg ha elgondoljuk, hogy az iparosok nyugati államokhoz képest aránylag mily csekély számmal szerepelnek ezek közt az igazán városi birtokok, már magában véve sem biztató jelenség. Nem az legalább gazdasági szempontból, mert az elaprózás csak intensív művelés mellett lehet jövedelmező.

Mily irányú a birtokváltozás a kisbirtokosoknál, nagyobb birtokok képződnek-e vagy a kicsinyek még kisebbre oszlanak szét, arra nézve teljesen kielégítő adatokkal nem rendelkezünk. De e sorok írójának alkalma volt a földművelési minisztériumban e tárgyra vonatkozólag pár év előtt gyűjtött adatokból azon mint hisszük tanulságos tényt constatálni, hogy az egész telkes gazdák száma mérsékelten növekedik, a háromnegyed és fél telkeseké határozottan csökken, a kisebb földszalagokat művelő birtokosoké pedig nagy mérvben emelkedik. E kisebb részletek nem sokat jövedelmező kereskedelmi növényeknek, zöldségfélék vagy gyümölcstermelésnek, hanem a kedvelt, de csekély értéket adó szemes termékeknek vannak szentelve.

*) V. ö. Konek értekezését: *Magyarország fekvő birtoka. Nemzeti gazdasági szemle*, 1882 jún.

E szűkebb körben is érvényesül tehát a sokat panasztolt tény, hogy a hatalmasabbak vagyona, ereje gyarapúl, az alsó réteg számban növekedik, de a közben eső rétegek elpusztulása az átmenetet, emelkedést nehezebbé téve, élesebbé teszi az ellentéteket s nehezebbé a kibékülést.

E népréteg szolgáltatja a kivándorlók zömét, azokat az egykor telkes vagy féltelkes gazdákat, kik elhagyva családot, birtokot és mindent, szökve menekülnek a hitelezők elől.*)

A paraszt birtokosok fölött áll a középbirtokosoknak «nyílt és őszinte szívű» osztálya. Az a része a nemzetnek, mely évszázadokon át maga volt tulajdonképen a nemzet, a melynek hibáit és erényeit tükrözik vissza történetünk lapjai. Itt már nem is jöhet többé szóba, vajon emelkedik-e ez osztály? Minden jel, melyet e kérdésnél számba kell vennünk, a hanyatlásról beszél. A tömeges birtokcserek, a földbirtok növekvő terhei, a hivatalt keresők nagy tömege mind erre mutatnak s alig van, ki a hanyatlást tagadná.

Azon osztály, mely annyi mohósággal és bizalommal vitte át a szabadság elvét a földbirtokra, legtöbbet szenved a meg nem szokott szabadság súlya alatt s úgy látszik mintha arra lenne kárhozthatva, hogy mielőbb új elemeknek engedje át a szerepet és hatalmat egyaránt.

Nem hivatásunk e helyen a hanyatlás okaival foglalkozni. Azon általános csapásokon kívül, melyek utóbb a földbirtokot érték, része van abban a folyton emelkedő adóknak s az osztályba tartozók egyéni hibáinak is. Az az osztály, mely vállalkozott reá, hogy gazdaságilag új Magyarországot teremtsen, megkísérté a régi fogvatkozásokkal élni továbbra is. És e következetlenség súlyosan megboszulta magát. A birtokosok száma 1870-től 1880-ig mintegy felmilióval apadt és ha nem csalódunk, a régi elemek hanyatlása még nem ért végére. Mire az új census elkövetkezik, sok azok közül, kik az utóbbi számláláskor még mint névleges birtokosok szerepeltek, meg fog szűnni e rovatban levők számát szaporítani.

*) Ezek közül nem egy tér vissza nemesbültebb jellemmel, több értelmiséggel és munkaszeretettel az új világból. Visszavásárolják nemcsak az eladott ősi telket, hanem mint a felvidék nem egy falujában történt, átveszik és parcellázzák a volt nemesi birtokokat is. Ez örvendetes eredményben azonban kevés érdeme van a nemzet politikáját vezérlő osztálynak.

A felső osztályt alkotó latifundiumok urai szintén súlyos megpróbáltatásnak voltak kitéve. Zilált gazdasági elveik s a nagy szabadság mellett sokan jutottak tönkre, de nagy részek megérdemelte sorsát.

A hitbizományok szaporítása legékebben szóló bizonyítéka annak, hogy mily gyöngének érzi ez osztály magát a modern gazdasági élet változó viszonyai és megpróbáltatásai között.

Kimutattuk fönnebb, mily csekély jövedelmi emelkedést mutat az új kataszter a kiigazított provisorium adataival szemben; sikerült tán azt is fötűntetni, hogy többé-kevésbbé különböző okokból ugyan, de a gazdasággal foglalkozó osztálynak csaknem minden rétegében nagy a hanyatlás.

Oly társadalmakban hol a viszonyok szabályszerű fejlődést mutatnak, az alsó rétegekből mind több kerül a felsőbbekbe. Itt azonban ellenkezőleg mind többen kerülnek a felsők közül az alacsonyabb régiókba. A birtokosok számszerű apadásának nagysága jelzi a katasztrófa élességét. A boldoguló új birtokosok többnyire a nemzet más foglalkozási ágaiból kerülnek ki.

Pedig azt exact adatok hiányában is merjük állítani, hogy ez idő alatt sem a földet művelő osztály szorgalma, sem pedig munkájának productivitása nem apadt, sőt épen ellenkezőleg. A feudális előítéletek nyűgén kezd keresztül törni azon modern fölfogás, hogy a munka nemesít s az a nemtelen, ki nem dolgozik. A gépek terjedése, a gazdasági és műszaki ismeretek emelkedése és összeműködése, talán a tőkék gyors szaporodása is nagyban emelte a mezőgazdasági munka hatékonyságát. De mind ezeket ellensúlyozza az adók növekvése, a termékek árának csaknem páratlan hanyatlása, az előbb ismeretlen személyes szolgálatok — katonáskodás — által direct és indirect úton szenvedett veszteség, végül mi ha legutolsó is, de bizonyára nem a legjelentéktelenebb, a gazdasági életnek az előtt nem tapasztalt hullámmása és a pénz értékének nagymérvű hanyatlása.

Mindezen tényezők egyébként a dolognak inkább csak gazdasági oldalát érintik. Ezenkívül azonban van még egy, mi nem kevésbé befoly a viszonyok módosítására. Az igények nagymérvű emelkedését értjük. A birtokos osztály szokva volt ahhoz, hogy úgy politikai mint társadalmi tekintetben első szerepet játszó és ez ma többre kerül mint egykor, midőn az élvezetek

szűk köre mellett könnyen fenéig lehetett üríteni a pohárt. Míg ma előbb elúszik az ősi vagyon, mintsem ki vannak ürítve az örömek s midőn a vagyonban folyton gyarapuló polgári osztálylyal kell versenyezni a társadalmi és a mint a dolgok alakúlnak, nem sokára hihetőleg a politikai fensőbbiségért is. Nehéz évek voltak ezek a magyar gazdára, a melyek alatt nem csupán nagy részök jutott közel a vagyoni pusztuláshoz, hanem a szétfeszülő függetlenséggel együtt veszendőbe ment a nemzet jellemének nem egy olyan vonása is, melyre méltán lehettek büszkék a jobb időkben született elődök.

A gazdaosztály pusztulása egyébként nem oly jelenség, melylyel elszigetelten állanánk. Németországban, sőt a szabad francia köztársaságban is constatálva van e baj. Olaszország nagy enquêteteket rendez az okok kinyomozására. Oroszországban a jobbágyság eltörlése óta csaknem ugyanazon tünetek ismétlődnek, mint nálunk, sőt magában a britt szigetekben is, a hol pedig a hanyatlás mintegy szükségszerű következménye azon haladásnak, melyet a nemzet más irányban tett, élénk aggodás nyilvánul az apró birtokosok szomorú helyzete miatt. Mindezen országokban kiválóan sok érdek csoportosúl a gazdaosztály consolidatioja körül, nálunk azonban ehhez még egy, a nemzeti suprematia kérdése is járul.

BERNÁT ISTVÁN.

OHNET GYÖRGY.

OHNET HATÁSA.

Zola egyik czikkében, mely a francia regényírók hatásától szólt, kihívó diadalérzettel utalt a naturalista regények kiadásainak nagy számára, mint az irodalmi érték igazi próbakövére s mint az idealista regények végleges elavultságának biztos jelére. E főnhéjázó állításra, bár elkésve, Ohnet György adott kellő feleletet, egy közepszerű tehetségű regényíró, ki tulajdonkép az idealisták táborába tartozik, s kinek hatása versenyez a naturalista regényirodalom legóriásibb sikereivel is, nem véve ki Daudet Alfonzt sem. Alig hat éve, hogy föllépett s mintegy 32—33 éves korában elérte a legfényesebb dicsőséget. Első művét megkoszorúzta a francia akadémia s ma már valamennyi műve közel áll a kétszázadik kiadáshoz, vagy épen a háromszázadikhoz, a külföld is rajong értők, egyre-másra lefordítják azokat idegen nyelvekre, megjelenések még mindig irodalmi esemény. De ez még nem minden. Az összes professionatus francia regényírók közt csakis Feuilletnek sikerült mint színiköltőnek is kitüntetni magát: Ohnet, ki tulajdonkép azért lépett föl mint regényíró, mert csak ily formában tudta érvényesíteni eredetileg drámának írt művét, melylyel hasztalan kopogtatott a színházigazgatók ajtain, — Ohnet, ki csakhamar megkísérette visszadramatizálni, illetve dramatizálni műveit, ezeknek ily alakjával is oly szerencsés volt, hogy Páris egyik előkelő színházát, a Gymnaset visszarántotta a bukás széléről s virágzóvá tette; nevét rövid időn a legtehetségesebb fiatal drámaírók neve sorában kezdte emlegetni még a nagy tekintélyű *Revue des deux Mondes* is.

E hirtelen szerzett hírnév, e rohamosan meghódított népszerűség azonban nem áll arányban azzal, a hogyan a kritika elbánt Ohnetval. A föltétlen elismerés, az egyhangú dícséret a fölöttébb termékenynek mutatkozó író újabb s újabb műveivel szemben mind lanyhább hangba csapott át s nem sokára azután csak kárhozatni valót kezdett bennök találni, elannyira, hogy aligha van neves s általánosan kedvelt író, kivel a bírálat oly kegyetlenül bánt volna el, mint éppen Ohnetval. Bár ez író azt szereti negélyezni, hogy ő is realista irányú, a Zola-párt teljességgel lenézi őt; Desprez, Zola egyik tanítványa, azt írta róla, hogy «neki az Ohnet-regényektől minden hajaszála égnek mered». Sokkal fontosabb az, hogy a *Revue Bleue*, e kiváló párisi kritikai szaklap házi kritikusa, Lemaitre, csak a legfitymálóbb megvetés hangján tud beszélni Ohnetről, «kinek művei — szerinte — mindenféle párti irodalmi embernél csak a legteljesebb közönnnyel vagy még inkább a legkevésbé sem titkolt megvetéssel találkoztak». Egyetlen egy igazi művész sincs, ki sokra becsülné ez író, sőt — a mi, mellesleg mondva, már rossz-akaratu ráfogás — «egyetlen egy komoly kritikust sem találni, ki nevét tollára vette volna, ha csak könyvészeti jelentés írása nem kényszerítette rá. Nincs oly regényíró, a ki e művek valamelyikéről azt óhajtaná, hogy bárcsak ő írta volna; e művek magok a megtestesült banalitás, nyárspolgárok s oly irodalmi műveltséggel nem bírók számára, kik az irodalomra aspirálnak.» Nem akarjuk tovább folytatni e szidalmak fölsorolását, melyek nem egyszer Zola modorára emlékeztetnek erős kitételeikkel, csak annyit még, hogy Lemaitre szerint Ohnet «nemcsak nem nagyszabású író, még nem is jó író, sőt még nem is türethető író, hanem mindössze afféle mesterember, afféle irodalmi szakács, a ki ért hozzá, mint kell a nagy közönség szája ízének megfelelően kotyvasztani.»

Ennél erősebben nem igen hordhatni le a legutolsó tárczaregény-férczelőt sem, s ily lehordást még az a körülmény sem menthet, hogy a meg nem érdemelt népszerűség valósággal kihívta az irodalmi kritikát. Nem lehet szándékunk tehát a Lemaitre elfogúlt, sötét szemüvegén keresztül vizsgálni Ohnet irodalmi értékét. De viszont Zolával sem tarthatunk, a mi a kiadások nagy számát illeti; ez sohasem parancsolhat tiszteletet azoknak, kik ismerik s igaznak érzik Goethének ama közmondásszerűvé vált ötletét, hogy a szellem alkotásai, az

igazi remekművek nem léteznek a profanum vulgus, a Pöbel számára. Kísértjük meg minden előzetes elfogultság nélkül szemügyre venni, mit találhatunk e regényekben, melyek a magyar közönségnek is kedvencei, s melyek dramatizált alakban is nagy sikert arattak s aratnak úgy a fővárosi, mint a vidéki színpadokon.*)

*) Ohnet regényei közül a két első, *Serge Panine* és a *Maître de forges* a Révai testvéreknél, a többi a Singer-Wolfner-féle regényvállalatban jelent meg magyar fordításban, legtöbbször Fáy J. B. tollából. E fordítások meglepő szabadságokat engednek meg magoknak. *Serge Panine* VI. fejezetéből egy négy oldalnyi leírás, a *Grand Marnière*ből pedig a VII. fejezet jóharmada, melyre pedig később reflectálás történik, kihagyva. Lehet, hogy talán máshol is akadhatni ily meglepetésekre, melyekre egész véletlenül bukkantam. Összehasonlítás tárgyává az eredetivel csupán *Dames de Croix-Mort* alig néhány tucsat oldalát tettem, de ez elég volt, hogy végleg elmenjen kedvem ez irodalmi darázsfészek bolygatásától. Ez a fordítás tulajdonkép rövidítve s találmokra utánairása az eredeti szövegnek. Íme néhány példa a fordítás első 30–35 oldaláról. Elle fut pénétrée par la tranquillité engourdisante de la nature et les rancunes de son âme s'apaisèrent: nyugodtabb lett, kedélye elfásult, mert megszűnt az, a mi sokszor keserűséggel töltötte el . . . où sur un établi le verrier assemblait les losanges d'une rosace soudant les lamelles de plomb et clignant de l'oeil pour juger de l'effet d'une figure: hol az öreg üvegfestő rajzolta arabeszkjeit és illesztgette az üvegtáblákat. Ne grimpa plus dans les arbres pour cueillir des fruits verts: nem kúszott többé a fák közt. Il prit une carte dans un portefeuille en maroquin: átadta névjegyét. Son visage mal dégrossi de fille en pleine formation: alakulóban lévő arczával stb. stb. Vitrail hol: templom fala, hol: üvegfestés. L'aiguille à tapisserie: tű, hímzés. Bas à jour: tarka színű harisnya. Battre les bruyères: a sűrűben barangolni; megjegyzendő, hogy a 11-ik lapon épen ki van emelve, hogy Edmée sohasem szokott a sűrűben barangolni a máskor mindig sűrűben bujkáló kerülvél. Az utóbbiról ezt olvassuk: «s mit még sohasem tett meg, a mióta kerülő lett, letette nagy csizmáit, a puskát szögre akasztotta»: Ohnet csak a puska szögre akasztását tartja oly kiemelésre méltó kivételnek. Az sem érdektelen curiosum, hogy a grófné a magyar fordításban 35 helyett 37 éves, később a 38-ik évébe van előléptetve 36 helyett s mégis, mikor Ohnet 38 éves korába lépteti elő, még midig 37 évesnek hagyja fordítónk túlságos gyöngédségből. Itt-ott a párbeszédekből is ki van hagyva. De elég erről ennyi, pedig még két eny-nyivel is szolgálhatnék az említett pár lapról.

I.

REALISTA ELVEI.

Természetesen azzal kell kezdenünk, hogy utána járjunk, mily irodalmi felekezethez számítja magát Ohnet s mily tanokat hirdet és vall. Ennek elintézése kevés fáradságot okoz Ohnet olvasójának, mert Ohnet rendkívül szereti az áradozó-elmélkedéseket, ha mindjárt kevés s lényegtelen is a mondani valója, s maga iparkodik bennünket a felől tájékoztatni, mily természetű költőnek kíván tekintetni s az irodalmi hagyományok melyik csoportjába kíván soroltatni.

Zoláék újból divatba iparkodnak hozni egy oly irányt, mely e század első felében divott s mely valóban egész sorozatával dicsekedhetik a remekműveknek. Ohnet tanácsosnak véli, hogy ennek az iránynak hódoljon elméleti elveiben; nem üt ugyan zajt azzal a műszóval, a melylyel Zoláék az ötvenes évek irányát, a realismust újra keresztelték, a naturalismus jelszavát nem tűzi zászlajára, mint egyedül győzelemre vezérlő elvet: de azért nem kevésbbé csatlakozik elméletben ez irányhoz. *Lise Fleuron*ban valósággal naturalista-párti programmot ad egy színigazgató ajkára, ki specialiter a színiköltészetről beszél ugyan, de kinek szavai általában az összes költészetre vonatkoznak s félreismerhetetlenül magának a szerzőnek véleményét tolmácsolják. «Az irodalom, olvassuk, valóságos fejlődésen ment át tíz év alatt, határozottan a realismus terére lépett. A történelmi dráma haldoklik s az írók képzelete már ki van merülve. A régi minták elkoptak, föl kell azokat újítani. A dráma, a könny és mosoly e vegyülete, ama színpadi forma, mely legjobban illik a francia szellemhez. Ez a párisi közönség kedvencz műfaja; ezt is elhagyta ugyan, de mi kell, hogy visszahódíthassuk számára? Az újság ingere: a napjainkbeli társadalom szenvedélyeit, bűneit, visszásságait kell színre vinnünk . . . Miért nem merít a dráma a modern élet közepéből, mikor a vígjáték már megadta erre a példát? Miért kell a drámának a történelem kerékvágásában vonszolódnia? Nem elég sok tárgyat képes nyújtani a jelenkor? Annyi s oly botrányos per üt zajt a törvényszéknél, hogy lehetetlen volna ez igazság-

ügyi eseteket a nélkül vinni színpadra, hogy föl ne háborítsák a közönség szeméremérzékét. A házasságtörés, erőszak, zsarolás, finanziaális rázkódások, melyek nemzeti katastrophákká növekedtek, mindez oly tragikai . . . S mennyi elragadó részletet szolgáltatnak a kimeríthetetlen párisi élet — az a lázas élni sietés, mely mindenben a szélsőségre törekszik ma, maga is folytonos dráma, telve mámorral s fájdalommal, a vér és könnyek vegyülete.» Mint látjuk, Ohnet beéri a «realismus» párt-jelszóval, de azért egyenesen a naturalista æsthetika elveit hirdeti, melyek e technikus terminusokban összegezvék: *procès-verbal* és *modernité*. Megtaláljuk itt a Goncourt-testvéreknek, kik költészet és elmélet terén egyaránt a naturalismusnak, ez állítólagos «új irodalmi renaissancenak» legközelebbi megindítói, azt a paradoxonát, mely szerint főleg *sensationalis* újdonságokat kell hajhászni a költőnek, kiről eddig is tudtuk, hogy leghelyesebb saját korából merítnie tárgyait; s miként Zola kijelentette, hogy sehol sem találhatni *sensationalisabb* újdonságokat, mint a törvényszéki tárgyalásokban, melyeknek tehát a «kísérleti» regények igazi tárgykörét kell alkotniok; erre a tárgykörre sem habozik rámutatni Ohnet.

Magától értetődik, hogy a mely költő ily nyílt programot ad pártfogalása felől, bár e párt mit sem akart ő róla tudni, kötelességének tartja hódolattal borúlmi le azon író előtt, kit már az ötvenes évek Zolája, Champfleury, mesterül, sőt bálványul imádott s kinek újabb kiadása lehetni, magának Zolának is legfőbb vágya. A Balzac cultusa Ohnet regényeinek minden lapján élesen ki van fejezve. Egyik drámaíró alakjáról megjegyzi, hogy ez «imádságos könyvévé tette Balzacot»; egy nőalakjával *Eugénie Grandet*-t olvastatja, álhítattal magasztalja e remekművet s azt mondja az illető alakról, kinek sorsát a Balzac hősnőjéhez hasonlítja, hogy valósággal erőszakot kellett tennie magán, ha félbe akarta hagyni e regény olvasását. Meg kell azonban adnunk, hogy az Ohnet balzacomaniájának mélyebb, komolyabb alapja van mint tán a pusztá divatosság-negéyezés: noha határozottan nem rokon a szelleme egy Balzac szellemével, félreismerhetetlen nyomokat hagyott tehetségének képződésen a vele való előszeretetteljes foglalkozás. E hatás egyik külső jelenségét mindjárt itt említjük föl, azt, hogy Ohnet is *cyclusos* regényt ír. Ez kevésbbé lényegtelen dolog, semmint első tekintetre látszanék, ha arra gondolunk, hogy

Taine genialitásként s mint a naturalista költőnek egyik fontos jellegét magasztalta Balzacnál a cyclus-regény eszméjét, s hogy azóta Zola is kötelességének vélte cyclicusoknak tervezni műveit, mint a mely mód egyedül nyújt alkalmat az élet «tökéletes, igazi» visszatükröztetésére. S miként Balzac összegyűjtött regényeit ily nagyzó cím alá foglalta: *Comédie humaine*, Ohnet, nem kisebb ambíciót árulva el, ezt a főcímet választotta regénysorozatának: *Batailles de la vie*; e hangzatos, e nagyzó cím már maga utal arra, hogy szerző mindenek fölött társadalmi regényt akart alkotni, a társadalom életének titkos mélyeit óhajtotta búvárolni, az itt található bonyodalmas szövevényeket iparkodott elének tární, megmagyarázni miként ezt Balzac tette s miként utódjai óhajtották tenni.

II.

MORALJA.

Ha két-három regényét átlapoztuk, tisztában lehetünk a felől, mily életphilosophiai elvek kalauzolták Ohnet-t e társadalmi regények írásánál. Tulajdonkép két főthemája van, melyek fejtegetésére minden időben s minden helyen ki-kitér: az egyik pessimista hitet tanúsít s egyenesen Balzactól van kölcsönözve, a másik idealista kedélyre mutat s nem ismeretlen thema a kölcsönkönyvtárak szorgalmas olvasói előtt.

Az első főthema a vagyon kérdése. Az *Élet harcza*iban kétségkívül az anyagi érdekeknek jut a főrés, a vagyon mindenhatósága minden kérdésen kívül áll; az élet e financiaლის oldalát Balzac ecsetelte legrikítóbban s legmakacsabb kitartással. Ohnet e pontban hű követője iparkodik lenni mesterének. Első regénye, *Serge Panine*, már szenvedélyes vádbeszéd a nervus rerum, napjaink azon istensége ellen, mely korlátlanul rendelkezik szándékaink, elhatározásaink felől. Panine herczeg nem veheti el imádotjtját, mert mindketten szegények; mikor mindkettejöknek előnyös házasság kínálkozik, ily okoskodással iparkodik észszerű elhatározásra bírni kedvesét s . . . önmagát: «Jelenünk bizonytalan, jövőnk kétes. Lám a szerencse egyszerre ajtónk előtt vonul el. Elég lesz, hacsak kinyújtjuk utána a kezünket s azonnal urai leszünk azon ismeretlen hatalomnak,

mi a gazdagsággal jár. A gazdagság! Ez azon czél, melyért az egész emberiség töri magát. Érti? Mi, a gyöngék s megvetettek, erősekké s büszke urakká válunk!» Íme a Balzac hőseinek is meggyőződése; a különbség mindössze az, hogy a Balzac cynicus resignatioja vagy épen sátáni káröröme helyett Ohnet-nál a dolgok sora rendjébe belenyugodni nem bíró, majd szenvedélyesen föllázadó, majd melancholicusan emésztődő idealistával találkozunk. Hallgassuk meg azt az ékesszóló, bár nagyon is színpadias tirádát, mit Panine kedvesével válaszoltat szerző a főntebb idézett szavakra: «Miután épen azon engesztelhetetlen érdek, a melybe ütköztem, törvénye a világnak s társadalmi jelszó, miután az által, ha vonakodom részt venni az egyetemes örültségben, azt kockáztatom, hogy elszigetelten találok maradni a magam gyöngeségével, s minthogy erőseknek kell lennünk, ha uralkodni akarunk másokon: ám legyen! Ezentúl úgy cselekszem majd, hogy senkinek sem leszek a rászédettje, se áldozata. Jövőre csak magamat fogom tekinteni s jaj annak, ki útamba áll! Nemde, úgy-e ez a század morálja?» A *Maitre de forges*ban szintén egy nő ajkára advák ez elkeseredett kitörések a mai társadalom aljas aranyborjú-cultusa ellen. «A pénz!» kiált föl az időközben elszegényedett anya, kinek leányát elhagyja jegyese, «a pénz! ez a mai kapzsi, megvásárolható korszaknak jelszava. Szépség, erény, ész mit sem ér már! Eztán nem így szólnak már: Helyet az érdemesebbnek, hanem ezt kiáltják: Helyet a gazdagabbnak!» De leginkább a *Lise Fleuron*ban nyilvánul az, mennyire Balzactól tanulta Ohnet élet-philosophiájának kérdéses pontját. Jean de Brives, kit viszonylagos szegénysége miatt feltékenység gyötör s kit tőzsdei speculatiók tesznek tönkre, «a társadalmi lépcső tetejétől aljáig, úgymond szerző, annak volt tanúja, mint használja ki a kicsinyt a nagy, a gyöngét az erős. Ennek következtében aztán lassanként oda jutott, hogy oly életbölcseleti elveket alkotott a maga használatára, melyekkel megnyugtathassa lelkiismeretét: e világon csak elnyomók és elnyomottak léteznek, ostobaság volna elnyomatni engedni magát; a ki nem zsarnok, rabszolgának kell lennie». E szavak majdnem szórúl szóra ismétlik Balzac morálját, még pedig úgy, a hogyan azt Balzac legbehatóbb tanulmányozója, Poitou összegezte volt: «Ez önző társadalomban, e világon, mely rászédettekből és csalókból, haszonlesőkből és hülyékből áll, s melyben semmi az érdem és minden a csel-

szövéstől függ, ostoba az, ki sem pénzzel sem erővel rendelkezvén, nem tud céljának elérésére ravaszsággal, romlottsággal élni». Nemde teljesen azonos alapon áll a *Comédie humaine* és a *Batailles de la vie* életfölfogása?

Ez a morál, ez a thema egészen illik a pessimista Balzac-hoz, ki a rikító színekben s a pokoli disharmoniában oly vad gyönyört talált. De miként illenek e rémes, e fenyegetőn komor hangok azokba a nagyon is regényes, nagyon is ábrándos történetekbe, miket Ohnet mesélget? Miért szegődik Ohnet a Balzac paradox moráljának kései s gyöngé visszhangjává, mikor viszont másfelől ugyanő az intelligens középosztályt nemcsak nem rajzolja a pénz gályarabjának, hanem ellenkezőleg oly életerősnek, szerencsésnek és nagyra hivatottnak találja, hogy egyenesen ennek teszi föladatává, hogy a születés és vagyon erkölcsileg s anyagilag tönkre jutott kasztját megmentse a végromlástól?

A polgári osztálynak, az intelligentiának magasztalása, az Ohnet-regényeknek második, a nagy közönségre igen hízelgő s a költők által eléggé elhasznált főthemája. *Serge Panineban*, hol egyébiránt Desvarennesné elég dicsőségesen képviseli a szorgalmas munkálkodást kísérő szerencsét, egy szerencsétlen szerelmes még igen bátorítanító vallomásokat tesz ugyan, mert a munkában csak a bibliai átkot érzi, henye élvezőkre s munkával küszködőkre látja fölosztva a világot, azt nem reméli, hogy munka által idővel boldogságot, élvezeteket nyerhessen el. Hanem ez csak kivételes sors, melynél a kivétel oka tulajdonkép az illető szívbeli bajában keresendő. A többi polgári származású ifjú hőst mindig siker koronázza, oly szerencsések, hogy az ember valósággal megirigyli őket. Ohnet ezúttal sem késik fölvilágosító tirádákat adni egyik-másik alakjának szájába, ne mondjuk: lelkesült himnuszokat zeng. A *Maitre de forgesban* egy báró s a vasgyáros hamar összebarátkoznak, minek láttára így szól egy marquis a báró nejéhez: «Az ön férje, ki vitéz hősök ivadéka, a harci dicsőségek tíz századát testesíti meg személyében. Derblay, ez az iparos-gyermek egyetlen egy századot képvisel, azt mely a gőzt, a gázt s a villamosságot megteremtette . . . Nagyon becsülöm e két férfi hirtelen megbarátkozását, kik kölcsönös becsülésből eredő közeledésükben mindazt egyesítik, mi valamely országot nagygyá tesz: a múlt dicsőségét s a jelen haladását».

Ugyane marquis még tovább megy, nemcsak, hogy megengedi az aristokrata és demokrata kasztoknak barátságos közeledését egymáshoz, hanem szükségképinek jelenti ki azt s bizonyos expedienst javasol az aristokrátiának arra nézve, hogy saját méltóságának kockáztatása nélkül léphessen fusióba a polgársággal. «A demokratia ellep bennünket. Iparkodjunk aristokrátiát teremteni magában a demokratiában. Hogy ezt elérhessük, vegyünk a közepszerűséget színvonalnak s helyezzük ennek fölibe mindazt, a miben érdem nyilatkozik. Így megteremtjük a tehetség aristokrátiáját, az egyetlent, mely méltó utódja lehet a születési aristokrátiának. Egyébiránt, midőn így cselekszünk, csak őseink tettét utánozzuk. Azt képzei ön, hogy családjaink alapítói neméseknek születtek? — Hajdan így szóltak: Tisztelet a bátrabbaknak! Ma így szólunk: Helyet az értelmesebbeknek!» E fusio elfogadása annál inkább érdekében áll az aristokrátiának, mivel a hatalom ma a középosztályé, melynek mentő segítségére okvetlenül rá van szorúlva; ama szép ősi kastélyok remek parkjokkal előbb-utóbb dobra kerülnek, ha a roturier vagyonával s eszével nem jön támogatni azok tulajdonosait, sőt mi több: valósággal physiologiai szükségge lett, hogy az elcsenevészedni induló kék vér egészséges, piros polgárvérrel frissíttessék föl.

Ha Ohnet életphilosophiájának, illetve társadalmi moráljának e pontját tekintjük, álmélkodva kérdezzük magunktól: Hogyan, hát oly nem rég volt az a híres forradalom, mely a tiers état-t megteremtette, illetőleg a nemesség szerepkörére előléptette, hogy költőinknek még mindig kedvencz foglalkozásuk az új jogokban, új kasztjok kiválóságában kaczer öndicsékvéssel tetszelegni? Vajon nincs-e a polgári osztálynak fontosabb teendője, mint megmentendő aristocrata családokat keresni, melyekbe beházasodhassék, s viszont vajon minden aristocrata oly örvény szélén áll-e s mésallianceokra van-e kárhoztatva?

III.

LELEMÉNYESSÉGE.

Ez a morál, akármelyik pontját vegyük is, nem mondhatni, hogy valami magasan szárnyalna, kivált ha a lét más, mindennapibb de egyúttal fenköltebb problémáinak megszámlá-

lálhatatlan sokaságára gondolunk. Lássuk, mennyiben nyújt kárpótlást a művész. De mielőtt azt a magasabb értelemben vett s a tehetség igazi próbakövéül szolgáló művészetet vehetnők vizsgálat alá, mi a jellem fejlesztésében, a szenvedélyek rajzában nyilvánul egy írónál, elodázhatatlanul tolakodik Ohnet tanulmányozója elé egy más kérdés, a művészi leleményességnek, a képzelet találékonyságának, szóval az inventiónak azonnal szembeszökő s bosszantásig fogyatékos volta. Épen ez a pont az, a mely miatt legtöbb, legerősebb kárhoztatást vont magára Ohnet a kritika részéről s méltán.*)

Már a regények meséiben jelentkezik a leleményhiány; szerző nem győzi eléggé sokszor elmesélni, mily rettenetes a pénz mindenhatósága. Egyik utóbbi regénye, a *Dames de Croix-Mort* alkalmával erősen fölzúdultak az ellen is az irodalmi emberek, hogy Ohnetnél örökösen úgy szerepeljen a plebeius «mint egy boszuló vagy mentő Isten, mint egy Herkules, ki egy új szörnyetegtől megtisztítja a világot, vagy mint egy szentbernáthegyi kutya, mely a hógörgetegtől már félig eltemetett áldozatot elővonszolja a mélységből». Ha akad egy-egy, különben korántsem valami új ötlete szerzőnek, azt szereti váltig ismételtetni. A *Maitre de forges*ban a polgári születésű szerelmes aztán hódítja meg aristokrata imádottjának szívét, hogy nőül vette, míg a *Grande Marnière*ben e hódítást a házasság előtt sikerül neki elvégeznie. Vannak helyzetek, melyekbe annyira beleszeretett, hogy nem bír tőlök megválni; ilyen a nászéjen a boldogságtól túláradó férj s a vonakodó nő közti jelenet, mely katastrophával végződik *Serge Panine*ben Cayrol bankár és Jeanne közt, a *Maitre de forges*ban Derblay és Claire közt, sőt megtalálható — bár más véggel — *Comtesse Sarah*ban is, Sarah s férje, Canalheilles közt; ily kedvencz jelenete még az is, hogy a férj nejét ennek szeretőjével együtt meglepi, miként Cayrol meglepi Jeannet Paninenal s Canalheilles Saraht Sévérackal. Az a gondolat, hogy egy nő végső szükségben maga lőjön le egy férfit, annyira megtetszett neki a *Serge Panine*ben, hogy e siker által fölbátorítva a *Dames de Croix-Mort*-

*) Szerző legutóbbi kötete, a *Noir et Rose*, mely tulajdonkép két novellából áll, már egész áradatát zúditotta maga ellen a gúnynak és kárhoztatásnak. E tanulmány írása óta megint jelent meg egy újabb regénye.

ban Edméének is oly halálthozó fegyvert ad gyöngéd kezeibe s emberölésre vetemedtet. Annyira megy e banalítás Ohnet-nál, hogy még a bekezdések számára is csak a legelesépeltebb, ma már nevetséges avúlt phrasisokkal rendelkezik; vagy azon kezdődnek e regények, hogy egy-egy épület, többnyire kastély leírását kapjuk, vagy ezt olvassuk: «Egy szép októberi napon 1880-ban egy fiatal ember ült» stb. — «Egy szép nyári reggelen egy lovagló nő haladt» stb. A *Lise Fleuron* első fejezete egy színház leírásával kezdődik, a második a most említett módon: itt tehát szerző mind a két bekezdési módot alkalmazta. De legkivált az alakokban tűnik ki Ohnet leleményességének banalitása, melyeket Lemaitre iparkodik is lehetőleg elhalmozni gúnyjával, a nélkül azonban, hogy egyúttal megkísértené valami újat, egyebet is mondani annál, a mit már mások elmondtak előtte. Ganderax, a *Revue des deux Mondes* ismert nevű bírálója, következőleg jellemzé Ohnet alakjait már szerző két első műve alkalmából: «Bizonyos szépérzelműséggel tűzőt banalítás a legtöbb személynél, másoknál viszont bizonyos durva comicum, a társadalmi rangoknak szokásos kiosztása szerepek szerint (nemesi rangú fiatal leány, mérnök, herceg, ügynök), gyakran mutatkozó hajlam meghatározott ellentétek alkalmazására (szőke szende, barna intrika)». E jellemzés valamennyi Ohnet-regényre ráillik s e művek leleményének chablonszerűségét épen az bizonyítja legélesebben, hogy a ki kétőt elolvasott belőlök, annak a harmadik már alig nyújt újat; mindenütt csak ismert dolgokra akadunk, melyeket könnyen előre kitalálhatni; oly személyekre, kiket más név alatt, úgy rémlik, jól ismertünk már egyszer, sőt többször. Íme néhány bizonyíték. Tekintsünk végig e névsoron: Pierre Delarue, Derblay, Sévérac, Pascal Carvajan, — e névsor egyetlen egy állandó typus változatait jelenti, mely typust Lemaitre találóan minősít következőleg: «első szerelmes, genialis és hősies nyárs-polgár». Itt említhetjük meg azt is, hogy minden egyes ellen-szenves alak idegen nemzetiségűvé van téve, nehogy csorbát ejtsen szerző a francia nemzeten: Panine szláv, Nuno bankár portugál, Clémence Villa olasz, Herzog német; Sarah is angol-czigány s Blignyt pedig az orosz társadalom rontotta el, melyet nem kevésbé szidalmaz minduntalan szerzőnk, mint akár a porost. Legérdekesebb azonban az, a mit a szőke férfi-szépség magasztalásával mivel. Viseur-alakjainak, Paninenak,

Blignynek, Robert Clairefontnak, D'Ayères bárónak, Jean de Brivesnek stb.-nek fő varázsserejét, melylyel minden nőt megbűvöl, a szép szőke, hosszú bajusz képezi, melyet a nőkben alig legyőzhető vágy támad újjaik közt pödörgethetni (*Lise Fleuron*), s melyet soha költő ily s ennyire állandó rajongással még nem dicsőített. Mint curiosumot, érdemes megemlíteni, hogy midőn Croix-Mort grófné szőke jövődöbelijére s néhai barna férjére gondol, ily reflexiót kockáztat szerzőnk: «A fekete múlt oly csábítóvá tette az aranyszínű jövőt». Vegyük még ehhez, hogy a szőke szépség csak az aristokratáknak jut osztályrészül, a roturier mindig barna. Az már épen merész inventiónak, újításnak tűnhetik föl Ohnetnél, hogy míg, a mint az ő fogalmainak megfelel, Claire de Beaulieu, Lise Fleuron, Micheline szőkék, Jeanne, Athénais Moulinet és Clémence Villa pedig barnák, addig a bűnös szenvedélyű Sarah grófnő kivételképen szőke s az erényes, szende Blanche barna.

De elég e semmiségekből. A mely író ennyire képes a leleménynyel nem törődni s ennyire szívesen dolgozik chablon-szerűségekből, annál aztán az sem lephet meg, hogy szívesen táplálja képzeletét magokból a költők műveiből, az élet eseményeinek megfigyelése helyett idegen képzelet szülte könyvekből merít. A francia bírálókat hosszú sorát állította össze azon műveknek, melyekre Ohnet művei mint határozott reminiscenciák utalnak. *Comtesse Sarah* e szerint *Les amours de Philippere* emlékeztet, *Grande Marnière* olvasása közben a következő alkotások juthatnak eszünkbe: *Mlle de la Seiglière*, *Par droit de conquête*, *Jean Péterol*, *Fils Maugars*, *Recherche de l'absolu*. *Serge Panine* a *Gendre de Poirier* új, fordított kiadása, továbbá Samuel Brohl nyomán készült; Panine alakja rokon a *Cousine Bette* Wenceslasjával s tejtetstvér Ladislás Bolskival; a *Jeanne* és *Micheline* rivalitása a D'Ennery-féle melodrámák óta egész a Feuillet *Sphynx*éig állandó tárgya a színpadnak. És e névsor korántsem teljes; bármely olvasó is könnyen bővítheti olvasmányai emlékének segélyével. Különösnek találjuk, hogy kivált dramatizáltatása után sem jegyezték meg, hogy a *Serge Panine* hírhedt pisztolyjelenete nem egyéb, mint megfordítottja az Augier *Mariage d'Olympe*jének, hol az após lövi le végül a menyéül magát becsempészett courtesanet. Szintoly különös, hogy a *Maitre de forges* nem emlékeztette a bírálókat Feuillet *Belle au bois dormant*jára, melylyel pedig rendkívül

rokon, talán egyenesen ennek is köszöni létét; s vajon meszszi-re esik-e a *Grande Marnière* a *Roman d'un jeune homme pauvre*től, valamint Erckmann-Chatrian *Rantzauk*jától? A *Dames de Croix-Mort* épen úgy visszaidézi emlékezetünkbe *Sybil*-let, mint *Trécœur Juliát*, a *Comtesse Sarah Henriette Maréchal* stb. De még különösebb az, hogy — tudunkkal — azt nem kísértette meg a bírálat, miszerint az ily igenis általános s jobbára felületes egybehasonlítások mellett, azt is kimutassa, mily mesterfogásokat sajátított el Ohnet egyik-másik mintaképétől: lássunk tehát ezekből egy párt.

Balzacra emlékeztet e regényekben az a süketítő pénzcseröpölés s a millióknak gombamódra termése, a pénzemberek gyakori szereplése s egyáltalán az alakok arányainak túlzása. Ily colossalis arányokat igénylő alak például Nuno, *Lise Fleuron*ban, kiről ezt olvasni: «E bankárral az államok alkudoztak. S Nuno ugyanazon hideg szigorral hajtott be rengeteg adókat a népeken, melylyel a hadvezérek szoktak csata után egy-egy tartományra hadisarczot róni. Valóságos adófizetői lettek az emberek. Úgy szólva pénzügyi potentáta volt s a nemzetek azért izzadtak az év egyik végétől a másik végeig munkálkodva, takarékoskodva, hogy ennek az embernek teremtsék elő a pénzt, a ki csak úgy dobálódzott a milliókkal. S e nagy pénzügyi üzletekből, melyek a külföldön kötöttek, s melyek szerződése mindenféle európai, afrikai vagy ázsiai nyelven, nyelvjárásban volt fogalmazva, minden közvetítő ujján ott ragadt egy kevés azon aranyból, mit a földet gyötrő s e görnyedő munkában elcsigázott szerencsétlenek szolgáltatnak, — az uralkodótól kezdve, ki az egyezményt elrendelte, a minisztereken át, kik azt támogatták, az ügynökökön át, kik azt eltrafikálták, egészen Clémence Villaig, ki boudoirjában csipke-peignoirban szolgálta föl urának s mesterének, Selim Nunónak az ötórai theát, tetszéssel hallgatva az operatio ragyogó fejtegetését.» A Rothschildok e Rothschildjának méltó társa Desvarennesné, kinek hatalmi köre szintén a Balzac gigászi méreteire emlékeztet; ez a nő, ki különben péknéből cseperedett föl, európai hatalmasság, kivel a külföldnek mint saját hazájának tanácsos jó viszonyban élnie. De hová kell csattanósabb bizonyíték arra, hogy az alakoknak ily óriásítása Balzac utánzás, mint azon körülmény, mely szerint Ohnet egyenesen majmolja Balzacot, midőn nem habozik az ő mintájára a történe-

lem nagy alakjaihoz hasonlítani képzeletének szülötteit. Jean de Brives szerint egy Pizarróval, egy Cortezzel állítható egybe s az említett természetes péknéről, kinek egész egyénisége, modora mindvégig nem emelkedik fölül származása színvonalán, ily fónhangon szónokol: «E csudás tehetségekkel megáldott nő, ha politikai környezetben él, Rolandné lett volna — ha a trónon születik, II. Katalin!» Nemde az ily phrasis merő nevetség? De ez Balzac szokása, ki így ír szokott nagyzási hőbortjától s a colossalis arányokat kedvelő képzeletétől egyaránt ösztönöztetve: «Semmi kétség, hogy Troubert, más időkben ha él, Hillebrand vagy VI. Sándor lett volna».

Már Homér óta szokása volt az eposz-íróknak előre sejtetni egyik-másik alak sorsát, ezt az előlegezést műnyelven epikai anticipaciónnak hívják; a jövő ily előlegezésével az új kor epikusai, a regényírók, már valósággal kaczerkodiknak: kétségkívül alkalmas eszköz ez, ha csínján van alkalmazva, arra, hogy érdeklődést, rokonszenvet keltsen az olvasóban valamely, szomorú sorsra praedestinált alak iránt, de ma már nagyon elhasznált fogás. Ohnet ezen olcsóvá lett hatásvadászó eszközt az unalomig alkalmazza. *Serge Panine*-ben hat oly helyet számálhatni meg — ha ugyan nem többet — hol a catastropha előre van jelezve; a *Maitre de forges*-ban Claire, mikor Derblay parkjába lép, e park sötét és tisztás részeiben saját sorsát látja prophetailag ábrázolva, s ezenkívül még vagy három oly eset fordul elő, midőn a szereplő személyek hirtelen s ösztönszerűen megérzik a jövő pillanatban beálló végzetes fordulatot. *Comtesse Sarah*-ban a hösnőt szintén «baljóslatú sejtelem» fogja el ama férfi megpillantására, ki rá nézve végzetes lesz s aztán rémlátományok gyötrik álmában, miként Lise Fleurent «baljóslatú sejtelem» (*présage funeste*, gyakori kifejezés Ohnetnél) fogja el Chopin gyászindulójának hallgatásakor. Ettől már csak egy lépés van odáig, hogy afféle eseteket rajzoljon szerzőnk, mint a Derblaynéé, ki lázbetegségében, miként Lise Fleuron haldoklásakor, clair-voyant tehetséggel tud meg aprólékos részletekig tőle távol lefolyó eseményeket; ilyen még az is, midőn *Lise Fleuron*-ban az ifjú drámaíró, Claude Labarre valóságos hallucinációkba esik stb. S épen ez a rendkívüli hajlama az alakoknak víziókra, hallucinációkra, érdekes ránk nézve e regényekben, mert amaz írónak hatására mutat, ki a naturalista írók által elődjeikként magasztalt írócsoportban kétségkívül mindjárt

Balzac után következik, tehetsége nagyságára nézve: Flaubertre mutat, kit Ohnet a másolásig utánoz e pontban. Volt alkalmam máshol kimutatni, hogy a Flaubert-regények, a *Madame Bovary*, az *Education Sentimentale* alakjai mennyire víziókban szenvednek, mennyire betegek a hallucinációknak: az Ohnet emberei egészen ezeknek az embereknek képére s hasonlatosságára vannak teremtvé, vagy helyesebben szólva: utánózva. «Az óra, midőn delet ütött, visszaállította őt a lét valóságai közé», e mondat Flauberttől látszik idézettnek lenni, de a *Comtesse Sarah*ban található meg, hol az ily nagymérvű elmélyedés a gondolatok világába, rendes lelkiállapot A *Lise Fleuron* alakjainak elég néha egy-egy szó, hogy képzelmök töle lángra lobbanjon s a legélénkebb képek hosszú sorozatára vessen világot. Clémence, midőn megvillan agyában az újból színpadra léphetés eszméje, rögtön színpadon látja magát tomboló közönség előtt, didalmámor fogja el a frakkos, fehér nyakkendős nézők láttára, hallja a tapsvihart: «a csalódástól elkapatva fölkelt helyéből, mosolylyal ajkain, még egy percz s meghajtja magát».*) Hasonlóan Lise, midőn a bankár közvetve ajánlatokat tesz neki, egyszerre virágoső közepett, gyémántoktól tündökölve látja magát, a mint lábai előtt őrjöng az elragadtatott közönség. De nem okvetlenül szükséges ily heves fölindulás, mit egyébiránt a vágy heves támadása egészen természetessé tesz, hogy ily élénk látományok fogják el Ohnet embereit. Labarre arra gondol, hogy jobb lett volna atyjára hallgatni s vidéki orvossá lennie, párisi színműíró helyett — íme az e gondolatokat kísérő képek eredetiben: «Là, dans un bourg tranquille il aurait trouvé quelque maisonnette blanche, au toit de tuiles, avec un petit jardin verdoyant, où il aurait pu vivre dans la douceur de l'avenir assuré. Il aurait parcouru en cabriolet, au trot d'un cheval paisible, les chemins creux ombragés de haies vertes, conduisant aux fermes où on l'aurait accueilli avec un bonjour amical.» Eredetiben közöltük e helyet, mert így még szembeszökőbb az előtt, ki Flaubert-t ismeri, mennyire egészen Flauberttől van kölcsönözve íz, szín, hang, sőt maga a kép is. Látni való, hogy Labarre olvasta *Mme Bo-*

*) Une seconde de plus, elle saluait (tudniillik, ha ideje korán magához nem tér): «a következő perczben pedig meghajtotta magát», mondja a magyar fordítás.

vagy s ezúttal önkénytelenül arra emlékezik vissza, a hogyan a Bovary orvos beteglátogatásai vannak leírva e regényben; s egyszersmind az is látni való, hogy Ohnet szolgailag utánozza Flaubert-t, kinek az érzékelhető tárgyakhoz erősen hozzá tapadó képzelete még az elmerenges közben is oly rendkívül élesen és pontosan körvonalozva varázsolja elé a látományt, hogy annál közvetlenebb, élesebb benyomást magának a valóságnak érzéklése sem adhat.

Flaubertnek az anyagi világ érzéki külsőségeivel elfoglalt képzelete az újkori francia regényirodalom tekintélyes részére ellenállhatlan hatással volt, kivált a leírásokban. Itt kell tehát megemlékeznünk Ohnet leírásairól, az előbbiek kapcsán. E leírások szintén határozottan a regényírás új irányára mutatnak már mindjárt túltengésekkel, a szerkezet művészi egyöntettségének oly megvetésével, hogy nem csoda, ha e regények némelyikének felét kell dramatizálásnál az első fölvonásba összesűríteni, mint például a *Maitre de forges*nál. Dícsérni valót e leírásokon egyáltalán nem sokat találhatni. Azt, hogy szerző nem nagyon iparkodik úgynevezett «impressionista» style e leírásokban, nem igen róhatni föl érdemül, mert — mint a több rendbeli hiába való kísérlet mutatja — inkább a tenni nem tudásnak, mintsem a nem akarásnak tudhatni be. Még leginkább dícsérhetni azt, hogy szerző nem tetszeleg a rútban, a szennyben, noha korántsem kerülí az efféle realistikusnak nevezett részleteket: egy népmulatság leírásában szagoltatja velünk az avas vaj, a kidöntött bor, a petroleumlámpák orrfintorító illatát, a termekben a cigaretteek opiumfüstjét, mibe oppoponax szaga vegyül, a klubbokban a falba bevett erős, gyomorémelyítő dohányszagot, egy színházi lépcsőn a fojtó gázt s a konyhabűzt stb. Csak az kár, hogy nem jár el hasonló tapintattal nem rút dolgok leírásában is, így különösen a bútorok, ruhák leírásánál, mivel túltesz még Zolaékon is s egyenesen Flaubert kor- és versenytársára, Feydeaura emlékeztet. Rája is elmondhatni, hogy egy kárpitos s egy szabó lelke szorúlt belé. Hogy a cseléd tüzet gerjesztett, ezt így kell érzékeltetnie: «Devant la haute cheminée de grès sculpté du petit salon, la fidèle Brigitte, à genoux, soufflait d'une main vigoureuse pour activer la combustion d'un grand feu dont les lueurs éclairaient la plaque de fonte fleurda-

lisée du foyer.»*) Nem épen alaptalan azok gúnyja, kik azt állítják, hogy azért vezet Ohnet annyi kastélyba, boudoirba, salonba, hogy kielégítse ama nyárspolgárok kíváncsiságát, kiknek oda nincs alkalmok az életben tényleg bejutni. Valóban néha mintha nem is volna egyéb célja. Beaulieu marquisé kimegy a perronra, ez nála így van kifejezve: «La frileuse marquise se couvrit la tête d'une écharpe en dentelles, s'entoura de son châle, et traversant le large vestibule dallé *meublé de hauts bahuts en poirier sculpté* et tendu de tapisseries à *grands personnages*, elle s'avança sur le perron.»**) Hogy Sarah grófné magányos szobájában mint emésztődik, azt a bútorzat festésével kívánja Ohnet még érzékeltetőbbé tenni s így ír: «Dans sa grande chambre aux meubles Louis XVI., aux tentures de soie brochée recouverte de dentelles, Sarah enfoncée, put se livrer sans contrainte à sa rage.» Hiszen ám iparkodjék a költő alakjának környezetét is érzékeltetőn elénk állítani, van hozzá joga, sőt kötelessége, de ne kívánja ily banalis kicsinyességekkel szórakoztatni figyelmünket akkor, midőn nagyobb dolgot várunk tőle, lényegesebb dolgok iránt érdeklődünk.

IV.

PHYSIOLOGIA, PSYCHOLOGIA.

Ez a nagyobb dolog; a szenvedélyek festése, elemzése s általán, mit a lélektan neve alá foglalunk.

Ha azonban lélektant említünk, önkénytelenül mindjárt az a kérdés merül föl, vajon mennyiben hódol ezen, magát «realistának» tartani szerető író annak, a mivel a naturalismus divatba hozta a lélektant helyettesíteni — mennyiben hódol a napjainkban oly divatossá lett physiologiai iránynak? S annyiaval inkább kell e kérdéssel foglalkoznunk, mert Ohnet elég szerencsétlenül s elég sokszor kaczerkodik a realista, naturalista álnevek alá rejtőző írók e kedvencz és fő themájával. Illemkérdésnek véli, hogy ő is hasonló irányzatosságot fitog-

*) « . . . mely csaknem nappali világosságot terjesztett a szobában», mondja a kihagyogató magyar fordítás.

**) A megjelzett szavakat törülte a magyar fordítás.

tasson. Balzac arra adott volt ösztönt, hogy a költő lehetőleg testi állapotot rajzoljon lelki helyett s ne annyira érzelmeket, szenvedélyeket, hanem inkább érzékléseket s agybajokat, ideg-betegségeket tárgyaljon. Ennek az iránynak hatása érezhető az oly részleteken, mint a mikor például Pierre Delarueről azt olvassuk, hogy mátkájának hűtlenségén búsulva, «attól félt, nehogy megőrüljön, éles kín nyilalt át homlokán, jobb szem-öldöke táján. Regebben is érezte már e fájdalmat, mikor az École polytechnique-en vizsgálatot szándékozáva tenni, agyon dolgozta magát. Keserű mosolyal kérde magától, vajon nem akar-e szétpattanni agyának valamelyik fájó edénye.» Íme a lelki fájdalom mint az agyvelő szálainak kóros állapota; a költő orvosi magyarázatokkal kíván szolgálni olvasóinak, kik a lelki fájdalom ecsetelését várták tőle mint költőtől és nem orvostól. Máskor meg az ötlik eszébe, hogy phrenolog szerepet negé-lyezzen s így ír Cayrolról: «Duzzadt és érzékies ajkai kéjelgési hajlamra mutattak. Lavater vagy Gall tanítványa, ha megtapo-gatja a koponya kidomborodásait, rendkívül kifejlődöttnek találja az amativitas jelét. Ez embernek, ha szerelembe esik, örülten kellett szeretnie». Desvarennesné meddőségét Goncourtékhoz illő, jóformán tőlök szajkózott kifejezésekkel magyarázza: «Il semblait qu'en elle le cerveau eût absorbé toutes les forces fécondes de l'être»; különben is, jegyzi meg, e nő egyáltalán «nagyon elférriasodott arra, hogy anyává lehessen.». Körülbelül ilyforma gondolkozásmódúnak alkotta szerző magát ez alakját is. Desvarennesné leánya, Micheline, mint Ohnet írja, morbidéz-zás, henye odaliszkból izgalmas, heves szerelmes lesz Panine-nel megismerkedése után, anyja hidegvízgyógymóddal óhajtáná e szerelem túlságát csökkenteni, majd pedig, mikor leánya fér-jének hűtlensége miatt titkon eped, e kedélyállapotnak nem jut eszébe egyéb okát keresni, mint a netaláni áldott állapot kórtünetét. A brutalis, bestialis egyéniségek, ha nem is oly mérvben s mennyiségben bár mint Balzacnál, szintén gyako-riak e regényekben: a mióta Daudet megalkotta a Nabab alak-ját, Ohnet nem képes másféle bankárokat elképzelni; ha Jan-soulet hordárból lett bankárrá, szennyos múltú s állatias: Ohnet Cayrolja ökörhajcsár, Nuno meg csempész volt, s mind-ketten baromi egyéniségűek. Hasonlóan durva s bár nem érzé-kies, de nem kevésbbé állatias alak a *Dames de Croix-Mort* erdőfelügyelője, kinek körvonalait bizonyos előszeretettel engedi

szerző el-szétnyúlni egész a rémesig vagy legalább is annyira, hogy egy ily fajta emberrel sohasem érezheti magát egész biztossággal az olvasó. Legdurvább, legrikítóbb e caliban-múzeum példányai közt természetesen a *Grande Marnière*-beli juhászfiú, ki eszelős, beszélni is alig tud, érzékiségi rohamaiban «vadállati mohóság» rabja s egy ily dührohamban, öntudatlan bár, gyilkossá válik.

Maga az érzékiség, mely a naturalista regényeknek egyik kimeríthetetlen kincses bányája, akkora tért foglal el Ohnet regényeiben, hogy megérdemli, kissé részletesebben foglalkozni vele. Az érzékiség e kiemeleése, mitől elég szerencsés volt óvakodni Ohnet a *Grande Marnière*-ben, még a legkényesebb jelenetekben is, bizonyos homályt hagy a többi regényeken, sőt némelyiket undorítóvá teszi. A *Maître de forges* egész folyamata fölött, mint megjegyezték, ott lebeg bizonyos alcove-jelenet; annyi tény, hogy e házastársak viszonya elég csiklandós s elég alkalmat szolgáltatott a kritikusok gonoszkodó gúnyolódásainak; a nő békülési, bocsánatkérési kísérleteiben némi cynismussal szintén lehetne élettani okokat keresni. De hová kell kegyetlenebb kíméletlenség mint az, melyet szerző maga nem habozik tanúsítani e művében? Claire a nászéjen a hálószobába érve, szerző szerint ily gondolatokba esik: «*Les charnelles nécessités du mariage lui apparaissaient tout-à-coup, révélées par cette chambre . . . par ce grand lit qu' elle allait partager avec cet homme.*»*) Philippe, mikor oda jön, azt a kényes észrevételt teszi saját magán, hogy őt, ki addig «kéjtől remeggett», most «semmi vágy sem vonzza, érzékei zsibbadtak». Mennyire alája vannak vetve az érzékiségnek még a legregényesebb alakok is, mutatja a Pierre Delarue esete, ki késő este Jeannehoz jön ennek hálószobájába, figyelmeztetni, hogy a férj meg akarja őt lepni imádójával: ez az erényhős, ki menteni jön, egyszerre csak elveszti föllépésének minden biztosságát a mint az alcoveba tekint: «*Toute son assurance l'avait abandonné; la vue de ce grand lit le gênait; il n'en pouvait détacher ses yeux.*» Gyakori kifejezés s igen jellemző e regényekre ez a phrasis: «*alors elle s'abandonna*», s viszont két regénynek, a *Lise Fleuron*nak és *Comtesse Sarah*nak egész meséje

*) A megjegyzett szavak, mint a Philippe illető gondolatai törülvék a szemérmes magyar fordításban.

azon fordul el, hogy — szabadjon megtartanunk az eredeti, francia szavakat — «il ne veut pas s'abandonner». *Lise Fleuron*-ban majdnem megszánjuk Clémence Villat, kit Jean de Brives oly oktalan erényeskedéssel utasít vissza minduntalan, holott az sokkal hevesebben sóvárog a kielégíttetés után, mint boldogabb társnője, az a sentimentalis kis grisette. *Comtesse Sarah* valósággal a megfelelő kielégíttetésben nem részesülő nemi ösztön tragédiája, undorító története egy nőnek, ki minduntalan kéjteljesre iparkodik fölhevíteni az ellenkedő férfi vérét, ennek lelkiismeretbeli kételyeit oly ocsmány hazugsággal iparkodik elaltatni, melynél csak az ocsmányabb, a hogyan az leírva, mint jön e hazugságnak nyomára a férfi; midőn kedvese nősülni akar, görcsrohamokba esik; azt a hírt aztán, hogy vetélytársnéja nemcsak névleg lett neje az imádott férfinak, mert anyává készül lenni, nem bírja túlélni s öngyilkos lesz. Íme a *Sphynx*ek esete pathologiai kiadásban! Még csak amaz átengedési s az ezt követő, Mme Bovaryra emlékeztető kimerültségi, zsibbadási jelenetek folytonos ismétlődését említjük meg, melyek legvisszataszítóbbikát a *Dames de Croix-Mort* szolgáltatja.

Ez a kaczerkodás a zolai elemekkel korántsem szolgál arra, hogy kárpótoljon az alakok lélektanának fogyatékosságaiért, melyek pótolgatására egyáltalán jobb lett volna fordítania szerzőnek minden erejét. Oly gyarló e lélektan, hogy nem érdemli meg, miszerint bár annyit is foglalkozzunk vele, mint szerző physiológiájával, a curiosum kedvéért, tettük. Mindenütt vastag, durva tévedések, melyeket emlegetni már valóságos közhely, unalom Ohnet bírálói számára. Desvarennesnél azt írta Ganderax a *Revue des deux Mondes*ban, hogy ez alak egymaga eléggé biztosítja Ohnet számára az irodalmi dicsőséget; pedig ez a brutalis szatócs-pékné, ez a megfordított női Goriot, nem annyira az anyai szeretet, mintsem az anyasági ösztön képviselője s egyszersmind basáskodó anyós. Titkolja leánya előtt veje hűtlenségét, mert fél, nehogy fölfedezése megölje Michelinet s aztán maga lövi le vejét, mit sem törődve azzal, vajon nem öli-e meg csakugyan ezáltal leányát; különben ez az egész lövés jelenet nagyon erőltetett s szerző még korántsem tette valószínűvé, nem készített el eléggé az elfogadására azzal, hogy szünös szüntelen előre figyelmeztetett a regény folyamán, hogy ez az asszony képes lesz meggyilkolni a vejét. Mennyivel természetesebb, igazibb az Augier lövés jelenete a *Mariage*

*d'Olympe*ben, hol az agg marquis egy nemes lélek elszántságával süti ki pisztolyát arra, kinek magunk is óhajtjuk pusztulását az élet színpadjáról! Vagy vegyük *Claire de Beaulieut*. Ez a gögös, szenvedélyes, de nemes leányka azzal áll bosszút, hogy hirtelen odaigéri az első kérőnek kezét, mikor mátkája elhagyja; ő, a dölyfös aristokrata egy polgárhoz megy, ő, a nemes szív nemtelenül kizsákmányolja egy becsületes ember vonzalmát. De hát hová lett a *Derblay* józan esze is, hová ítélő képessége, hogy oly mohón kap az alkalmon? Valóban megérdemli, hogy falba üsse miatta fejét. *Claire* aztán megtér, bocsánatért esdekel; ezt vártuk nemes szívetől; de azt már nem vártuk, hogy az a sok kudarcz, sértő visszautasíttatás el ne keserítse, kegyetlen elégtétel-vevésre, tragédia előidézésére ne vetemítse. Hát *Derblay*ről hihető-e, hogy ne elégedjék meg a kínzással, kivált hogy neje halálos lázbetegségbe esett sértő magaviselete után s e betegséggel büne jó részét megszenvedte már? A párbaj előtti éjjel föltámad *Derblay*ben az a gondolat, hogy ő eleshetik s akkor sohse bírta légyen e gyönyörű testet? Csodálatos, hogy csak ily kéjelgési gondolatai támadnak s nem szólal meg a szíve is. Nem bocsát meg nejének, nem békül ki vele, mert ily *sophismával* okoskodik: ha nem esik el a párbajban, akkor lesz még arra ideje, ha pedig meghal, úgy hadd maradjon *Claire* emlékében nagynak, büszkének, engesztelhetetlennek. Ez az *attitude-negélyezés*, ez a *színpadiasságban* tetszélges, kaczerság, vagy akárminek nevezzük, a *Lise Fleuron* befejezésére emlékeztet. *Lise* nem engedi be haldokló ágyához kedvesét, a kiért meghal s a ki bocsánatért jön esdekelní; nem akarja, hogy kedvese ennyire elváltozva lássa őt, maradjon meg szépnek emlékében: hiszen lehetett színészsnő ily hiú végperczében is, de erről a szerelmében oly odaadó, önfeláldozó, sőt érzelgős *Lise Fleuron*ról ilyesmit épen oly kevéssé hihetni el, mint *Derblay*ről azt a köszívűséget, hogy midőn neje a párbajra indulás előtt hozzájött, karjaival körülfonta nyakát, rároskadt s egy szerető szóért esdekelt, *Derblay* nem tett egyebet, mint lefejtette magáról az ölelő karokat, ridegen távozott, mindössze ennyit mondvá az ajtóból: «Imádkozzék, hogy visszatérjek».

Ezek azonban csak valószínűtlenségek, vetheti ellenünk valaki, s ha főbenjáró, lényeges mozzanatok is, azért még nem szorítkozhatik *Ohnet* tanulmányozója pusztán az ily valószínűt-

lenségek fölsorolására, azt kell ezenkívül tekintetbe vennie, mennyiben s mily módon képes szerző egy-egy érdekesebb, bizonyodalmassabb jellemet a maga egészében, mélyre ható logikával elemezni. Csak hogy erre mindenekelőtt azt felelhetni: ezek az alakok sokkal chablonszerűbbek, conventionalisabbak, sem hogy efféle mélységes elemzésre alkalmat nyújthatnának szerzőnek, a kinek különben sincs ily elemzésre erős hivatása, s a ki kétségkívül akkor aratja legnagyobb kudarczait, midőn nagyobb problémák megoldására vállalkozik a lelektan köréből. Comtesse Sarah már éppen race-psychologiai alapra helyezkedik s a helyett, hogy a női szív rejtelseit magyarázgatná, a gypsy, az angol cigány tipikus vonásait iparkodik magyarázni, sokszor igen naivúl; mint mondtuk, a vége az, hogy a a physiologia terére csap át szerző s oly nymphoman nőt alkot Sarahból, kivel szemben egy Bovaryné fenkölt érzésű s műveltségű hölgy, s kit öreg férje mellől egy specialista orvos kezelése alá kívánunk. Azt igazi kegyetlenség volna részletesebben tárgyalnunk, mint dolgozva föl újra a *Trécour Julia*-féle eset a *Dames de Croix-Mort*ban, férfi-kiadásban, annál is inkább, mert Fernand története szintén az élettani kórtünetek körébe vág: Feuillet alkotása fonséges remekmű, az Ohneté kontár utánzat, mely éppen nem érdemelte meg, hogy a *Revue des deux Mondes*ban jelenjen meg. De ne legyünk túlszigorúak, ne egyoldalúak: Ohnetnak nem az elemzésben rejlik igazi ereje, hatásának titka, hanem egyébben.

V.

DRÁMAISÁGA.

Az újabb regényirodalom nagy része kezd nem a nagy közönség, sőt kezd egyenesen a korlátolt számú beavatottak számára íródni, annyira, hogy az olvasók maholnap, sőt már is hálások lehetnek azon írók iránt, kik nem haboznak a banálisig érthetőből dolgozni; annyira keresik a költők a complex problémákat, hogy majdnem jól esik egy-egy simplex, conventionalis alakra bukkanni valamely modern regényben. Lehet, hogy ez a visszahatás is elősegíté Ohnet sikerét, de a minék ő kétségkívül, s mindenek fölött köszönheti a sikert, az rendki-

vüli drámai tehetsége. Lehet mondani, hogy a színpad igazibb tere ennek az írónak, mint a regény: a mi nála mint regényírónál kirívó fogyatkozás, az a színuműírónál nem tűnik föl annyira, színpadon részletes s minutiosus elemzés helyett az úgynevezett színpadi optika jobban szereti az elnagyolt vonásokat, előszeretettel viseltetik az érzelmek erőltetettebb skálája iránt, nem tartja elfogadhatatlannak azt, hogy az emberek rendes kedélyállapota a túláradásig zúduló érzelmesség, szenvedélyesség legyen, s keresett divatcikkek azok a melodramai helyzetek, melyeket Ohnet annyira halmoz, sőt erőszakol hatásvadászat kedvéért.

Az a drámaiság azonban, mi a legszigorúbb bírálóra nézve is ellenállhatatlan varázs e regényekben, az a szenvedélyek hatalmas kitörésének, lobbogó vetésének erőteljes, megragadó ábrázolásában nyilvánul, határozottan Feuillet hatását mutatja s elsőrendű szépségeket képvisel. Bizonyára ezeknek a szépségeknek s nem a Desvarennesné alakjának tulajdonítható a *Serge Panine* rendkívüli sikere ama gyarlóságok daczára, melyek, Ohnet regényeinek fő jellemvonásai levén, e műben is bőségesen megtalálhatók. Az a vad szenvedély, mely e féktelen alakokban tombol, remekebbnél remekebb jelenetek alkotására nyújtott alkalmat szerzőnek, ki nagy mester a párbeszédek ragyogó kivitelében. Emlékezzünk Cayrol és Jeanne első párbeszédére esküvőjük után; mily hatalmas skálája ez az indulatoknak; mint váltakoznak itt feszélyezettség, gyöngédség, türelmetlenkedő vágy, kezdődő gyanú, megannyi felhődarab, melyek észrevétlen kerekednek föl s hirtelen egyesülve, szilaj viharban törnek ki. Hatalmasabb jelenete nem sok van a modern francia regényirodalomnak, mint az, midőn Cayrol kitalálja, hogy menyasszonya másba szerelmes, s a mélyen sértett nő daczra készen fordul vele szembe. Ha Desvarennesné véletlenül be nem lép, a dühöngő férj talán oly brutális jelenetet idéz elő, melyet a Shakspeare kortársai vittek színre, kik a kedvese nevét megmondani nem akaró nőt hajánál fogva vonszoltatják a férjjel a nászéjen, miközben a nő jajgatás helyett énekel, embertelen lelki erővel viszonzva az embertelen kínzást. De ezt is fölülmúlja aztán a Desvarennesné és Jeanne közti jelenet; amaz magára vállalta, hogy ki fogja vallatni Jeannétól kedvese nevét, de Jeanne hallgat, mert csak nem vallhatja meg e nőnek, hogy épen veje a kedvese; Desvarennesnében gyanút kelt e makacs

hallgatás s midőn az anya lelkében föllobban e rémes gyanú, Jeanne hirtelen megérzi azt, védekezni siet ellene s így árulja el magát. «Csak nem . . .» kérdi mélyen Jeanne szemébe, lelkébe nézve az asszony. «Nem, nem», kiáltja rá rémülten Jeanne. «Tagadod, mielőtt kimondtam volna a nevét? vágja vissza Desvarennesné. Tehát leolvastad az ajkamról? Szerencsétlen, leányom férjét szereted!» Mily megbecsülhetetlen egy jelenet ez hatás dolgában színműírónak s színésznőnek egyaránt! Annál hálásabb fölkiáltást sem adott még író játszó ajkára, mint azon «Én?» mely Micheline ajkáról tör ki. Anyja küldi, midőn féltékenységtől emésztődve a Cayrolék estélyén gyöngélkedést színlel, menjen be, búcsúzzék el, köszönjön, csókolja meg Jeannet. «Én?» kiált föl Micheline iszonyattal s e fölkiáltásból veszi észre az anya, hogy a mit ő gondosan titkolni vélt, azt leánya már rég tudja. «Hát te tudtad?» kérdi elámultan. «Hát nem látod, hogy ez öl meg», feleli a másik, s zokogva roskad le. Nem kívánunk bővebben reflectálni a Pannine csábítási jelenetére, sem arra, midőn Jeanne az őt kedvesével meglepő férjtől, arczán kihívó boldogság mosolyával, készül fogadni a halálos ütest, s a férjnek nincs ereje megölni a nőt, ki így örvend azon, hogy együtt hal kedvesével. Szintén csak érintjük a *Maître de forges* pathetikus situatióit, melyek egybefűzéséből áll a nálunk is annyira kedvelt dráma. A Jeanne és Cayrol közti nászéji jelenet itt finomabbúl s művészibben van újra tárgyalva, e részlet egymaga érdemessé tette e regényt arra, hogy szerzője visszadramatizálja; szintén csattanós és sokszor finoman pointeozott helyzetek egész sorára nyújt alkalmat Clairenek minden egyes közeledési kísérlete, kitörése Athénais kiutasításakor és a többi, melyekről fölösleges a magyar olvasó előtt egyenkint emlékezni. Mellőzve a többi regényeket, melyek e tekintetben határozott hanyatlást mutatnak, csak a *Grande Marnière*rel akarunk még foglalkozni, melyet szerző legszerencsésebb, egy Feuillethez sem méltatlan alkotásának tartunk, mert tehetsége ebben nyilvánul aránylag legösszhangzatosabban. A melodramai részekre, az oly nemcsak szép, de nagyon is nagyon szépnek lenni akaró leírásokra, minő Pascal védbeszédjének egyébiránt igen sikerült, sőt helyenkint művészi leírása, vagy arra a romantikus részre, midőn Pascalhoz jön két ízben Antoinette, vagy midőn Robert a halott leányra egy szál virágot tesz (ezt egészen kihagyja a magyar fordítás) és

egész sereg hasonlóra, melyek gyöngédséget s bájt lehelnek, nem pazarolhatunk elég magasztalást, tény az is, hogy mindez igen ügyesen van megalkotva, tény, hogy szerző e művében minél kevesebbet deklamál s deklamáltat alakjaival, a hangulatok ellenállhatatlan árával ragad el, s leszámítva a kissé chablonszerű nagynénét, azt a vén kisasszonyt, valamint azt a kissé conventionalis öreg marquist, az alakok duzzadnak az életerőtől, elevenek s igazak, a mese természetesen, de érdekesítően van bonyolítva s a történet vívóinek lelki világa sok gonddal fejlesztve. Szóval e regény igen tisztességes másodrangú alkotás magában véve, de egyenesen az első rangúak közé emelkednek azon részei, hol az apa és fiú fonséges párviadala van rajzolva. E harcban az apát régóta táplált jogos, de épen huzamossága által a nemtelenségig kegyetlen bosszúvágy, míg a fiút a tekinteteket nem ismerő nemes igazságszeretet s egy önmagának is bevallani nem akart eszményi szerelem hevítik. Megrázó erővel festve az első két kardvágás, midőn apa s fiú egymás lelke mélyébe pillantanak s megütközéssel kiáltanak föl, az egyik, hogy társában üldözési, a másik pedig, hogy védelmezési szándékot fedezett föl:

— Apám, ön azt nem tudhatja.

— Te talán védelmezni akarod?

— És ön talán vádolni akarja?

Aztán az a hatalmas párbeszéd apa és fiú közt, melyben mindegyik iparkodik a másikat megnyerni. A fiú a nagylelkűség érveivel, higgadtan s mégis a mély érzés szívrehatóságával s egy perczre sem feledkezve meg az atyát illető tiszteletéről, bármennyire iszonyodjék is ennek tetteitől. Az apa gyűlöletéből merít erőt a rábeszéléshez s szenvedélyességéből kiérzik a miatti elkeseredése, hogy egyetlen fiát, kit hű szövetségesének remélt, magához csábította ellenfele: az érvelésből gúnyba, szitkozódásba csap át, ki akarja üzni, ki akarja tagadni gyermekét, s midőn sehogy sem bír vele boldogulni, elkékvülve dadogja:

— Ha anyád itt volna, megátkozna!

— Nem átkozna meg — feleli Pascal — s a ki ismeri a szegény Carvajanné sorsát, igazat ad neki. Még csak Carvajan utolsó kísérletét említjük meg, mely még jobban szétválasztja őt s fiát, s a mely alkalmával a vér szava nem tagadhatja meg magát a legnagyobb fölindulás közepett sem; érezzük, hogy a fiú állhatatosságával felig győzedelmeskedett már apján is, ez

dühén keresztül is becsülni, szeretni kényszerül őt, remeg életeért s maga óvja saját czinkostársainak netaláni gazságával szemben.

Mindent összegezve: Ohnet, ha banalis, ha középszerű műveket alkot, ezt ambíciója túlszerénységének s nem a tehetség hiányának kell betudni. Így is különben oly szépségekkel dicsekedhetnek művei, melyek őt magasan kiemelik a profanum vulgusnak dolgozó regénygyártók sorából, hova túlszigorú bírálói őt igtatni akarnák. Lehet, hogy Ohnetra még fényesebb pálya vár mint színműíróra; de regényírói sikereinek így is csak örülni tudunk, mert egyik biztos jelét látjuk benne annak, hogy korántsem oly mérvben van elterjedve az úgynevezett naturalismus a nagy közönségnél, mint azt Zoláék elhitetni akarnák. Azt fölösleges ugyanis újra kiemelnünk, hogy Ohnet, minden realismussal kaczerkodása mellett is, határozottan idealista, a legtöbbször épen hyperidealista regényíró.

HARASZTI GYULA.

A GAZDASÁGI SYNDIKATUSOK FRANCZIA-ORSZÁGBAN.

A francia mezőgazdák csak ezelőtt egy pár évvel kezdtek gazdasági szövetkezeteket alakítani, de már is oly kifejlett a szövetkezetek ügye náluk, hogy más országok gazdái s nevezetesen a magyar gazdák is sokat tanulhatnak tőlök. A törvény, a melynek alapján a gazdasági társulás gazdaszövetkezetek (syndicats agricoles) alakjában kezdetét vette, 1884 márczius 24-kén hozatott és ma minden departementban több syndikatus van már, és több mint négyszázezer gazda tagja a szövetkezeteknek.

A mozgalmat Tanvirey, mezőgazdasági tanár Loir-et-Cher megyében, indította meg és pedig igen szerény körben. Maga körül csoportosított néhány gazdát s a nevökben kétszáz frank segélyt eszközölt ki a megyegyűléstől arra a célra, hogy oly egyesületet hozzanak létre, a mely a földművelés érdekeit gyakorlatilag fogja előmozdítani. A gazdakör így mint közkereseti társaság alakult meg, és céljául tűzte: műtrágyát vásárolni tagjai számára. E példát nyomban több megye követte: Arden, Cantal, Indre-et-Loire, La Manche, L'Oise, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise s Voges megyék gazdái kérdésekkel ostromolták Tanvirey tanárt, hogy közölje velök, miként szervezte a Loire-et-Cher megyében alakított szövetkezetet. S ő megírta nekik, hogy a dolog igen egyszerű, évenként kétszer fölhívást intéz az egylet a tagokhoz, hogy jelentsék be, hogy ki akar és mennyi műtrágyát vásárolni. A fölhívásra az egylet tagjai megteszik nála a megrendeléseket. Mintegy hetven gazda jelenti be szükségletét s akkor aztán tömegesen történik a vétel és elszállítás, a kívánt helyekre; de előbb a műtrágya vegytanilag megvizsgálatik, hogy megvannak-e benne a kívánt becses részek: nitro-

gen, kali, superfoszfát stb. kellő arányban. A szövetkezésnek tehát kettős előnye van. Először az, hogy minden gazda biztos lehet a felől, hogy jó trágyát kap s másodsor, hogy az ár is jelentékenyen olcsóbb, és pedig, mint a tapasztalás mutatja, tizenöt százalékkal jut olcsóbban minden gazda a műtrágyához, mint azt megszerezni képes lett volna, ha külön-külön tettek volna vásárlást.

Mikor Tanvirey 1883-ban az első gazdaszövetkezetet létrehozta, a szövetkezetekről szóló törvény még csak tervben volt. Egy év múlva rá hirdettetett ki. Harmadik cikkke, mely szerint az új gazdatársulatok alakultak, így szól: Az ipartársulatok kizárólagos célja a közgazdasági, ipari, kereskedelmi és földművelési érdekek tanulmányozása és védelme. Hosszú vita előzte meg e törvényt, mielőtt az megalkottatott, minden évben újra meg újra előkerült és levétetett a napi rendről; mert több megfontolni való adta elő magát. Attól tartottak ugyanis, hogy a munkások majd e törvény alapján az angolországi trades union vagy az éjszakamerikai Chovaliets du travail mintájára fognak szervezkedni. Meg kellett tenni minden elővigyázati rendszabályt, hogy az egyesülési szabadság visszaélésre ne szolgáltatson okot. Megengedettett ugyan az ipartársulatoknak, hogy egy csoportba lépjenek össze, de az így létrejött uniónak nem volt szabad semmi ingatlant szerezni, sem jogi képviselőre nem tarthatott igényt. A törvényhozók azt hitték, hogy ha nem tesznek ily kikötést, akkor segédkezet nyújtanak a munkás-osztály szervezkedéséhez, mely azonban még nincs folyamatban. Ellenben egy más tény adta elő magát: az ugyanis, hogy a mezőgazdák az ipartársulati alapon létrehozták az országos szervezkedést.

A célul kitűzött közgazdasági érdekek tanulmányozása és védelme elég széles keretet szolgáltatott a mezőgazdáknak arra, hogy a műveléshez szükséges anyagszereket, gépeket és más eszközöket vásárolhassanak, a mi nem képez tulajdonképeni kereskedelmi üzletet, hanem egyszerűn a közös érdekek védelme. De itt még nem lehetett megállapodni. Mondtuk előbb, hogy nincs departement Franciaországban, melyben egy vagy több gazdatársulat ne létesült volna. Ezek a syndikatusok kétféle módon használnak tagjaiknak. A közös bevásárlás képezi működési körük főrészét, és ez igen különböző tárgyakra vonatkozik; de azon kívül még egészen más nemű

szolgálatokat is teljesít a syndikatus; erkölcsi tekintetben is hasznára akar lenni tagjainak és közbejárni a törvényhozásnál és a kormánynál azokra nézve, a miket a mezőgazdasági lakosság jogos igényeinek tart.

Lássuk legelsőbbben is, melyek a tulajdonképeni gazdasági szolgálatok. A szövetkezetek fő feladata olyan műtrágyát vásárolni tagjai részére, közösen, a minőt az értékes elemek tekintetében számokkal megállapítottak. E tekintetben az előbb említett Loire-et-Cher megye szövetkezete szolgált a többi megyéknek is mintául. Az egyes gazda megmondja, hogy neki minő földje van, és arra aztán a syndikatus tudatja vele, hogy minő trágya lesz a legértékesebb az ő földjén. A vegyelemzés rendszerint a pályaudvarban a trágya megérkezésekor a vevő és eladó vagy képviselője jelenlétében, de nem ritkán Párisban a Société des agriculturs de France irodájában történik, a szerint a mint a vételszerződésben kikötetett. A syndikatusnak valamely tagja jelen van minden vegyelemzésnél. Vetőmagok vásárlása is nem ritkán történik közös számlára és a meurthe-et-moseli syndikatus például magára vállalja, hogy a vett magok csiraképessége tekintetében megejti a vizsgálatot. Néha az egyesület tagjai hitelképességére vonatkozólag is ad fölvilágosítást, ez egyébiránt a dolog természetéből folyólag önként előadja magát, midőn a bevásárlások történnek; a syndikatus nem egyénenkint, hanem valamennyiért szavatol. Sart megyében maga a syndikatus kezeli a vett anyagszereket. Több helyen közös gépeket is kezdenek vásárolni. Erre a példát Niévben adták.

Mind ez általában a földművelésre vonatkozik s úgy az ország éjszaki, mint déli részére nézve áll. De vannak vidékek, a melyeknek specialis mezőgazdasági iparágai vannak, és működésöket ezekhez alkalmazzák. Így Charollaisben a marhatenyésztésre fektetnek nagy súlyt. A kitünő apaállatokat külföldön vásárolják s a hizott marhát a villettei vásárra szállítják. Charente-ban, hol a phylloxera roppant pusztításokat tett, a szőlők helyrehozatalára kellett nagy súlyt fektetni. Barbezieux gazdasági és szőlészeti syndikatusa földadatául tűzte az amerikai ellentálló szőlőfajokkal való kísérletek megtételét és azoknak az ottani szőlőkben való elterjesztését; a Rhone melléki bor- és olajtermelő syndikatusnak csak földbirtokos; de nem kereskedő tagjai vannak; ez a vidék jó hírnevének helyreállítását tűzte fő céljául; e végből igazolványokat állít ki a ter-

mények valódiságáról és a mustra-szállítmányokról. L'Aude megyében, Villasavaryban, a különböző terményekről mustrák tartatnak a kereskedelem számára. Itt tehát már nem közös vásárlásra szövetkeztek a gazdák, hogy a megkárosítás ellen védekezzenek, hanem inkább az elárusítás, tehát kereskedelmi üzlet a főczél. S ez már kissé távol esik az ipartársulati törvény azon rendelkezésétől, mely szerint csak a gazdasági érdekek tanulmányozása és védelme lehet az egyesületek célja. Cher megyében, Sauseben, ellenben az ottani borászati syndikatusnak csak szőlőbirtokosok, illetőleg munkások, tagjai, kik szőlőiket magok művelik. Az alapszabály kimondja, hogy a syndikatus gondoskodni fog a szőlők megmunkálásáról tagjaik részére oly esetben, midőn ezek vagy betegség vagy fegyvergyakorlatokra való behívás következtében akadályozva volnának a munkában. Ez a különös intézkedés nem új dolog, hajdan Vendômoisban a papok a szószékről szokták volt híveiket fölszólítani, hogy menjenek a betegek és távol levők szőlőibe dolgozni; az ott százados szokássá is vált, és így jött aztán be a modern szövetkezetek alapszabályaiba is. Általában a helyi viszonyok igen nagy befolyással voltak a francia szövetkezeti mozgalomra.

De nézzük most, hogy a közös vásárlásokon kívül minő más teendőket tűztek magok elé a gazda-syndikatusok? A loire-inferieuri társulat igen messzemenő teendőket tűzött maga elé, melyekről a társulati alapszabály ezt mondja: «Főadata a társulatnak, a gazdasági vitás kérdések megítélésére és eldöntésére szakértőket kijelölni; a társulati tagok közt kölcsönös biztosítást létesíteni; a mezőgazdasági munkakeresletet és kínálatot összpontosítani.» Rhone-megyében egy adomány következtében kísérleti telket és faiskolát szerzett a társaság. Oly helyeken, a hol a hitelnek nyomasztó hiányát érezték a gazdák, természetesen ezen segíteni ismerték földadatuknak. Erre több példa van, nevezetesen a loire-inferieur syndikatusában. A polygnyi társulatot is fölemlíthetjük itt, a mely elhatározta, hogy hitelintézetet létesít, hogy tagjai, kik a sajtgyár számára tejet szállítanak, az intézet útján olesó kölcsönökhöz juthassanak. Több társaság, mihelyt megalakult, föntartá magának a jogot, hogy a hatóságokkal szemben kifejezést adjon a mezőgazdasági kívánalmaknak. Loire-Inferieur departementben a nyomasztó földadó leszállítása érdekében indított mozgalmat a gazda-syndikatus. Haute-Garonne megyében azzal a törekvés-

sel lépett föl a syndikatus, hogy mikor a bornak nincs ára, ne kelljen szállodézsztát fizetni; s hogy a gabonavámok emeltesse-
nek föl, s hogy az alagsövezés érdekében könnyítések adassan-
nak a gazdáknak. Trévouxban a francia termények számára új
piaczkok szerzését sürgette a syndikatus.

Indreben a gazdák kívánalmait bizonyos erélylyel fejezte
ki a gazdák társulata: követelte, hogy töröltessenek el az átvit-
teli kedvezményes tarifák s hogy ne engedjék meg a bort
szeszszel keverni stb.

Kitűnik mindezekből, hogy a gazdaszövetkezetek a sza-
bad egyesülést milyen sokfélekép igyekeztek kiaknázni. De a
helyi szövetkezéssel nem is elégedtek meg, hanem csak hamar
kifejezésre jutott a törekvés, több szövetkezetet egy szövetséggé
egyesíteni. Passy Lajos, a Société nationale d'agriculture titkára,
Andelysben mondott beszédében előadta, hogy mikép lehessen
az egyes kis szövetkezeteket szerves összeköttetésbe hozni egy-
mással. A syndikatusok négytagú földbirtokosokból álló kül-
döttséget választottak, a mely megkönnyíti a választott bírás-
kodást és a kölcsönös érintkezést a syndikatusok közt s a kül-
döttségek együttesen a departementet képviselhetik. Később
aztán több megye syndikatusainak egy egységbe foglalása is
célba vétetett. Chartresben tartatott e végből egy nagy gyűlés,
a melyen Beauce, Normandia, Bretagne összes gazdakörei kép-
viselve voltak. A gyűlés elhatározta, hogy Lavalban központi
szekhelyet állítanak és ez által állandó összeköttetésben fog-
nak maradni egymással. Folyó év február havában a nyugati
departementek képviselői Párisba hívtak össze gyűlést, hogy
földerjesztést intézhessenek a kormányhoz, azzal a kívánsággal,
hogy az almabor vasúti díjszabása, mely gyakran kétszer oly
magas mint a bor fuvardíja, szállíttassék le. A gyűlés elnapolta
magát Rennesbe, a regionalis gyűlés alkalmára.

Ezen egy országrészre kiterjedő részleges egyesülés álta-
lános központosítási hajlamot árult el. Az 1884 márczius 21-ki
törvény ötödik cikkében szó van arról, hogy a közgazdasági
érdekek tanulmányozása és előmozdítása végett több ipartársu-
lat egyesületbe léphet. Deusy képviselő az indrei syndikatus
1885 november 14-dikén tartott ülésén célzást tett erre, a
következő szavakkal: «azon a napon, a melyen Franciaország
gazdatársulatai nagyszámmal és tömören egy testületbe szer-

veztetnek, számolni kellend velök, mert érezni fogják, hogy nagy hatalom áll a hátuk mögött.

A szónok e kívánsága még nem mehetett egészen teljesedésbe, minthogy a politika könnyen belevegyülhet a mezőgazdaságba. De e cél már nagyon megközelítettet. A *Société des agriculteurs de France*, melynek székhelye Párisban van, utasítá tavaly egyik bizottságát, hogy tegye magát érintkezésbe a törvény ötödik czikke értelmében létesítendő szervezetre való tekintetből. Az új társulat 1886 június havában csakugyan létre is jött. Célja, mint az alapszabály mondja, állandó központul szolgálni a létező szindikátusoknak, elősegíteni új egyesületek, szövethozások alakítását, s megadni mindazon bel- vagy külföldi szakba vágó fölvilágosítást, mely a gazdaközönség hasznára szolgálhat, s vitás vagy műszaki kérdésekben szakvéleményt nyilvánítani. Az egyesület ez ideig százkilenczven szindikátusból áll, százötvenezer gazdával. A haszon, a melyet nyújthat, mint látni való, egészen elméleti. De hogy a törvény betűjének, ha nem is szellemének, elég legyen téve, létre hoz egy intézményt, az úgynevezett központi szindikátust (le syndicat central des agriculteurs de France), mely tagjainak érdekeit minden költség nélkül előmozdítja. Ez a szindikátus teremtette meg a lavilletti állatvásárt, melyen a gazdák directe adják el a marhákat.

A szóban levő társulatok egész Franciaország szindikátusainak csak egy részét képviselik. Párisban a gazdaközönségnek két nagy egyesülete van: egyik a *Société d'encouragement à l'agriculture*, mely a kormánynál különös kegyben áll s másik az előbb említett *Société des agriculteurs de France*. Az egyes megyékben többnyire megoszolnak a gazdák, a szerint, a mint vagy az egyik, vagy a másik egyesülettel rokonszenveznek inkább. Egy megye, a melyben eredetileg csak egy szindikátus volt, most hét szindikátust számlál, egy másik, melyben tízezerre rúg a különböző kisebb nagyobb szindikátus-tagok száma, örökös izgatásnak van kitéve. E megosztás elkerülhetetlen volt, de annak nincs komoly jelentősége a kitézött közös cél szempontjából: az érdekek azonosak s így a működés iránya is azonos.

Fontossággal bír még azt tudni, hogy hány gazda vesz részt ebben a mozgalomban? A *l'Economist Français*, melyből főntebbi adatokat merítettük, négy százra becsüli a gazdasági

syndikátusok és háromezázhuszezerre az azokban levő gazdák, földbirtokosok s gazdasági iparosok számát. Oly közönséget képez ez az államban, mely jelentékeny tényező s melynek létéről jó tudomást venni. Ez a szervezet most ugyan még chaotikus vagy zilált bizonyos tekintetben; de az eddigi csoportulási kísérletek s nevezetesen az első központi uniónak szervezése Párisban azt mutatja, hogy a mezőgazdák komoly érdekképviselést létesítenek s ez úgyszólván magától és egészen váratlanul alakul.

Ha összehasonlítjuk a francia syndikatusi szervezetet a hazai egyesületi szervezettel, több rokon vonást fogunk a kettő között találni. Nálunk a megye, Franciaországban a departement adta meg a keretet, a melyen belül a szervezkedés kezdetét vette. Eredetileg Franciaországban is csak egy-egy gazdasági társulat alakult departement, vagyis megyénként, mint hazánkban, a hol a megyei gazdasági egyletek intézménye volt a társulás első alakulása. A kisebb gazdasági körök, a helyi viszonyoknak megfelelő különböző célokkal és föladatokkal, csak később jöttek létre. Föltűnő hasonlatosság az is, hogy mint Franciaországban, úgy nálunk is két alakban létre jött már az országos egyesülés; egyik az országos magyar gazdasági egyesület, melynek eredetileg csak egyes gazdák az ország minden részéből voltak tagjai; másik a gazdák országos kongressusa, mely a vidéki gazdasági egyesületek képviselőiből alakult és aztán szerves kapcsolatba lépett az országos gazdasági egyesülettel.

Ennyiben tehát nagy hasonlatosság van a francia és a magyar gazdasági érdekképviselés közt. De nagy a különbség a kettő között a működés céljára és jellegére nézve. A magyar gazdasági egyletek, körök stb. alapjában véve közhasznú társulatok s céljuk kiválóan elméleti: figyelemmel kísérni és megismertetni a gazdasági haladás eszközeit. Fő föladatuknak tekintik tehát időközönként gazdasági tárlatokat, szántásversenyeket, géppróbákat rendezni, gazdasági kérdésekről vitatkozni stb.

A francia gazdasági syndikátusok ellenben nem a köz, hanem a magán gazdasági érdek alapján szervezkedtek s működésük nem elméleti, hanem gyakorlati irányú. Ők nem theoretizálni, hanem tagjaiknak gyakorlati hasznot hajtani igyekeznek. És ez az, a miben a gazdáink tanulhatnak a francziáktól.

Mit ér a gazdasági világban a legszebb elmélet, ha nem járul hozzá a praxis? Nem beszélni kell, hogy jó volna ezt vagy azt tenni, hanem cselekedni kell. De egy példával is föltűntethetjük a különbséget a francia és a magyar gazdasági egyletek működése közt. Ha a műtrágyázás kérdése kerül szőnyegre, az országos gazdasági egyesület bizottságot küld ki, mely a kérdést tanulmányozza; az előadó fölolvasást tart e kérdésről, de aztán nem történik semmi. Franciaországban ellenben azon kezdik, hogy a gazdák fölhívatnak, jelentenek be, minő talajon mi végből van szükségök műtrágyára. A syndikatus útbaigazítással szolgál a különböző talajok megvizsgálása után a minőség és mennyiségre nézve; maga tömegesen teszi a megrendelést; gondoskodik a vett trágyák vegyelemzéséről, hogy a megrendelők értéktelen árút ne kapjanak; némely helyen még a kezelést, a többféle anyagnak a szükség szerinti összeállítását is eszközli s így a teljesen avatatlanok is könnyű szerrel hasznukra fordíthatják a tudomány vívmányait. S a gazdaközönség az eredményből látja és tanulja megbecsülni a műtrágya használatát. Ha egy gazda, a ki előbb holdankint négy métermázsa búzát tudott termesztetni, a syndikatus ajánlata szerint kevert műtrágyával javítja földjeit s tizenhat métermázsa sőt még nagyobb termést is elér: ennek jobban híre megy a gazdák közt, mintha még oly sokat ígérő tanácssal akarnák őket is rábeszélni, hogy hamuzsír és amonia-sókkal kell a búzaföldet trágyázni. És mint a trágyázással, úgy van ez más kérdéssel is.

A francia gazdasági syndikatusok tehát nagy és közvetlen hasznot tesznek a gazdaközönségnek, melynek érdekeit képviselik. Az ilyen példát kell követnünk. Gyakorlati irányt kell adni gazdasági egyleteink működésének.

MUDRONY PÁL.

ARANY JÁNOS SZÍNÉSZI PÁLYÁJA.

Az *Önéletrajz* szerénységgel teljes őszinte vallomásai és a *Bolond Istók* második énekének költészettel vegyes életrajzi érdekű leírásai alapján könnyen kijelölhetjük Arany János rövid színészi pályájának határait. Az önéletrajz a prózai valóságnak csak körvonalait adja, mint a megalkotandó képnek a vázlat — a *Bolond Istókban* a kész kép áll előttünk, eszményítve a valót, a költői kedély meleg színeivel életteljessé varázsolva az ábrándos fiatal kor egy érdekes episdóját.

Arany tetteinek nem a könnyen föllobbanó vér elragadó heve képezi indító okait. Szelid magába mélyedés, csupa ábrándozás a lelke. Már ifjúságában is igaz benső életet él. A mi költészetté szűrődik lelkében, azt maga félti a legjobban a külvilággal szemben. Magának termel, magának él. Innen van, hogy először is önmagának akar tetszeni s csak azután másoknak; innen van, hogy az ifjúkor zajos élvezeteit kerüli s csak nagy néha vegyül kollégiumbeli mulatozó társai közé. Alig menekül «a kötelességnek szúrásaitól», siet ki a természet dicső templomába,*) bámulja a sugárból szőtt tiszta kék eget, a zöld mezőt, a zengő vidéket, «mely délibábot ölt magára fátyolúl». Igaz imádója a természetnek. Bűbáját, varázsát lelkületére engedi hatni. Ennek a természetimádásnak ott van a forrása a saját kedélyében. Nem a látott képek reflektálódnak abban vissza, hanem az elképzelés ragadja magával lelkét, hogy pótolja a testi szem korán jelentkező hiányait. A sok olvasás megtörtötte szemeit. A mit maga körül lát, annak nagyszerűségét nem élvezheti úgy, mint más boldogabb halandó. Még késő

*) B. I. II. 41—42. versszak.

vénségében is fájón emlegeti az első tíz-tizenhat évének elvesztett paradicsomát.

Midőn látása még nem vala rom.

A kéj, melyet a látás nyújt, már kora ifjúságában sem mondható teljesnek. Messze van még ugyan az elhalástól, de már alig lát sokat «bárhogy pislogat». Nemcsak természeti hajlamai, de külső okok is arra hajtják, hogy a természetnek inkább sejtett, mint látott képeivel ékesítse ki benső világát. Midőn az erdő mélyén ledől, nem révedezhet tekintetét a messze láthatár felé. A mohlepte cser-tőn inkább a mikrokosmost, a sürgő hangyabolyt nézi el.

Vagy elbocsátá lelkét ringatódzni
Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versent hajózni
Hanyat terülve egy partoldalon,
Engedte önmagából kilopódní:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
Ő a természet, a nagy és örök,
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.

Ez az alapmelodiája egész életének. Csodás szépségű alkotásai ezen épülnek föl. És hogyan van, hogy ez a magába mélyedő reflexív kedély kedvet kap a színpadi élet világát közelelről megismerni akarni? A természet imádatteljes tisztelője a hamis fény után tekintget? Minő ellentmondó két vonás ez egy és ugyanazon kebelben? Az ellentmondás látszólagos, mert e vonzalom kristálytisztá forrása ott van épen ábrándozó lelkében, mely a való életet nem ismervén, aranyos hímet varr magának arról, mi közelelről tekintve üres csillogó semmiség, távolról pedig, egy ábrándozó szemüvegén át nézve, az eszményített valóság hatását teszi.

Petőfit a szabad, a független élet után való rajongás csalja a színi pályára. Ő reá nézve a színészkedés afféle foglalkozás, mely a legjobban illik egy oly költőhöz, ki a mindennapi életben nem lelheti gyönyörűségét, ki új meg új benyomások lázas ingereit keresi. A színészet neki az a keret, melyen belül társaséleti kötelezettségekből teljesen menten, a legkorlátlanabb szabadsággal használhatja szárnyait. A függetlenség Eldorádója egy tetterőtől buzgó költői lélek legszebb, legméltóbb küzdőtere.

Aranyt hosszas ábrándozás tereli a színészethez. Költői lelkében még nincs elég bátorság a nagy világ előtti produc-tióra. A szent tűz nem hagyja őt sem nyugodni s sokat írogat — de csak magának és azt is, hogy idővel megsemmisítse. Raj-zol, festeg, szobrászkodik és mintha keresné azt a medret, a mely tehetségének a legjobban megfelel. Eljár gyakran a szín-házba, hisz erre bő alkalma nyílik Debreczenben. Nincs nála jobb színházba járó diák s ha a jegyszedő Cerberus útját állja,

a bent hangicsáló Delilák
Szavát kívül is bájosnak találja.

Ora számra elkuncsorog a színház körül, a színészetet dicső, szerette pályának tekinti. És mintha megtalálta volna egyszerre azt, a mi kedélyét a legjobban kielégítheti, «olvasó-klubban» nemcsak elolvassa, de el is játsza magának a köl-csönbe kapott darabot. A színpad világa mind bájosabbnak tűnik föl előtte,

szaval, danol,
A hősi állást tükörben csinálja,
Ha ily bútorhoz férhet valahol.

Az «ihlet és vérmes ideák» annyira elfoglalják lelkét, hogy talán maga sem tudja, midőn ellenállhatatlan hatalommal erőt vett lelkén a vágy és feledve a maga elé tűzött célt, feledve szülőit, beállszínésznek; de itt sem tesz úgy, mint holmi rúgott deák, hogy maga megy egyenesen a direktorhoz. Mintha hánykodó lelkét akarná megnyugtatni, fölkeresi előbb tanárait, Erdélyi Jánost, kinél nevelősködött és Sárvárit az

agg Simeont,
Kinek nem fért a híre Debreczenben.

Az egyik nem szól a lelkes ifjú terve ellen, a másik elé-gülten veszi a szavaló és éneklő próbát s Shaksperet ajánlja tanulmányozásra. Szóval a külső akadályok elgördülnek lábai elől, lelke is meg van nyugtatva, mások nemes biztatása követ-keztében. Most már a legutolsó lépés van csak hátra: elmenni a színtársulat direktorához, ajánló levelei által kieszközölni a fölvételt.

De vajon a vándorszínészet eme korszakában hogyan képzelhetjük el, hogy egy tehetségesnek ismert, a maga elé ki-

tűzött iskolás czélnak mindenkép megfelelni törekvő költői lelkületű ifjút tanárai nem hogy lebeszelnék, de buzdítják is emebizonytalan pályára? Az előítélet, mely a színészt pályáján sirjáig kísérte, végleg megszűnt már a harminczas évek vége felé? Vajon az íróvilág küzdelme a színészkedés foglalkozásának tisztességes volta érdekében ily változásokat idézett elő? Katona József ismert czikke óta és maga a színészet is mind jobban kezdte a saját érdekeiért a társadalmi becsültetést mindenfelé kiérdemelni?

Arany színi pályájának kezdete érdekes kulturkép nemcsak e nagy költőnk egész pályája egyik korszakának ismeretes szempontjából, de jellemző arra nézve is, miként törekedett oda a színészet, hogy társadalmi becsültetéséhez maga járuljon hozzá a legfontosabb indokokkal.

A debreczeni színészet történetének áttekintése eléggé meg fogja világítani a helyzetet, mely ha nem is mondható eszményien tökéletesnek, mind a mellett olyan volt, hogy az adott viszonyok közt egy ábrándos ifjú lelkületére elég vonzó erőt gyakorolhatott s a jóakarókat nem ejtette kétségbe, látván azt, hogy egyik kedves tanítványuk a papi pálya helyett a színészire szánta magát. A debreczeni magyar színészet múltja egész 1798-ig ér föl. Nincs Magyarországon vidéki város, mely ennél régibb, rendszeres magyar színészettel dicsekedhetnék. Hozzá legközelebb áll régiség dolgában a nagyváradi, hol a magyar színészet első nyomaira 1799-ben akadni. A debreczen-nagyváradi színészet első iker-állomása a magyar színészetnek már a múlt század végétől kezdve. Két kis folyammederhez hasonlít, melyet — kiapadván 1796-ban a magyarországi főforrás, az ország középpontjában — az erdélyországi másik forrás, a kolozsvári táplál.

Debreczen színészete a jelen század elejétől kulturális jelentőséggel bír és nagy része van abban, hogy például a Wesselényi báró erdélyi szintársulata pénzügyi bajok miatt már az első években nem kénytelen szétoszlani vagy legalább is megritkúlni. Kolozsvár és vidéke, kiváló pártfogójának áldozatkészsége mellett sem képes annyira gyámolítani őket, hogy a kiadások évről évre ne emésztenék föl jövedelmeit. A Debreczenbe való átrándulás ténye, a magyar színészet lelkes fölkarolása ugyanott, életkérdést képeztek a magyar színészetre. Ez a kölcsönösség még a század elejével is tart; sőt a

pártolás intensivitásából egyesek jogos következtetést vontak arra is, hogy Debreczen nem sokára állandósítani fogja a magyar színészetet. Özveggy gróf Károlyi Józsefné ebből az indokból indul ki, midőn megyeri színházának összes szerelvényeit odaajándékozta Debreczen városának (1804). Az állandósítás természetesen nem következett be egyhamar. Mind a mellett 1807-től kezdve 1810-ig a város tetemes áldozatokat hoz a magyar színészetért. 1810-től 1813-ig Gulácsi szolgabíró bérli a színházat. E hét évig tartó időszak nagy jelentőségű általános szempontokból is, mert Debreczenben első sorban kulturális érdekű institúciónak tekintik a magyar színészetet. A mellette hozott áldozatok értékét nagyban neveli az, hogy a színészet mint a mulatozás egyik ága csak másodsorban jó tekintetbe; a fődolog az, «hogy a nyelv megkedvelésére és kipallérozására» a leghathatósabb eszköznek tekintik. Mint ilyen valódi missiót teljesít még 1813—23-ig is, midőn Sándorffy orvos egyesíti a debreczeni színészetet a nagyváradival és állandó tűzhelyet biztosít a magyarországi színészetnek az ország keleti felében is.

A pártolás emez állandósága nevelte a színészet tekintélyét; társadalmi helyzetét kedvezővé tette. Nevezetes új bizonyítéka ennek az, hogy a megyeri színház elkallódott készletei helyett a Károlyi grófok nagykárolyi magán színházának fölszerelése 1814-ben Debreczen városa birtokába került. A színész pedig, becsültetve látván magát és érezvén, hogy foglalkozása nem pusztán szórakozásául szolgál, hanem a közművelődés, a nyelvterjesztés egyik leghathatósabb eszközének tekintetik, maga is azon volt, hogy minél méltóbbá váljék a közbecsültetésre. A debreczeni színészet nevelő iskolája, példáulul egy oly kitűnőségnek, mint Kántorné, ki nemcsak mint művésznő, de a társadalmi életben is példányképe volt társainak. A debreczeni színháznál a magyar színészet kitűnőségei, Kócsy P. Jánostól Lászlóig, Fánecsig, Egressy Gáborig, Kócsinétől Parázsonéig mind megfordúlnak és nagyban emelik a magyar színészetet a közbecsültetés fokozatainak.

1823-tól kezdve ugyan csak átmeneti állomást képez Debreczen, de mindig egyik legkeresettebb tartózkodási helye a nemzeti missió letéteményeseinek. 1835-ben Nánássy Gábor,*)

*) Ő a *Bolond Istók* II. éneke 60. verse «N. szenátora».

városi tanácsnok, állandó színházat építtet, documentálván, hogy a magyar színészet érdekeiért való lelkesültség egyeseknél sem volt megszűnő félben azon őszinte és lelkes pártfogolás mellett, a melyet maga a városi hatóság oly készséggel tanusított.

Mind eme tények érthetővé teszik, hogy Debreczenben a magyar színészetet nem tekinthették 1836-ban még a legkiválóbb irodalmi tekintélyek sem oly intézménynek, melynek nincsen semmi kulturális jelentősége s így az olyant, ki szolgáltatába akar szegődni, buzdtítás helyett el kell e pályától inkább riasztani, mert a valódi tehetség, a valódi jellem nem ily környezetbe való. Lényeges részt kell eme buzdtításban mindenestre azon körülménynek is tulajdonítani, hogy 1832-től kezdve egy Széchenyi gróf röpirata, egy pár évre rá a játékszín fölépítését érdeklő országos mozgalom és a Pesten kilátásba helyezett színházmegnyitás mind bizonyosabbakká tettek egyeseket, hogy a vándorlás nem lesz kényszerű kenvere ezután a magyar színészetnek; s így méltó dolog, ha a kiváló tehetségek sem riasztatnak el e pályától, mely eddig valami nagy jövő reményével úgy sem kecsegtetett.

Arany színészi pályája tehát kedvező viszonyok közt, eléggé kecsegtető kilátások mellett veszi kezdetét.

Az *Onéletrajz* vallomásai szerint minden erkölcsi és anyagi kényszerítés nélkül hagyta el a debreczeni kollegiumot 1836-ban azzal az elhatározott szándékkal, hogy oda soha vissza nem tér. Válaszúton állott. Egyfelől Ferenczy István szobrászunk híre vonzotta őt. Thorwaldsen gyorsan hírnévre vergődött magyar tanítványa — ki nem váltotta be a hozzá fűzött vérmes reményeket — ünnepelt genieje volt a 30-as évek magyarságának. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* úgyszólván lépten-nyomon kísérte őt pályáján. E gyakor megemlékezések alapján — a reclam akkor még nem járta és így a lelkesedés őszinteségéhez nem fér kétség — híre elterjedt az ország minden részében. Nem csoda, ha művészi pályáján elért első szokatlan sikerei a magyar hazában, a szobrászattal is titokban foglalkozó Aranyt egy pillanatra zavarba ejtették. De tervét valósítani annyi áldozatba került volna Aranynek, hogy lemondott arról és rátért a másik útra, «mert könnyebbnek találta Thalia zászlója alá szegődni». Az alig húsz éves ifjú tiszta lelke előtt a képzőművészet bármely ága époly eszményi fényben

ragyogott mint az előadó művészeté. Emezt közelebb érte, ehhez szegődött egész odaadással.

Az 1835-ik évi augusztus elsején megnyílt debreczeni új színháznak első részvényes igazgatói Eder Gy., Csabay P., Fán-csy L., László J., és Szákffy József voltak. *) Szerződéseiket egy évre kötötték meg a tagokkal. Arany 1836 február havában állhatott be a társaságba. Nem lehetett reá nagy szükség, de kitűnő ajánlatai következtében «fölsleg bár», mégis fölvéte-tett. A fölvétel estéjén már szétnézhetett a színpadon. A ma-gának alkotott eszményi kép számai ez este — kissé hamarosan — foszladozni kezdettek.

Nem oly szép, sejtí, mint kívül az élet,
Erdő, terem, *kulisszák, kortinák*
Mind lécz, papír, vászon, kötél — fonák!

Első szereplése hihetőleg a szín mögött eshetett meg, mint a Bolond Istóké. Majd nehéz szerepekhez jut a színpadon és változáskor székeket hord. Lassan hozzászoktatják a bennléthez s mint néma szereplő állja ki az «első csúfos lámpalázt». Végre ő is szerephez jut. A debreczeni színlap először 1836 márczius harmadikán említi az Arany nevet. Raupachnak nagyon népszerű regényes színjátékában *Ordög Róbert*ben (magyarra fordította Kiss János színész, a *Belizár* fordítója) a tanácsnokot adja. Úgy látszik, az első próba jól sikerülhetett, mert ettől kezdve alig van nap, hogy Arany neve ott ne volna a színlapon — természetesen a legtöbb esetben a szereplők sorában utolsó helyen. Márczius ötödikén Weissen-thurm Johannának «honszerte ismeretes» drámáját adják, *A szebeni erdő*t. E csodálatos darabban, mely «Almanrich erdélyországi fejedelem» idejében játszik, Arany Cserkut adja, Dobroszláv emberét, ki mint Almanrich követje Bulgáriában van. Ez volt Arany első katonaszerepe. A következő napon már egy úgynevezett hazai darabban mint második favágó szerepel; *Argir és Heléna vagy az Aranyhajú tündérkirályne*ban. Ezt a babonás, dalokkal vegyített játékot «amaz esmére-

*) Az *Önéletrajz*ban (XL. lap) sajtóhibából *Fáncsis László* társasága van szedve, *Fáncsi s László* helyett.

tes honni rege után a kassai nemzeti játékszínre egészen ujonnan kidolgozták 1842-ben». A benne előforduló dalokat «több daljátékból alkalmaztatták». A második favágónak bizonyára jelentéktelen szerepe lehetett Chiabayné — Tündér Ilona mellett, ki nem annyira arany hajjal, mint hanggal bájoló el a hallgatóságot.

A következő előadásokban a *Napszűzben* (márczius 8-dikán) és *Rolla halálában* (márczius 10-dikén) nem vesz részt Arany, hihetőleg a szükséges előkészület miatt, mert márczius tizenkettedikén ott szerepel, mint a «falusiak» egyike a Weigl-féle *Schweizi család*ban. Ez lehetett az ő első énekes szerepe, melyben szép bassus hangját érvényre juttathatta.

A következő napon, márczius tizenharmadikán, Meisl tüneményes vígjátékában, a *Három század*, (1736, 1836 és 1936) a jövőendő századbéli inas szerepét adja Arany. Meglehetősen egyhangú szerepkörben mozgott tehát kezdetben. Ráillik a *Bolond Istók* (70) satirikus megjegyzése, hogy

Volt olyan este, szóhoz is jutott.

Garcillassónak azonban nem jutott alkalom az alkotásra. Egy jó darabig tart ez aztán így tovább is. Márczius 15-én Máczy Imrének nyomtatásban is megjelent darabját adják: *A számkivetett magyar*, szomorújáték négy fölvonásban. Ennek a darabnak első felét elég élénken játszották a debreczeni színészek, de a másik fele, «mellyben már a magyar character sincs találva», lanyhán ment. Arany ezúttal nagyon előkelő környezetben lépett föl: II. Endre fiánál, Bélánál, az inas szerepét adta. Nem sok része lehetett abban, hogy Máczy darabja végkép megbukott. Márczius tizenhetedikén a második ármás (hihetőleg armalista) szerepét játszotta *Az agteleki barlang* című, vígsággal elegy három fölvonásos színjátékban, melyet a miskolci színház számára írt «Egy hazafi». Ebben is sokat ásitottak a *Honművész* debreczeni tudósítója szerint, de ez is tisztán a főszereplők érdeme volt.

Sokkalta szerencsésebb sorsa volt Debreczenben a magy. tudós társaság egyik kiadványának, az *Atoknak*, Tóth Lőrincz drámai költeményének. Először márczius tizenkilencedikén adják nagy hatás mellett, melyben ép oly része van a költői

lendületű darabnak, mint az előadóknak. Arany csak mint negyedik paraszt járult hozzá az est sikeréhez. Márczius 20-án Henslernek, Ernyi által magyarosított vígjátékában, a *Halotti torban*, mint Vermes grófnak Pista nevű inasa növelte a vásárnap est mulatságát. Márczius 20-kán Telepy György eredeti vígjátékában, *A hivatlan képiroban* Arany ismét csak inas szerepet játszik; Mártont Ledinszky lengyel nemesnél. Márczius 24-kén a Spiess-féle *Árulás és szerelemföltésben* nevét nem találjuk, hihetőleg időt adtak neki, hogy első valamire való szerepére elkészülhessen. Márczius 26-kán Babocsay Istvánnak 1805-ben nyomtatásban is megjelent szomorújátékában, *Vígkedvű Mihályban*, Biczó István városi tanácsnok szerepét osztották ki számára. Biczó István ugyan valamivel nagyobb jelentőségű egy inas-szerepnél, de alig több harmadrangú szerepnél, kivált tanácsnok társa Dobozi mellett, ki mindenütt az előtérben áll. Csak annyiból érdemel nagyobb figyelmet e körülmény, hogy Aranyra már ekkor rá mertek egy oly szerepet bízni, mely az egész darabon át némileg részt vesz a cselekvényben. Az utolsó szó is az övé volt ez elég hatásos darabban. Az első havi szereplés tehát (a 27-én adott *Fátyol titkában* nem lépett föl) elég jól végződött. Bizonyára sok elsőrendű színész nem vitte annyira, hogy egy hó leforgása alatt már egy önálló szerepet is rá mertek bízni.

Az *Önéletrajz* adatai szerint a színtársulatot «egy színészi intrigue» Aranyra nézve egész váratlanul fölbontotta és április elsején szétoszlott az, vagy mint a *Bolond Istókban* írja:

Egy reggel — épen a bolondok napja,
Az ő nevenapja, ápril elseje
Volt, hogy fülét a hír oldalba csapja,
Hogy *társaság* nincs, már csak hült helye.

Mind az *Önéletrajz* mind az idézett költemény épen egy hónappal téved az időrendben. Két ok bizonyítja állításunkat; először a társulat tényleges föloszlása május elsején, másodsor Arany szereplésének határozott nyoma a debreczeni színház színlapjainak meglevő gyűjteményében egész április folyamán.

Arany debreczeni színészkedése tehát egy hónapnál tovább

tartott, mint azt maga is hitte hús évvel későbben. *) Lehet, hogy az intrigue első alattomoságai már április elsejével veszik kezdetüket, de mindennek titokban kellett történnie vagy legalább is nem látszhatott oly veszedelmesnek Arany előtt, hogy a társaság szétozslása május elsején meglepje őt. Föltehetjük, hogy az ármánykodás egész április havában titokban folyt. Ilyen viharral teljes légkör természetesen nem lehet kedvező egy fejlődésben levő színi tehetség tovább haladására. Ebből magyarázhatjuk meg, hogy Arany egész április havában nem tud valamire való nagyobb szerephez jutni, a mi Biczó István után fokozatos haladást jelentene. Még alsóbb rendű szerepeket sem játszik annyiszor, mint márcziusban. Április 4-dikén *A neszlei torony* című rémdrámában «egy tisztet» ad, ötödikén már nincs elfoglalva a Kovács Pál vígjátékában: *Magának akart, másnak kért*. Április 9-dikén Dumas hatásosan kiszínezett drámájában, a *Korona és vérpad* vagy az *álomitalban*, Arany az udvarnokok egyikének jelentéktelen epizodszerepét adja. Április 10—11-én föl sem léptették, *Az arany király*, a *Világ divatja* című darabokban sem. Április 12-én az *Aline golkondai királynő* című tüneményes, tánczczal elegyített vígjátékban Arany az utolsó helyen fordul elő a színlapon mint paraszt fiú. A következő napokban sincsenek kiválóbb szerepei. *A vásálorcza* első részében egy kancellárt ad, a harmadik részben egy tisztet (április 16-án). *Turandotban* április 17-én a második orvos szerepét játszta és 18-án *István a magyarok első királyában* a király hívei egyikét (a másodikat.) Április 20-án ismétlik a *Korona és vérpadot*, Aranynyal mint udvarnokkal ezúttal is. 21—22-én nem kap új szerepet Eötvös *Boszsújában* és Csató *Örökké* című vígjátékában; 24-én a *Neszlei toronyban* ismét az «egy tisztet» adja, de 24-dikén nem szerepel a *Fátyol titkában* ekkor sem. Április 25-én az újból előadott *Vas álorczában* a kancellár és tiszt kettős szerepét adja, de a következő nap (26) ismét nem játszik az *Arkádiai menyasszonyban*. Arany április havában még kétszer lép föl és pedig mint első szerzetes a Szabó Pál ily című színjátékában: *A magyarok külföldön* (28)**) és utoljára április 30-án a *Sír-*

*) Az *Önéletrajz* kelte 1855.

**) Tartalma Kis Károlynak: *A kibujdosott magyar Lengyel-*

hölgy című érzékeny játékban. Az előjáték szereplői közt nem fordul elő, de a «drámában» mint a «tierhaupteni klostrom kapuőre» szerepel. Ha összehasonlítjuk e két hónapi színész-kedést, a következő eredményekre jutunk :

	Hány darabot adnak ?	Hány új sze- repet ad ?	Hányszor nem lép föl ?	Hányszor játszik ?	Hány szerepet ad kétszer ?
márcziusban	15	11	4	11	—
áprilisban	18	8	7	11	3

A végeredmény csak annyiban kedvező, hogy Arany szerepei áprilisban valamivel magasabb fokon állanak az inas-szerepeknél, de összes működéséből valami határozott irányt megállapítani akarni, ép oly nevetség volna, mint arra a következtetésre jutni, hogy használhatatlansága kényszerítette direktorait arra, hogy részére ezt a szerepkört jelöljék ki.

A kronológiai hitelességre nagyon fontos a debreczeni színház 1836. évi május 1-ji színlapja, mely homlokán ezzel a fölírással díszleg: *Utolsó előadás.*

Ezen a napon *Angelo, Padua zsarnokát* adják. A szín-lapon a következő nyilatkozat áll: «Azon szerződésnek, mely az igazgatás és a társaság más tagjai között egy évre kötötten, határnapja elérkezvén: a t. t. hazafiaknak, kik pártfogásuk által intézetünk eddigi fentálhatását segítik, szíves köszönetet mondunk

a részvényes igazgatók».

Minden kétségen fölül álló dolog, hogy a debreczeni színtársulat nem április, hanem május elsején oszlott szét és hogy Arany egész addig tagja volt e társulatnak.

Mi történt ezután vele, erről *Onéletrajzának* néhány sora fölvilágosítást ad és *Bolond Istókja* egyet-mást sejtetni enged.

A debreczeni eloszlás még nem ábrándítá ki teljesen. Az az eszményi kép, melyet a színészetről lelkében megalkotott, nem egyhamar vált teljesen foszlánynyá. Éreznie kellett, hogy haladást tett azon a pályán, melyet csak az imént kezdett.

Aztán valószínűleg föllobbant lelkében az az édes érzet, mely elkábítja az ifjú lelkét. Vagy mint maga írja a *Bolond Istókban*:

Oly korba' volt, midőn az ifjú ember
Az első nőszemélyhez, kit talál,
Hajlik zománczos, tiszta érzelemmel
Előtte az tündérkép, ideál.

Lehet, hogy az első szerelem inkább képzelt, mint valódi elragadtatása oly befolyással volt rá, hogy szívesen csatlakozott ahhoz a társasághoz, melyet Hubay toborzott össze, a debreczeniek maradékaiból.

Nagyon érdekesen írja le ezt a vándorlást *Bolond Istókjában*. Nagy-Károlyból Szatmárra s innen színészkedése utolsó állomására, Máramaros-Szigetre jut. És milyen volt ez az útazás? Minő ez a szedett-vedett társaság. A kit érdekel, olvassa el az említett költemény 79—108. verseit, vagy Déryné naplóját és fogalmat alkothat magának a Nagy Miska-fele társaságokról, melyekhez el-elvetődik egy-egy nagy tehetség, de a többi naplopó, munkakerülő. Az apostoloskodásra való hiú hivatkozás mellett megbecstelenítik azt a foglalkozást, melynek szolgáltatába szegődtek. Képzeljük ily környezetben Aranyt az ő tiszta, szűzies kedélyével, a színészetért ábránddal telt lélekkel és keblében, azzal a vonzalommal, melyet az első nőszemély iránt érez. Mindjobban sérteni kezdi nemes érzelmeit, ez a nagyszájú és hazafiúságot emlegető léhaskodás, mely követelő és tolakodó — a nemzeti érdek szolgálatában. Majd kiábrándul abból is, hogy ily környezetben tovább haladhat, hiszen a többi «kolompos és fő-fő veterán» magának tart meg minden szerepet. És mindennek koronájaképen épen az, ki iránt talán eszményi érzelemmel viseltetett, épen ezt a szűzies érzelmet sérti meg. Rég táplálja keblében a szabadulás vágyát, Az utolsó szíjat, mely őt a színészethez fűzi, ép ez a nő tépi el és

Megérlelé kiábrándult szerelme,
Mit eltökélni nem bírt hamarabb
— — — — —
— — — — — az olcsó kegyet
Megutálá — mint borban a legyet.*)

*) Az kétséget nem szenved, hogy Arany *Bolond Istók* II-dik énekében iskolai és színészi pályáját és élményeit rajzolja, de ebből

Elment e lumpok közt végkép a kedve a színészettől s e mellett, mint maga írja, «az öntudat kígyói, szegény apja sanyarú nyugtalansága marták éjjel-nappal». Majd az önvád visiójaént jelenik meg hánykódó lelke előtt — anyja. Most már nincs egyetlen kötelek sem, mely őt a színészethez fűzné. A szerető gyermek fölül kerekedik az ábrándozó ifjában. Ott hagyja hitvány társait s hét napi keserves nélkülözés és fárasztó gyalogolás után megérkezik szülőföldre 1836. év nyarán. Alig pár hétre hazaérkezte után beteljesül az álom s a kiábrándult ifjú ott könnyezhet anyja ravatalánál!

Valóban keserű tapasztalásokban gazdag néhány hónapja ez Arany életének. Ő maga is fordulópontnak szeretné nevezni e visszatérést *Önéletrajzában*. Annak mondható mindenestre, a mi Arany költői pályáját illeti.

Nem, mintha a tapasztalás kiábrándította volna őt teljesen és gyűlöletessé tenné előtte a színészetet és az embereket. Tiszta kedélyében nem hagyott fájdalmas nyomokat e lealázó környezet s csak az irányban növekedett tapasztalása, hogy a legszentebb cél is sokat, mindent veszíthet, ha tisztességtelen emberek állanak szolgálatában. E tapasztalás árán jutott a magyar költészet azon nagy nyereséghez, melyet Arany költői működése irodalmunkban képvisel.

De talán nem jogtalanul kérdezhetjük azt is, vajon hány kiváló tehetség kallódhatott el a vándorszínészet útvesztőjében, csak akkor ábrándulván ki teljesen, midőn egy út volt előttök: tovább haladni a lejtőn lefelé?

Aranyt megóvta nemes kedélye az elbukástól. A lejtő szélén megállott és széjjeltépte azt a köteleket, mely e szépnek képzelt pályához fűzte ábrándokkal teljes ifjú lelkét. S midőn

nem következik, hogy abban minden, a legkisebb részlet is, tiszta valóság, életrajzi adat. A költő, midőn alakítja a valót, soha sem szolgai másoló, s legkevésbé akkor, ha elbeszélést vagy drámát ír. Így például tudjuk, hogy Arany a színészetet oda hagyva, szülővárosában tanítónak választatott, de egészen másképp, a mint azt *Bolond Istók*-jában leírta. Épen azért Klarszi színésznővel való viszonyát vagy jobban mondva ismeretségét sem vehetjük minden részletében valónak s nem lehet azt állítani, hogy a végső szálát, mely Aranyt a színészethez fűzte, e nő tépte el.

Szerk.

csaknem félszázad múlva visszatekint színészi pályájára *Bolond Istókjában*, költészete mint a nyugvó nap megaranyozza az elmúlt idők sivár prózáját.*)

BAYER JÓZSEF.

*) *Debreczen városa egyetemes leírása*. Debreczen, 1822. Géresi Kálmántól. — *A debreczeni színészet története*. Lásd a Fácscy-féle színlap-gyűjteményt a nemzeti múzeum könyvtárában. — *Honművész*, 1836. II.

A TENG EREN.

I.

Tudom is én, hogy hova, merre?
Csak messze innét, messze ki!
A múlt s jövő mind elfeledve; —
Hő vágyamat, mely nem szegi:
Szabad a tenger, ninesen korlát,
Vonjuk föl a fehér vitorlát!

Hová nem hat a föld zsivajja,
Hová nem száll az úti por,
Hogy emlékem se lássa, hallja,
Oda vigyen a habfodor:
A part, ki tudja, hogy mikor lát? —
Vonjuk föl a fehér vitorlát!

A csüllőszárnyu nagy vitorla
Csapong, súrolja a habot,
Kis csónakom oly könnyen hordja,
Magam is oly könnyű vagyok!
Röpülve új erő hatott át, —
Fölvontuk a fehér vitorlát.

Hol kristálytishta kék habokkal
Ölelkezik az égazúr,
És hegy-völgytől nem csorba bolttal
Itt a mindenség vígaszúl:
Te rabnyomor, nem gondolok rád, —
Hagyjuk fönn a fehér vitorlát!

II.

Mi más itt künn az élet
A szabad ég alatt!
A part és a mi bántott,
Mind messze elmaradt.

Eltűntek a virágok, —
Velök a hervadás;
Nem hágy kietlen tarlót
A gazdag aratás.

Nem int az árnyas erdő, —
Nem is szeg lombja tért,
Nem zeng a víg madárdal,
De emberhang se sért.

A víz folyékony kristály,
Majd saphir, majd smaragd,
A végtelenbe olvad
Érzés és gondolat. — — —

Egy-egy vitorla távol,
Mint emlék, fölragyog,
S a mindenséggel újból
Magamra maradok!

III.

Oly szép a tenger, s én oly hálátlan vagyok!
Úgy mosolyog, úgy hí, az ég színével int,
Szélzúzta tükre, mint milljó gyémánt ragyog,
S némán a mélyből rám titkos világ tekint:

«Oly gyönyör síklani a végtelen felé!
 Beszédes habjaim, lásd, lágyan ringanak,
 Mormolva szép mesét, hogy boldog léssz belé,
 S ölemben itt maradsz, e déli ég alatt!»

Érzem, hiába szól. Únom a két eget,
 Mely rám borúl és hord, a kettős végtelent.
 Ilyenkor ajkam, ah! sohajtva emleget,

Otthoni rónaság: a nyáj kolompja zeng,
 A szőke rozsvetés, zizegő fodrival, —
 E habnál szebb mesét mond a pacsirtadal...

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

T É L.

Im itt a tél, süvölt a szél,
 Szór dermedt cseppeket;
 Éjszak felől vihar füttyöl,
 Havat hoz és jeget:
 A fellegek, a fergeteg
 Dühöngnek, rontanak;
 Veréb s kuvik, mind elbuvik
 Rejtőznek a vadak.

Vihar ha kél, ha zord a tél,
 Mező s liget kopár,
 Fájlalja más, nagyobb csapás
 Reám a tünde nyár:
 Zúgj fergeteg, nem reszketek,
 Hisz lelkem is vadon,
 Kidőlt fasor, kopár bokor,
 Sorsunk milyen rokon!

Ha végzeted keserveket
S gyötrelmet szánt nekem,
Állom helyét, te rendeléd
S így kell hogy jó legyen.
Imám csupán egy ezután :
Adj — égi hatalom ! —
Ha üdvemet már nem lehet,
Erőt lemondanom.

BURNS után, angolból

SPÓNER ANDOR.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

44 *bolondok grófja*. Eredeti bohóság dalokkal, három fölvonásban. Irta Jókai Mór. Előadatott a népszínházban deczember 30. 1887.)

Tizenkét éve áll fönn a népszínház s ennyi idő alatt nem igen tudta odáig vinni, hogy komoly irodalmi tényező legyen. Van ugyan jól szervezett reclam-irodája, melynek tudósításai-ból esztendőnként egyszernél többször megtudjuk, mennyi eredeti és fordított darabot adott elő, hány írótól hány újdonsága volt, mily összeget fizetett ki tiszteletdíj fejében hazai és külföldi íróknak; de ezek aztán a legfőbb adatok is, melyek irodalmunk történetében a népszínház létezését jelzik. Műfajok fejlődéséről, haladásáról, izmosodásáról, irodalmi értékű színművekről, régi irányok tovább fejlesztéséről, új irányok megindításáról mélyen hallgat a jól szervezett reclam-iroda. A népszínháznak alig van irodalma, repertoireja. Vannak primadonnái, kiknek számára az írók darabokat szabnak, és ha néha megesik — a mint többször megesett — hogy mind a három primadonna beteg, a népszínháznak nincs más kisegítő darabja, mint az *Ördög pilulái* vagy a *Lumpácius Vagabundus*. Czéltudatos működésről, tervszerű fejlesztésről, irodalmi becsvágýról természetesen nem lehet szó ott, hol az egyedüli irányadás három — különben igen tiszteletre méltó — úri hölgynek egészségi állapota.

Nincs szándékunkban bővebben fejtegetni most a népszínház hiányait (talán máskor akad rá alkalmunk), csak röviden jelezzük, hogy állandó meddőségének és mostani pangásának egyik okát e primadonna-rendszerben látjuk. Csak egyiket, mert különben legiója van ott az okoknak, melyek közül most

még csak a legnagyobbra mutatunk néhány szóval. És ez a nem csekély fokú ízléstelenség, mely a népszínház első bérelőjének, Rákosinak, épen úgy jellemzi írói működését, mint színigazgatói tevékenységét. Ő lóditotta a népszínházat ama ferde útra, melyen, mint a rossz vágányra tolt mozdony, vakon vágat tovább. Ez ízléstelenség megrontotta a színészeket és a közönséget. Amazokból dróton bukfenczező figurákat faragott, ezt meg hozzá szoktatta a karzati igényekhez, nem is említve a *Fekete hajó*-féle trágárságokat, melyek már a rendőrség közbelépését hívták föl. Így támadt egy olyan circulus vitiosus, mely lehetetlenné tett minden egészséges irodalmi fejlődést. Az írók alkalmazkodtak az úgynevezett népszínházi *zsáner*hez; rá szabtak egy szerepet valamelyik primadonnára, a többivel aztán nem törődtek, legfőlebb arra ügyeltek, hogy minél alacsonyabb, minél röhögtetőbb legyen. A közönség rontotta az írókat, az írók rontották a közönséget. És így történt, hogy a népszínház tizenkét éves terméséből az irodalomnak alig van valami gyarapodása. A legjobb is, a mit létre hozott, nem kiváló, a többi alig üti meg a közepszerűség mértékét, vagy épen merő lom. Ha régi írók, kik más téren már talán sikert arattak s jó nevet szereztek, vagy új írók, kik tehetséget hoztak magokkal, a népszínházzal lépnek érintkezésbe: akarva, nem akarva kénytelenek a «hagyomány»-hoz alkalmazkodni s magok is különbséget tesznek egyéb és népszínházi műveik között, előre tiltakozva, hogy egyforma mértékkel mérjék mindkettőt; azok a házi és családi írók pedig, kik kizárólag a népszínház számára dolgoznak, a legtöbb esetben bizonyára magok sem kívánják az irodalmi méltatást.

Régóta eltűnt már azok reménye, kik a népszínházról a népszínműnek, ez életrevaló nemzeti műfajnak, fejlesztését, kibővítését, a városi és polgári elemmel való fölfrissítését, a magyar népdráma s a magyarosabb ízű bohózat és operette megteremtését várták. Az írók törekvése, kik becsvágygyal, néha tehetséggel vállalkoztak e munkára, hajótörést szenvedett a hagyományos ízléstelenség szikláján. De ha a remény el is tűnt, az óhajítás megmaradt, s újra meg újra reménynyé erősödött, valahányszor híre ment, hogy egy-egy elismert író, kinek neve még nem fordult elő a népszínház színlapján, darabot nyújtott be e színházhoz. Épen azért örömmel és reménynyel fogadtuk a hírt, hogy Jókai Mór színművet ír a népszínháznak.

Ki lehet inkább hivatva, mint ő, a közönség kedvence, szakítani az uralkodó iránynyal s jobb útra terelni az ízlést? A közönség tőle mindent szívesen vesz; szívesen fogja venni tehát azt is, a mit kisebb emberek a bukás félelméből nem mertek megkockáztatni, hogy kivetkőztesse tizenkét éves megszőkásából.

Jókai adott is valami újat; de most az a kérdés, van-e köszönet benne?

Előzetes reclam-hírekben nem volt hiány. A reclam-csinálás szintén egyik hagyománya a népszínháznak; Jókai maga sem esküdt ellensége ez amerikai találmánynak. Először azt a hírt olvastuk, hogy a nyáron Pálmai Ilka a balatonfüredi gőzhajó hidján eléje állt Jókainak s addig nem bocsátotta tovább, míg darabot és jó szerepet nem ígér neki, a mit a szeretetre méltó költő meg is tett. Egy idő múlva ismét azt olvastuk, hogy a népszínház mostani bérlője, Evva Lajos úr, meglátogatta Jókait és elkérte tőle a nemzeti színházban viszontagságot szenvedett színművét, melynek címe: *Keresd a szíved*. A koszorús költő ezt nem adta oda, de megígérte, hogy ír egy új darabot, melyben Pálmai Ilka egy szót sem szól s mégis központ lesz. Nem sokára arról értesítették a reggeliző közönséget, hogy Pálmai Ilka megijedt a néma szereptől s kieszközölte a költőnél, hogy beszélni ugyan nem fog, de annál többet énekelhet az új darabban. Alig tértünk magunkhoz ezen való örömünkből, mikor már azt olvastuk, hogy az új darabban hat bolond fog föllépni, kiket Vidor Pál drasztikus módon kigyógyít. Azután jöttek a hírek a próbákról. Megtudtuk, hogy Jókai ötven darab régi népdalt szedett össze s maga énekelte el az egyik próbán, megtudtuk azt is, hogy a színészek lelkesülnek szerepeikért, s hogy Jókai nagy érdeklődéssel kíséri a próbákat. Majd meg azzal örvendeztettek meg egy reggel, hogy Pártényiné is fog énekelni és hogy őt apáca tánczot fog járni öt bolonddal. Azután megtudtuk, hogy a főpróba fényesen sikerült, a jelen voltak oldalnyilalásig kacagtak és a koszorús költő a maga szelíd mosolyával azt mondta, hogy kár annyira ócsárolni a népszínházat. Miután így mindenféleképen præparálva voltunk, végre megjött az előadás napja s megláttuk a *Bolondok grófját*.

Van Jókainak egy régi novellája, de nem az, melyből a jelen darabot írta. E novellában egy kóbor félbolond kisasszony, miután hosszabb ideig volt egy ideges hölgy társal-

kodónője s versenyt ájúldozott vele és kapta a görcsöket: végre megúnja a mulatságot, fogja gitárját s elhagyja a házat e szavakkal: «Sok egy házba két bolond». Hát még hat bolond! Pedig ebben a darabban éppen ennyi örült lép élénk. Kettős föladatuk van: az egyik komikai, a másik psychiatriai. Megnevetetnek, azután meggyógyulnak. A gyógyítás módja lényeges részét teszi a darabnak s ez a tulajdonképeni cselekvénye, a mennyiben itt cselekvényről egyáltalában szó lehet. Ehhez a részhez mi nem sokat szólhatunk; szakemberekre, talán a lipótmezei tébolyház orvosaira, kellene bízni az eldöntést, vajon helyes-e a módszer, melylyel Koromfi Árpád úr meggyógyítja a maga bolondjait; vajon igazán örültek voltak-e, ha oly könnyen kigyógyultak; vajon mint bolondoknak vagy mint józanoknak van-e több eszök s egyáltalában bolondságuk és gyógyulásuk megfelel-e a pszichiatria szabályainak? Ennek eldöntése nem tartozik mihozzánk; mi szerény műbíráói helyzetünkben csak azt kérdezzük: drámai munkába, színpadra való-e a kórházi cursus? Hogy a népszínházban lehetséges, azt nem tagadjuk; láttuk mi már ott, még pedig a megnyitó előadáson, a cholera morbus symptomáit is eleven ábrázolásban; de nem tekintve a speciális népszínházi ízlést, általánosságban azt hisszük, hogy a betegségek gyógyítása mégis inkább a kórházba való, mint a színpadra. Lehet ugyan drámában valamelyik személy betegsége vagy meggyógyulása motivuma, forduló pontja a cselekvénynek, de itt maga a betegség s a kigyógyulás módja alkotja a cselekvényt s a gyógyulásban van a megoldás. Éppen ily joggal lehetne drámai tárgy a váltóláz, bonyodalma az orvosok consultatiója a chinin vagy antipyrin alkalmazásáról, s megoldása a beteg kigyógyulása, töltött káposzta vagy más ilyféle magyaros kúra által.

De hagyjuk a színmű pathologiai oldalát s nézzük komikai életét. A költő a testi kórt s ennek gyógyulását nem veheti drámai alapnak, hanem lelki betegeket állít élénk azzal a szándékkal, hogy megnevetessen. Az életben mindig valami lelki vadságot teszünk föl azokban, kik nevetni tudnak a szerencsétlen örülteken. A durva csöcselék megröhögheti az örültet, ha fogát vicsorítja, vagy bukfenczet hány vagy bolondokat beszél; de a valamire való, gyöngédséggel, lelki műveltséggel bíró ember nem érezhet egyebet szánalomnál. Az örültség, mint komikai, sőt bohózos motivum a színpadon éppen oly

nagy inhumanitást tesz föl az íróban, a mily nagy lenézést foglal magában a közönség iránt, melyet a durva lelki csöcselékek helyez egy színvonalra. Jókai ezt teszi. Végig vezet előttünk hat örülte, elmondhatja velök szánandó agyrémeiket, s azt kívánja, ne vessünk rajtok. Az örültek ugrálnak, sírnak, vihognak, kacagnak, huhognak, s Jókai fölteszi rólunk, hogy nevetni fogunk rajtok. Egyik örült leoldja hosszú nyakkendőjét, hurkot köt nyakára, föl akarja akasztani magát s az akasztás egész folyamán végig megy a végső megfúlás kivételével, s Jókai elvárja tőlünk, hogy nevetni fogunk rajta. Hat apácza megjelen a színpadon, az örültek ujjongva, üvöltve körülugrándozzák, megcsípkedik az összebűjt apáczákat, aztán valami cancan-félét tánczolnak velök, s Jókai fölteszi æsthetikai ízlésünkről és erkölcsi érzésünkről, hogy «oldalnyílásig» nevetünk rajta. Hiszen ha epen ezt akarta, ez a sikere meg is volt. A karzat megröhögte és megismételtette ezt a «bumszti»-ba való jeleneget s viharosan kitapsolta a szerzőt. És «a délczeg természet és ruganyos járású költő (mint a *Budapesti Hirlap* lelkesen referálta), kissé ócskás parókájával, szende szerénységgülte arczával, téveteg nézésével megjelent a publikum előtt», «s szégyenlősen, szerényen, szemérmesen, kedvesen jött és ment a függöny nyílásán ki és be». Még csak az volt hátra, hogy két kezével csókot hintsen a közönségnek és egy kecses pirouettel tűnjék el a színpalak közt.

Ritkán verték úgy arczul a közilletet, a színpad és a közönség méltóságát, mint ez örült apáczatánczcal, s meg vagyunk győződve, hogy az *Orpheumban* vagy a *Kék macskában* eltiltotta volna a rendőrség. De Jókai mindent megengedhet magának a közönséggel szemben. (Különben, a mint hallottuk, a második előadáson már közbeszólt a népszínházi bizottság, s most már a bolondok nem tánczoltatják meg az apáczákat, csak megcsípkedik. Így is elég szép!)

Igaz tehát, a mit föntebb mondtunk, hogy Jókai valami újat adott e darabjával. Nemcsak újat, hanem szokatlant, rendkívülit, a mit még szem nem látott, fül nem hallott, képzelem ki nem gondolt tisztességes színpadon, a mely komolyan veszi föladatát és a közönséget. De nemcsak ebben új a koszorús költő koszorújának legújabb hajtású levele, hanem abban is, hogy megmutatta a világnak, miként lehet drámát írni a dráma természetének tökéletes mellőzésével, azaz hogyan lehet fából

vaskarikát csinálni. Lássuk csak a dráma cselekvényét, azaz mivelhogy a cselekvény szintén csak amolyan «akadémiai szabály», melyen a «zseni» fölül áll: lássuk egyszerűen, mi történik a darabban, mert történni még a «zseni» színművében is csak kell valaminek. Belép egy szobába egy úri ember, s egymásután szóba áll a cselédekkel. A cselédekről kisül, hogy egytől egyig bolondok; de hogy ez úri ember mit keres itt, azt csak az ötödik bolondnál, a fölvonás vége felé tudjuk meg. No de végre mégis csak megtudjuk. Megvette a jószágot és kastélyt, s köteles az egész személyzetet, a bolondokat, megtartani. Nem tudja, mit tegyen, mikor előkerül a hatodik bolond. Ez pedig nem más, mint a boldogult gróf leánya, kinek örültsége abban az anthropologiai csodában áll, hogy beszédre néma, de énekre nem az. Berohan az öt bolond és igen józanul kéri a hatodik bolondot, hogy ne távozzék el, s erre a hatodik bolond szintén igen józanul felel, nem prózában ugyan, arra nincs nyelve, hanem népdalokban, mert ezekre meg van nyelve. Az új birtokos, Koromfi, előlép a spanyol fal mögül s megmarasztalja az egész bolond kompániát azzal a nemes elhatározással, hogy valamennyiöket ki fogja gyógyítani. Ez az expositio, melyből egyebet nem ismerünk meg, mint a betegek diagnosisát; joggal következtethetjük tehát, hogy a bonyodalom nem lesz egvéb, mint a diagnosisnak megfelelő orvosi eljárás.

Nem is csalódunk föltevésünkben. A második fölvonásban Koromfi mint csoda-doktor szerepel s könnyű szerrel kigyógyítja öt bolondját. Ezzel vége is lehetne a psychiatriai drámának, mert az egész második fölvonást e gyógyulási processus tölti be s a fölvonás végén már mind az öt bolond józan és okos ember lett. Annál rosszabb néven vesszük tőlök, hogy a gróf-kisasszonyért jött apáczákat oly illetlenül megcsipkedik és megtánczoltatják. Bolondoknak még el lehetne nézni, de józan emberektől csakugyan nem illik. És így vagy nem gyógyultak ki egészen s Koromfi csodadoktorsága merő humbug, vagy pedig, ha józan fővel vetemednek ilyesmire, nagyon nevetlen emberek, kiket kár volt kigyógyítani.

Elég az hozzá, a bolondok kigyógyultak, az apáczákat elkergették, a karzat röhög és tapsol s a «délceg költő (mint meg van írva) szemérmesen és kedvesen jár ki és be a függöny nyílásán». A darab tehát be van fejezve. De még csak kilencz óra, s a népszínházi közönség legalább fél tízig akar mulatni

penzeért. Hamar tehát még egy harmadik fölvonást! Könnyű lesz kiszorítani, hiszen Koromfi már a második fölvonásban elárulta, hogy van neki egy menyasszonya, kitől szabadúlni szeretne, sőt azt is sejteti, hogy szerelmes az éneklő néma grófkisasszonyba. A harmadik fölvonásban megjő a bőbeszédű menyasszony. A nagy «lélekidomár», ki oly könnyen kúrálta a bolondokat, ezzel már nem tud elbánni. Most már neki áll meg az esze; de segítenek rajta kigyógyult bolondjai. Ők gondolnak ki egy tervet, melynek kettős célja van: megszalasztani a menyasszonyt és beszédre bírni a grófkisasszonyt. A terv elég otromba ugyan, de frissiben megjőzanúlt bolondoktól úgy sem várhatunk jobbat. Behoznak egy nagy üstöt, meg egy kis üstöt, s Koromfit és menyasszonyát meg akarják főzni, hogy lelkeket átöntsék a néma grófkisasszonyba. A menyasszony ijedtében lemond vőlegényéről, a grófkisasszony pedig megszólal s ezzel kitelvén a harmadfél óra, a darab is be van fejezve.

Megvalljuk, mi sokkal jobban mulattunk másnap reggel, mint a darab előadása alatt. Másnap reggel olvastuk a lapok jelentéseit Jókai legújabb «diadaláról», s ezekben sokkal több komikumot és bohózatosságot találtunk, mint az egész *Bolondok grófjában*. Valóban élvezet volt szemlélni azt a részint kepmutató, részint együgyű vergődést, melylyel a mi szigorú kritikusaink meg akarták magyarázni a közönségnek, hogy Jókainak minden szabad. De valamennyit fölülmúlta harmadnap a *Budapesti Hírlap* —ő jegyű cikkírója, ugyanaz, ki néhány nappal előbb e lap előfizetési fölhívásában azt mondatja magáról, hogy az —ő szava országos tekintély a művészeti dolgokban. Ez országos tekintélyt valóságos extasisra ragadta a *Bolondok grófja*, sőt «ágyát látja benne egy magyar nemzeti színműirodalom természetes fejlődésének». Azonban közelebbről vizsgálva az —ő lelkesülését, két részt kell benne megkülönböztetnünk. Az egyik őszinte, a másik mesterkélt és reklamszagú. Úgy látszik, mintha e második fajú lelkesültsége azért lobogna oly hévvel, lánggal Jókaiért, hogy közönséget gyűjtsön vele a népszínháznak, s Jókai «délezeg alakját» és «ócska parókáját» épen oly reklamos dobbal hirdeti a közönségnek, mint mellette Pálmai Ilka «viruló asszonyi báját» és a «zömök Vidor Pál szerény férfi virtusát». Tessék besétálni! Ha Jókainak nincs kifogása e kidobolás ellen, nekünk sem lehet. Csak a lelkesedés másik, őszinte részére van egy szavunk. A *Budapesti*

Hírlap országos tekintélyű —ő-je extasisba jő azon való örömében, hogy íme a «zseni» nem köti magát az «akadémiák törvényeihez és elgázolja a kodexet». Hogy ennek —ő igazán örül, azt elhiszszük; örül nemcsak Jókai miatt, hanem más «zseni»-k miatt is, kiknek szintén nem sikerült eddig a drámaírás, mert ők is fölülállnak az «akadémiák kodexein». Úgy látszik, —ő azt hiszi, hogy az akadémiák időnként «ankét»-et szoktak tartani s ott állapítják meg a drámaírás szabályait és szedik codexbe. Mi azonban úgy tudjuk, hogy a drámának éppen úgy megvannak vele született, természetéhez tartozó föltételei, mint akár milyen élő dolognak, és az elméletek Aristotelestől a legifjabb akadémiikusig nem a priori készülnek, hanem a meglevő művekből vonják le szabályaikat. Lángelmék teremtik a műveket s az elmélet embere belőlök tanulja rendszerét. Csakhogy éppen ez a különbség a valódi lángelmék és a *Buda-pesti Hírlap* «zseni»-jei közt: a lángelmék alkotása legtökéletesebb és legelevenebb megtestesülése a dráma természetének; ama bizonyos «zseni»-k szüleményei pedig éppen a dráma természetét tagadják meg és idomtalanítják el. Azért az akadémiák amazoktól tanulnak, ezeknek pedig azt mondják: «tanuljatok!»

Jókainak ezt mi nem merjük mondani. Neki csak azt ajánljuk, hogy legyen több tekintettel csaknem félszázados írói múltjára és a közönségre, mely tőle mindent bevesz, s ha még ezután is ír «bohóságot» a népszínháznak, legalább ne «bolond»-ozzék.

α. β.

É R T E S I T Ő.

Locksley Hall and other Poems. By Alfred Lord Tennyson Tauchnitz Editions. Vol. 2447. Leipzig, 1887.

A *Tauchnitz Edition* egyik legutóbbi kötete Tennyson egy drámáját s néhány újabb költeményét közli; közöttük a legutolsó egyikét, a *Locksley Hallt*, mely nagy figyelmet keltett Angliában. Véletlenül épen akkor jelent meg, mikor Victoria királynő jubileumára is készülődtek. Ez úttal azonban úgy látszott, hogy a poeta laureatus az ünnepi zajba nem vegyül, hanem képzelmében elvonul egy romantikus angol kastély környékére, a zuhogó hullámú tengerpartra s egy csodálatosan szenvedélyes rhapsodiában tör ki, melyben fiataalkori emlékek olvadnak egybe, oly benyomással, minőket a közel nyolczvanéves íróban (szül. 1809-ben) a jelen társadalmi s politikai élet nyilvánulásai ébresztettek. A költemény csakugyan szenvedélyes hangulatban egymásba szövődő gondolat- s képgomolyaghoz hasonlít, mely az olvasó képzelmében fölfejtődik, alakot, színt vált, mint a locksleyi kastély körül messze terjedő láthatár fölött az esti felhők, mikor az elhaló nap pírjában mint valami lobbanó tűz fölragyognak, szétszakadoznak, tova úsznak, míg oldalt sárgás ködben az esti csillag éles kék fénye föltűnik.

Tennyson e költeménye már magában érdekes s még érdekesebb lesz, ha egybevetjük ama másik *Locksley Hallal*, melyet most közel félszázadja írt s melylyel a későbbi, külső formában, tervezetében, szenvedélyesen lüktető rhythmusában is megegyez. Sőt egyes fordulataiban, ismétléseiben egyenesen vonatkozik is reá. Az első *Locksley Hallban* egy ifjú drámai monologját halljuk, a kinek szilaj hangja áttör a tenger moráján s villámot kér le ifjúkori örömei,

«nagy» szerelmi csalódása színhelyére. A későbbi költeményben hősünk mint nyolczvanéves ember tér vissza régi emlékei tanyájára, megadni a végtisztességet szerencsésebb vetélytársának, kit akkor megvetett, gyűlölt s kinek emlékeitől most bocsánatot kér. S míg itt a tengerparton jár, valamint Puck övet kerít a föld körül egy percz alatt, költőnk képzelme is egyéni emlékeit könnyű szárnynyal érintve, átröppen az emberség múltján, jövőjén; s a szó találó erejével, a szenvedélyes megindultság közvetlenségével s kissé az öregkor zsémbeskedésével, hangulatának megfelelően, az erkölcsi világról is képet rajzol az érdeklődő hallgató elé, kit a költeményben egy néma személy, hősünk unokája, képvisel.

Nagyon igazságtalanok volnánk, ha az értelmi s gondolati rhapsodiát elemeire bontanók; a hang, a kifejezés, a képzelem csapongása egyéni emlékektől általánosabb eszmékhez, a váratlanul felütődő gondolatok vagy inkább kifejezések önkényes s mégis elfogadható egymásutánja adja meg a költemény szépségét. Mind a két *Locksley Hall* egy kissé szabadjára eresztett extemporehez hasonlít, mint mikor egy illetett művész hangszerén ábrándozik. S ez a költemények egyik vonzó oldala. A pillanat szülte a hangokat s mégis az jön bennök kifejezésre, a mi a művész lelkében legsajátosabb; azok a kedvelt gondolatok, titkon erősbült érzelmek, melyek, a mily mélyen rejtőznek, néha épen oly váratlanul emelkednek fölszínre.

De némileg még is jellemezni kell olvasóim előtt a két költemény tartalmát, a mint a nyolczadfeles, párrímes trochæusok elevenen lüktető rhythmusában alakot ölt. Mint mondtam, drámai monolognak nevezhetni mind a két költeményt; hősük a költőnek egy közel lelki rokona, talán maga költőnk. A monolog helyszínét lassankint maga a beszélő rajzolja elének beszéde folyamán. A távolban a locksleyi kastély, vas rácsozatával, parkjával, magas kapujával, melyet kőoroszlán őriz. Körüle síkság, messzeterjedő erdőségek; odább a homokfövenyes tengerpart, s fölötte röpködő sirályok; majd maga a tenger, távolban föltűnő árboczokkal. A kastélyban lakik hősünk unokanővére, ki szívétől elszakadt s atyja durva parancsára máshoz ment nőül. Még egyszer eljön hősünk e helyre, hol Amyval együtt annyit bolyongtak, együtt nézték az érkező hajót s az égen a lomhán nyugot felé csuszamló Oriont; s hol akkor «a szerelem tartá fénylő kezében az Idő homokóráját s könnyedén forgatva, annak minden homokszemét aranyrá változtatta». Még egyszer ide, e környékre jött. A vidámabb társak az erdőbe széled-

tek, honnan kürtjök hangja hívogat : ő azonban egymaga jár a ten-
gerparton s kezdi monologját.

Eléggé romantikus staffage, fogja a nyugodtabb olvasó mon-
dani. Hát ha még hősünk monologját hallaná ! Mennyi romantika
az érczsöngésű szavakban, néha tör élével metsző gondolatokban !
Ha e közel félszázadja termett költeményt olvassuk, kezdetben
egészen tájékozatlanok maradunk. Első pillanatra csak a költő
szavait értjük, de nem szeszélyes csapongását ; úgy vesszük észre,
hogy hiányzik a költeményhez kulcsunk. Szokatlan a kifejezés, ki-
számíthatatlanok az átmenetek, önkényesen változó a hangulat, úgy
hogy csak lassan kezdünk különböztetni s csak lassan kezd világossá
válni előttünk, hogy a költő itt álarczot vett magára s hol ez álarcz-
nak megfelelőleg emeli hangját, hol ismét saját lelkéből beszél.
E költemény annak idején Tennyson tisztelőit is meglepte. Az édes,
nőiesen gyöngéd, aranyszavú Tennyson, az ég világos színeit, a har-
matos árnyalást, lágy körvonalatokat szerető, a tartózkodó, éles hangot
kerülő Tennyson itt a szenvedélyest játszta, hűrját élesebbre feszít-
ette a szokottnál. S a hűrnek e feszítését kell jól megfigyelnünk,
hogy az első *Locksley Hall*t kellőleg élvezhessük. E költemény mu-
tatja legjobban vagy legelőször Tennysonnál, hogy az angol költé-
szetben előtte Byron is létezett ; e költeményben Byron köpenye
leng Tennyson vállairól, arczán pillanatra van valami a Byroni hő-
sök «fatalis» vonásából, ezek mozdulatát látjuk néha karja mozdu-
latán, ezek keserűségét halljuk néha ajakáról, de csak egy percze,
törötten, futólag, inkább csak a költői hatás kedvéért ; a költői ha-
tás kedvéért kölcsönöz valamit Renéből is. Mert Tennyson szelleme
már itt más irányok felé fordul, más hangulatokat keres s mások
eszményei.

Csakugyan ez a költemény, mint a későbbi *Maud* is, két
különböző költői korszak határán álló emléeknek látszik ; s az iroda-
lomtörténet-kedvelőre kétszeresen érdekes emléeknek, mert az új
gondolatok mellett mintegy szemmel látható benne a múlt nyoma.
Az első *Locksley Hall* hőse megemlékezik a szép napokról, melyeket
itt, kedvesével bolyongva töltött ; édes rím- és képbőséggel ünnepli
a természet ébredésével párosuló lelki tavaszt. De mikor eszébe
ötlik az ő szívétől elhajlott kedvese, a gyöngéd ajkú, szőke fűrtű ifjú
arczára — a nagy minta után — sötét vonás szökell és egyéni sor-
sával — újra a nagy minta után — összeszővi a múltat, jelent, az
európai civilizatiót s a világ sorát. Mint egy byroni hős látszik be-
szélni hűtlen kedveséről, s «páratlan» volta érzetében költői éles

haraggal sújtja őt s a «hitvány» férjet, ki e nő gyöngédebb érzelmeit majd magával a sárba fogja rántani. — Egy sentimentalis Manfréd beszélhetne így, mielőtt az emberek társaságából elköltözik. S itt aztán kezdődik a különbség. Hősünk byronismusa csak itt-ott a hangban van, nem lelkében; ez nem érzi a híres «romantikus átok» súlyát, nem az élvezetvágy s életúnság öregítő hatásait. Byron hőseinek szertelen egyéniségéből a képzelem önkényes csapongásán kívül már nincs benne egy vonás sem; ő nem is akar büszke daczczal a világtól elvonulni, hanem lelkével inkább annak összhangját keresi, meghajlik az egyéni végzet korlátoltsága előtt s a pessimismus magánosságától el — egy költői ragyogású optimismus partjai felé evez. Ennek az optimismusnak szenvedélyes fölgerjedését találhatni az első *Locksley Hall*-ban. Hőse még érzi ugyan azt a «nagy bánatot», mely őt a közönséges halandók fölé látszik emelni s egy pillanatra a bánatos hősök sötét szemével tekint körül, de csakhamar jobbra tér, hol azok balra fordultak; keresi az érintkezést a világgal, nem akar bánatában évdni,*) nem akar magának prometheusi májat növesztetni; egyéniségét alárendeli az istenség művének, a mint az a természet s az emberiség életében nyilvánul; azt hiszi, hogy a korokon egy folyton erősbuló eszme vonul át s az emberi gondolat is folyton fejlődik a világok fejlődésével. Vagy a mint ő kifejezi:

Jet I doubt not thro' the ages one increasing purpose runs,
And the thoughts of men are widen'd with the process of the suns.

A régi *Locksley Hall* s még néhány költeménye mindazt magában foglalja, a mi Tennyson szellemében nyugtalan, szenvedélyes volt: némi beoltott byronismust, mely hősünk néhány kitörésében, beszéde némely fordulatában pillanatra életre kel s rögtön el is hal. A *Locksley Hall*-ban különben Child Harold útazásvágya is fölszínre kerül; hősünk is el akarná hagyni hazáját, mint Child Harold búcsút mondott Angliának; de már az indokok mások; hősünk méltó tért akar keresni tevékenységének, melyet itthon az aranykufárok közt nem talál. Vagy mint René, a romlatlan ősi természet akarná fölkeresni, csakhogy Amerikát behatóan ösmerő angol levén nem Amerikában többé, hanem keleten, a nap kapuinál stb.

*) I myself must mix with action, lest I wither by despair.
Cselekednem kell, különben kétségbeesésemben hervadok.

Így játszik hősünk képzelme romantikus motivumokkal, melyek hatásának azonban csak pillanatra, — hogy úgy mondjam — a poetica licentia jogával élve, adja át magát. Mert a mint erkölcsi mérteke szigorúbb és tisztább, mert nem oly egoistikus, mint Byron hőseié; úgy történeti érzéke is erősebb. Mit keressen keleten, mit a barbarok közt, ő, a büszke angol, «I the heir of all the ages» — mint mondja magáról. Érzí, hogy itthon van helye; hogy nem a mai műveltség megvetésében, hanem tovább fejlesztésében van az üdv. Lelkesedve kiáltja «Előre» s a haladás gondolatában bánatát elmerítve, lelkében is fölfakadni érzi a költői ihlet ősi forrásait.

O, I see the crescent promise of my spirit hath not set.
Ancient founts of inspiration well thro' all my fancy yet.

S így a költemény végén hősünk egyenes ellentétbe jó a Byro-nismussal: nem a kiváltságos egoismus istenítésében akar elkárhozni, hanem annak fölküldözésével — boldogúlni. — Ez az érzet van szívében, mikor a csattanósabb végezet kedvéért, a láthatár széléről fekete felhőt szállat föl, mely lassankint elborítja a közel erdőt s pusztaságot. Méhében villámot rejt; ám sújtson Locksley Hallra; őt kedvező szél hívogatja s vissza sem tekintve indul útjára. «For the mighty wind arises, roaring seaward, — and I go.»

Íme a régibb *Locksley Hall* különös hőse, kit némileg irodalomtörténetileg kell construálnunk, hogy megérthessük monologját, eszméinek különös szökellését, költői daczát, ha nem is mély, de szép gondolatait, melyeknek a kifejezés villogó fényt vagy édes bájít kölcsönöz. — Egy azonban bizonyos, hősünk fölgerjedése után oda áll a többi küzdő közé, s nem akar a «nagy elégületlenek» családjába tartozni. S nem is annyira korának küzdői közé áll, mint inkább marad az az aranszájú epikus költő, ki megírja a *Király-idylleket*; marad az eszményi szépnék hirdetője, a mint az nemes formában, vonzó silhouettekben, nő mosolygásában, gyöngéd érzelmekben megjelen. Marad romantikus, ki csak fátyolon át akarja a valót ösmerni, ki költő levén irtózik a fővárosok gyári füstjétől, az utcák szemetjétől, a politikusok szóárjától, a socialismus egyenlősítő elméleteitől s a jelen időből csak azt akarja rajzolni finom, majdnem nőies ecsettel, a mit parkja útairól a reggel harmatos ködében, régi fák sűrű lombján át megpillant.

S így lassankint közel egy félszázad múlt el. Az első *Locksley Hall* hőse együtt őszült a századdal s a bátor hajós, ki mennydör-

gés és villámlás közt távozott Loksley Hallból, most már eljutott az élet határaihoz. Lelke érzékenyebb lett a nap zajos lármája iránt; s a sok ellenmondás a közt, mit mint költő képzelmében látott, és a közt, a mit mint ember tapasztalt, nagyon erősnek tűnik föl a nyolczvan éves előtt. S mert az agg korban legelevenebben térnek vissza a fiatal kor benyomásai, önkéntelen visszaszáll képzelme Locksley Hallba, leveszi annak faláról azt a lantot, melyet ifjú kézzel pengett s újra megkísérli a régi dalt; ugyanaz a dallam, ugyanaz a pompás rhythmus, a «hangkör» is ugyanaz; de a hang mégis más és más a hangulat, melyvel énekel. Úgy érzi, hogy az ifjúság hóhortjai, haragja, átkai, szenvedélyes könnyei elhagyták, mint az ifjú föld tűzhányásai, vízárjai, rengései megszűntek. A tűz, mely azelőtt átjárta, hamuvá égett s az «elhaló nap végső csilláma hideg fényvel nyugszik a kiégett vulkánon».*) Ő is ott volt azok között, kik kiáltották «előre»; most már nem bízik a jelszóban; olyan mint a vénhedt eb, mely zsibbadva nyugszik s nem törődik a lármával. Tekintete most már a legszívesebben a múlt emlékein nyugszik s innen föl száll túl az emberi dolgokon ahhoz, ki az emberi lelken árnyékát átrebbenti; a világ előtte már csak tűnő phantom, s meszsze innen, túl a földön van a nyolczvan év reménye.**)

A költemény e részei, a múlt emlékeinek elegiai visszaidézése, az egyéni hangulat kifejezései gyönyörűek. Valami édes bensőség van bennök, míg a versek rhythmikus ereje Hugo Victor művészetére emlékeztet. S ez az elegiai érzet talán erősebb benyomással is van az olvasóra, mint az első *Locksley Hall* byronizáló haragja. Amy emléke újra bájos lesz hősünk előtt, egy darabja mintegy múlt életének; s szerencsésebb vetélytársának, kit fiatalos «bolondos» hevében «kiváltságos» volta érzetében oly mélyen megsértett, most igazságot szolgáltat. Azért jött Locksley Hallba, hogy most a halottat — ez is fölvitte nyolczvanig — végső nyughelyére kísérje. A zivatar hangjai helyett mintha Locksley Hallból távoli orgona hangját hallanók.

De költőnk nem pusztán az emlékek közt időz; mint az első *Locksey Hall*ban az emberiség sorsáról ábrándozott, itt most — a

*) Gone... Fires that shook me once, but now to silent ashes fallen away. — Cold upon the dead volcano sleeps the gleam of dying day.

**) All the world is ghost to me, and as the phantom disappears, Forward far and fare from here is all the hope of eighty years.

mint emlékei szállnak, tűnnek — elmondja, mennyi maradt meg épen fiatal reményeiből. Már akkor észrevette a kiáltó ellentéteket, melyek az életben nyilvánulnak, de fiatal bátorsággal átsurrant rajtuk; most a «vég felé» lelki érzékenysége az ellentéteken, azok sötétebb felén fönnakad. Az első *Locksley Hall*ban optimismusa általánosabb, képzelete az emberiségről biztatóbb volt; azt hitte, hogy a tökéletesülés nyomról-nyomra észlelhető lesz; azt hitte, hogy az isteni hatalom megnyilatkozik a történet menetén. Igazán cosmosnak tűnt föl előtte a világ. Hite most megrendült; nem a jóban, nem abban, mit a lélek igaznak tart, (for Truth is Truth, for Good is Good) nem is az emberi természet nemességében (the highest Human Natur is divine); hanem abban, hogy az töretlenül valaha a történet folyamán, az életben nyilvánuljon. A cosmos chaos is, az evolutio reversio is, a mennyit haladunk, annyit bukunk is; a világ nem annyira a hősök hazája, mint inkább a szájhősöké; eszébe ötlük a városok bűne, nyomora, az eszmény bukása, a népszónokok és apostolok lárnája; eszébe jut a csekély hódítás, mit a szeretet vállalása s a könyörület szava az emberek szívében tett s pillanatra egy bibliai proféta haragjával, de csiszolt, gyönyörűen rímelő versekben szeretne beszélni.

Az első *Locksley Hall* hőse, a mi a haladásba vetett hitét illeti, dagadt vitorlával indult ki s szagatóttal ér a révbe. Kikerülhetetlennek találja, hogy a valóság az eszményen minduntalan csorbát üssön. Ez fáj optimismusának, mely kiirthatatlan, mivel az emberi természet nemességében való hitben gyökerezik; haragja csakugyan az álmaiból fölzaklatott optimismus haragja. Mert szívében gyöngéd, csak annál erősebben érzi a külső ellenséges behatásokat s annál bántóbbnak, feketébbnek találja azokat. Érzelmi kritikát űz, mely ellen nincs föllebbezés. Ezért nincs némi finom komikum hatása nélkül az a cikk, melyben Gladston a *Locksley Hall*-ról írt. Parlamenteni aktákkal, a philanthropismus terjedésével bizonyítgatja *Locksley Hall* hőse ellenében, hogy Angliában ma jobb idő van, mint ötven év előtt. Politikai érveléssel akar érzelmet czáfolni. «Mit nekem valamennyi parlamenti akta! — felelhetné a költő; majd ha Arthur király udvarát újra föltünni látom, akkor hiinni fogok.»

Bródy Sándor. Faust orvos. 1888. Singer és Wolfner kiadása.

Faust orvos a szerzőnek második regénye; szigorúbban, nagyobb gonddal, tudatosabban szerkesztett s követelőbb stílusban írott, mint az első; s minthogy erős becsvágy s a tehetségnek bizonyos látszatos merészsége is föl-föltűnik benne, magára vonja az olvasó figyelmét. Szerzőnk a legmodernebb írói iskola növendéke, ki a francia regényekből vett benyomásokat magában földolgozva, Buda-Pestünkben már kelet Párizsát látja s annak, az egyes emberekét nem tekintve, külön mystikus életet tulajdonít. Különben művében tehetség nyilatkozik, de ez itt annyira az utánzásba vesz, hogy alig lehet számot adni róla. Szerzőnk buzgalmas tanítvány, ki talán általánosabb elméleti képzettség híján, minden skepsis nélkül elfogadja a naturalismus tanait s hisz bennök, mint a chinai mandarin abban a társadalmi kitüntetésben, melyet neki ruháján a gombok színe vagy száma biztosít. Szerzőnk fiatal hevében mintha avúlt dolognak tartaná a psychológiát, egészen csak physiologus szeretne lenni; s alakjainak belső életét majdnem teljesen kimeríti azon képzettársítások föltüntetése, melyek az embert a környezet, a külső benyomások, pillanatnyi hangulatok, ideges állapotok behatása alatt meglepik. Az ember valója szerzőnk előtt valamelyes idegmozgás, mely az alapösztönök ébredését, fejlődését kíséri, míg azok végre ellenállhatatlanul, vérvörösen a fölszínre kerülnek. Alakjai e mellett folyton színek, szagok s egyéb költő érzékletek illúziói alatt cselekesznek; életök puszta idegélet. De ép ezért, mert fejlesztésre alkalmas psychologiai alapjuk nincs, nincs is gyökerek. Pusztán a szerző agyából élnek, hideg észproductumok, a legnagyobb mérvben romantikusak; idegeik körül hiányzik a hús, mint egész valójokból itt-ott érzéki melegségen kívül a lélek. Szerzőnk akaratlanul is romantikát űz — idegvázakkal, a mi nem költői, de nem is igaz dolog. *Faust orvos*, a hős, egy physiologilag construált Spallanzani, ki benn lehetne a *Gespenster-Hoffmann* beszélyeiben, ha több képzelemmel, nem pedig «tanulmányyszerűleg» volna rajzolva; nőalakja pedig egy újra physiologiai szempontból rajzolt *Käthen von Heilbronn*, csakhogy nem a romantikus szerelmű Käthen, hanem egy narkotizált, magnetikus álmú, kinek cselekvését «suggerálják».

Faust orvos egyetemi tanár, az idegbetegségek specialistája, a nők bálványa s tudományával e mellett hatvan-hetvenezer forin-

tot keres évenként. Mint Faust, nincs megelégedve azzal, a mit tud; szeretne mindent tudni, mint Faust; de mert modern ember lévén, többé Mephistót maga elé nem idézheti, mint Faust, legalább geniális és kísértő gondolatok támadnak agyában. Útat keres, melyen indulva belásson a legnagyobb titokba, «a női szervezetbe». Specialistáknak a fausti titkot csakugyan sikerült specializálni. De hogyan? «Ha halálra ítélt nőket élve lehetne bonczolni?» — A mi orvosunk kezd szörnyű orvos lenni. — De hát ez még sem járja; kevesebbel kell megelégednie. Például a következő «sarkalatos» kérdés megoldásával: «micsoda elváltozásokat, milyen betegségeket, milyen különös jelenségeket idézhet elő az asszonyban a szerelem?» S támad egy geniális eszméje, melyért méltán Faustnak érezheti magát. Eddig beoltották a mérget, betegséget tengeri nyulakba, kutyába, macskába; Pasteur dühödtté teszi az állatot, egy másik tudós belé oltja a tüdővést; barátunk, az új Faust, elhatározza, hogy per analogiam beoltja a nőbe a szerelmet s azután kísérletezni fog vele; fölgerjeszti, elhagyja, megcsalja, újra visszatér hozzá, mindenféle lelki kínnak s idegborzogatásoknak kiteszi, míg végre a szerelmi méreggel inoculált nő ott fekszik előtte a bonczoló asztalon. Akkor azután Faust a titok nyomára jön s eléri azt, miután középkori névrokona hiába sóhajtott. — Innen indul meg a regény. Milyen hős, egy naturalista csodabogár, physiologiai terminusokon s értekezéseken táplált képzelem terméke! A híres idegtanár az életben kétségtelenül a megfigyelő osztályba kerül, ha egy percze is komolyan venné gondolatát; írónk azonban mély komolysággal veszi e gondolatot; e hóbortra építi regényét s belőle construálja részben alakját. Így támad physiologiai alapon valami egészen új romantika. Természetes, hogy az ilyen alak nem tűri meg a részletes jellemzést. Ebből vagy maniakust kell csinálni à la Balzac, vagy pedig félelmes, phantastikus hókusz-pókussal körülvéve olyan Hoffmannféle varázslót, természettudóst vagy orvost. Ha a szerző komolyan elemezgeti az ily alakot, ez a komolyság az olvasóban, akaratlanul is az egészséges paródia egy nemét kelti föl. S fölkelte azon regényírói fogások ellenére, melyekkel szerzőnk alakja iránt a gyöngébb olvasó érdekeltségét lekötni iparkodik. — Nincs is neve; ő a tanár; a mester sans phrase; mielőtt még a színen megjelen, a legnagyobb bánulattal beszélnek róla; a várótermében az idegbetegek százával remegnek, csuklanak, köhécselnek, nyögnek, rázkódnak, rúgatódznak. Őt magát az est homályában pillantjuk meg legelőször, mikor a falszőnyegek sötét piros színe feketére vált s a különböző orvosi

gépek körvonalai összefolynak, egybekapcsolódnak a padló világos szőnyegének árnyékában. A falon Vulpian «tanár» képével játszik az útca világossága; majd orrát nyomja be, majd száját nyújtja ki. Maga a tanár, a professor, a mester az ablaknál állva, pár perczre hallgatásba merül. Mily csodálatos csend! Majd megfordul, háttal az ablaknak és arcából segédje már nem tud megkülönböztetni semmit, csak a szemek táján két fekete, kristályként csillogó pontot, mely meredten szegződik egy helyre. Szinte félni kezd a segéd; szeretne beszélni s nem tudja, mit; aztán halkán köszönt és szinte «sompolyogva» elmegy.

Íme a Hoffmann-féle Spalanzani-kolorit; még csak egy lépést kellene tennünk s a gépek önként mozognának, a mester intésére egy bagoly röppenne elő, fejére szállana s a két fekete, kristályként csillogó pont fölött látnánk más kettőt rubintűzben égni. S most már, a kellő hangulatunk meglévén, megteremhet a mester agyában a fönnebb említett merész gondolat. És azonnal siet is az ígét testre váltani, csak «szokásos hideg fürdőjét» veszi (observatio!) azután kocsián elrobg.

A dolog azonban nem könnyű; meg kell találni a «mediumot», egy egészséges nőt, erős képzelő erővel, finom ideggel. Itt mesterünknek már nehezebb dolga akad, mint minden eddigi vivisectornak, mert tengeri nyúl tengeri nyúl marad, hanem az asszonyban válogatni kell. Végre megtalálta; talált egy nőt, kit ritka véletlen útján mély hálára kötelezhet maga iránt; oly nagyra, hogy a nő úgy néz a mesterre, mint Elsa Lohengrinre, Kätchen a Ritter von Strahlra s egyebet sem tud mondani neki, mint: «tegyen velem a mit akar». Hogy megfelelő szóval éljek, a nő az első pillanatban már — matée. S a mi szörnyű orvosunk egy gellérthegy-i bűvös éjtszakán megkezdi az experimentumot: látja a nő bizalmát, de ő hidegséget mutat, észre sem látszik venni a különös helyzetet. A nő a kezében olyan lesz, mint a viasz; akarata teljesen átköltözött a férfi akaratába. A szerző e nőben egészen szándéka ellen egy somnambulát rajzolt; egy delejes álomnak alávetettet; mert ennek lelki állapotát csak így lehet tisztán megérteni, hacsak újra Spallanzani bűvészetéhez nem akarunk fordulni.

De beáll a nemesis. A mediummal szemben kezd az orvos emberré lenni, emlékezve Faust szavára: hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein. S birokra kél benne a szerelmes a tudóssal, az ember az experimentátorral. Majd ez, majd amaz kerekedik felül s a merész körvonalakban megrajzolt harcznak vége az lesz, hogy a nő meghal,

az orvosok szerint «typhus abdominalisban, a vége felé combinálva». S a mester a «titkot» oly kevésbé ismeri, mint előbb, azonfölül boldogtalanná, kétségbeesetté válik. A halott ágyától jöve, nem törődik többé betegeivel, hanem fájdalmában fölkiált: «Mit bánom én, ha meg is döglök az egész világ». C'est le mot suprême, s ezzel a függöny legördül.

A történet részleteit szükségtelen elbeszélni; szerzőnk psychologiai rajzot sem ad; e helyett a jelenetek bizonyos epigrammatikus rövidségére s néha élénk színezésére törekszik (például a templomi jelenetekben); a jellemrajz helyett azonban minden erejét bizarr hangulatok föltüntetésébe fekteti, mikor a repülő gondolatokkal érzéki képzetek, ízek, színek, hangok képzetei kapcsolódnak. Ilyenkor, mondhatni, körmönfont ügyességet árul el szerzőnk, például abban a rajzban, mikor a mester lelkében szétgörögnek a gondolatok, elveszti «én»-jének tiszta tudatát s csak lassan jön újra eszméleltre. — Ez itt megint physiologiai romantika — a javából.

Általában a regényben, a mint már említettük is, annyi egyrészt az utánzás, másrészt a keresettség, a meglepni vágyás, a sport, hogy a valódi tehetség szikrái alig csillanhatnak föl. Szerzőnk például, hogy stílusára térjek, igazán sportot űz a szín- és szagérzékletek föltüntetésével, szóval «impressionismusával». Találomra néhány példát akarok fölhozni. «A hosszú gallérú gyászruhából üdén emelkedett ki világos barna hajú fejecskéje, tej-opál színű, rózsaszín-reflexű arcza. Gyöngéd nyakából csak annyi fehérlett ki, mint egy sor gyöngy. Fülének csak rózsaszín gombocskája látszott ki... haja alól. Szempillái halványkék árnyékkal vonták be a szemek tiszta csillogását. Állacskája alá besimúlt a színes ablak piros üvegének világossága». A színek pillanatnyi életét akarná itt szerzőnk rajzolni; s e helyett a kép eltűnik s vastag színfoltok maradnak képzelemünkben. Ilyen bőrfestő stílus a következő: «Szinte világító piros szín öntötte el a tejes arczbőrt, a síma, hosszú szemhéj egyszerre eltűnt s megjelent a nagy malakit színű, szürke emailjú szem.» «A segédorvos fölemelte zöld arczát, kivörösödött szemeit végig jartatá a templomon.» «Világosodott; a közeledő hajnal viola s kripoprász színei vegyültek a gyöngyházfényű szemhatáron.» A szerző a színek pillanatra föltűnő, gyorsan változó nuance-ait akarja szavai-
ban fölfogni s ezek helyett a papagálytollazat tarkaságával kedveskedik képzelemünknek. Ezek valóban nem a természet csodálatos színjátékának nuance-ai, — hanem szerzőnk helyesírása szerint — vastag stílbeli nüánszok csak. Élénken magam elé képelem, milyen

ultramarin és gránátalma piros színtűzijátékra gyűjtana rá szerzőnk, ha egy részeges ember piros orrát írná le, melyre homályos szobában egy füstös petróleumlámpa fénye tűz.

Így van a szagok érzékletével is. Például midőn a mester hajnal felé egy dunaparti kávéházból egy «francia-magyarral», egy «goloá»-val kilép, az akadémia körül az aszaltszilvás zsákok éme lyítő szaga terjed. E benyomásnak kétségtelenül hatása van a két ember beszélgetésére, különben miért hozta volna föl? Valóban, a milyen éme lyítő a szilvás-zsák szaga, olyan éme lyítő a goloának az élet. «Végre is az egész mindenség — semmiség» — mondja az epigramm rövidségével. Azután elvállik a mestertől s Coquelin egy monologjára emlékezve, maga elé dúdolja az «én is Árkádiában születtem» egy modern változatát:

«Et jai mangé des écrevisses à cabinet particulier.»

És a szedő itt igen finoman megtréfálta a maga módja szerint a szerzőt. A mint olvasóim látják, elhagyta a hiányjelet s hamis praepositíót is csúsztatott a mondatba. Mintha jelezni akarta volna, hogy a dunaparti «goloá» már nem magyar s még nem tökéletes francia. Ilyen francia-magyarságnak hódol szerzőnk helyesírása is, midőn szemet, érzéket bántólag minduntalan azt írja, hogy sansz zsén, nüánsz, grimasz, tabldó, goloá. Szinte káprázat fog el bennünket, ha elgondoljuk, mennyire jutunk, ha a francziát irodalmunkba, nyelvünkbe ily merészen beoltjuk. «Megdől a büszke Iliou.» —t.

Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Zumeist nach archivalischen Quellen geschildert von Joseph Maurer. Innsbruck, Druck und Verlag von Fel. Rauch. 1887.

Alig van alak történetünkben, ki gyűlöletesebb emlékeket hagyott volna vissza, mint gróf Kollonits Lipót, egykori magyar kamaraelnök és utóbb esztergomi érsek. Egyike sem reklamálta őt magának ama nagy egyházpolitikai pártoknak, melyek a XVII. század pusztító vallásháborúit végig küzdötték. A protestánsok egyházuk kegyetlen üldözőjét, a katolikusok a magyarság konok ellenségét látták benne. Már kortársai megtagadták őt. Eszterházy Pál nádor, Szelepcsényi György esztergomi érsek, Széchenyi Pál kalocsai érsek nem egyszer a legerélyesebben kikelték vészes törekvései ellen. Reá

épen nem illenek Schiller ismeretes szavai, hogy alakja a pártok gyűlöletétől és kegyétől eltorzítva ingadozik a történelemben. Legújabb életírója hasztalan próbálja e mondást Kollonitsra alkalmazni. Róla mint politikusról, mint kora egyik legbefolyásosabb kormányfőfiáról Magyarországon mindenkor csupán egy vélemény uralkodott. Habár működésének egyes részleteit homályba takarta a múltak köde s e téren a történetíróra még sok földeríteni való várakozik, egy tekintetben Kollonits egyénisége már mindenesetre helyesen meg van világítva; a további kutatások e részben alig módosíthatják többé az eddigi ítéletet. Kollonits egyik legszembevetőbb sajátsága a gyűlölet a magyarok iránt. Gyűlölt mindent, a mi magyar volt s e szenvedélyének hevét a vallás tekintetei is nagyon kevésse enyhítették. Bizalmatlansága, ellenszenve a katolikus magyarokra is kiterjedt, habár irányukban természetesen másképp nyilvánult, mint a protestans magyarok iránt.

Ez érzelmeivel a bécsi kormányfőfiak között a XVII. század második felében tudvalevőleg nem állott egyedül. Egész phalanxa az ellenséges indulatú férfiaknak helyezkedett akkor a koronás király, I. Lipót és a magyar nemzet közé, hogy épen a magyar állam egyik legvégzetesebb korszakában elidegenítse őket egymástól. Maga Lipót nem egyszer volt hajlandó a magyarok kérelmeit teljesíteni. Egy ízben őszintén ki is jelenté Széchenyi Pál, kalocsai érseknek, ki az alkotmányellenes rendszabályok megszüntetését s országgyűlés összehívását indokolta előtte, hogy teljesen osztozik véleményében; hogy maga is az ő nézetét vallja, de miniszterei más politikát javasoltak neki. Kollonits volt ez alkotmány-ellenes politika egyik legfőbb, legbefolyásosabb képviselője. De csak egyik képviselője. Fölfogásában osztozott a császár-király egész környezete. Ellenben egyedül állott egy másik tekintetben. Annak az eszmének, hogy Magyarországot egyenesen germanizálni kell, amaz időben Kollonits nemcsak egyik apostola, hanem legelső öntudatos kifejezője volt. Fölmerült ilyesmi akkor már másokban is és sokan ajánlották az elnéptelenedett országnak politikai szempontokból és érdekekből való gyarmatosítását. Már előbb Montecuccoli s többen is hangoztattak ily nézeteket. De oly élesen és ridegen, mint Kollonits senki sem hirdette az egész ország teljes germanizálásának szükségét vagy más szóval a magyar elem kiirtását. Hirhedt *Einrichtungswerk*jében mindennek előtt olyan telepítést ajánl, mely az országot vagy legalább nagyobb részét lassankint germanizálni fogná (damit das Königreich oder wenigist ein grosser Theil dessen nach und nach

germanisiret werde). Abban a gyűlöletes értelemben, mely hazánkra annyi szerencsétlenséget hozott, a germanizálás szavát Kollonits használta először; ő volt az első, ki azt a politikába bevitte s ezek után egészen közömbös, csakugyan tőle erednek-e a hírheft szavak, hogy Magyarországot előbb koldussá, azután katholikussá s végül németté akarja tenni. Ha nem mondta, de legalább mondhatta volna. Egész politikája a bennök jelzett végcélban tetőzött s ő a germanisatio első hivatalos és teljesen öntudatos képviselője történetünkben.

Ez annál föltünőbb, mert magyar földön született és itt is fekszik eltemetve. Családja horvát eredetű, atyja magyar indigena lett; ő maga egyik legmagyarabb városban, Komáromban 1631 október 26-án látott napvilágot, utóbb a magyar katolikus egyház legfőbb méltóságait viselte s végre 1707-ben Pozsonyban temettetett el. De nincs nyoma, hogy magyarul tudott volna. Hogy érzéseiben, gondolkodásmódjában, szellemi és politikai törekvéseiben a magyar néppel semmi közösségben nem állott, az bizonyos. Jellemle egyébiránt érdekes tanulmánytárgyul szolgálhat a létekbúvárnak. A legsajátságosabb ellentétek találkoznak benne. Magyarnak született s a németesítés egyik legszenvedélyesebb bajnoka lőn. Pályáját mint katona kezdte s mint pap végezte be. A legfőbb arisztokrátiához tartozott s a nemesség előjogainak kérelmelhetetlen ellensége volt. A közigazgatás több ágában kitűnő ismereteket szerzett s reformtörekvései mégis mindenütt teljesen meddők maradtak. Egyháza iránt bőkezű tudott lenni s egész valóján mégis önzés és kapzsiság uralkodnak.

E sajtátságos férfiú életrajzát írta meg egy testes kötetben, nagy arányú levéltári búvárlatok alapján, Maurer József, osztrák történetíró. A nagy munka kevésbé földolgozott életrajz, mint inkább az életrajzi adatok végtelen s nem is mindig kellően csoportosított halmaza. A jellem mélyére a szerző nem hatott, a benne mutatkozó ellentéteket kimagyarázni nem igyekszik s következetesen kitér a nagy lélektani problémák elől. Csupán adatokat, tényeket nyújt, fontosakat és jelentékteleneket össze-vissza vegyítve. De ezeket oly tömegesen nyújtja, hogy a különben száraz könyv a benne fölhalmozott történeti anyag szempontjából, teljes figyelemre tarthat igényt. És mivelhogy Kollonits életének legnagyobb része hazánkban játszódott le vagy a magyar ügyekkel szoros kapcsolatban állt, a munkában fölhalmozott roppant anyagkészlet a Kollonits korabeli Magyarország legkülönbözőbb viszonyainak ismeretéhez is kút-

főül szolgálhat. Csakis e szempont igazolja, hogy e munkát a magyar olvasó közönségnek bemutatom. Kollonits politikai egyéniségét nem helyezi új világításba s legfőlebb egyházfői működésének részleteiről közöl számos új vonást. De annál több benne a más nemű, hazánk régi politikai, közművelődési, pénzügyi és gazdasági állapotaira vonatkozó anyag, mely nem egyaránt értékes ugyan, de mindenestre történeti ismereteink gyarapítására szolgál.

Maurer művének egy további érdeme, hogy aránylag keveset politizál s félre nem ismerhető jó indulattal viseltetik a magyar nemzet iránt. Csakhogy minden rokonszenv mellett ugyanazon alaphibában szenved, mint a legtöbb régi osztrák író. A legceskélyebb érzéke sincs az alkotmányosság iránt s nem bírja fölfogni, hogy azok, kik a királyi hatalom önkényuralmi törekvései ellen az ősi, az uralkodó által esküvel szentesített intézményeket védik, azért még nem szükségképpen rebellesek. E tekintetben az osztrák írók még ma is azon elvi alapon állanak, mint kétszáz évvel ezelőtt maga Kollonits, ki el sem képzelhette, mi bántja a legloyalisabb főurakat, kik az udvar terveit ellenezték, mikor, mint mondá, örülniök kellene, hogy ő felsége azon kitüntető kegyben részesíti Magyarországot, hogy örökös tartományainak intézményeit oda is átülteti. Maurer még ma is hasonló szempontból nézi a nagy alkotmányküzdelmeket, minek következtében azután rokonszenvei daczára sok furcsaságot összeír a magyar viszonyokról.

Kollonits szereplése hazánkban csak akkor kezdődött, mikor Lipót király nyitrai püspökké nevezte ki. Azelőtt a Középtengeren vitézkedett a hitetlenek ellen. Mi bírta rá a harminczöt éves férfiút, hogy a katonait a papi pályával cserélje föl, mint híres kortársa Odescalchi Benedek, a későbbi XI. Incze pápa tette, ki Buda vára visszafoglalása körül annyi érdemet szerzett s ki a század harminczas éveiben, Kollonits gyermekkorában épen Komáromban katonáskodott? Maurer erre csak azzal felel, hogy vallásos ember, hogy Johannita lovag volt s hogy már előbb szüzességi fogadalmat tett. De hogy ez indokok teljesen megmagyarázzák-e a pályaváltoztatást s nem működtek-e itt más befolyások közre, azzal nem foglalkozik. Ép oly kevésbé kutatja azt, ki és mi irányozta a nyitrai püspökség betöltésénél a király figyelmét olyan emberre, a ki még pappá szentelve sem volt. Maurer itt is csak annyit említ, hogy Lipót e püspöki széken hű, megbízható embert óhajtott. De illet a magyar papság körében szintén találhatott volna, a mint néhány évvel később csakugyan talált is. Maurer e kérdéseken könnyedén átsik-

lik s a rejtélyek megoldását Kollonits jövődöbeli biographusára bízza.

Azt sem mondja, de előadásából világosan kitűnik, hogy Magyarországon a kinevezés élénk visszatetszést keltett, ámbár törvényességét megtámadni nem lehetett, hisz az új püspök magyar indigena, sőt épen született magyar volt. A közvélemény fölzúdulását Maurer a Wesselényi-összeesküvésre s különösen magára a nádorra vezeti vissza. Ez utóbbi azonban mindenesetre téves. Maurer előadásának e része általában nagyon zűrzavaros s még azt sem mondja meg, mikor foglalta el Kollonits tényleg a püspöki széket. Kinevezése 1666 augusztus végén történt, de csak 1668 elején szentelték pappá s ez év április havában erősítette meg a pápa a királyi kinevezést. Még a nyitrai várkapitányságba való beigtatását is csak 1667 deczember végén kérte Kollonits. Ez ideig tehát semmi egyházi vagy világi joghatóságot nem gyakorolhatott s azért érthetetlen, hogyan járult a «püspök gyűlöletessé tételéhez» Wesselényi nádor, ki akkor már rég a murányi kápolnában volt eltemetve. Maurer általában nagyon hiányosan s csak régi, elavult művekből ismeri hazánk történetének azon szakát, melyben hőse szerepelt. Pauler Gyula nagy művét a Wesselényi-összeesküvésről egyszer említi ugyan, de eredményeit föl nem használja, s előadása tele van hibával és tévedéssel. A többek közt azt mondja, hogy 1670-ben Zrínyit és Frangepánt, midőn Csáktornyáról a fölvidéki lázadókhoz siettek, barátjok, «Kari», kinél megszállottak, elfogta és Bécsbe küldötte, pedig tudvalevőleg önkényt mentek Bécsbe meghódolni. Egy más helyen Ungvárt Rákóczi-birtoknak nevezi. Thaly Kálmán e korszakot illető terjedelmes publicatiói és művei közül Maurer egyet sem ismer, pedig a használt munkák sorában egy-két magyar nyelven írottat is említi, a miből azt kell következtetni, hogy magyar nyelvű forrásokból is merített.

A mily kevésbé van megvilágítva Kollonitsnak nyitrai püspökké való kinevezése, ép oly homályban maradunk az iránt, miért hagyta el azt oly hamar és pedig egy sokkal kevésbbé jelentékeny főpapi szék, a bécsújhelyi, kedvéért, melyre már 1670-ben kinevezetett. Pedig mind e kérdések behatóbb fejtegetést érdemelnek, mert talán bennök rejlik Kollonits magyar gyűlöletének legalább egyik indoka. Nem lehetetlen, hogy az az ellenszenv, melylyel a szülőföldre visszatérőt papok és világiak egyaránt fogadták s mely nem egy összeütközésre vezetett — mint például 1669-ben Szelepcsényi primással, melyet a király közbeléptével kellett elintézni —

késérítette el Kollonits kedélyét. Talán ez tette őt a magyarság ellenségévé s bírta arra is, hogy eltávozzék az országból s egy osztrák püspökségbe helyeztesse át magát. Másrészt azonban figyelmet érdemel, hogy politikai szereplése és befolyásának észrevehető érvényesülése éppen ez időben kezdődött. 1670-től, ettől a végzetes évtől fogva Kollonits alakja mindinkább előtérbe lép s hogy befolyása milyen természetű volt, azt megmondja a szenvedések amaz özöne, mely ez évvel az országra zúdult s Kollonits haláláig egyre fokozódott.

Mint bécsújhelyi püspök 1672 január 1-jén Kollonits a pozsonyi magyar kamara elnökévé neveztetett ki. Sajnos, hogy Maurer egyáltalán kevésbé járatos pénzügyi dolgokban s Kollonits kamaraelnöki működéséről, vagy az akkori magyar adó- és pénzügyi állapotokról képet adni nem is törekszik. A helyett, hogy a pénzügyi kezelést rendszeresen ismertetné, rengeteg anyagot halmoz föl, mely azonban zavaros s nagyrészt lényegest nem tartalmaz. Azt hiszi, hogy nagy dolgot végez, midőn felsorolja, mikor kapott Kollonits Bécsből rendeletet, hogy várépítésre, katonai célokra vagy más szükségletre valami összeget fordítson. Pedig az, hogy ilyen rendeleteket kapott, az állása természetéből következett s elődei valamint utódai szintén kaptak ily rendeleteket, hisz éppen az volt az elnök főadata mindenkor, hogy a befolyó jövedelmeket a fölmerülő szükségletek fedezésére fordítsa. Az is nagyon keveset mond, hogy például egy bizonyos napon tíz ezer forint utalványoztatott ki várépítésre, ha nem tudjuk, hogy az illető vár fölépítése általában mennyibe került. Az ilyen kapcsolat nélküli adatok, töredékes számok helyett sokkal érdekesebb lett volna kimutatni, mennyi pénz ment át évenként a kamara vagy elnöke kezén? Mennyi volt az összes bevétel? Mennyire ment az összes kiadás? Minő eszközökkel igyekezett Kollonits az akkor is krónikus deficiziteket fődözni? Tett-e valamit a pénzügyi administratio javítására? Mind e dolgok jelentőségéről Maurernek nem igen van fogalma, pedig úgy látszik, kutatásai közben nagy számmal voltak kezén az ide vonatkozó adatok, de nem tudott velök mit kezdeni. Egy kimutatást a magyar közjövödelmekről 1670-ben, mégis ismertet kivonatban. De ezt is oly hiányosan, hogy nyomban észreveszszük, hogy nem tudja, mely tételek a fontosak s melyek nem azok. E mellett nem ismeri az akkori magyar viszonyokat. Említi például, hogy 1672-ben a szepesi kamaránál mennyit jövedelmezett a harminczad, azután így folytatja: «Ebenso betrug der oberungarische Dreissigst» stb. Már pedig a szepesi kamara har-

minczada s a felsőmagyarországi egy és ugyanaz s Maurer csak félreértette a számadást, midőn a kettő közt különbséget tesz. Az utóbbi tétel alatt valószínűleg a félharminczad értendő. Épen oly téves az az állítása, hogy a pozsonyi kamarát I. Ferdinand Budán 1531-ben alapította; ekkor már a Zápolyáé volt Buda, mely 1543-ban már két év óta török kézben volt, mikor Maurer szerint a kamarát «als sie in Ofen wegen der Türkengefahr nicht mehr sicher war», Pozsonyba helyezték át. A magyar főváros sorsával Maurer különben nincs tisztában, mert azt is említi, hogy az 1647-ki országgyűlés «Pesten» tartatott. Ma pedig még mindig két külön városnak veszi Pestet és Budát, midőn felsorolja azon levéltárakat és gyűjteményeket, melyekben kutatást tett.

Kollonits Bécs 1683-iki ostroma idején a szorongatott városban volt s ott nagy tevékenységet fejtett ki. A többek közt ő foglalta le védelmi czélokra Szelepcsényi és Széchényi magyar főpapok ott levő készpénzét és drágaságait, mire nézve Maurer műve az e tárgyról közzétett bő anyagot sok érdekességgel gyarapítja. Kollonits befolyása ez időtől fogva Lipót királynál uralkodóvá lett főleg magyar ügyekben, melyeket főpapi és kamaraelnöki minőségében volt alkalmas alaposan megismerni. Csakugyan ismerte őket s ha lett volna benne egyrészt alkotmányos szellem, másrészt némi rokonszenv a magyar nemzet iránt, úgy ennek törvényes közreműködésével az országgyűlésen, mely 1687-ben a fényes diadalok benyomása alatt olyan szembetűnő jelét adta engedékenységének, a nagyszerű és üdvös reformok hosszú sorát valósíthatta volna meg. Tervei hírheadt javaslatában, az 1686-ban készült *Einrichtungswerk für das Königreich Ungarn*ban vannak kifejtve s egész részletességökben felölelik a közélet összes ágait. Nagy terjedelmű munka az, melynek kinyomtatása nagyon kívánatos volna, mert — nem tekintve közjogi részeit — a XVII. századi Magyarország kulturéletének igen sok oldalú és részben becses forrásműve. De történetíróink előtt eddig sem volt ismeretlen, mert másolata megvan a magyar tudományos akadémia és a múzeum kéziratárában. Szalay László és Horváth Mihály bőven kivonatolták. Maurer szintén igen sok érdekeset közöl belőle, habár néhol olyan zavarosan, például az igazságügynél, hogy kivonata, minthogy nem ismeri a tárgyat, érthetetlen s így értéktelen is. Más részek azonban hasznavehetőbbek, ámbár hibák mindenütt fordulnak elő, mert például a tricesemát Mauthnak nevezi, pedig az azt a határvámot jelenti, melyet a német Zollnak nevez, míg a Mauth út-, helyi, vásári vámnak felel meg. Mindazonáltal a kivonatban igen sok

értékes anyag kínálkozik régi közállapotaink ismeretéhez. A munka bece általában főleg az ilyen adatokban rejlik, melyek részint a szövegben, részint a jegyzetekben szétszórva s a legkülönbözőbb viszonyokra, eseményekre és emberekre kiterjednek. A többek közt például közli Zrínyi Ilona egy német levelét Slavata Joachim grófhhoz, megköszönve neki szívességét fia, az akkor Neuhausban levő II. Rákóczy Ferencz iránt. Közli továbbá Kollonitsnak egyik, ugyancsak az ifjú Rákóczyra vonatkozó, levelét. Töméntelen benne az anyag, melyet szerző a legkülönbözőbb levéltárakból halmozott össze s Kollonitsnak kivált főpapi működését a munka számos és nem érdektelen részlettel világítja meg. De politikai jellemzéséhez egyetlen újabb vonással sem járul. Ez új életrajzban — természetesen írójának akarata ellenére, ki hősét szépíteni igyekszik — Kollonits a politikus, ismét csak eddigi alakjában, mint gyűlölködő, kegyetlen, erőszakos, makacs ember lép elénk, a ki kora minden előítéletének rabja a más felekezetűekkel szemben. — Demokratikus hajlamai csupán a magyar nemesség iránti ellenszenvéből fakadtak s még reformtörekvései komolysága iránt is kétség támadhat bennünk, látva, hogy míg egyfelől az elpusztult ország benépesítésén töri fejét, másfelől meg könnyű szívvel ajánlja, hogy egyszerre mindjárt «néhány száz» rebellist szállítsanak el büntetésül Maltára, a gályákra. Kollonits politikai jellemét Magyarországon eddig sem ítélték meg balúl s Maurer műve az eddigi fölfogást nem fogja módosítani.

ACSÁDY IGNÁCZ.

Goethe's Werke. Herausgegeben im Auftrage der Grossherzogin Sophie von Sachsen. Weimar, 1887. H. Böhlau. (Eddig öt kötet.)

Goethe utolsó utódja, Walter Wolfgang von Goethe, 1885 április 15. Lipcsében meghalt.*) Örökösévé Zsófia szász nagyhercegnét tette, ki a nagy költő összes hagyományát rögtön Goethe-irattúrrá alakította át és az egész nemzetnek hozzáférhetővé tette.

*) A nagy költő 1806 október 19-én kelt össze Vulpius Krisztinával (született 1764 június 6-dikán, meghalt 1816 június 6 dikán), kivel már 1788 július 13-ka óta élt. Gyermekeik igen korán haltak el, kivéve egyet: Jul. Aug. Walthert von Goethe, ki 1789 december 25. született és 1830 október 27-dikén Rómában meghalt. Ez 1817-ben

Ez irattár igazgatójává Schmidt Erik bécsi egyetemi tanárt tette, és midőn ez az 1886 augusztus 6-án elhalálozott Scherer Vilmos helyében berlini egyetemi tanár lett, 1887 április 1-jén Suphan Bernát tanárt, a Herder munkáinak kitűnő kiadóját, nevezte ki. Az igazgatóval együtt egy öttagú választmány (Grimm Hermann, Loeper Gusztáv, Schmidt Erik, Seuffert Bernát) van első sorban megbízva az irattár kincseinek kiadásával és kiaknázásával. Első föladatuk Goethe összes irományainak teljes kiadása; a második: Goethe életének és működésének kimerítő tárgyalása. Még egy másik, a Goethe-irattárral némileg kapcsolatos intézményt vont a Goethe családjának kihalta maga után: 1885 június 21-ikén alakult meg Weimarban a Goethe-társaság, mely hivatva van az irattár igazgatóságának munkásságát szellemileg és anyagilag támogatni. A társaság közlönye a *Goethe-Jahrbuch*, melyet (1880 óta) Geiger Lajos, berlini egyetemi tanár, szerkeszt.

Goethe munkáinak teljes, a nemzetnek és a tudománynak összes igényeit kielégítő kiadása csak az 1885-ig hozzáférhetetlen Goethe-féle irattár fölhasználása által vált lehetővé. Nem csoda, hogy az egész világ e kiadást nagy érdeklődéssel várta, és valóban elismerést érdemel, hogy a vállalat oly gyorsan megindult: öt kötet fekszik e kiadásból előttünk, és hét további kötet fog legközelebb szétküldetni.

Lássuk mindennek előtt a vállalat programját. Ez lényegében három pontban foglalható össze. Először: a kiadás Goethe összes költői és prózai munkáit és mindazon irományokat fogja tartalmazni, melyekben a költő egyénisége nyilvánlik. Összefüggéstelen jegyzetek, könyvészeti följegyzések, hivatalos iratok és hasonló irományok nem fognak tehát közöltetni. Ez elvet teljesen helyeseljük; a mellőzött anyagot, a mennyiben mégis egy vagy más szempontból közlésre méltó, kiadhatni a *Goethe-évkönyv*ben. — Másodszor: a kiadás külső alakját és a munkák összegét és egymásutánját illetőleg Goethe utolsó intézkedése mérvadó. Ez elvhez már férne szó.

nőül vette Pogwisch Henriettát (született 1796 október 31-dikén, meghalt 1872 október 26-dikán Weimarban). E házasságból három gyermek származott: Cornelia, született 1827 október 29-dikén, meghalt 1844 szeptember 29-dikén Bécsben; Walther Wolfgang, született 1818 április 9-dikén, meghalt 1885 április 15-dikén Lipcsében; és Wolfgang Maximilian, született 1820 szeptember 18-án, meghalt 1883 január 20-án Lipcsében.

A kiadás tehát nem lesz időrendi és kritikai, milyen például Schiller munkáinak mintaszerű Goedeke-féle kiadása. Így például a költemények abban a sorrendben és teljességben (már tudniillik nemteljességben) fognak megjelenni, mint a Goethe eszközölte utolsó kiadásban. Igaz, hogy mind az is meg fog jelenni, a mit Goethe munkáinak végleges kiadásában mellőzött, de más helyen, pótlék vagy függelék alakjában. A kiadók ez elvet első sorban a kegyelet kötelességével indokolják: meg kell hajolni a költő végleges intézkedése előtt. Nem tagadjuk; de akkor azon sem kételkedhetni, hogy később egy igazi kritikai kiadás is szükségesnek fog mutatkozni. Hogy a helyesírás minden tekintetben a Goetheé, az magától értetődik.—Végre harmadszor: a szöveghez philologiai függelék járul, mely az egyes dolgozatok keltét, eredeti alakját és különböző kiadásait, a nyomtatott és írott szövegek eltéréseit stb. nyújtja, de æsthetikai vagy irodalomtörténeti magyarázatokat teljesen mellőz. Ez elv mindenképen helyeselhető, és első sorban ennek érvényesülése teszi, tekintve a Goethe-irattár gazdag kincseit, e kiadásnak legfontosabb, legértékesebb oldalát.

A kiadás négy osztályból áll. Ezek: I. A szorosb értelemben vett (költői és prózai) munkák. II. A természettudományi munkák. III. A naplók. IV. A levelek. Az első osztály ötven kötetből fog állni, a többi osztályok terjedelme előre meg nem állapítható.

Eddig az I. osztályból két kötet jelent meg (az I. és XIV.), a III-ikból egy kötet és a IV-dikből két kötet. A második osztályból még nem jelent meg semmi. Lássuk e köteteket egyenkint.

Az első osztály első kötete tartalmazza a költemények első kötetét. Kiadta Loeper Gusztáv. A költemények egymásutánja, fölosztása, szövege ugyanaz, melyet az olvasó a régibb kiadásokból ismer. Igen értékes a függelék (361—477. l.), mely az egyes darabok keltét és részben számos eltérő szövegeit tárgyalja. Az irattár itt igen értékes anyagot szolgáltatott. Goethe által különböző okokból mellőzött darabok e függelékben olvashatók; de néha még itt sem teljesen. Így tudjuk Goethének 1791 május 12-dikén kelt leveléből és Schillernek május 15-dikéről kelt feleletéből, hogy a II. és XVI. elégia, melyeknek némely frivolabb sorait Schiller mellőztetni kívánta a művelt nagy közönség számára kiadott folyóiratában (*Die Horen*), egyáltalában nem jelentek meg nyomtatásban. Itt megkapjuk e két darabot is — de a kifogásolt versek kihagyásával. Ez álszemérem már bajosan indokolható. De az ilyen furcsaságokat nem tekintve,

a függelék igen értékes és Goethe költeményeinek teljes megértése szempontjából fő fontosságú.

Az I. osztály 14-dik kötetének tartalma *Faust* első része, kiadta Schmidt Erik. A szöveg Goethe munkáiból ismeretes; de a függelék (247—321. l.) főleg itt rendkívül fontos, mert Schmidt az összes régibb szövegeknek eltéréseit, tehát az általa fölfedezett ősfautst is (melyet a *Budapesti Szemle* előbbi füzetében ismertettem), teljesen összeállítja. A nagyszerű munka első részének keletkezése és története voltaképen csak az itt összehordott anyag alapján lehetséges.

A III. osztály első kötete tartalmazza Goethe *Naplójának* első részét, 1775—1787, tehát Weimarba érkezésétől olasz tartózkodásaig. Kiadták Burkhardt és Schmidt Erik. Egyes részletek e naplókól már régebben nyilvánosságra kerültek, de hibás és töredékes másolatokból. Goethe eredeti kéziratából most jelennek meg először teljesen, sok ismeretlen részlettel s a szükséges magyarázatokkal, melyek itt annál nélkülözhetetlenebbek, mert a szöveg tele van jegyekkel és rövidítésekkel, melyek elég rejtélyesek. E naplók Goethe életrajzának megbecsülhetetlen forrásai. Nem tudok egy másik esetet az egész világirodalomban, hogy valaki, mint Goethe, majd minden nap pontosan följegyezte volna fontos és nem fontos élményeit, ötleteit, terveit stb. Ez is csak a csendes kis Weimarban volt lehetséges.

A IV. osztály első két kötete tartalmazza Goethe leveleit 1764-től 1775-ig, tehát a költőnek tizenötödik életévétől egészen Weimarba érkezétségig. Kiadta Biedermann Valdemár. E két kötetben is sok az új, de a már ismert levelek is az eredeti kéziratokból javított és teljesebb alakban jelennek meg. A levelek egymásutánja természetesen az időrendi. Goethe igen sok levelet írt; már e két kötetben is (az első éveket, 1764—1772 nem tekintve,) minden negyedik napra esik egy-egy levél; később van idő, midőn egy-egy napra négy és még több levél esik. Az első kötetben sok a francia levél. A «függelék» csak a szöveggel foglalkozik, a magyarázat az életírók dolga, kik főleg e két kötetet mohón fogják földolgozni, mert az itt nyújtott anyagnak csak futólagos áttekintése is kétségtelenné teszi, hogy Goethe ifjúsága e kiadásban összefoglalt naplói és levelei alapján egészen új színben tűnik föl. De nem tagadhatni, hogy ez értékes gyűjteménynek is megvan a maga gyöngye oldala: a Goethehez intézett leveleket nem tartalmazza, és így a kutató jövőre sem fogja nélkülözhetni a Goethe-féle levelezéseknek egyes önálló kiadásait.

A kiadásnak kiállítása is igen szép, a nélkül, hogy fényűző volna. Az elegáns szoliditásnak jellegével bír. A tudomány nem fog ezentúl más kiadásra építhetni; de a ki a teljes Goethét módosítatlan alakjában akarja ismerni vagy bírni, az sem fordulhat ezentúl más kiadáshoz.

HEINRICH GUSZTÁV.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Nem vagyok író, csak egyszerű, de igen szorgalmas olvasó, a ki örömet forgatja a jó könyvet, kivált ünnep- és vasárnapokon. Most is karácson másod napján egész kényelemmel ültem kályhám mellé és Macaulay tanulmányait olvastam.

Különösen tetszett nekem Montgomery Robertről írt tanulmánya. Bidpai egyik meséjével kezd. Elmondja, hogy egy jámbor brahmin fogadást tevén, hogy bizonyos napon egy juhot fog áldozni az isteneknek, kiindult e célra juhot venni. Szomszédságában három nem épen jámbor ember lakott, a kik tudván szándékát, összebeszéltek, hogy azt hasznukra fordítják. Az első találkozáván vele, így szólt hozzá: «Oh brahmin, juhot akarsz-e venni? Nekem van egy, a mely épen áldozatra való». S ekkor kibontva zsákját, felmutatott egy tisztátalan állatot, egy vak és béna kutyát. «Szerencsétlen, te tisztátalan állatot érintesz és ejtesz ki ajkadon, e kutyát juhnak nevezve.» «Bizonyára» — volt a felelet — «ez valódi juh, a melynek a legfinomabb gyapja s a legédesebb húsa van. Oh brahmin, ez igen méltó áldozat lesz az istenek számára.» «Barátom» — monda a brahmin — «vagy én, vagy te, de valamelyikünk vak.» Épen akkor érkezett oda a másik czinkos is. «Áldassanak az istenek» — mondá — «meg vagyok kímélve attól a fáradságtól, hogy a vásárra menjek juhot venni. Épen itt van egy juh, a minőre szükségem van. Hogy adod, földi?» Ezt hallva a brahmin, csodálkozva mondá: «Uram, nézd meg jól, mit cselekszel, az nem juh, hanem egy tisztátalan kutya.» «Oh brahmin» — közbeszólt amaz — «te részeg vagy örült vagy.» Ekkor közeledett a harmadik czinkos is. «Kérdezzük meg ezt az embert» — mondá a brahmin — «hogy miféle állat ez,

ha ő is juhnak mondja, elfogadom.» A két czinkos meg volt a föltétellel elégedve s a brahmin kérdezte: «Kedves barátom, minek tartod te ezt az állatot?» «Bizonyára, oh brahmin, az egy szép juh.» Erre azt felelte a brahmin: «Úgy kell lenni, hogy az istenek megfosztottak érzékeimtől.» Bocsánatot kért attól, a ki a juhót árulta, megvette a kutyát juh helyett, fölládozta az isteneknek, a kik a tisztátalan áldozat miatt megharagudva reá, nehéz betegséggel büntették meg.

Macaulay az angol irodalmi viszonyokra alkalmazva e mesét, erősen kikel azon mindinkább divatozó szédelgés ellen, mely mindennemű fogást fölhasznál arra, hogy remekmű gyanánt erőszakoljon a közönségre csekély becsű műveket. Elmondja, hogy a kiadó egyszersmind valamely folyóirat kiadója is. Ebben harsan meg az első trombitaszó. Azután következnek azok a folyóiratok és lapok, melyekre a kiadó vagy szerző vagy cotterriája befolyást gyakorolnak. A könyvek e szertelen magasztalását oly szemérmetlenül s annyi eredménynyel űzik, hogy föllépni ellenök mintegy kötelességökké válik mindazoknak, a kiknek szívéen fekszik az ízlés s az irodalom becsületének érdeke. Az alsóbb rendű üzletekben sem szokásos az, a mit az irodalom körében elkövetnek. A mesterembertől, a kivel dolgoztatunk, megvárunk bizonyos magatartást, némi büszkeséget s íme ez írók a reclam semmi nemű fogásától nem riadnak vissza, ha magokat híresebbké és műveiket kelendőbbké tehetik.

Bár gyönyörködtetett Macaulay gúnyoros rajza, mégis elszomorodtam, nem mintha az angolokért aggódtam volna, hanem mert eszembe jutott a mi irodalmunk s hogy mi is minden nap közeledünk hasonló viszonyok felé. Közeledünk? De hátha már ott is vagyunk vagy azon túl is? Elmélgédesemet kopogtatás szakítá félbe; egy lapkihordó lépett be s átnyújtotta nekem a *Budapesti Hirlap* legújabb számát. Mi ez? Én nem vagyok e lap előfizetője, csak a Gazda-körben s a kávéházakban olvasom olykor. Aha, talán mutatóvényszám s épen karácson másodnapján kiadva, midőn semmi nemű más lap nem jelen meg? Olvasni kezdettem az ingyen kapott lapot, de nagy csodálkozásomra az csak külső alakjára nézve volt lap, belülről nem volt egyéb, mint fölhívás előfizetésre. A vezérczik helyét a lap irányának és vezérczikkeinek dicsőítése foglalta el, a tárcza helyét a tárczáé s így tovább. No ilyen még Angolországban sem történt, legalább Macaulay nem említi. Ott az írók és szerkesztők más által dicsőíttetik magokat, itt magok teszik azt. Lássuk csak,

kik vannak aláírva: Csukássy József, főszerkesztő; Balogh Pál, helyettes szerkesztő; Zilahi Simon, a kiadó hivatal főnöke. Tehát három tanúbizonyság. A lap tulajdonos és kiadótárs, Rákosi Jenő, nem írta alá; úgy látszik, kissé sokalta a dolgot és szerényen visszavonult.

E három tanu nagy dolgokat vall be. Elmondja, hogy a midőn a *Budapesti Hírlap* megindult, a nemzeti politika lebegett szemei előtt, mely a párturalmi törekvéseknek magasan fölötte áll, személyes tekintetektől magát nem engedi feszélyeztetni s függetlenül minden irányban, bátran szól a nemzet meggyőződéséhez. Riadójának szava elhatott az ország minden részébe s magára vonta a hazafias közönség figyelmét. Követte e hangot a vonzás erejével az egész vidék, minden társadalmi osztály, felekezet. Mindezeket megragadta lelkekben a *Budapesti Hírlap*nak a többi lapoktól elütő egyénisége, hangja, szelleme. A rokonszenv és szeretet, a melylyel a közönség csüng a *Budapesti Hírlapon*, imposans bizonyíték, hogy oly erőnek képviselője e lap, mely azelőtt hiányzott s most már nélkülözhetetlen a nemzeti magyar társadalomra nézve. Vezércikkeiben a közélet jelenségeit részint ismerteti, részint bírálja, a jót előmozdítva, bármely politikai táborból eredett legyen, a kározt, a nemzeti fejlődésre lankasztót üldözve, a fonákot gúnyolva, a hitványságot ostromozva az írás művészetével, fegyverzetével. A vezércikkeket első rangú publicistikai tehetségek írják. Rendes vezérczikkírók: Kaas Ivor, Rákosi Jenő, Balogh Pál. A lapnak roppant hatása van a közéletre. Az ország törvényhozásában számtalan képviselői szónoklat-hoz a tartalmat, argumentatiót a *Budapesti Hírlap* cikkei szolgáltatják s publicistái keze ismételt esetekben belenyúlt a törvények szerkesztésébe, sőt befolyt a végrehajtó organismus működésébe is. A közigazgatási ügyekre a mai rendszer mellett a sajtónak kevés befolyás jut ugyan, mégis a kormánykörök egyes nagyobb kérdésben a *Budapesti Hírlap* tanácsát követik, sőt személyes ügyekben is hallgatnak reá, így például Khuen-Hederváry grófot horvát bánná az ő tanácsára nevezte ki a kormány s mindenki tudja, hogy mily szerencsés volt a választás stb. stb.

Ha ez csakugyan mind igaz, ha az országgyűlés a *Budapesti Hírlap*ból meríti minden tudományát, ha a mi jót tesz a kormány, a *Budapesti Hírlap* érdeme: vajon nem volna kíváncsú-e, hogy a jövő ülésszakra a képviselők helyett a *Budapesti Hírlap* dolgozótársai és levelezői hívassanak össze, a kormányt pedig szerkesztői és vezérczikkírói vegyék át? Így talán elvégre boldogulni fog Magyar-

ország, betelik Kölcsény buzgó óhajta s megérjük a «víg esztendőt, megbűnhötte már a nép a múltat és jövődöt».

Azonban a *Budapesti Hirlap*nak nemcsak a politikai téren vannak hallatlan és halhatatlan érdemei, hanem az irodalmin is. A három tanu a következőket bizonyítja, a nép ezreire hivatkozva. A *Budapesti Hirlap* szellemi forgalma óriási. Feltűnően nagy számú tárcza-közlemények érkeznek hozzá. De mindebből csak azt adja ki, a mi a fejlett igények és ízlés színvonalán áll, csak annak közli munkáját, a kinek valóban van mondanivalója és erőteljes, szokatlan, érdekes egyéniségű, a kivel a szellemi érintkezés tanulságos, élvezetes. Tárczájának egyik fő dolgozótársa, Teleki Sándor gróf, a ki egy hosszú élet megfigyeléseit fiatal hévvel, tősgyökeres nemzeti szellemenben, a pathosz méltóságát s a humor zománczát a csevegés könnyed formáival egyesíti. Fő humoristája, Rákosi Viktor, a kinek Sipulusz név alatt írt elmés, ötletes cikkei egész Magyarországot megnevettetik. E tréfás, eleven temperamentum művei ritka népszerűségnek örvendenek az egész hazában. Társaskörökben fölolvassák, levelekben gratulálják. Egy másik dolgozótársa, Tóth Béla, szintén az olvasók kedvence, a ki kizáróan a *Budapesti Hirlap*nak ír. Fényes színekben pompázó leíró tehetsége kiragyog minden tárczaczikkéből s a közönség reá ismer akármely jegy alatt jelen is meg dolgozata. Keleti történetei, úti rajzai, hangulatképei, melyekben érdekes életbölcselet, költői fölfogás és ritka inventio nyilvánul, a franczia nagy mesterek finom irodalmi ötvösmunkáival állanak egy színvonalon. Mint zenekritikus páratlanul áll a magyar hirlapirodalomban. A műbírói téren a *Budapesti Hirlap* szava tekintély Magyarországon. Az irodalmi és művészeti cultura ügyét nagyban lendítették és lendítik azon kritikai cikkek, melyeket az —ő jegyű ismeretlen ír a *Budapesti Hirlap* tárczájába. Ismeretek gazdagsága, a nemzeti szellem tiszta fölfogása, a bírálás anyaga fölött föltétlen uralkodás, az okok fölsorolásában vas logika és a stíl lendülete: ezek azok a főtulajdonságok, melyeknek —ő tárczáiban számtalan magyar könyv szerzője, új drámák költője, magyar festő és szobrász alkotása, színész ábrázolása átlátszó világítást, magvas instructiót, a magyar közönség pedig alapos tájékozást, helyes szempontokat, az okulás erejét és élvezetét köszöni.

Íme négy remekíró, a minő még nem volt s talán nem is lesz a magyar irodalomban. A három első remekségéhez semmi kétség nem fér, mert három tanu bizonyítja, a nép ezreire hivatkozva. De az —ő jegyű ismeretlen, bár bizonyára sok oldalú tehetség,

talán még sem oly nagy kritikus; legalább egy szavabevehető tanu ezt állítja s e tanu nem kisebb ember, mint Rákosi Jenő, a *Budapesti Hírlap* társtulajdonosa, a ki már ennélfogva sem viseltetik ellenséges indulattal a *Budapesti Hírlap* iránt. Ő egy kis cikket írván a magyar kritikáról az *Ország-Világ* karácsoni számába, épen nem méltányolja, sőt lenézi a napi lapok kritikusait, s a többek közt így szól: «Tehetségek merülnek föl, küzdenek, el is tűnnek közülünk, és egy elme, melyről érdekes és tanulságos volna tudnunk, mily színekben lát bennünket, nem foglalkozik velünk tartósabban. Én írok húsz éve, Dóczy nem sokkal rövidebb ideje, hogy ír, Csepreghy írt, tündökölt, meghalt; Tóth Ede, nem különben, Mikszáth feltűnik és feltűnést kelt, Csiky Gergely diadalokat arat, Rudnyánszky eredetiséget erővel hoz a piacra s egy kis csomó versíró kellemes dalokkal közeleg felénk és mindezekről vagy csak egyről is ezek közül nem létezik a magyar irodalomban egy komoly kritikai tanulmány». Több, mint valószínű, hogy ha Rákosi oly nagy kritikusnak tartja —ő-t, legalább reá nézve kivételt tesz, s nem mondja, hogy irodalmunkban a komoly kritika teljesen hiányzik, annyival inkább, mert —ő az általa fősorolt írók majd mindenikét megbírálta.

A három tanu a *Budapesti Hírlap* többi rovatairól is hasonló magasztalással szól, a nép ezreire hivatkozva. Ellépteti előttünk a rovatvezetőket: Solder Hugó, Csajthay Ferencz, Rákosi Viktor, Balázs Ignác, Vasskó Elemér, Berényi László, Barna Izidor urakat. Mind hősök ők, mind férfiak, mind hű és hazafi — s többé-kevésbbé mind «zseni». Egy szóval a *Budapesti Hírlap* maga köré gyűjti a lángeszű férfiakat és nem kímél semmi költséget, hogy nemcsak Magyarország, hanem az egész világ legtokéletesebb lapja legyen.

De nem folytatom tovább, már is elfáradtam. Azonban a szerkesztő úr méltán kérddheti, hogy immár mi következik mindebből. Bizony, magam sem tudom. Azzal a czéllal kezdtem írni leveletem, hogy főszerzőm a szerkesztő urat: kövesse Macaulay példáját, és lépjen föl komolyan a reklam e szörnyű divatja ellen, ha pedig nem volna kedve hozzá, adja ki az én leveletem, a mely tulajdonkép egy ilyenmű cikk akart lenni. De mennél tovább olvastam a *Budapesti Hírlap* reklamját, hogy annál hívebben visszatükrözhessem, mindinkább kiestem a komoly hangulatból, s egyszer csak elkezdtem hangosan nevetni. Az írói hiúság s a kiadói üzlet reklamja a *Budapesti Hírlapban* már oly magas fokot ért el, hogy többé épen nem veszélyes. Ugyan ki fogja elhinni Magyarországon azt az óriási túl-

zást a melyben a *Budapesti Hirlap* föltünteti a maga érdemeit? A reclam némi mérséklettel hatást tehet, hitelre találhat, de így csak nevetségessé válik: a kór önmagában rejti gyógyszerét. Nevessen ön is, szerkesztő úr, s adja ki levelemet, hogy olvasói közül azok is ne vessenek, a kik talán nem olvasták a *Budapesti Hirlap* reclamját.

Boldog új évet kívánva, maradtam tisztelettel

Buda-Pest, december 31. 1887.

N. P.

Hiba-igazítás.

A *Budapesti Szemle* legutóbbi füzetében, Az *Iliász* második énekében, a 42. oldal 23. sorában *egy-két* helyett *egy kis*, a 44. o. 7. s. *mindenben* h. *mindenkor*, a 49. o. 26. s. *ércz-rertes* h. *ércz-rértes*, az 51. o. 27. s. *Haliarsus* h. *Haliartus*, az 54. o. 3. s. *Brisciát* h. *Briseiát*, az 55. o. 9. s. *Amorunkeus* h. *Amarunkeus*, az 57. o. 4. s. *Akhílessel* h. *Akhillessel*, s végül az 57. o. 22. és 23. s. *Podarkász* h. *Podarkász* olvasandó.

BONAPARTE NAPOLEON ÚJABB MEG- VILÁGÍTÁSBAN.

Nincs az újabb történet-, sőt az egész világtörténetnek oly alakja, kire nézve a vélemények annyira elágaznának, ki oly sok lelkesült bámuló mellett oly nagyszámú heves gyűlölőt talált volna, mint Bonaparte Napoleon. Már életében is milliókra nézve rajongás tárgya, milliókra nézve az ördögös gonoszság megtestesülése. A nézetek ez erős eltérése halála után is ép oly föltűnően mutatkozik. Béranger költői varázsszal aranyozza be és áldja meg a nagy császár emlékét, kiről minden kunyhóban beszélnek; Barbier Ágost leghatalmasabb költeményében, a *L'Idole*-ben lángoló fölháborodással vádat vádra halmoz a bálvány ellen: «Légy átkozott Napoleon!» Goethe bámulja, Scott Walter lenezi; Heine félistennek mondja, Schopenhauer pedig egy híres philosophiai művében rablóvezérnek nevezi.

Nálunk Magyarországon Napoleonnak nem akadtak oly szenvedélyes és tekintélyes ellenségei, mint nyugaton, daczára annak, hogy a napoleoni hadsereg egy része ellen magyar katonák magyar földön is harczoltak. Az osztrák reactióval szemben Napoleonban az újkori nagy politikai eszmék terjesztőjét látták. Széchenyi István, ki különben részt vett a döntő lipcsei csatában, Napoleont Goethének egy kifejezésével vezető természetnek (eine Meisternatur) nevezte, azaz olyan embernek, ki geniusánál fogva arra van hivatva, hogy egykor az emberiség egy részének vezére legyen.*) Berzsenyi csudálatosan numerosus ódastílusában hasonló gondolatot fejezett ki :

*) *Széchenyi Naplói*, kiadta Zichy A. 7. 1.

Nem te magad győztél, hanem a kor lelke: szabadság,
 Melynek zászlóit hordta dicső sereged.
 A népek fényes csatatásba merülve imádtak
 S a szent emberiség sorsa kezébe került.
 Ámde te azt tündér kényednek alája vetetted
 S isteni pálmádat váltja töviskoszorú.
 A mely kéz fölemelt, az ver most porba viszontag:
 Benned az emberiség ügye boszúlva vagyon.

Ez annyit tesz: Napoleont a francia forradalom szülte, annak eszköze volt s nagy dicsőségre tett szert. Később azonban nagy hatalmát a maga személyes céljaira, dicsvágyának kielégítésére fordította, a mi bukását idézte elő. Hasonló véleményben volt Deák is Napoleonról. Hogy mily különböző módon hatott Napoleon gondolkodó kortársaira is, azt érdekesen illusztrálják Kazinczynak és Dessewffy Józsefnek a nagy francziáról váltott levelei.

«Én azt tartom — írja Kazinczy 1813-ban Dessewffy Józsefnek — hogy a francia népnek nincs nagyobb jóttevője Napoleonnál . . . Mi lenne Európából sok időre, ha Napoleon eldölné?» Dessewffy sokkal erősebb politikai érzéssel ítél Napoleontól: «A tehetség nagyságát sohasem tagadtam el Napoleontól, de nem elég hogy a megvilágosított utókor azért valakit nagy embernek mondjon. Ha akarjuk, hogy valósággal nagy emberek váljanak, azon kell igyekeznünk, hogy semmit se nevezünk nagynak, a mi nincs az emberek javára.»*) Az újabb Napoleon-tisztelők legerősebb alapját Thiers nagy műve képezi. *A konzulatus és a császárság története* ámbár Napoleon bámulatos tehetségét sok oldalról világítja meg, mégis leginkább Napoleonnal a hadvezérrel és a nagy szervezővel foglalkozik. A fölfogás határozottsága, az elbeszélés érdeke és a csataleírások meglepő világossága nagyon népszerűvé tette Thiers e művét, mely ilykép új táplálékot adott a Napoleon-legendának. Napoleon benne — mint az öreg gránátosok képzeletében — a dicsőség, a lángész és a hatalom legmagasabb fokán van föltüntetve.

Újabban erős reactio indult meg e fölfogás ellen a francia történetírásban: Barni kritikailag szétszedte Thiers művét, Lanfrey más szempontokból írta meg életét, legújabban

*) *Gróf Dessewffy J. levelezése Kazinczyval* I. 287., 288., 293.

pedig Jung nagy alapossággal ifjúkorát tárgyalta és kíméletlen kézzel föltárt mindent, a mi árnyékot vet e nagy emlékre.

Néhány hónap óta Napoleonról Franciaországban ismét heves viták folynak Taine Hippolit egy beható tanulmányának megjelenése alkalmából. Taine tizenöt év óta a mai Franciaország keletkezését tanulmányozza és ebbeli eredményeit *A jelen Franciaország eredete* című nagy művében fejtegeti. Ennek egy újabb kötete Napoleon korát fogja tárgyalni; egy fejezete, mely Bonaparte Napoleon jellemzését tartalmazza, tavaszkor megjelent és általános föltűnést keltett. Taine Napoleont minden irányban megvizsgálja és merész, de biztos kézzel fölbontozolja e hatalmas organismus minden részét. Lelkének legmélyére hatol és az alapos kutató hidegségével konstatálja mind azt, a mit beune talált. Napoleon óriási tehetsége, jó és rossz indulatai, örvöngő becsvágya, erőszakos önzése, fondorkodó, hazug hajlamai, brutális érzékisége, idegrendszerének sajátos kifakadásai, szóval páratlan, exotikus természete kíméletlen jellemzőre talál Taineben.

Alig van nagyobb francia napilap vagy szemle, mely e fölfogáshoz részint helybenhagyólag, részint ellenezve hozzá ne szólt volna, sőt Jerome Napoleon (a vörös herczeg) tőle nem várt írói ügyességgel egy egész könyvet írt Taine ellen: *Napoleon és ócsárlói* czímen, melyben meg iparkodik védeni nagy rokona emlékét a sok oldalról helyesléssel fogadott támadás ellen.*)

E vitatkozás mind tárgyánál, mind a résztvevők jelentőségénél fogva bizonyára megérdemli, hogy mi is szemügyre vegyük és a főpontok megismertetése után az érveket és az ellenérveket megmérlegeljük. Mindenekelőtt Taine tanulmányát akarjuk legfontosabb eredményeire összeszorítva előadni, hogy aztán ellenfeleivel szembe állíthassuk. Taine rajza két részre oszlik; az első Napoleon tehetségeit, a másik jellemét tárgyalja. Lássuk ezek fölfogása szerint a «bálványt».

I.

Napoleon alkotta meg az újkori Franciaországot; ha meg akarjuk érteni az alkotást, ismernünk kell az alkotó jellemét.

*) *Napoleon et ses détracteurs par le Prince Napoleon.* Paris, 1887.

Napoleon szinte meghalad minden mértéket, mint életében meghaladt minden korlátot. Véralkatát, tehetségeit, indultait tekintve mintegy más érzezből öntöttek látszik, mint kortársai. Se nem franczia, se nem XVIII. századbeli ember; más faj, más kor fia.

Első szempillantásra észrevehetni, hogy olasz. A római cardinálisok büszkén ki is jelentik, hogy császárrá kell koronázni, hogy a «barbárok» olasz embert uraljanak, ki majd boszút áll a gallokon. «A korzikai nép — írja maga Napoleon egy levélben — a korzikai nép előítéleteinél, szokásainál és jelleménél fogva szíve mélyéből gyűlöli a francziát.» Korzika maga vad, mint lakói. A vendetta, a családi boszú hagyománya Korzikában még ma is ép úgy dívik, mint a XI. században. Napoleon idejében sok korzikai várost csak fegyveres csapatok kíséretében lehetett elhagyni, a polgárok házai pedig védő párkánnnyal voltak ellátva, mint a várak.

E vad környékben nevelkedik a fiatal Napoleon. Eleinte nagy ellensége a francziáknak, zárkózott, rosszkedvű, épenséggel nem szeretetre méltó, annyira hogy nem is szereti senki. A katonai akadémiában kerüli társait, a könyvtárba zárkózik és azzal fenyegetődzik, hogy a francziáknak annyit fog ártani, a mennyi csak tőle telik. Egy tanára jellemzően ezt írta róla: «Jellemére és nemzetiségére korzikai, a ki magasra emelkedhetik, ha a viszonyok kedveznek neki». Képzelete minduntalan szülőszigetének múltjával foglalkozik: midőn könyvet ír, Korzika szabadsághősének, a francziák halálos ellenfelének: Paolinak ajánlja. Francziául soha se tanul meg tökéletesen: erőszakos stílusán mindig megérzik a vad idegen íz. A franczia helyesírást nem ismeri és beszédében, írásában egyaránt gyakran él italianismusokkal és kerülni látszik a franczia szokott kifejezőmódot.

De nemcsak korának választékos stílusától, hanem a XVIII. század kiválón humanus eszméitől is idegenkedik. Azok az eszmék, melyekért környezete lelkesül, nem fognak rajta. Néha korának nyelvjárását beszéli, de valódi meggyőződés nélkül. Ő nem tart a monarchistákkal, de a jakobinusokat sem szereti. Ugyanaz nap, a melyen a nép segítségével a Tuileriák megostromlására ajánlkozik, a konvent fölhívására a párisi nép ellen irányítja ágyúit. Így jártak el az olasz condottierik, a XV. század zsoldos vezérei is, mindig azon felért küzdve, mely töb-

bet ígér. Napoleon is valóságos condottiere, még pedig a régi olaszokat messze fölülmúló fő-fő condottiere, kit a maga kifejezése szerint csak a trónus vagy a vérpad állíthat meg gyors pályáján, ki Franciaországot és Franciaország segítségével egész Európát akarja magának alávetni, ki folyton lázas eréllyel foglalkozik terveivel, csak három órát alszik éjjel, eszméssel, népekkel, emberekkel csak úgy játszik, fölülmúlhatatlan művészként mindig eltalálja eszközeit és célját, a nélkül, hogy meglepő és ijesztő ármányaiból valaha kifogyna. «Midőn Napoleont először láttam — írja Staëlné — bizonyos homályos félelem fogott el, ámbár Napoleonnak akkor még nem volt hatalma. Jellemét nem lehet a közönségesen használt szavakkal leírni. Hozzá fogható embert nem láttam soha; ő több vagy kevesebb volt, mint ember. Embertársait úgy nézi, mintha tárgyak volnának. Nem gyűlöl, nem szeret senkit, csak önmagát nézi. A hányszor csak beszéltem vele, felsőbbisége mindig meglepett. Ez a felsőbbiség nem volt olyan forma, a minőt a társadalmi és tudományos műveltség nevel és a minőt Franciaországban és Angliában találhatni; de mind a mellett nagy mértékben meg volt benne a körülmények tapintata.»

Staëlnénak igaza volt; Napoleon más korból való. Katonáskodásra és parancsolásra születtem, mondja Napoleon önmagáról. Ő tényleg, vérrokonságnál fogva is, ama nagy olasz katonai kalandoroktól származik, kik a XV. században, a renaissance korában államokat foglaltak el és alapítottak. Tőlök örökölte erkölcsi és szellemi szervezetét. Egy régi őserdőnek hajtása, mely idegen földön, bizonyos rendkívül kedvező körülmények közt arra az óriási magasságra nő, melyet az ősi fa többi hajtása, kedvezőtlen talajon egymás mellé zsúfolva nem érhetett el.

Minők voltak a renaissance-kor nagy olaszai és minő ember volt következőkép Napoleon?

Dante, Michel-Angelo, Borgia, II. Julius és Machiavelli kortársainak *szellem*e mindenekelőtt *teljesen és épen kifejlődött volt*. A mienk háromszáz évi szolgálat után vagy szakszerűen egyoldalú vagy a hagyományos eljárások mechanizmusában megmerevedett, vagy végre az agyvelő túltengése, az ülő élet túlzása következtében elbágyadt. Egészen más a Napoleon szellem. Minden irányban, egy el nem nyűtt faj élénkségével működik. Eszméit nem könyvekből, nem a hagyományból, ha-

nem megfigyeléseiből meríti. Ehhez járul még csudálatos munkabírása. «Mindig dolgozom, mondja magáról, ebédnél is, színházban is. Éjjel gyakran fölkelek, hogy dolgozhassam.» Napoleon környezetének tanúlsága szerint naponként tiszta elmével tizenhét óráig dolgozott. Titkárai nem győzték a sok munkát, mert ő este tizenegykor feküdt le és már reggel három órakor kelt. Az adatok és tények roppant halmaza, melyek szellemében föl voltak kincselve, az eszmék nagy mennyisége, melyet agyveleje mindennap szűl, mintha fölülmúlnák az emberi ész képességét; de ez a kifogyhatatlan, sérthetetlen, változhatatlan lángelme egész haláláig ugyanazon erővel működik.

E hatalmas szervezetnek egy másik sajátossága az, hogy üres gondolatok, *határozatlan szavak nem töltik meg*. Mi mai napság gyakran a tárgyak helyett jeleiket, a talaj helyett térképét, a létért küzdő állatok helyett nomenclaturákat vagy múzeumokat tanulmányozunk: az élő és érző embereket inkább csak statisztikából, a történelemből, a pszichológiából ismerjük. Szóval dolgok helyett nyomtatott, gyakran egészen elvont halványra fakúlt szavakat tanulunk. A XVIII. század második fele — a melyben Napoleon nevedett — tele volt ilyen könyvbölcseséggel, az agyvelőkben meghamisított elvekkkel és nézetekkel. Társadalom, állam, kormány, jog, szabadság — mindezeket az eszméket zavaros fölfogással félreértették. Napoleon nem osztozkodik korának ideológiájában; ő mint gyakorlati ember, minden elvi elfogultság nélkül nézi a világot meg az embereket. Mindenben a valóság ösztöne vezeti, mindig szem előtt tartja, mint Katalin csárnő, hogy nem papiroson, hanem az emberi bőrön dolgozik, a mely pedig igen csiklandós. Könyvekből nem sokat tanult; keveset és gyorsan olvasott, classicus műveltsége igen hiányos, csak a földrajzban és számtanban volt járatosabb. A mit különben tud, az nála (mint XV. századbeli elődeinél) mind az emberek és tárgyak alapos szemléletéből, folytonos pontos megfigyeléseiből és sejtelmes tapintatából származik. Készültsége is egészen gyakorlati. «A háborúban — mondja egy alkalommal — mindent magam tudok készíteni. Ha nincs puskapor, csinálók én; ágyúszekeket faraghatok, ha épen kell; ágyúkat is önthetek, minden részletet taníthatok.» Ép így van ő az állami hivatalokkal szemben: minden miniszteriumban többet tud a miniszternél. Nincs hajója, nincs ezrede, melyről ne tudná, hol van? Helyszínrajzi

emlékezete és földrajzi képzelete mintegy belső látomássá fejlődik, melyet kénye-kedve szerint fölidézhet és mely hosszú évek során sem gyöngül. De nemcsak a külső dolgokat ismeri oly alaposan, mint a nagy sakkjátészó nemcsak a figurák állását tanulmányozza, hanem a játészó ellenfél jellemével is számol. Napoleon nemcsak tökéletes stratégia, hanem nagy psychologus is. Nem lehet — így szölt egy alkalommal — elég gyakran ezt a két kérdést fölvetni: miért és hogyan? Minden tetténél bebizonyította, hogy mélyen tud az emberek lelkébe látni. Ötletei találó voltakra nézve vetélkednek Voltaireéivel. Íme néhány ítélete, mely mutatja, mennyire ismerte kortársait és a francziákat különösen. «Önök francziák — mondá egyszer Remusatnénak — nem bírnak semmit sem komolyan akarni, legföljebb az egyenlőséget. És erről is lemondana ki-ki, ha elsőnek tekinthetné magát. A francziákat tehát mindig azzal a reménnyel kell tartani, hogy még emelkedni fognak. Hiuságukat mindig legyezgetni kell. A republicanus kormányforma szigorúsága halálra untatná önöket. Mi idézte föl a forradalmat? A hiuság! Mi fog neki véget vetni? Ismét a hiuság! A szabadság csak ürügy.» Egy más alkalommal pedig melleleg ezt a mélyreható megjegyzést ejtette el: «A szabadságot Franciaországban inkább el lehet nyomni, mint az egyenlőség hajlamát. A szabadság tudniillik egy kisebb, magasabb műveltségű csoport szükséglete; az egyenlőség ellenben a nagy tömegnek tetszik.» Hány ily észrevétele van, mely a veséig hat! A franczia hadseregről egy ízben így nyilatkozott: «A mi jelenleg a hadsereg jó szellemét föntartja és táplálja, az ama képzelődése, hogy a katonák mai napság a régi nemesek helyét foglalják el.» «A jogászok elemezései — szölt egy törvényjavaslat megbírálásánál — téves eredményekre vezetnek. Az emberek csak képzeletök segítségével lehet uralkodni; képzelet nélkül, állatok. Bizonyára nem tíz garas napidíjért öletik meg magokat a katonák; csak a lélekhez fordulva lehet az embert fölvillanyozni.» Mint az életben, úgy a színpadon is a jellemek lelkének fenékéig hatolt tekintete. «Voltaire Mahometje se nem arabs, se nem próféta; valami svihák, ki az École polytechniqueben nevededett.» — Minden alkalomhoz képest más-más a stílusa. A salonokban szelleme villámként cikázik; hivatalos beszéde rövid, positiv, világos, szakszerű; katonáival és a nagy közönséggel szemben nagyhangú proclamatiókban beszél,

melyek tele vannak emphasissal és hamisított adatokkal. Szóval mindig tudja, milyen emeltyűt és milyen erőfeszítést kell használnia, hogy valakit gyorsan és biztosan megindítson.

Agyvelejének *gazdagsága* bámulatos. Mintegy három óriási atlas, három nagy könyv van benne.

Az első egy hosszú sor katonai térképből áll, melyeken minden erősség, minden ezred, minden élelmi raktár, minden stratégiailag fontos terep föl van jegyezve. A másik könyv magában foglalja azt a rendkívül számos adatot, melynek összességét budgetnek nevezzük: rendes és rendkívüli bevételeket és kiadásokat, továbbá a közigazgatási statisztikát; a harmadik könyv végül terjedelmes életrajzi lexikon, a hol minden fontosabb egyénnek, minden osztálynak, minden népnek megvan a maga rovata: hogy minő és hogy mennyiben és mikép lehet bizonyos célokra hasznát venni.

Mindezekhez a páratlan szellemi tulajdonságokhoz végre még egy látszólag ellentétes járúl: *construaló képzelete*. Hideg számításai mögött lázas képzelete forr. «Nyugodtnak látszom, de bensőleg folytonos izgalmak bántanak; úgy érzem magam, mint egy vajudó asszony.» (Napoleon szavai Roedererhez.) Minduntalan két évvel előre élek, mondá egyszer egy hölgyhöz, ki cselekvényeinek tervszerűségét említette. Napoleon képzelete féktelen. Óriási vállalatokat tűz ki maga elé és folyton fokozza céljai-
nak nagyszerűségét. Az olasz hadjárat után így szólt: «Európa csak vakondok-túrás. Nagy birodalmak és nagy forradalmak csak a keleten vannak, a hol hatszáz millió ember lakik. Saint-Jean d'Acre ostroma előtt bővebben magyarázta fellengős terveit: «Ha elfoglalom ezt a várost, benne a basák kincseit és háromszázezer embernek való fegyvert fogok találni. Ezzel majd föllázítom egész Szýriát, hatalmamba ejtem Damaskust meg Alepót. Ki fogom hirdetni a rabszolgaság eltörlését és a basák zsarnokságának megszűnését. Innen aztán Konstantinápolyba vonulok, megdöntöm a török birodalmat, új nagy császárságot alapítok a keleten és Párisba Adrinápolyon vagy Bécsen át térek vissza, miután tönkre tettem az osztrák uralmat.» Majd ismét azt képzelte, hogy más vallást alapít Ázsiában. Párisból óriási várost akar teremteni, mely St.-Cloudig terjed s melynek négy millió lakosa lesz; minden európai fejedelemnek palotája lesz ott. «Erélyemmel és budget-mmel kiemelem a földet sarkából.» Az oroszországi hadjárat előtt tervei

a mesék országába csapongnak. «Ez az út Indiába fog engem vezetni. Nagy Sándor még messzibbre volt a Gangestől, mint én. Saint-Jean d'Acre óta ez az én tervem. Ázsiát kell elfoglalnom, hogy Angliát elérhessem. Ha elfoglalom Moszkvát, míg a czárt vagy kibékítették vagy palotaforradalom útján megölték, miért ne juthatna egy francia hadsereg Tifliszen át egészen a Gangesig?» Napoleon szeme fénylett, midőn e vállalat nehézségeiről és terjedelméről beszélt: főjellemvonása napfényre jutott: előttünk Napoleon, *a nagy művész*. «Szeretem a hatalmat — mondja magáról — de mint művész úgy szeretem; szeretem mint a hegedűs hegedűjét, hogy hangokat és harmóniákat csaljak ki belőle.» A lehetetlent, a magas eszményt akarja megteremteni. Íme előttünk áll Dante és Michel-Angelo elkésett kortársa. Ő rokonuk és hasonmásuk; látomásainak ereje, álomképeinek erős logikája, elmélkedésének mélysége, fölfogásának emberfölötti nagysága a renaissance harmadik nagy szellemévé emelik. Csakhogy a két első papiroson vagy márványban dolgozott; a harmadiknak anyaga az élő ember.

II.

Nem csak tehetségeire, hanem jellemére nézve is hasonlít Napoleon XV. századbeli olasz őseihez. A társadalmi fegyelem és a szelidebb erkölcsök elaltatták bennünk az eredeti indulatok erőszakát; a renaissance idejében Olaszországban e hajlamok még ébren voltak. Az akkori ember szenvedélye mélyebb, akarateréje szilárdabb és vadabb volt. Napoleonban, a XV. század e késő sarjadékában ismét föléled a régi tűz, a régi vulkanikus erő; idegrendszere a Malatesták és Borgiakéhoz hasonló, a kikben a lelki zivatarok háborgóbbak, gyorsabbak és villamosabbak voltak. Első felesége azzal vádolta, hogy nincs semmi erkölcsi elve és hogy a saját nőtestvéreit is elcsábította. «Én nem vagyok olyan ember, mint a többi — szokta ő maga mondani — a közönséges erkölcsi törvények nem nekem valóak». Lelke mindig ki van téve a belső megrázkódtatásoknak, melyeknek erejét néha nem bírja elfojtani. Egyszer Egyiptomban egy ebéd alkalmával, melyen mint vendégei több francia hölgy is résztvett, a gazda: Napoleon egyszerre vad gerjedelembe

— mintha véletlenből — egy pohár vízzel leönti szép szomszédnőjét s azon ürügy alatt, hogy rendbe akarja hozni öltözetét, a benyíló szobába húzza; a bámuló vendégek pedig jó ideig hiába várják őket. — Párisban a konkordatum idejében Napoleon azt mondja Volney senatornak: «Francziaország vallást akar». Volney szárazon azt feleli: «Francziaország a Bourbonokat akarja», mire Napoleon oly erősen hasba rúgja Volneyt, hogy az eszméletlenül összerogyott és több napig betegen feküdt. Általán, ha izgatják, első hajlama arra ösztönzi, hogy neki menjen az illetőnek és torkon ragadja. Levelei gyakran tele vannak káromkodásokkal, ha valami bántja, azt mindjárt össze akarja törni; udvari inasainak nem egyszer volt alkalmok haragjának erőszakáról fájdalmasan meggyőződni. Gondolatai oly rohamosak, hogy tolla nem bírja őket követni; leveleiben a szavak fele hiányzik. Ha diktál, a boldogtalan titkár nem éri utól a császár szavait és csak káromkodásai alkalmával bírja a hiányokat némiképp pótolni.

«Idegeim nagyon izgékonyak, néha attól tartok, hogy megbolondulok» mondja magáról. Néha annyira megfeszülnek, hogy erős testi convulsiót vonnak magok után. Ha megindul, a hányás ingere vesz rajta erőt; néha zokog és jajgat. Midőn első feleségétől elválik, mint egy nő siránkozik és panaszkodik. Sőt vannak esetek, a hol ő, a katonai hősök legelseje, a politikai kalandorok legmerészebbike, elveszíti lélekjelenlétét és bátorságát. Lemondása után, midőn a Provenceban a nép dühét látja, megijed és nem is rejtje el félelmét kísérei elől. Meg akarja magát mérgezni, mindig új meg új öltözékbe bujik, meg-megrezzen és szobájában sír. Volt benne valami az olasz buffonéból, a ki kiesik szerepéből. Egy ismerőse ily alkalommal Jupiter Scapinnek nevezte.

Ily élénk indulatok megfékezésére rendkívüli erő kellett. Ez az erő Napoleonnál egy mindent fölülmúló önzés, mely mindennek középpontja akar lenni, mely mindent magára vonatkoztat, mely minden emberben csak mérhetetlen hatalomvágyának eszközét látja. Ez a brutalis ösztön már a gyermekben is csírázik. A brienni iskolai bizonyítvány azt írja róla: «Makacs és uralkodni vágyó», az École polytechnique bizonyítványa pedig így jellemzi: «Rendkívül önző, becsvágyó; magánosságkedvelő». Sőt mint kis gyermek is már félelmetes társai és testvérei előtt. Ha erővel nem győzte, a hazugsághoz for-

dúlt és sok évvel később dicsekedett, hogy nagybátyja még Korzikában azt jósolta neki, hogy a világon uralkodni fog, mert mindig hazudik. Nem csuda, hisz Napoleon a XVIII. századbeli Korzikában nőtt föl, a melynek erkölcei és szokásai a XV. századbeli Olaszországiéi voltak. «Ennek a korzikai népnek — írja egy akkori francia biztos — fogalma sincs a jogról. Igazságságról szó sincs; minden család egy-egy szenvedélyes párt, mely a többi családot gyűlöli. A családfők legelső célja, bár mily úton-módon is pénzre szert tenni. A paraszt a földmunkákhoz is elviszi puskáját. A postát öt-hat zsandárnak kell kísérnie.» Íme Napoleon már mint gyermek, a mindennapi élet száz meg száz apró, de mély hatást tevő körülményei közt megtanúlhatta, minő a világ folyása valóban: hogy nem a béke, hanem a háború, a folytonos küzdelem az emberiség eleme; hogy az ember ravaszsággal tartja fönn magát és erőszakkal halad benne. Ez volt Napoleon szemléleti oktatása, melynek hatását erőszakos ösztönei még növelik. A mint hatalomra vergődik, korzikai elvek szerint jár el: a törvény, az igazság könyvphrasisok; annak van igaza, a ki erősebb. Úgy ezeket az elveket, melyeket Korzika kezdetleges embereitől tanul, alkalmazza később a francia anarchiával szemben, hisz egy még nem alakult társaság természete ugyanolyan mint egy fölbomló társaságé. Éles szeme igen hamar észreveszi majd az elméletek és nagyhangzású elvek kódén át, hogy a forradalom valódi alapja a szenvedélyek korlátatlansága és a többségnek meghódítása a kisebbség által. Választania kell a hódító és a meghódított sorsa közt. Az emberi nem iránt úgy sem táplál valami Rousseau-féle illúsiót; sőt a vad ember szerint ~~is~~ «kutya», de a művelt is úrra szorúl, kinek engedelmeskedni kell.

A mit aztán mint konzul, mint császár tapasztal, az csak megerősíti megvetésében. Első parancsoló intésére leborúlnak előtte a francziák; a kicsinyek, katonák meg parasztok állati hűséggel, a nagyok, tisztviselők és méltóságok byzánczi szolgáltsággal. A régi republicanusok nagyon gyorsan megszeliődnek: köztök találja Napoleon legalkalmasabb eszközeit. Így fejlődik ~~a~~ meggyőződése, hogy az embert csak önzése viszi a politika és a háború terére; a félelem, a pénzvág, az érzéki-ség, az önszeretet ezek az emberek rúgóí, ha eszöknél vannak. Különben nem nehéz szerinte az embereket eszöktől megfosztani, hisz elég képzelődő, hiszékeny; ha izgatják hiúságát és doly-

fét, minden hazugságot, minden csalást vakon el fog hinni. Ily lények arra teremtettek, hogy korlátlan hatalmat uraljanak.

Mind e hajlamok, mind e benyomások, végzetes módon fokozzák fő-fő szenvedélyét: becsvágyát. Ez lelkének mindenható rúgója. Ő maga ahhoz az ellenállhatatlan vad gerjedelemhez hasonlítja, a mely az ember lényét szívének legmélyebb gyökeréig megrázkódtatja és a melyet szerelemnek nevezünk. «Csak egy szenvedélyem van, csak egy kedvesem, kiáltott föl egyszer: Franciaország! Én vele hállok; ő nem hágy el, vérevel, kincseivel adózik: ha ötszázezer emberre szorulok — ide adja.» Az a gondolat, hogy hatalmának korlátai vannak, mélyen bántja. Megkoronázása után egy nappal így szól egy benső emberéhez: «Későn születtem! Már nem lehet nagy dolgokat művelni! Igaz, az én pályám szép; de mi ez az ókorhoz képest! Nézze Nagy Sándort: Jupiter fiának mondta magát és édes anyja, Aristoteles és néhány atheni salabakter tudós kivételével mindenki elhitte. Ha én ma azt híresztelném, hogy az úristen fia vagyok, a síhederek is kifütyülnének. A népek nagyvön is fölvilágosultak már; nem lehet semmit sem tenni». Mind ezek a nyilatkozatok abból magyarázhatók, hogy Napoleon magát egész különálló lénynek tekintette, mely kénye-kedve szerint uralkodhatik az embereken.

A ki vele érintkezni akar, annak minden önállóságról le kell mondani. «Ez az ijesztő ember — mondja róla egyik generalisa — képzeletünket markában tartja; ha ő megragad, nincs kilátás többé szabadulni». A függetlenség vele szemben lehetetlen; annyira, hogy végül csak gépembereket: szolgai bámulókat vagy rajongó zsandárokat tűr maga mellett. Innen van, hogy Napoleon az ő embereiben nagy gonddal ápolja a gyalázatos szenvedélyeket; ezek fölhasználásával még erősebben lebilincseli rabszolgáit.

Igaz, hogy Napoleonnak nem egyszer oly követelései vannak belső embereivel szemben, hogy még az eszközökben legkevésbé válogató czinkosokban is fölébred a lelkiismeret hangja. A rendőrfőnök, Savary, ki részese volt a d'Enghien herczeg megöletésének, ki az osztrák és orosz hadjárat alkalmából hamis bankókat készített, hogy ura forgalomba hozhassa, Savary maga is megsokalta, hogy Napoleon kis pokolgépet rendel meg nála, melylyel a Bourbonokat a levegőbe akarja röpí-

teni.*) Mindenhez hozzányúl, mindent fölhasznál céljaira, kizsákmányolja az embereket és a viszonyokat, a testet meg a lelket, hogy a legvégső határig visszaéljen velök, a nélkül, hogy valakinek számolni tartoznék minderről. «Szerencsés, a ki tőlem távol a vidéken élhet, mondá egykor. Ha én majd meghalok, azt fogják mondani: Ah!» És ekkor Napoleon úgy tett, mint valaki, a ki nyomasztó terhet leráz válláról.

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy e kíméletlen vasmarkú katona uralkodása alatt a francia udvar is megváltozik. XIV. Lajos fényes méltósága, lekötelező udvariassága, finom kelleme egészen eltűnt. Az etikettet a fegyelem váltja föl; az udvari emberek úgy érzik, hogy ők azokhoz az aranyozott butorokhoz hasonlítanak, melyeket a Tuileriákban és Saint-Clouban ide-oda tolnak. «Kiki hideg és néma itt, írja egy szemtanú; az arcokon nyugtalanság és kelletlenség.» A színházban Napoleon unatkozik; a sok tragédia kifárasztja az udvart, mindenki elégedetlenül távozik az előadás után. A táncmulatságok alkalmával Napoleon a hölgyek közt jár, kíméletlen dolgokról beszél, ironikus bírálatokat és gyöngédtelen élezeteket mond ruháikra, kérdezi, hány gyermekök van és hogy magok szoptatják-e gyermekeiket? Minden nő örült, ha a császár odébb állt: nagyon is észrevehető volt, hogy a nők hatalma nem tetszik neki, hogy féltékeny reájok. Hisz a más uralmát nem állhatja az ő természete: Én az emberek közt külön állok, én senkinek a föltételeit nem fogadom el — jellemezte önmagát, páratlan elbizakodásában. Számára nincs törvény, még az udvariasság törvénye is, mely az emberekkel született brutalitást fékezi vagy palástolja, sérti gögjét. «Mi az az illem?» kiáltott föl egyszer. Az ön személyes ellensége — felelt neki Talleyrand — ha ön ágyúkkal tönkre tehetné, bizonyára már nem léteznék.» Igenis, mert az ízlés és az illem a művelődés finom terméke, az emberi meztelenség utolsó ruhája, a melyet megtart, ha a többit le is vetette már; Napoleonra pedig ez a gyöngeszövet akadály, melyet ösztönszerűleg eltávolít, mert akadá-

*) A hamisított osztrák bankókat Napoleon később Metternichnek adta át. «Már 300 millió értékű bankjegyet készen tartottam, hogy eláraszszam önöket, ím visszaadom őket»

lyozza a vad, döllyfös, szemérmetlen győzött elgyötört és lealázott áldozataival szemben.

Mint a társalgásban és személyes érintkezésben, úgy a politika és diplomácia terén is támadó és harcziás Napoleon magatartása; akarva, nem akarva öklöt emel és megelőzőleg sérteget. Az uralkodókkal való levelezéseiben, hivatalos proclamációiban, kihallgatáson egyre kihívó és fenyegető; az ellenfelét a legdurvább módon ócsárolja, minisztereit, ismerőseit és feleségét rágalmazza; Európa legelső uralkodóiról kicsinylő gúnnyal szól. 1805-ben Macktól azt üzeni I. Ferencznek: «Jó tanácsot adok testvéremnek, a német császárnak: siessen békét kötni! Gondolja meg, hogy minden uralomnak vége szakadhat; az a gondolat, hogy a lothringiai háznak vége közeledik, méltán aggodalomba ejtheti.» Az orosz cár követének Vlnában pedig a következőket mondja: «Nem szégyenli magát Sándor császár, hogy oly aljas emberek környezik? Ott az az Armfeld, a ki cselszövő, kicsapongó és gaz; az a haszontalan Stein, kit elcsaptak Poroszországból,*) az a Bennigsen, ki vérbe mártotta kezét! Mondja meg Sándor császárnak, hogy ha ő ellenfeleimet maga körül megtűri, én viszont az ő rokonnait Badenből, Würtembergből és Weimarból ki fogom kergetni.»

Nagyravágyása és örült gögje nőttön-nő; mindig több meg több ellenséget szerez magának; uralkodásának rendszere Európa összes nagy államai ellen van irányítva. Kétségtelen, írja róla belső embere Cambacérès, hogy két év leforgása alatt megtámadja háborúval azt a császárt (az orosz vagy német császárokról van szó), kinek leányát nem vette nőül. Ezen a végzetes úton nem tud többé megállani; míg jelleme meg az általa teremtetett helyzet egyaránt előre hatja, addig a múlt is a jövőbe sodorja. Hogy mily önkényes, brutalis, az emberi jogot sértő, mily ravasz és erőszakos eljárásában, annak leírására egész kötetek kellenének. Könnyen érthető, hogy 1808-tól fogva a népek föllázadnak ellene: oly mélyen sértette érdekeiket és érzelmeiket, annyira kizsákmányolta és legörnyesztette, oly sok spanyol, olasz, osztrák, porosz, svájci, bajor, szász, hollandi életet semmisített meg, oly sok francziát és szövetséges katonát küldött a halálba, hogy a népek még nagyobb ellenségei,

*) Napoleon a nagy Steinről, Poroszország újraalkotójáról szól.

mint a fejedelmek. Lángelméje nagyon is ártalmas, annál inkább, mivel nagyon is nagy. Ő a végnélküli pusztítás és háború. Mások is követtek el erőszakot az embereken, de az valami nagy nemzeti cél érdekében történt. A közjólét, melyet elő akartak mozdítani, nem volt szenvedélyök és elbizakodásuk lázas álmoképe. Kívülről volt reájok nézve valami szilárd pont: az állam, melyet az egyik nemzedék a másiknak átörökít. Ha kortársaik vévét öntötték, az a jövő kor érdekében történt, hogy megóvják a belháborútól vagy idegen uralomtól. «Itt van az én bírám — szolt Richelieu halálos ágyán a szentek szentjére mutatva — bírám, ki nem sokára ítélni fog rólam. Arra kérem, hogy ítéljen el, ha uralmamban egyebet kerestem, mint vallásom és hazám javát.»

Ezek a nagy államférfiak nem riadtak vissza a vérontástól, csak hogy operációik nem voltak szerfölöttiek és nagyon veszedelmesek: főcéljuk a beteg állam kigyógyulása volt. Előre is tekintettek, a jövő ködébe és eleve gondoskodtak arról, hogy haláluk után hazájuk ő nélkülök is fönnállhasson az európai összeütközések bizonytalan esélyei közt is. E nagy eszme hatása alatt harmincz francia fejedelem dolgozott Franciaország alapfalainak lerakásán. Napoleonnál ezt az elvet hiába keressük; a tábor sátrai alatt épügy, mint a császári trónon kalandol lovag, ki egyre csak előreleptetésére gondol. Nevelésének, lelkiismeretének és szívének kirívó hiányainál fogva az államot személyének rendeli alá a helyett, hogy önmagát az államnak rendelné alá; testi életének határain túl nem ügyel a nemzetre, mely túléli; szóval ő a jövőt a jelennek áldozza föl s ilykép nem bír maradandó művet alkotni. Hódításainak mértéktelensége világosan arra mutat, hogy a császárság a császárral fog végződni. «A császár örült — mondja róla egy tábornoka — úgy össze-vissza zavar bennünket, hogy mindez rettenetes katasztrófával fog végződni.» A világ nyugalma — ezek saját szavai — jobb lett volna, ha sohasem születtem volna. S valóban Napoleon határtalan merészséggel és csalfa erőszakkal az örvénynek hajtja Franciaországot, úgy hogy érdekei közt a mint ő fölfogja és a közérdek közt az ellentét évről-évre nagyobb lesz. Az orosz háborúról már Napoleon maga is elismeri, hogy ellentmond Franciaország érdekeinek, de mégis megindítja. Később Szent-Helena szigetén persze elzékenyül «a szegény francia népen, melyet annyira szeretett». Valósággal pedig úgy szerette, mint a

lovas lovát: midőn fölszereli, midőn kiczifrázza, midőn nógatja, csak önmaga érdekében teszi, hogy kihasználhassa, hogy folyton előre hajtsa, a legmélyebb árkokon, a legmagasabb sorompókon át: még ezt az árkot! még ezt a sorompót! Ha ki is merül, csak előre! Ha Napoleon Oroszországban győzne is, Franciaország nem bírna ezzel az óriási annexióval, mely a francia erőt Szentpétervárt és Amsterdamban, Hamburgban és Lisabonban, Barcelonában és Triestben lekötötte. De katonával sem győzi Franciaország a sok háborút: 1813-ban januártól októberig 840,000-et toborz össze Napoleon; összesen pedig az egész év alatt 1.300,000 embert kényszerít zászlója alá. Ilyen Franciaország sorsa győzelem esetén. Csakhogy a koczka Napoleon ellen fordul; az egész nagy hadsereget az orosz hó temeti el. A nép leroskad, de a lovas, a császár, ki mint a hivatalos bulletin jelenti, «igen egészséges», nem gondol az elnyúlt paripára: a mi őt bántja, az a maga kudarcza, kompromitált lovász-hírneve, a közönség füttye, mely a nagy zenekar-kísérettel hirdetett és szégyenletes bukással végződött ugrást követi. Oroszországból Varsóba érkezve, tizszer is mondja: *Du sublime au ridicule, il n'ya qu'un pas.* A fenségestől a nevetségesig csak egy lépés. Drezdában aztán még inkább kimutatja uralkodó szenvedélyét, titkos főrugóit, kérlelhetetlen önzésének szilajságát. «Mit akarnak tőlem, mondja Metternichnek. — Hogy megbecstelenítsem magam? Soha! Meghalni tudok, de egy talpalatnyi földet sem engedek át. Az önök fejedelmei, kik a trónon születtek, húsz vereség után is visszatérhetnek fővárosukba: én nem tehetem, mert fölcseperedett katona, mert parvenu vagyok. Én csak addig uralkodhatom, a míg erős azaz félelmetes vagyok.» Napoleon despotismusa Franciaországban tényleg európai mindenhatóságára van építve; ha nem marad a szárazföld ura, «akkor majd a parlamenttel kell számolnia». Inkább mindent kockára tesz, sem hogy hatalmát két kamra korlátozza. «Láttam az ön katonáit, mondja neki Metternich: többnyire gyermekek. Mit fog ön tenni, ha ez a hadsereg is eltűnt?» E szavakra, melyek mélyen szívébe fúrodtak, Napoleon elsápad és feldühösödik. Érti hatalmának veszedelmét: «Ön nem katona és nem tudja, mi történik a katona lelkében. Én a harcmezőn nevedtem és épen-séggel nem törődöm egy millió ember életével.» «Mibe került mindent összefoglalva — szolt néhány nappal előbb Narbonne-

hoz — ez az oroszországi hadjárat? 300,000 emberbe és ezek közt úgyis sok német volt.» Nagyravágyó álmai mind ennél sokkal több emberéletet emésztettek föl: 1804 és 1815 közt 1.700,000 francziát öletett meg, a kikhez körülbelül két millió embert kell csatolni, kiket ellenség czímén öltek meg katonái. Mit nyertek ezek a szegény, hiszékeny, föllelkesülő gallok uralkodása által? Kettős invasiót, tizennégy megyének, a Rajnapart vidékének, Belgiumnak, Savoyának vesztét, országuknak megcsonkítását, Európa gyűlöletét. Ez Napoleon politikai eredménye, az önzés szolgálatában álló lángész műve. Ama európai épületen, melyet épített, ez a föltétlen egoismus nagy szerkezeti hibát ejtett ép úgy mint a francia állam épületén. Tizennégy év múlva össze is dől ez a hibás európai államszerkezet; a francia épület hibája nem kevésbbé nagy, csak hogy nem oly nyilvánvaló; csak egy félszázad múlva fedezik föl; de lassú, fokenkénti korhadása ép oly végzetes, mint amazé.

III.

Ez halvány, kicsinyített másolata azon nagyszerű arczképnek, melyet Taine festett Napoleonról. Ha összefoglaljuk benyomásainkat, mindenekelőtt konstatálnunk kell, hogy Napoleon az első fejezet szerint meglepő lángész, a második szerint romboló szellem. Végeredményben tehát Napoleon — összevetve ama Napoleonnal, a kit történeti kézikönyveinkből ismerünk — tehetségre nézve nő, jellemre nézve pedig súlyed képzeletünkben.

Taine itt is, mint többi jellemrajzaiban, az ember alapját keresi. Módszere az analysis: lépésről-lépésre halad, minden állítását gondosan bizonyítgatva a forrásokból, kíméletlenül kutató bonczoló kését minden idegszálra alkalmazva. E módszerrel élt Taine a forradalom előtti francia társasággal szemben nagy művének első kötetében. Először a tárgyának egyik oldalát, az előnyös oldalt, világítja meg sok száz, meg száz apró jellemző vonással; azután a hátulsó lapot hátrányaival együtt mutatja be. Napoleonnál is szintén határtalan tehetségeivel ismertet meg bennünket és csak aztán fejtí föl jellemének veszedelmes sajátságait és fényes tehetségeinek romboló alkalma-

zását. Az erős fényt itt is sötét árnyék váltja föl. Nem lehet tagadni, hogy Taine e módszere kissé egyoldalúan világítja meg tárgyát: Napoleon talán lángésznek még sem volt oly nagyon is rendkívüli, jelleme pedig talán nem volt oly brutalisan önző, a mint azt Taine velünk el akarja hitetni. Napoleonnak lehetnek egyrészt mégis emberibb érzései; az ellentét magán érdekei és Franciaország érdekei közt nem volt oly nagy, nem tett talán még sem mindent pusztán önértékből; másrészt tehetsége sem volt oly korlátlan, hiszen mégis csalatkozott, még pedig igen erősen, a mi arra mutat, hogy nem volt oly föltétlenül beható; az a három lexikon vagy atlas, a mely Taine szerint fejében volt, nem volt oly annyira tökéletes, a mint Taine hiszi. Taine nagyon erősen sújtani akarja Napoleont, midőn azt állítja, hogy csak úgy szerette Franciaországot, mint a lovas a lovát. Ámde nem szereti-e a kitünő lovas, például az arabs, valóban lovát? A dicsőség szeretete nem egyesülhetett-e Napoleonban bizonyos mértékig Franciaország szeretetével?

A fölfogás emez egyenetlensége részben Taine módszerének tudható be. Az analysisnek jellemzéseknél a következő módszertani hiánya van: először is föltünteti az elemzés az egyes lelki tulajdonságokat, a tettek rúgóit; azután jellemez, azaz a rúgókat működésökben, a sajátságokat alkalmazásukban mutatja be. Ez az eljárás egyoldalúvá teszi a jellemzést, mert azok a rúgók megvoltak ugyan az illető személyben, de nem működtek kizárólag, nem mindig és nem oly erősen. Alapjában olyan volt az az illető egyén, a minők rúgói, de csakis alapjában; a mindennapi élet pedig nem csak az alapot, hanem a fölületet mutatja, tehát nem pusztán a főrúgók hatását. Szóval az első rész kissé elméleti módon van construálva (ámbátor helyes lehet) oly annyira, hogy a gyakorlat, a jellemzettnek való élete nem felel meg tisztán az elemzés alkotta elméleti képeknek. Azok a fő jellemvonások, melyeket az elemzés útján fölfedezett, működésének és általában életének festésében túlságosan kirínak.

Taine tehát részint a hatás, részint a módszer kedvéért némileg egyoldalúan világítja meg Napoleont, azaz fokozza bizonyos mértékig szellemének nagyságát és jellembeli fogyatkozásait; de egészben és alapjában véve Napoleont még nem tanulmányozták ily beható lélektani érzékkel, mint a Taine két fejezetében.

Taine emez arczképe ellen sokféle kifogást emeltek. Mindenekelőtt fölhozták, hogy a hadvezér, a nagy katona, ki elbűvölte hadseregét, kit még Oroszország végtelen hősivatagjain, melyek mint szemfödő takarták be a francia sereget, bámultak és szerettek, nincs méltatva ebben a tanulmányban. Ha pedig szemére hányjuk Napoleonnak, hogy 1.700,000 francia vesztette miatta életét, nem szabad felejtenünk — így hangzott a további ellenvetés — hogy népét örök dicsőséggel övezte. Ha végül nem is szerzett egy talpalatnyi földet sem népének, mégis megszerezte számára a világ bámulatát.

Minderre nem nehéz felelni: Taine, Napoleon lélektanát akarja adni; nem politikai tetteit, hanem általán tehetségeit és jellemét fölfejtteni. Taine nem tagadja, hogy bámulták (ez már a francia nép psychológiájához tartozik), de elmondja azt is, hogy az orosz hadjárat alkalmával 100,000 francia hadköteles vontak ki magát a szolgálat alól. A mi pedig Napoleon hadi dicsőségének értékét illeti, az a világművelődés és az erkölcsiség szempontjából, a melyet Taine szokott alkalmazni, nem sokat nyom. Ha a francziák magasztalják Napoleon hódításait, akkor talán nincs is joguk a németekre Elzasz-Lothringia miatt haragudni. A németek minden vádra, melyet soldateskájok pusztításai ellen emelnek, azt felelhetnek: Napoleon még többet pusztított nálunk.

Ez érintett ellenvetéseknel bővebben, az egyes források beható bírálatát adván, foglalkozott Taine fölfogásával Jerome Napoleon herczeg föntebb idézett könyvében. Lássuk rövid foglalásban czáfoló okoskodásait.

IV.

«Én tápláléka leszek a pamphlet-íróknak, de vajmi keveset felek tőlök: ők majd gránitba harapnak. Emlékezetem tettekből áll, pusztá szavak nem elegendők, hogy megrontsák. Igenis ha Nagy Frigyes írna rólam; a többiek bár mi szellemesek legyenek, nem érnek föl hozzám. Mit érnek el mindazok, a kik könyveikkkel támadnak? Nem sokára még nyomuk sem marad, míg az én emlékem és intézményeim a késő utókorhoz is szólnak.»

Napoleonnak e Szent-Helenán mondott szavaira emlékezteti Jerome herceg könyvének olvasóit, midőn Taine ellen fordúl. «Egyedüli célom — mondja — a nagy férfiút és művét szembeállítani egy oly író koholmányaival, kinek ítéletet és lelkiismeretet a szenvedély elhomályosítja. Napoleon emlékét megvédeni, annyit tesz, mint Franciaországot szolgálni.»

Napoleonnak — így kezdi meg Jerome herceg voltaképeni fejtegetését Tainenel szemben — mindig sok irodalmi ellensége volt, kik meg akarták gyalázní a császár jellemét. Taine is e támadók megmérgezett forrásából merített. És mi ennek az új ócsárlónak az eljárása? Taine voltaképp entomolog, bogártudós; a természet arra teremtette, hogy föltüzött bogarakat leírjon és osztályozzon, hisz a francia forradalom története saját vallomása szerint «egy rovar metamorphosisa». Taine igenis rövidlátó, csak nagyítóüveggel tud dolgozni, nagyobb tárgyakat nem lát. Ha pedig meglátja, akkor bőrük valamely részére állítja górcsővét. Módszere mindig egy és ugyanaz. Szíve száraz, szelleme nem éri föl a nagylelkű indulatokat; mindig csak analizál, mindig csak bonczol és csudálkozik aztán, hogy kése nem bírja a lelket fölfedezni. Ez az ember képes kimutatni, hogy a reformatio a sörivás szokásából származik. Rafael arczképei előtt a hajszálakat fogja megszámolni. Taine csak mozaikműves; borzasztó sok okíratot gyűjt össze és aztán belekapaszkodik valami lényegtelen, mellékes körülménybe, nagy feneket kerít neki és ráépíti okoskodásának épületét. Megcsonkított, átídomított idézetek, kétes eredetű források — ezekre alapítja Taine rendszereit, melyek csak a megvetés érzelmét keltik föl.

Természetes, hogy a ki olyképp gondolkodik, mint Taine, materialista lesz. Taine szemében az ember ragadozó állat, gonosz és buja gorilla, mely tetteiért nem lehet felelős. Mit beszélnek erényről, bűnről? «A bűn meg az erény — szerinte — termékek, mint a cukor, vagy a vitriol.»*) Annak a rendkívüli korszaknak megértésére, melyben Napoleon föllépett, Európa megrendült és új alakot öltött, egyéb tulajdonságok szükségesei, mint egy kárvallott epicureus scepticismusa vagy egy bölcselő elfogúlt pedanteriája. Taine gyűlölködő fölfogása szerint

*) Taine: *Az angol irodalom története*, fordította Csiky Gergely. I. 3. §.

a francia forradalom fegyenczlázadás, mely ellen a puskapor a legjobb szer; Napoleon ellen is oly sértő kifejezéseket használ, a minőket még személyes ellenségeinél is alig találunk.

Taine vádjai különben sem állják ki a bírálatot. Ott találjuk mindenekelőtt Napoleon francia-gyűlöletét. Napoleon mint ifjú igenis Paoli, a korzikai szabadsághős híve, de a mint Paoli az angolokhoz folyamodik a francziák ellen, az egész Napoleon-család elszakad tőle.

Napoleon nem tudott volna helyesen francziául írni? A ki elolvassa proclamációit és a Szent-Helenán tollba mondott háború-leírásait, el fogja ismerni, hogy kevés író tudott annyira megragadni, mint ő.

Hiába hivatkozik Taine még minduntalan Napoleon határtalan önzésére. Napoleon nem habozott soha, ha a közérdek veszedelemben volt: Franciaország hatalma és boldogsága, ez volt egész életén át uralkodó eszméje.

Taine — s a herczeg itt egy negyedik vádra tér át — szemére hányja a császárnak, hogy 1814-ben Dél-Franciaországban félt és félelmét nem is rejtette el. Honnan tudja ezt a tudós történetíró? Egy porosz biztos jelentéséből! Czáfolata fölösleges.

Mindaz, a mit Taine Napoleon brutalitásának bebizonyítására fölhoz, kétes értékű forrásokból való. Hogy azt a rágalmat is elhiszi (vagy legalább egy jegyzetben említi), miszerint Napoleon hűgait elcsábította volna, az csak részvétet kelthet bennünk ily író iránt. Taine, röviden kifejezve, megírta Napoleon történetét, pusztán ellenségeinek állításai alapján. Bourienne, kit Napoleon hűtlensége miatt elcsapott, Madame de Remusat, ki boszankodott, hogy Napoleon ép őt nem akarja elcsábítani, a Párisból száműzött Madame de Staël, de Pradt abbé, az ismert kém, Metternich herczeg, Napoleon legnagyobb politikai ellenfele, Hudson Lowe, a szent-helenai porkoláb — íme, ezek a bölcselő Taine főforrásai! Miért nem merít többet abból a sok ezer meg ezer levelet tartalmazó *Correspondence de Napoleon* című nagy műből? Miért nem fordult fölvilágosításért azokhoz az emlékiratokhoz, melyeket a császár hű emberei írtak? Természetesen Taine nem is foglalkozik Napoleonnal, a hadvezérrel: Arcole, Rivoli, Marengo, Austerlitz, Jena — ez mind semmi az ő szemében. Pedig a jelen idők szomorúságában

a valódi francia egyedüli vigasztalása a nagy történeti emlékekben rejlik, Napoleon dicsősége nemzeti közkinccs. Taine művét ugyanazon szellem, ugyanazon gyűlölet sugallta, mely 1871-ben a commun tagjait a Napoleon-szobor ledöntésére bírta.

A herczeg így végzi könyvét: «Napoleon nagy nevének örököse lévén, kötelességemnek tartottam, a történelemmel kezemben a hős emlékét ócsárlóival szemben megvédeni.»

V.

Ezek után talán nem nehéz eldönteni, ki a pamphletíró: Taine-e vagy Napoleon herczeg? A mit Jerome Taineről mond, a mint tehetségét és irányát jellemzi, az inkább családi fölháborodásáról, mint helyes ítéletéről tanúskodik. Meglehet, hogy Taine csalatkozott; de ha csalatkozott is, mint tudós csalatkozott, nem mint elfogúlt, gyűlölő pártember. Kinek érdekében fordította volna Taine a történetet? Hisz ő eléggé kimutatta, hogy nem szolgál egy pártot sem; kimutatta ezt nagy történelmi művével, melyre minden párt haragszik, mert a szerző egyet sem kímélt meg. Taine kutatásainak eredményét már sok oldalról kétségbe vonták, jóhiszeműségét azonban még soha.

De nem csak Taine intentiójának, hanem szellemi főirányának jellemzésében is nagyot tévedett a herczeg. Taine bogarász volna, ki rovarok fölszúrására született, rövidlátó, kicsinyes, tényekhez tapadó? Részemről, mint Taine egyik tisztelője, valóban azt óhajtanám, hogy Jerome herczegnek részben igaza legyen. De ép ellenkezőleg! Taine mindig nagy szempontokat keres, mindig általánosítani akar, sőt általánosításában igen is merész, és ez már néha félre is vezeti.*)

Jerome herczeg különben is csalatkozik, midőn azt hiszi, hogy Taine lenézi Napoleont. Ha jellemezni akarunk valakit, bizonyára nem mellőzhetjük hiányait meg hibáit: Taine se mellőzte a Napoleonéit, de e mellett szellemének bámulatos

*) Taine általánosító módszerét legbövebben a következő munkában fejtegeti: *A XIX. század francia klasszikus philosophusai* (magyarra fordította Péterfy Jenő). Bevezetés.

erejét is fölfejtí. Hogy jellemét nem olyannak látja, a minőnek a Napoleon-propaganda szeretné, az ugyan igaz. A történetírás többnyire nem szokta a politikai pártokat kielégíteni.

Kétségtelen, hogy Napoleon herczeg egyes kisebb tévedéseket kimutatott a Taine tanulmányában; de az arczkép lényeges vonásait nem tudta kitörölni. Taine idéz néhány pletykát is, melyek hitelességéhez szó férhet; egy ízben Napoleonnak tulajdonít egy levelet, melyet nem ő írt, csakhogy mindez keveset változtat a földolgon. Napoleon Jerome egyáltalán félreismerte a Taine egész eljárását. Taine azon sokféle történeti és életrajzi jelenségből, mely Bonaparte Napoleont illeti, bizonyos képet alkotott magának a hadvezérről és a császárról; a mit aztán a különböző emlékiratokban (különösen Bourienne és Remusatné műveiben) talált e részben, és a mi megerősítheti nézetét, azt idézi.

Taine jellemrajza tehát nem pletykás emlékiratok alapján készült; csupán megerősítést talált (vagy vélt találni) benők. Remusatné pikans és okos *Memoires*jainak hitelességéről még mindig vitatkoznak Franciaországban; azonban elbeszélésének belső kapcsolata és valószínűsége, a sok megkapó részlet, melyekről emlékezik, mind hiteles színben tüntetik föl előttünk ezt a valóban francia emlékiratot.

Taine nem méltatja Napoleonban a katonát, így panaszkodik a herczeg. De nem elemezte-e Taine katonai tehetségeit is, midőn a Napoleon fejében található «három könyvtárt» leírja? Igaz, hogy nem beszéli el katonai hőstetteit, de nem beszéli el a duc d'Enghien gyalázatos megöletését sem, mert ő egyáltalán mint psychologus fogja föl Napoleont: nem tetteit, hanem tetteinek rúgóit keresi.

Taine állítólag csak Napoleon ellenségeit idézi. De hogyan festhetné ez esetben oly páratlan nagynak szellemét? Különböznem nem lehet-e az ellenségek tanúvallomását is meghallgatni? Mindig hazudnak-e az ellenségek? Bizonyos azonban, hogy Napoleon herczeg csak a császár barátaira támaszkodik és minden más tanút mint perfid árulót megvet. Ez az eljárás talán mégis inkább a család, mint a történet dicsőségére szolgál.

Ha összefoglaljuk Taine jellemzésének végeredményét, a hol Napoleon mint egy exotikus szervezet van föltüntetve, a

renaissance-művészek féktelen mindenható képzeletével és páratlan lelki üdeségével fölruházva és ha egybevetjük a herczeg leírásával, mely szerint Napoleon olyan káplár-ízű festett kép : jószívű, higgadt terjesztője az újkori liberalis eszméknek, ha összevetjük ezt a két felfogást, ki kell mondanunk hogy az «ócsárló» Taine Napoleonja nagyobb, mint a dicsőítő herczegé.

nb.

A VAGYON MEGOSZLÁSA AZ ÚJABB MAGYAR TÁRSADALOMBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

A vagyoni emelkedésnek, az el nem vitázható haladásnak kétségtelen jeleivel azon a téren találkozunk, melynek viszonyait a következőkben kísértjük meg vázolni.

A nemzeti vagyonnak egészben véve fokozódó tömege, a polgári osztály, illetőleg azon elemek kezébe került, melyek ez osztályt nálunk helyettesítik s hízagosan pótolni igyekeznek. Sőt ez osztály az, mely a szétomló birtokok jó részét hatalmába veszi s megkísérti több szorgalommal és érzékkel a gazdasági élet követelményei iránt jövedelmezővé tenni azon telket, hol az előd megélni nem bírt.

E tényeket bebizonyítani, kiterjeszkedve ez osztály növekvő erejének forrásaira, reméljük, nem lesz nehéz.

Azon író, ki talán legtöbb figyelmet fordított e kérdésre irodalmunkban, a takarékbetétek öröndetesen szaporodó millióit hozta föl azon állítás bizonyítására, hogy a nemzet egészben véve gyarapúl.***) E milliók szaporodása maig sem állott meg.

A magyar takarékpénztárak betétei tettek kerekszámban :

1866-ban	53·5	millió forintot
1876-ban	189·7	„ „
1883-ban	314·0	„ „

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 134. számában.

**) Láng: *Társadalmi deficit*. 1881. Buda-Pest.

elhhez hozzá számítva a bankok és más hitelintézetek bevételeit. 378·8 milliónyi főösszeget kapunk; e szerint az intézeteknél elhelyezett évi megtakarítás mintegy huszonkét millió forintra rúg.*)

E számok azonban még nem tüntetik föl a valódi tényállást. Ezekhez számítandók azon tetemes összegek, melyeket a tárgyalt idő alatt a tartaléktőke dotatiójára s új intézetek alapítására fordítottak. Ezek tényleg mint megtakarított összegek szerepelvén, kétségkívül a gazdasági haladás jelzőjeül tekinthetők. A haladás, mint mindenki tudja, e téren bámulatosan gyors volt. Csak a takarékpénztárak száma 1867-től 1886-ig több mint hatszorosan emelkedett; 66-ról 401-re, alaptőkéjük pedig 2·2 millióról 25·2 millióra. A nemzet egy jelentékeny részének bizalma mind fokozottabb mértékben fordult ez intézetek felé, melyek a fejlett gazdasági kultúra jelzői és úttörői lettek az ország oly részeiben is, hol a natural és hitelgazdálkodás közti fokozatok képviselve is alig voltak. E jelenségek megfigyeltetését legalább részben a csodálatosan magas jövedelmezőség képezi, melyet ez intézetek nyújtottak. A pesti nagy intézetek 10—30 százalék osztalékai messze elmaradnak attól, mit e részben egyes sokszor kis vidéki igazgatók élelmessége fölmutatni bírt.**)

Itt tehát az emelkedést kétségbe vonni hiú öröklődés lenne. Nyilvánvaló az és szélsőségekre, hullámszásokra hajlandó gazdasági életünkben az állandóságnak csaknem csodálatos példáját mutatja.

Nem szándékunk itt pénzintézeteink működésének bírálására bővebben kiterjeszkedni. Csak is utalni kívántunk azon szerepre, melyet új társadalmunk átalakuló gazdasági rendjében annyi sikerrel játszottak. Talán nem tévedünk, ha az állítjuk, hogy ez újonnan keletkezett intézetek a kölcsönre szoruló földbirtokos osztályt pénzzel ellátva, egyik leghathatós ténye-

*) Földes. 139.

**) Vargha Gyula *Magyarország pénzügyintézetei* című műve szerint az osztalék nem egy esetben 60—80 százalékra rúgott, sok intézet azonban 100 százaléknál többet fizetett a részvényeseknek, sőt az első temesvári takarékpénztár 432 százalékkal jutalmazta a részvényesek várakozását. E bő jövedelmeket se a közgazdaság bajai, se a betéti kamatadó nem voltak képesek érzékenyen csorbítani.

zójét képezték a városi elem emelkedésének s azon fensőbbiségnek, melyet a városok az újabb időkben megszereztek.

Eljárásukat gazdasági és még inkább erkölcsi szempontból sok esetben joggal lehet megróni, de nem szabad azt sem feledni, hogy beviszik és meggyökereztetik a magyar társadalomban a szigornak, a rendnek és üzleti pontosságnak fogalmát, a mire középkorból maradt könnyű véreű gondatlanságunk mellett oly sürgős szükségünk van. És ha az utas az amerikai Egyesült-Államok távol vidékein a prairie közepén vagy öserdők közt épült városokban, melyek határában még indiánok táboroznak s melyek a mint az amerikaiak mondani szokták «három négyszáz mérföldre vannak mindenünnen» meglepetve látja a jegykibocsátó bankok aranyos tábláit, nem kevesebb csodálatot érdemel a hitelintézetek elterjedése hazánk távol vidékein akkor, midőn nálunk gazdasági tekintetben rendszerint oly kevés életrevalósággal találkozunk.

Ez intézetek két irányban fejtettek ki nevezetes működést.

1) Jó és biztos kamatot fizettek a betevőknek s ez által ösztönözték a takarító hajlam kifejlését.

2) A fizetett dús osztalékokkal, valamint a részvények névértékének emelkedése következtében nagyban emelték az ingó értékek tömegét.

A takarékbankok virágzása nem jelenti az egész nemzetnek, hanem csupán a nemzet azon részének emelkedését, mely ez intézeteknél érdekelve van. Ez pedig nem az egész nemzet. Éppen azért nem fogadhatjuk el azon nézetet, mely ezek virágzásából, betéteik emelkedéséből a nemzeti vagyon szaporodását óhajtaná bebizonyítani. Előttünk biztosnak látszik, hogy a földbirtok nagy mérvű hitelszüksége tette ez intézeteket oly szerfölött jövedelmesekké, de az adott kölcsönök legtöbb esetben nem fordítottak productiv beruházásokra.

Bizonyos, hogy ez intézetek első sorban a városi elemeknek váltak javára. A mai társadalom a harmadik, a polgári rend társadalma. Ez osztály van hivatra, hogy benne első szerepet játszik. Hatalmának főeszköze a szorgalom és takarékoság, főczélja a pénz szerzése vagy azé, mi ezzel egyenértékű. Az ingó vagyon focusát pedig a városok képezik s a vidéki népességnek csekély része van a fölgyűlő milliókban. A parasztság, mely pedig a vidéki nép zömét alkotja, még oly államok-

ban is mint Anglia, a hol a banküzlet régóta gyökeret vert, szívesebben bízza megtakarított filléreit az ócska harisnya gondjaira, vagy az eldugott fazéokra, mint a bankokra. A közép birtokosok osztálya legalább nálunk kevés hajlamot mutatott arra, hogy a jövő haladás útját a jelentől elvont forintokkal egyengesse. Épen ezért merjük azt állítani, hogy az ingó tőkék szaporodása egészben véve a városi elemek hatalmának emelkedését jelenti.

A századokon át háttérbe szorított ingó tőke csodás gyorsasággal sokszorozódott épen azon időben, midőn a földbirtok értéke az 1873-iki válság következtében tetemesen lezuhant, jövedelme pedig rossz termések, magas adók és a termények ár-hanyatlása következtében sok esetben csaknem a semmire hanyatlott le. A városok fensőbbiségét alig bizonyítja valami inkább, mint népességek nagy mérvű emelkedése.*)

Ez emelkedéshez azonban még a föntiekén kívül más tényezők is hozzájárultak.

A magyar állam bevételei és kiadásai az utolsó időkben váratlanul nagy mértékben emelkedtek, a szükséges bevételek megteremtésének módja, valamint a kiadások által az állam nagy mértékben befolyt úgy az osztályok képződésére, valamint a vagyon megoszlására. Nem jut eszünkbe ezen gazdálkodás financialis oldalának, vagy hiányainak méltánylásába bocsátkozni. Reánk nézve elég érdekesek közgazdasági és még inkább társadalmi következményei.

Egy hírneves francia író legutóbb nyelvünkre is lefordított művében**) panaszolva említi, hogy hazája költségvetésének egy harmadát Párisban, másik harmadát a nagy vidéki városokban költik el, a tulajdonképeni vidéknek tehát közvetlenül alig jut valami. Nekem úgy látszik, hogy mi sem állunk jobban e tekintetben.

A magyar állam költségvetése bonyolultabb szerkezetű s nekünk szembe állítva a városok és vidék javára szolgáló

*) A két utolsó népszámlálás közti időben a városok népessége 10·2 százalékkal szaporodott, a vidéki lakosság pedig épen nem. A törvényhatósági, tehát nem nagyobb városoknál az emelkedés 15·13 százalékkal; a fővárosnál 32·11 százalék! Földes: *Statist.* 113.

**) Leonce Lavergne: *Az angol mezőgazdaság*, fordította Beksics Gusztáv. 159. l.

kiadásokat, külön kell választanunk azokat, melyek a külföldnek — beleértve Ausztriát is — szolgálnak javára. Ezek közé tartoznak az államadósság kamatai és a közösügyi kiadások valamint a kamatbiztosítást élvezett vasútak átvétele következtében előállott kamatfizetések és Horvátország szükséglete, összesen több mint 152 millió, tehát az 1886-ban 317·3 millióval előirányzott kiadásoknak majdnem fele. A mi ez óriás összegből az országban marad vagy ide visszatér, azt nagy részben a városok javára írhatjuk. Ha végig tekintünk a még fönmaradó kiadási tételeken, azt fogjuk látni, hogy ezek nagy része oly hivatalok fönntartására s oly befektetésekre szolgál, melyek első sorban a városokat vannak hivatva emelni. Úgy hogy nem fog kockázatosnak és alaptalannak föltűnni azon vélemény, hogy összes kiadásainknak majdnem fele külföldre kerül, a fönmaradó tételek két hatoda a városokban adatik ki, s csak egy hatodát, tehát mintegy 50—60 milliót, költünk el vidéken vagy közvetlen a mezőgazdaság javára.

A városi nagy vagyonok képződését az állam a nagy mérvű kölcsönzések által is elősegíté.

A nem szünő, éveken át folytatott állami kölcsönök nálunk is megszülték azon hatást, melyet más előre haladottabb államokban már régebben konstataáltak. A belföldön aláírt összegek, viszonyítva a kölcsönök nagyságához, aránylag csekélyek voltak ugyan, de a tőkéknek főleg a tőzsde székhelyén az ország fővárosában való összefolyását még is előidézték.*) A vidéki központok és Buda-Pest intézetei közt a forgalmat tekintve, rendkívül nagy, mesterségesen alkotott különbség létezik, mely az utóbbi időkben is mind nagyobb mérvben fejlődött. A vidék megtakarításait a közkölcsönök fölszívják és lehetővé teszik, hogy ezek a nagy városok javára fordíttassanak.

A nagy tőkék fölhalmozódása következtében a fővárosban rendesen könnyebb hitelhez jutni, a kamatláb alacsonyabb, mi ismét az ipar és kereskedelemnek szolgál javára, míg a vidéki vállalkozó a viszonylag magasabb disconto mellett hátrányosabb helyzetbe jut. E tényezők által a vagyonnak a nagy városokban főleg pedig Buda-Pesten való gyors képződése nagy mér-

*) 1883-ban volt a hitelintézetek összes betéte 378·8 millió, ebből 89·3 millió, tehát az összesnek közel egy negyede a fővárosra esik. Földes i. m.

tekben előmozdították. Nem lesz azonban ezek konstataciója után hiába való azon tény földerítésére irányozni figyelmünket, mily mértékben emelkedtek azon merész tőkepénzesek értékei, kik elég bátrak voltak nemzeti függetlenségünk kezdő évei s a speculatio bukása következtében előidézett példátlan hitelszükséglet idejében megtakarított pénzeiket a magyar állam kötvényeiben helyezni el.

Alig kell kiemelni, hogy idáig mind tetemes nyereséget és magas kamatot nyertek jutalmúl bizalmokért.

A vasúti kölcsönnél az állam csupán 68·5—72 százalékot kapott s ma a kötvények árfolyama 148—150 forint. Híres százötvenhárom milliós kölcsönünkért az állam mintegy nyolcvannégy százalékot vett be, s öt év multán beváltá ez utalványokat teljes értékben.

A hatszázalékos aranyjádék két irányban jelentett nevezes változást. A százötvenhárom milliós kölcsön beváltása által megtönte a hitelezők zsebeit hihetetlenül rövid időn szerzett nyereséggel, más részt pedig megadva a további lehetőséget az árfolyam fejlődésénél új reményeket keltett a válság csapásaiból némileg fölocsudni kezdő tőzsdei világban.

E mellett a folyó kamatok dús jutalmúl szolgáltak a megtakarítóknak. Az első kibocsátásnál száz forint után nem kevesebb, mint 7·45 százalékot fizetett az állam.

1873-ban köttetett a végzetes százötvenhárom milliós kölcsön, mely 1878-ig be is váltatott. 1876 látta a hat százalékos magyar rente megszületését. Az 1881. évi XXXII. törvenycikk már ennek beváltása iránt is intézkedik. Üzletekben, változásokban tehát nem volt hiány. E folytonos fluctuatióban két dolog maradt állandó, az adósságok növekvése s a kölcsönadók nyereségeinek szaporodása. E szaporodás oly mérvű volt, hogy azon tőkések, kik a százötvenhárom milliós kincstári utalványokon kezdve, öt év multán hat százalékos később pedig négy százalékos járadékba fektették pénzeiket, alig több mint tíz év alatt két, sőt háromszorosra látták emelkedni vagyonukat és pedig minden egyéb fáradozás nélkül azon kívül, mit a szelvények lemetszése s a koronként megejtendő conversiónak elég kényelmesen keresztülvihető művelete okozott.

Ezzel azonban nincs kimerítve azon tényezők száma, melyek a városi elemek vagyonának emelkedését oly kiváló

mértékben elősegíték. E tekintetben az iparos vállalatok is jelentékeny részt követelnek.

A kisipar fokozatos és föl nem tartóztatott hanyatlása közben jól vezetett nagyiparos vállalataink mind inkább megszilárdulnak s habár az idők változásait természetesen ők sem kerülhetik ki, ezek daczára egészben véve bő jövedelem forrását képezik. A fővárosi biztosító intézeteknél az 1881—4 közti években a jövedelmezőség fölemelkedett egészen 22·2—26·6 százalékig. A pénzügyintézeteknél 30—35 százalék volt az osztalék maximuma. (Első hazai takarékpénztár.) A malmok, daczára a mind fenyegetőbbé váló verseny és a «kiválóan rossz üzleti viszonyoknak», képesek voltak még 20—24 százalékot is fizetni. A budapesti tőzsdén «egyéb vállalatok» nevén jegyzett ipari alkotások némelyike e számot szintén elérte, sőt egy, az Athenæum, 26·6 százalék osztalékával túl is haladta. E rendkívül kedvező adatokat a kisebb vállalatok csekélyebb jövedelme sem képes nagyobb mértékben megrontani.

Az 1880—1884. évi ciklusban a nyomdászati ipar jövedelmezősége volt a legmagasabb (13·6 százalék), mi érdekes ellentétben áll az íróknak rendszerint fizettetni szokott tiszteletdíjak csekélységével. Azután következnek a közlekedési vállalatok (11 százalék) s a malmok (10·2 százalék); a részvényvállalatok után az utolsó öt évben fizetett osztalék átlagban 8·84 százaléknak felel meg, a mi tekintve azt, hogy ez évek nem voltak épen a gazdasági föllendülésnek, a *boom*nak mint az amerikaiak nevezik, éveit — nagyon kielégítőnek mutatkozik és sok része van benne, ha e vállalatok, daczára részvényeik folytonos emelkedésének, mind több tőkés megtakarított forintjait tudták magukhoz vonni. Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy a tőkének a fővárosban való összetolulása fokozottabb mérveket öltött.

Az ipar és kereskedelem föllendülését mi sem tüntetheti föl meggyőzőbben, mint az osztrák-magyar bank leszámítolásának növekedése, mely 0·970 millióról (1851) nem kevesebb mint 42·508 millióra bírt emelkedni (1885).

Miután vizsgáltuk azon tényeket, melyek az utóbbi időkben befolytak arra, hogy az ingó értékek tömege, az értékpapirpiacz anyaga mind inkább szaporodjék, illő, hogy pár szóval kiterjeszkedjünk magának a tőzsdének, az értékforgalom központjának és «szabályozójá»-nak viszonyaira.

Tulajdonkép ez utóbbi jelzöt legalább a budapesti tőzs-

dét illetőleg nagyon kevésbé lehet jogosan alkalmazni. Legfőlebb jelzője és mutatója a pénzpiaczon uralkodó viszonyoknak, de szabályozójok nagyon kevésbé, daczára annak, hogy jelentékeny előjogai és az értékpapír-üzlet fejlődése mellett, hatalma mind inkább bővült és emelkedett. A nagy európai börzék «e modern törvényhozások» tulajdonait még nem sikerült megszereznie, de sikerrel közvetíté a magyar gazdasági elethen is azon impulsusokat, melyek hatalmasabb társait, a londoni, párisi és berlini pénzpiaczkokat izgatják.

A teljes politikai függetlenség hiánya miatt gyakran panaszkodunk, de ennél még fájdalmasabb azon szolgáltatás, melyben eszméinket, gondolkodásunkat illetőleg sínlódunk, és ez nem kisebb a gazdasági téren sem. Állami értékeink árát s ezzel együtt vagyoni emelkedésünket vagy hanyatlásunkat szerencsésebb országok tőkéseinek alapos vagy alaptalan véleménye, esetleg szeszélye állapítja meg. Tőzsdénknek nincs elég ereje ahhoz, hogy ezzel szemben, hazafiságára s a nemzet jövőjébe vetett hitre támaszkodva, elvegye élet az ellenünk irányuló támadásoknak. Azoknak, kik számot tudnak adni magoknak a pénzpiacz hatásáról, nem kell tovább fejtegetni e tény jelentőségét.

Tőzsdénk önállósága főleg a helyi papirok tekintetében nyilvánul, és ha függőségéből az idegen tőzsdékkal szemben kiemelkedni nem bírt is, befolyása a nagy vagyonok képződése tekintetében igen jelentékeny volt. A fény és ragyogás, mi annyira bámúlt Andrássy-útunk palotáinak nem egyikében felénk nevet, eredetét sokszor ide viheti vissza. Azon sűrű differentialis üzletek, melyek olykor százezrek, sőt milliók erejéig előfordulnak,*) a vagyonszerzésnek új, évtizedek előtt nem ismert, sok kockázattal, de kevés befektetéssel járó módját képezik.

Míg e kiválóan földművelő országban a földbirtok, legalább az esetek többségét tekintve, megszűnt az emelkedés forrása lenni, az alatt a tőzsde körül csoportosulók szerencsésebbjei aránylag könnyen szerezhettek jólétet, sőt gazdagságot.

A fölött, vajon a földbirtok értéke emelkedett-e vagy pedig leszállott, lehet legalább is vitatkozni, de hogy a börzei

*) V. ö. A budapesti tőzsde szabályai és szokásai tárgyában 1881-ben a kereskedelmi miniszteriumban tartott értekezletről kiadott hivatalos jelentéssel.

értékek pár év óta alig némi megszakítással bámulatosan emelkedtek s így bő jövedelem forrásává lettek uraikra nézve, az iránt nem is lehet kétség.

Ismeretes azon nagymérvű áremelkedés, mely az állami papiroknál, daczára az új kibocsátások fokozódó tömegének, az utolsó évtized alatt véghez ment. Nem kisebb azon javulás sem, melyet a pénz bősége következtében a legtöbb magán vállalat részvényeinél tapasztalhatunk. Mennyi esik az áremelkedésből belföldi tőkések javára, nem levén kitudható mennyi a belföldön elhelyezett állami értékek összege, biztosan megállapítani az állami papiroknál alig lehet.

A magánvállalatokra nézve azonban némi irányadást nyújt az általunk tett számítás, mely szerint 1877 közepétől 1887 novemberig a helybeli tőzsdén jegyzett tizenkilencz nevezetesebb pénzintézet és iparvállalat részvényeinél az emelkedés közel negyven millió forintra rug.

Míg tehát a mezőgazdasággal és kisiparral foglalkozó osztályok vagyona leszáll, a tőkéseké fokozatosan emelkedik. Ily tényekkel szemben az agrár törekvések jogosultságát mereven tagadni még sem lehet.

Azon ellenvetésre, hogy például 1873-ban mennyi ingó érték semmisült meg s hogy a börzének is megvannak a maga rossz aratásai és *Black fridayi*, melyek a kedvező évek nyereiményeit ellensúlyozzák, legyen szabad azt felelnünk, hogy az 1873-dik év súlyát megérzé a mezőgazdaság is a nélkül, hogy részt vett volna az utóbbi évek nyereiményeiben.

A kimutatott emelkedéssel szemben alig áll némi hanyatlás, a mi van, az főleg a malmok papirjainál mutatkozik s inkább a pillanatnyi kedvezőtlen helyzet eredménye. Az általános irányzat úgy az állami, mint az iparos vállalatok papirjainál emelkedő. Miután pedig ez emelkedés, a mennyire meg lehet ítélni, nem üzérkedés, hanem követett politikánk eredménye, egyértelműnek vehető a virágzással. Azon depressio, mit a mezőgazdasági téren föltüntetni alkalmunk volt, daczára az érdekek állítólagos összhangjának, a börze aratását nem teszi tönkre, sőt az árfolyamok emelkedését nagyban elősegíté azon tény, hogy a tőke a birtok helyett sietett papirokban keresni elhelyezést.

Mily mérvű a félretett forintoknak az állami papirok felé irányuló, különben teljesen megérthető tódulása, arra nézve

idézzük a következő számokat. — A hat százalékos aranyjárdékból ki volt bocsátva :

	millió	fizettek kamatot	
		ithon	külföldön
1878-ban	218·6	0·98 milliót	7 milliót
1879-ben	385·0	1· 8 „	18·5 „
1880-ban első fele	400	1· 2 „	12 „ *)

A hat százalékos rente helyébe a négy százalékos lépett. Ennek kamatjaként félévenként 10·9 millió forintot fizettünk, miből 695·000 frt esik hazánkra. A négy százalékos járadékba tehát kevesebbet fektettünk be, mint a hat százalékosban el volt helyezve. Ellenben az öt százalékos papirrente szelvényeiért járó félevi kamatokból az 1886. év első felében 2.928,000 forintnyi összeg jutott belföldi tőkések kezeibe, mi több mint száz millió forint tőkének felel meg.**) Ezen kívül vannak a tiszai kölcsön, az újabban ly gyors egymásutánban szaporodó kis sorsjegyek, a magán vállalatok folyton sokszorozódó sorsjegyei és záloglevelei stb. stb.***) Mindezek segítenek megfejtetni, hogy a szaporodó megtakarítások daczára miért jut oly kevés a birtokokba való beruházásra. Bizonyos, hogy gazdáink mind addig nem fognak az olcsó hitel megteremtésére s a mezőgazdaság emelésére irányuló törekvéseikkel célt érni, míg ki nem viszik azt, hogy a megtakarított fillérek tetemes része a földbirtokban keresve beruházást, emelje annak értékét.

Az, hogy ma a dolog nem így van, sajnos, de könnyen megérthető.

Elmés, de mindenek fölött mesterséges és igen bonyolult módon eljutottunk oda, hogy a záloglevél, mely a földbirtokra támaszkodik, keresetebb mint a birtok maga, hogy jövedelmében változás nem igen következik be, még akkor sem, ha meghiusul is a gazda minden reménye. A lehetetlennek látszott megoldást sikerült elérni, a záloglevél biztosabb és egyenletebben jövedelmez, mint a földbirtok, mely biztosítékát képezi. Az állami papirok még akkor is bő jövedelem forrását képezik a kibocsátó bankokra és közvetítő üzérekre nézve, ha a kölcsön-

*) Láng id. műve 13. l.

**) Hivatalos adatok.

***) A 4 ½%-os rente legutóbbi kibocsátásakor e sorok már sajtó alatt voltak.

vevő improductive fecsérelné el a pénzt s ha a kölcsönadás végső elemzésben csak romlást és veszteséget okozna a kölcsönadónál. Azaz a modern magyar társadalomban léteznek oly rétegek, melyeknek foglalkozásuk természeténél fogva sikerült magokat azon általános érvényűnek hitt tényezők uralma alól fölszabadítani, melyek a többi osztályok sorsára befolyanak. Ily módon kedvezőbb helyzetbe jutottak amazoknál már csak azért is, mert könnyebben levethetik azon kötelességeket is, melyek az ország jövője iránti aggodásra készítetné őket.

Az értékpapír-üzlet kiterjedése nem csupán a városok, főleg pedig a főváros népének és vagyonának emelkedését jelenti, hanem jelenti azon elemek növekvő hatalmát is, melyeg aránylag csekély mértékben lévén érdekelve a nemzet bajai iránt, nem sok figyelmet fordítanak a hazafiság ápolására.

Az új kereskedelmi és szabadelvű váltótörvény szintén nem utolsó tényezők a városi elemek fölvirágzásánál. Mily arányú volt ezek hatása, azt reméljük, föl lehet tüntetni a következő adatokkal.

Eladatott az egész országban, beleértve Horvátországot is

1872-ben	1.235,898	váltóúrlap
1878-ban	2.231,867	"
1883-ban	3.225,381	"

A szaporodás aránytalanul gyors a kis váltóknál; eladatott öt krajczáros úrlap:

1872-ben	287,914	darab
1878-ban	733,905	"
1884-ben	1.257,662	" *)

E számok minden esetre jelzik a váltóforgalom nagymérvű emelkedését, de nem bizonyítják azt, hogy e forgalom egészséges irányban haladt volna.

A posta és távirtda forgalma első sorban szintén a városokban csoportosuló ipar és kereskedelem fokozódó emelkedését mutattván, az emelkedés mérvének megítélésénél szintén alapul vehető:

A magyar postaigazgatás kezelt:

1868-ban	32·200	millió	darab	levelet,	levelezőlapot	stb.
1886-ban	173·171	"	"	"	"	"

*) Földes: *Stat. Évkönyre*, 144. l.

A postaautalványi forgalom volt :

1868-ban	2·963	millió	forint
1886-ban	264·117	„	„

Az összes kezelt táviratok száma volt :

1868-ban	631,985	darab
1886-ban	6.009,596	„*)

A városi lakosságnak szám szerint aránylag csekély, de jövedelmét, értelmi és társadalmi helyzetét illetőleg jelentékeny részét, a meghatározott jövedelemmel bíró tisztviselők képezik. Tudva levő, hogy ezek száma az utóbbi évek alatt tetemesen nőtt, de szaporodott évi bevételök is.

Az állam fizetett közegeinek száma az utóbbi évtizedekben tetemesen emelkedett. A fizetések tekintetében azonban főleg két szolgálati ágánál észlelhetünk határozott fokozódást : a bírói személyzetnél és a katonaságnál.***) A többi ágakban nem tekintve a lakbéréknek némi javítását, a mi főképen a központi hivalkodónál tapasztalható, az emelkedés alig vehető számba. De az alkotmányos korszak legelkényeztetettebb gyermekei még is a színészek és színésznők, kiknek szolgálatait a magyar társadalom, ha szabad a fizetések után ítélni, magasabbra látszik becsülni minden egyébnél.***)

III.

Mindezekből azonban nem konstatálhatunk többet, mint hogy míg a nemzet mezőgazdasággal foglalkozó részének jövedelmei csekély mérvben, sőt helyenként alig emelkednek, az alatt a nagy iparral, kereskedéssel, értékpapir- és egyéb efféle üzlettel foglalkozó egyének jövedelme és vagyona az előző

*) A közmunka és közlekedési miniszter jelentése a vezetése alatt álló miniszterium ügyköréhez tartozó üzleti ágak állapotáról stb. Buda-Pest, 1887.

**) Érdekes összehasonlításnak szolgálhatnak alapúl a következő számok. 1868-ban volt a törvényszéki bírák fizetése 7—800 frt, főügyészeké 800, alügyészeké 500, aljegyzőké 509.

***) Az opera egyetlen énekesnője három óra többet kap, mint a miniszterek évi fizetése. *Pesti Hírlap* 1886 november 27-ki száma.

időkben példátlan szaporodásnak indult. Arra nézve, vajon az újonnan előállított értékek mi módon csoportosúlnak az egyesek kezében, nem vontunk következtetést.

Ez valóban nem is könnyű. Hiányzanak az adatok, melyek-e tekintetben megbízható alapot nyújtanának. Az adók kevésbé szolgálhatnak irányadóul, nem csak azért, mert a kivétel sokszor kifogásolható, hanem mert a vagyonnak egy igen tetemes része adó alá nem is esik. Némi általános szempontokat megállapítani azonban nem lesz nehéz, melyekkel kapcsolatosan a társadalmi és politikai eredményekre is ki fogunk térni.

E század elején a gazdagságot hazánkban csaknem kizáróan a nagy földbirtok képviselte. Egyes szerencsés birtokosok jövedelme 2—500 ezer forintra is fölemelkedett, sőt az Eszterházyaké kedvező években, az akkori viszonyok között hallatlanul magas összegre, két millió forintra is rugott.*)

Az újabb fejlődés nem kedvező a nagybirtokosok közül sokra. Nem annyira a dolgok kényszerítő hatalma, mint inkább uraik hibája miatt nem egy hajdan tekintélyes latifundium omlott szét. De azon nagybirtokosok, kik ellenálltak a hullámcsapásoknak, százazrekre menő jövedelmekkel rendelkeznek.**)

A mennyiben a földbirtok megszűnt a hatalomnak és vagyonnak csaknem egyetlen forrása lenni, a nagybirtokok urai némileg hátrányosb helyzetbe jutottak. De azért dús kárpótlást nyertek más oldalról.

A több oldalúlag fejlődő gazdasági élet bő alkalmat nyújt aránylag könnyen szerzett százazrekre tenni szert oly forrásokból, melyek elődeik számára nem léteztek. A bankok, vasutak és egyéb nagy gazdasági vállalatoknál a legjövedelmesebb

*) Schwartner: *Statistik*. I. kötet. (1809.)

**) Az arisztokráciának van 211 tagja ki 3000 forintnál több földadót fizet; s ezekből évenként 3.134,543 forintot, az összes földadónak több mint egy nyolczadát veszi be az állam. A vagyon megoszlásánál régebben konstatált aránytalanságok fönnállanak ma is. Eszterházy Miklós herceg 334 ezer forintot, a Zichyek több mint 300 ezret, Wenckheim Frigyes gróf 77,506, Festetich Tassiló gróf 55,000 frt adót fizet és miután bizonyos, hogy gondosabb főuraink vagyonuk egy részét állami papirokban helyezik el, a föld tehát vagyonuknak nem egyetlen forrása.

V. ö. *Pester Lloyd*. 1885 május 14.

állások tetemes része kezökben van s aristokrátiánk azon elemei, melyek bírnak a gazdasági boldogulás legprimitívabb föltételeivel, nem panaszkodhatnak az új kor ellen, sőt sokszorozódni látják kezeik között az apáikról maradt százezreket vagy milliókat.

Az elszegényülő aristokratákkal szemben, a kisebb rész vagyonának nagy mérvű gyarapodása áll, mert a nagybirtokosoknak módjában van magokat azon csapásoktól emancipálni, melyek a közép és kisbirtokos osztályt sújtják.

Ha bebizonyítottuk is azt, hogy sok nagy birtok osztatott föl, az még nincs bebizonyítva, hogy kevesebb lenne a volt nemesség kezében levő vagyon, sőt előttünk biztosnak látszik, hogy ma többen bírnak közülök nagy jövedelmekkel, mint azon időben, melyre Schwartner adatai szólnak, de a vagyonnak a kisebbség kezeiben való fölhalmozódása határozott lépéseket tett a régi nagybirtokosság körében is.

A régi, többnyire hitbizományi természetű nagybirtokok képviselik a múltat, melylyel szemben állanak az új földesurak. Figyelembe véve ezek számát, az eszközöket, melylyel nem egy közülök a fény és hatalom mai polczára emelkedett, mérlegelve azon tényezőket, melyeket a magyar társadalom működésbe hoz, hogy e sokszor nyelvileg, de még többször kedélyvilágát és erkölcsi nézeteit illetőleg idegen egyének csapata, tele szívódnék azon eszmékkel és rokonszénvvel, mely megérteni segítené a nemzet múltját s részesévé tenné őket a jelen küzdelmeinek — nem lehet elnyomni azon megjegyzést, hogy többet hagyunk a jó szerencsére, erősebben bízunk a magyar föld annyiszor dicsért átalakító erejében, mint a mennyi szabad volna.

Ez kényelmesebb ugyan, de kevésbbé dicsérő reánk nézve.

Szokásos — igaz, hogy Britanniában — ha egy-egy eszme kerül fölszínre, valódi hadjáratot indítani a mellett s a szó és toll minden hatalmával hatni azokra, kik megnyerve még nincsenek. Ha egyes, előbb kizárt rétegek fölvételnek az alkotmány sánczaiba, az angol jellem összes szívósságával s teljesen föllelkesülve a nagy célért, melynek szolgálatába állottak, igyekeznek az új polgárokat a régi eszmék s az új kötelességekhez méltóvá tenni. Megtisztítani azon balfogalmaktól, melyek előbbi helyzetökből kimagyarázhatók ugyan, de a melyek a nemzet jövőjére zavaróak lehetnének. Így lehet aztán,

hogy daczára sok gyökeres változásnak, a nemzet czéljaiban, törekvéseiben kevés nagy változás áll be, azok köre legfőlebb kitágul s az új elemek csak hatalmasabbá segítik tenni a már eddig sem gyöngé népet s új eredményekkel gazdagítják hazájok történetét.

És ha mi is így tudnánk eljárni, az új elemek betolulása nem lenne nagy baj. Mert ezen külföldi vagy városi elemek soraiból kikerülő földesurak legalább gazdaságilag nem képezik a birtokos osztály salakját. Egy pillantás törekvő gazdáink névsorára vagy a gazdasági versenyeken szereplőkre, meg fog győzni erről. A nemzet gazdaságilag sokat nyer az új elemek által, de politikai szempontból haboznánk ily föltétlenül helyeselni e változásokat. Ez az újabb fejlődésnek gyöngé oldala a nagybirtokosokra nézve s ugyanezt lehet mondani a közép-birtokosok tömeges depossedatiójáról, hol a gyors birtokcserék mellett az okszerű és eredményes gazdálkodás lehetetlenné válik.

A mezei proletariatus és törpe birtokok szaporodásának védelmére nincs szavunk, sőt merjük épen e tényekből konstatálni, hogy a vagyon növekvő tömege nem jelenti egyszersmind azt is, hogy uralkodó osztályaink erkölcsileg is emelkednének s politikai ildom tekintetében azon polezra jutottak volna, mely a jelen bonyolultabb viszonyok között a hatalom birtokához és megtartásához okvetlenül szükséges. A proletariatus terjedése főleg a laissez faire és szabad rendelkezési jog eredménye s társadalmunkban kevés akaratot és törekvést látunk ez elvek káros és emberietlen következményeinek paralisálására. Sőt ellenkezőleg, még fokozni és súlyosítani igyekeztünk a nyomort, mi a modern gazdasági életnek úgy is egyik jellemző vonása.

A korcsmák emelkedő száma, a regale dúsabban ömlő jövedelemei, az elvadulás, erkölctestelenség és nyomor, mit a korcsma maga körül terjeszt, mind arra utalnak, hogy a nemzet egy része az írott jogra hivatkozva, de kevésbbé menthető erkölcsi indokolással, eladja a másikat. Ebben az országban, mely annyira hiányában van az igazán nagy jellemeknek, a munka tisztetének s hol újabban oly lazakká lettek a családi kapesok, minden nyomorúlt faluban föl van állítva a szellemi és testi lealacsonyulás temploma, és a publicanus buzgóbban jár el hivatásában a papnál.

Ha igaz az, hogy a koresma virágzása az erkölcsök hanyatlását, a munka elhanyagolását és a családi élet súlyedését vonja maga után, akkor nálunk ijesztően nagy a haladás ebben az irányban. A büntettek és talált gyermekek szaporodó száma mellett ez irányban alig lehet kétség.*)

A mezőgazdasággal foglalkozó osztály nem csupán vagyoniilag jutott az utóbbi változások következtében kedvezőtlenebb helyzetbe, hanem sokat veszített politikai súlyából és erkölcsi tekintetben is. Többé korántsem képez tömör és teljesen megbízható néposztályt. A szétbomlás pedig még nem érte el tetőpontját s ellenkező rendszabályok nélkül alig lehet remélni, hogy a fejlődés egészségesebb irányt venne.

A gazdálkodó osztály fensőbb régióiban tapasztalható vagyoni emelkedéssel szemben áll az alsó rétegek elszegényülése, de a városi elemek emelkedését elítélni nem volna helyes. Magyarországnak, ha egyáltalán számot akar tenni a művelt nemzetek sorában, városi elemekre és sokoldalúan fejlett városi életre van szüksége. E nélkül megállani s tehetségeinket magasabbra fejteni képtelenek leszünk.

Mind a mellett nem tarthatjuk helyesnek azt a politikát, mely az egyik néposztályt lenyomja a másik érdekében. Annál kevésbé, mert ma nálunk még nincsenek meg a közép osztály egészséges fejlődésének föltételei. Nagyon prózai, de komoly dolog, hogy szilárd alapokon álló városi életről, demokrátiáról nem is álmodhatunk mind addig, míg városaink jelen közegészségi viszonyaik mellett önmagukból kifejlteni nem bírva, legfőlebb bevándorlás útján tartják fenn magokat, úgy hogy ha ezt meggátolnók, sok városunk nem épen hosszú idő multán kihalna.

«E század elején — mondja Schwartner — a polgári osztályban igen kevés a gazdag. Egynek sincs tizenötezer frtnál több biztos jövedelme s igen kevés bírja fölvinni négy vagy öt ezer ezüst forintra. A legtöbb kevés kivétellel, el van adósulva.»

Azóta nagyon megváltozott a világ s ma már nem egy nagynevű utód talál menedéket a polgárság palotáiban. E változás már idáig is nevezetesen módosítja közéletünket.

*) A bűnügyek száma rohamosan nő. A kuria 1880-ban elintézt 8,386 bűnügyi beadványt, 1883-ban 16,126-ot.

Emelkedik az ízlés, egyes rétegeknél a műveltség és fogékonyság az életnek előbb nem méltányolt czéljai iránt. Állandó színházak épültek oly városokban, hol nincsenek meg az egészség legprimitivabb föltételei: a tisztaság, jó víz és jó levegő. Szobrokat emelünk nagyjaink emlékének, de a márvány oszlopok körül, mind sűrűbben mutatkoznak az erkölcsi romlásnak, az elharapódzó prostitutionnak jelei.

Az, ki figyelemmel kísérve közéletünk fejlődését, számat óhajt adni az irányadó tényezők működéséről, okvetlenül azon következtetésre kell jutnia, hogy a nemzet jellemében nincs meg azon szívósság, mely képesítne bennünket, hogy a növekvő kísértéseknek ellentálljunk. A vagyon növekvése nem jelenti az erkölcsi tőke gyarapodását is, sőt ellenkezőleg.

A legszélesebb rétegek szegényülnek, vagy legalább nem mutatják az emelkedésnek oly határozott jelét, mire számítanunk okvetlenül lehetne. Egy aránylag csekély számú csoport az, mely a jövedelmező termelési ágakat hatalmába ejtve, emelkedik és gyarapul.

Ennek növekvő fogyasztása, sőt elég tágkörű fényűzése alkalmas arra, hogy a könnyen hívókat azon véleményben ringassa, mintha a fejlődés alapjai egészségesek lennének. A mélyebbre látók azonban észrevehetik, hogy nincsen úgy s a jövő oly veszélyeket rejt, melyek kockára tehetik a nemzet jövőjét. Dicsekszünk sokszor, hogy nálunk nem lel talajt a socialismus, de ennek oka nem annyira az, mintha nem volna meg ennek jogosultsága, mert a vagyon megoszlását illetőleg alig vagyunk kedvezőbb helyzetben, mint a nyugati államok, hanem mert az illető csoportokban nincsen meg eléggé a szívósság jogaik védelésére.

A vagyonnak megoszlása magának a polgári osztálynak keretén belül sem történik szerencsésen. Legalább Buda-Pestre nézve, a melyet pedig e tekintetben is irányadóul lehet elfogadnunk, konstatálva van, hogy a nagy mérvű anyagi fejlődés mellett szerfölött nagy a proletárok száma.

Ragyogó Buda-Pestünk nem csupán szépségét s a scenéria előnyeit tekintve áll oly magasan társai között, hanem azon nyomorútlak számát nézve is, melyek falai közt menedéket találnak. Fényes középületeink, Andrásy-útunk és operahá-

zunk daczára, minden tizedik ember pinczében lakik s minden negyedik napszámos vagy cseléd.*)

Az eredményeket röviden összefoglalhatjuk.

Alapúl véve azt, hogy a nemzetnek vagyona egészben véve, az utóbbi két évtized törekvései és munkássága következtében gyarapúlt, ki kell jelenteni, hogy a megoszlásnál aránylag csekély rész jut és még kevesebb marad a földbirtokos és kisipart űző osztály kezeiben. Ellenben a nagyiparral foglalkozók, kereskedők s általában az elsajátításból élők helyzete javult. E fejlődésnek szükségképei eredménye úgy a mezei, valamint városi proletariatus növekedése, a városi lakosság tetemes szaporodása. A foglalkozási ágak productivitása ép ott emelkedett kevésbé, hol az leginkább indokolt volna, a népesség alsó rétegénél.

Gazdasági politikánk elve, mely bennünket vezetett, csupán a nemzeti vagyon szaporítása volt. Ideje, hogy ennek helyébe a szaporodó vagyon helyes megoszlásának kérdései lépjenek. Gazdasági politikánkban ép úgy, mint hajlamainkban aristokratikusok maradtunk. Egyes apró csoportok érdekeit mozdítva elő, a nagy tömeg emelkedését nem méltattuk kellő figyelemre. Miután pedig a megszilárduló gazdasági rend irányt ad a politikai fejlődésnek is, nézetünk szerint a vagyon egyenlőtlen gyarapulása útját vághatja az úgy is gyöngé demokratia megalakulásának s az egyes csoportok nagy vagyoni túlsúlya folytonos fenyegetést fog képezni az egész nemzet szabadságára nézve és lehetetlenné teszi az annyira kívánatos egészséges fejlődését.**)

Nem ismeretlenek előttünk azon ellenvetések, melyek e

*) Kőrösi: *Buda-Pest földros az 1881-ik ében*. III. füzet s az 1886. évi számlálásról közétett adatok.

**) E fejtegetések folyamán sajnálatunkra egészen ellentétes következtetésekre jutottunk azzal, melyet Leroy-Beaulieu: *Essai sur la repartition des richesses* (Paris, 1883 Guillaumin & Cie) című művében a nyugateurópai társadalmakra fölállít s mely szerint «a művelt főleg pedig régi európai társadalmak oly állapot felé haladnak, melyben a vagyon sokkal kevésbé egyenlőtlenül fog megoszolni, mint jelenleg». Nálunk a földbirtok, mely a múltban csaknem kizáró forrása volt a vagyonnak, egyenletesen elosztva nem volt és szerencsésebb megoszlással az eddig követett politika mellett, félünk, nem les alkalmunk dicsekedni jövőben sem.

kísérlet ellen fölhozhatók. Tudjuk, hogy nem feleltünk meg teljesen azon követelményeknek, melyeket az elmélet emberei a vagyon megoszlásának megítélésére fölállítottak. *) De más részről hiszszük, hogy sikerült oly tényeket kiemelni, melyekből nem alaptalan következtetéseket vontunk le e fontos és idáig igazán elhanyagolt kérdésre nézve. Viszonyaink közt nyereség talán ez is és mindenesetre lényegesen könnyíteni fogja azok munkáját, kik ez úton szándékoznak tovább haladni.

BERNÁT ISTVÁN.

*) V. ö. Herman Losch: *Volkvermögen, Volkseinkommen und ihre Verteilung*. Lipsze, Duncker & Humblot. 1887.

ARNOLD.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

MÁSODIK RÉSZ.

Barra Bálint úr elbeszélése.

I.

Fogd a tollat, öcsém és írd utánam, a mit elbeszélek. Megteszem kedvetekért, hogy összeszedem régi emlékeimet; de azt ne várjátok, hogy le is írjam. Mindig gyűlöltem az írást, a prókátorok fegyverét. Én más fegyverrel dolgoztam, és ha az elmúlt nagy időkben többet bízunk a kardban, mint a tollban, nem vesztünk volna el olyan siralmasan. De mikor még a katonát is prókátorok akarták dirigálni . . . Jó, jó, hallgatók . . . nem erről akarok beszélni . . . Fogod már a tollat? Jól van . . . Most hát írd utánam, a mit szép lassan elbeszélgetek.

Mikor szüleim halála után átvettem barravölgyi jószágomat, nem volt senkim a világon Judit húgomon kívül. Mivel még fiatal leányka volt, nagynénénk, az udvari tanácsos özvegye, nem akarta nálam hagyni, hol kellő fölügyelet nélkül maradna, hanem elvitte magával Bécsbe. Kitűnő nevelésben részesítette s a metropolis legelső köreibbe bevezette, a mint leveleiből olvastam; mert én személyesen ugyan soha sem mentem Bécsbe; épen úgy szerettem a németet, mint a prókátorokat. Eleget boszankodtam, hogy egyetlen testvéremet Bécsben németnek nevelik, de semmit sem tehettem nagynéném hegyes orra és hegyes szava ellen. A leánynak szeren-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 133. és 134. füzetében.

csét kell csinálnia — írta nagynéném — s ezt bizonyára nem a barravölgyi elátkozott kastélyban fogja föltalálni. Hiába írtam vissza, hogy nekem a némettől még a szerencse sem kell; nagynéném azt felelte, hogy nem az én bolond bogaraimról van szó, hanem húgom jövőjéről, és ha én megúntam magános életemet, vegyek feleségül valami piros-pozsgás pufók kisasszonyt a Nyírségről, de ne akarjam tönkre tenni húgom szerencsáját.

No hiszen szép szerencse volt! Egy év múlva kapom a tudósítást, hogy Juditot eljegyezte valami Dalbert báró. Kérik áldásomat és a húgom hozományát.

A hozományt felküldtem készpénzben, de áldásomat megtagadtam. Tudtam, hogy ez lesz a vége; az ős barravölgyi Barra-család egyetlen leányivadéka német ember felesége lesz. Erre én soha sem adom áldásomat, s ámbár eddig erős szándékom volt meg nem házasodni, hogy az egész vagyon húgom gyermekeire jusson, most már azért is komoly szándékkal nézek körül a nyírségi pufók kisasszonyok között, mert a vérrel szerzett ősi jószágban ugyan nem fognak német gyerekek dúskálkodni. Mindezt megírtam nagynénémnek, s tudom, nem tette ablakába a levelet.

Nagynéném azt felelte, hogy teljes életemben bolond voltam, de bolondságomnak nem fogja fölálldozni a szegény leány szerencsáját. Különben Dalbert báró nem is német, hanem egy luxemburgi nemes család legifjabb gyermeke. (Mintha Luxemburgból jöhetne más, mint német!) Aztán meg honfitársunk is, a mennyiben az osztrák hadseregben szolgált. (Annál rosszabb!) És végre sok időt töltött Magyarországon, s beszéli nem csak a magyart, hanem az összes hazai nyelveket. (Mintha az nagy vigasztalás volna rám nézve, hogy sógorom ráczúl és oláhúl tud!)

Húgomtól is kaptam egy szerető, gyöngéd levelet, melyben leírja boldogságát, s hozzá teszi, hogy csak az én megegyezésem hiányzik teljességéből. Ez a pár sor jobban megpuhított, mint nagynénémnek minden hegyes okoskodása; megküldtem hát áldásomat, de csak levélben. Bécsbe föl nem megyek senki kedvéért! Ha sógorom meg akar ismerni, jöjjön hozzám Barravölgyre.

Erre még egy mindeneknél hegyesebb levelet kaptam nagynénémmtől. Azt írta, hogy eszeveszett bolondságommal ma-

gamra haragítottam sógoromat, a ki véletlenül elolvasta leveleivet. Dalbert báró nagyon büszke ember s vonakodásom mélyen megsértette. Nőül veszi ugyan Juditot, mert nagyon szereti, de azt ne várjam, hogy engem meglátogasson s egyáltalában tudomást vegyen rólam, míg én meg nem teszem az első lépést.

Csak azt várjátok! Hallatlan! Még ő tartja kegyelemnek, hogy feleségül veszi barravölgyi Barra Juditot? No jó, maradjatok hát magatoknak.

Többé nem is hallottam rólok semmit, míg egy esztendő múltán levelet kaptam Judittól, hogy leányuk született, Laurának keresztelték s engem írtak be keresztapának; a keresztanya Schauenkron udvari tanácsos özvegye, nagynéném barátnője, hogy az Isten nyila ütne a kimondhatatlan nevébe!

Ez a levél ismét nagyon megpuhított s rögtön fölhagytam háztűznézéseimmel a Nyírség pufók kisasszonyai közt. Roppantúl szerettem volna kis keresztleányomat látni, de azt csak nem tehettem, hogy megalázzam magamat a büszke német előtt. Maradtunk hát a régiben.

Azután jött két esztendő, mikor elfeledtük ez apró házi perpatvarokat. Dicsőséges két esztendő volt az! Óriások termettek a magyarok földén és bámulatra ragadták a világot. Én már márcziusban kardot kötöttem és végig harczoltam az egész forradalmat. Hej! mily győzelmesen nyomultunk elő Isaszegnél... de nem erről akarok beszélni, ezt most már nyomtatásban is elolvashatjátok. A végét is tudjátok. A többiekkel nekem is külföldre kellett menekülnöm. Ekkor találkoztam egy pillanatra húgommal.

Ez időben Pozsony mellett lakott egy kis faluban. Én Pozsonyban rejtőztem, egy régi jó barátom házában, várva az alkalmat, hogy külföldre szökhessem. Barátom tudtára adta Juditnak hollétemet, s a jó testvér rögtön hozzám sietett és mivel semmim sem volt, bőven ellátott úti költséggel. Ugyanazon este elútaztam, ha ugyan utazásnak lehet nevezni, mikor az ember fuvarosnak öltözve, hajtja a lovakat. Így jutottam el a határig, s attól fogva többé semmi bajom sem volt, kivéve, hogy sokat nyomorogtam, mert hazulról semmi segítséget sem kaptam; engem pedig nem úgy neveltek, hogy munkával keressem a kenyeremet. De nem erről akarok beszélni. Itt vagyok, tehát kiálltam azt az egy pár esztendőt; hogyan álltam ki, az nem ide tartozik.

Négy év múlva amnestiát kaptam s haza mentem Barra-völgyre gazdálkodni. Elég dolgom volt az elpusztúlt jószág rendezésével, nem unatkoztam; különben sem olyan idők jártak, hogy az ember kikívánczolt volna a világba. Meghúztam magamat kastélyomban s a többi hús magyarral együtt vártam a virradást.

Feléve lehettem már otthon, mikor egy meleg nyári este Judit állított be udvaromba — de milyen állapotban! Úristen!

Gyalog jött és kezénél vezette kis leányát. Mindketten el voltak csigázva, el voltak rongyolva, bágyadtak, sápadtak, betegesek voltak. Képzelterítetek lelki állapotomat, mikor megismertem húgomat! Olyant kiáltottam, hogy a cselédek rémülten összefutottak s a kis Laura ijedtében sírva fakadt. Alig győztem elcsitítani öleléssel, csókkal, míg végre megbarátkozott velem és keresztapjának szólított. Addig különben szóhoz sem engedtem őket jutni, míg át nem öltöztek — boldogult anyáknak egész ruhatára megvolt még — azután vacsorához ültettem őket s a szívem is elfacsarodott, látva, mily mohósággal esznek, és csak teljes jóllakásuk után vettem vallatóra szerencsétlen húgomat, miután a kis leányt lefektette és elaltatta.

Egyszerű volt a története, minő ez időben nem tartozott a ritkaságok közé a legjobb családoknál sem. Jószágot vásároltak volt Pozsony tájékán. Ezt a rossz gazdálkodás és a forradalom elpusztította. Férje meghalt, a jószág dobra került, s megvette főhitelezőjök, a kit Kohnnak hívtak. Nem volt hova fordulnia. Én a külföldön nyomorogtam, nagynénénk már nem volt életben. Legjobban szeretett volna utána menni, de kis leányáért elni és dolgoznia kellett. Pénzért varrt, leczkéket adott zongorából és nyelvekből; de sokszor betegeskedett s a kereset mindig vékonyabb lett. Éheztek és fáztak. Végre megtudta, hogy már hazajöttem. Utolsó erőfeszítéssel útra kelt és sok nyomorgás után ide érkezett. Ennyi volt az egész.

Reszketve, izgatottan, szaggatottan beszélt, mintha még mindig valami nagy rémület hatása alatt állna, s félve nézett körül elbeszélése közben, mintha üldözőktől rettegne. Általában egész lénye nagy változáson ment át. Nyugtalan, riadozó volt tekintete, a legkisebb neszre összerendezett; szeme bágyadt volt, beszéde halk, arcza sápadt. Férjéről csak annyit mondott, hogy meghalt. Kérdeztem, mikor, mily módon, hol halt meg? Csak azt felelte tompán, hogy meghalt. Többet nem akart róla mon-

dani; s később is, akár mikor említettem előtte férjét, zavart, izgatott lett, szeme nyugtalanul tévedezett, hogy attól féltem, megőrül.

Föl is hagytam ebbeli kérdéseimmal, s többé soha sem említettem előtte férjét. De nem fojthattam el magamban azt a gondolatot, hogy a büszke német rosszul bánhatott vele, azért nem szeret felőle beszélni. Megmondtam előre, ne higgy a németnek. De természetesen most magamnak tartottam e szomorú elégtételt s nem keserítettem a szegény asszonyt.

Múltak az évek. Judit vitte háztartásomat, gondosan nevelte gyermekét, s e kettős kötelesség úgy elfoglalta, hogy soha sem hagyta el a kastélyt. Sőt, ha csak távolról említettem, hogy néha-néha jó volna a szomszéd uraságokhoz ellátogatni vagy vendégeket hívni: reszketni kezdett, elsápadt és szemében újra az a tévedező, riadt tekintet látszott, mely megérkezése első estéjén úgy megijesztett. Borzadt a gondolattól, hogy emberekkel találkozzék. Pedig már Laurának is jó lett volna néha napján egy kis társaság. Gyönyörű leánynya fejlődött, kedves volt és okos, s nekem és anyjának nagy örömünk telt benne. De csak nekünk; s én azt szerettem volna, hogy mások is megismerjék és csodálják ezt a fejlődő rózsabimbót. Az idők is megváltoztak; szabadabban kezdtünk mozogni, az ország föllélekzett a hosszú lidércznyomás után s a vidékünkbeli úri családoktól egyre-másra kaptuk a meghívókat. De Judit irtózott az emberektől s kedvéért mi is remete-életet vittünk a kastélyban.

Kedvéért nem fogadtam el az országgyűlési képviselőiséget sem, melylyel kerületünk megkínált. Ezzel különben nem sokat vesztettem, mert az országgyűlés nemsokára szétment s nekünk újra lakatot vertek a szájunkra. Ugyanekkor Judit egészségi állapota, mely ez évek alatt soha sem volt valami erős, olyan rosszra fordult, hogy megíjédtem. Hervadt, hervadt, mint az őszi virág, s attól féltem, hogy egyszer csak egészen eltűnik szemünk elől. Laura majd kisírta két szép szemét anyja miatt, s én végre erősen föltettem magamban, hogy erélyes leszek és parancsolni fogok. Orvosi consiliumot hívtam össze, s az orvosok egyhangúlag azt tanácsolták, hogy húgomat fürdőre kell vinnem. Legjobbnak vélték a bártfai fürdőt, és hozzá tették, hogy minél előbb oda megyünk, annál jobb.

Midőn Judit meghallotta e sententiát, sírva fakadt, reszketett, közel volt az ájuláshoz és nem akart elútazni. Végre

megúntam a hosszas biztatást és kérlelést, eléje álltam és így szóltam hozzá:

— Hét éve vagy már nálam s azóta megtettük kedvedet, egészen elzárkóztunk a világtól. Nem tudom, volt-e rá okod vagy nem; de most azt mondom, akár mi volt az ok, hét év óta elmúlhatott. Ha tovább is megmaradsz e megfoghatatlan makacsságodban, megöled magadat, s boldogtalanná teszed leányodat, kinek mindene vagy. Ez önzés és nem anyai szeretet. Laura azonkívül már nagy leány, emberek közé kell vezetni, jövőjéről gondoskodni vagy legalább kissé szórakoztatni, mert akár milyen jó gyerek, tizenhat éves leány levén, bizony megsavanyodhatik a lelke, ha legszebb virágkorát egy beteg asszony és egy morgó vén medve közt tölti. Ha e jó alkalomtól megfosztod leányodat a te oktalan embergyűlöleted miatt, az megint önzés, a legrútabb önzés. Ha anya vagy, áldozd föl magadat leányodért; ha nem akarsz áldozatot hozni, ne neveztesd magadat többé anyának, hanem hollónak. Punktum.

Ennek volt hatása. Judit többé egy szó ellenvetést sem tett s egy hét múlva már a bártfai fürdőben voltunk.

II.

Judit kedvéért a fürdő legszélső villáját árendáltam ki. Egyedül laktunk benne, ajtajából egyenesen az erdőbe lehetett lépni; szomszédaink nem voltak. Ez kissé megnyugtatta húgomat s lassanként beletalálta magát a fürdői életbe. Korán reggel ment a fürdőkúthoz meginni a maga portióját, mikor az úri közönség még aludt, s csak hosszú kaftános lengyel zsidók sétáltak a promenádén és nyírott fejű zsidó asszonyságok teregették ki lakásuk ajtajában és ablakaiban ágyneműiket. Azután elvégezte fürdőjét, haza sietett, kiült házuk mögött az illatos fenyves hűsége s ott töltötte magánosan az egész napot, csak akkor menekülve a házba, ha valami hangosan beszélő társaság nagyon közel vetődött hozzá.

Nem volt semmi kifogásom életmódja ellen. Láttam, hogy egészsége napról napra javul, s egyéb kívánságom úgy sem volt. De Laurára nézve követelőbb voltam. Eljártam vele sétálni, a mikor a zene szólt s az egész előkelő társaság a szabadban mozgott. Szinte híztam a dicsőségtől, a mint a szép leányt

karomon vezettem s észrevettem, mint néznek utánunk az emberek. Természetesen nem engem néztek. A czukrászhoz is eljártunk mindennap kétszer. Én ugyan szívemből utáltam minden nyaláncságot, de Laura, mint valamennyi kis leány, bolondult a fagyalt után, azután meg a czukrász boltja előtt rendesen a legjobb társaság ült együtt, s a kis leánynak mindig volt elég látni valója.

Láttam, Juditnak nem igen volt inyére, hogy leányát ily nyilvánosan mutogatom a világban; de nem mert szólni, én pedig tettem magamat, mintha nem venném észre.

Laura boldog volt, mint a kalitjából kiszabadult madár. Ha végig sétáltunk a zene hangjai mellett, szinte éreztem, mint ficzkándozott a karomon s cipellőinek hegyével mily tánczra vágyóan rugdosta az ösvény kavicsait. Nem csoda! Szegény leányka még soha sem tánczolt, legfőlebb oda haza magában; pedig a táncz úgy vele született a leánynyal, mint akár az étvágy. Meg is ígertem neki, hogy elviszem a legelső fürdői bálba; a miért ott az erdőben, a hol az ígéretet tettem, menten megcsókolt s fenyőágakból koszorút készített számomra.

Sétáink közben a kis leány úgy elcsicsereggett, mint a galyon szökdelő madárka; én akár ki sem nyitottam a szájamat, elég dolgom volt a hallgatással. Nagyon sokszor szeretett apjáról beszélni. Mintegy kárpótolta magát azért, hogy otthon mindig hallgatnia kell róla; mert azt már régen, még gyermekesszel kitalálta, hogy anyja előtt nem szabad őt emlegetni. Én természetesen nem akadályoztam meg, sőt inkább még rávittem a beszédet, remelve, hogy megtudok valamit a rejtélyből, mert hogy sógorom halála valami rejtélylyel van összekötve, azt nem volt nehéz kitalálnom.

De nem sokat tudtam még. Laura csak úgy emlékezett atyjára, mint a gyerekkorában hallott tündérmesék alakjaira. Négy esztendő lehetett, mikor elvesztette. Vonásai elmosódtak emlékezetéből, csak egy magas, erős alakot látott, mely sokszor ugráltatta térdein, sőt négykézlábra állva, még a hátán is meglovagoltatta. Arra is emlékezett, hogy nagyon szerette ölében hordozni s néha órákig eljárt így vele a kastély kertjében vagy a szomszéd erdőben. A szebbnel szebb játékoknak pedig szeri-száma sem volt; valahányszor haza jött a városból, mindig hozott szép babákat, lovakat, czukros süteményeket, s képes volt maga órákig eljátszani a kis leánynyal. Ezek a vonások marad-

tak meg a gyermek lelkében s ezekből állított össze magának egy szép eszményi alakot, mely, mennyire volt igaz, nem tudom, de annyit láttam, hogy ez az apa nagyon szerette gyermekét... Szegény német! mégis kár érte, hogy meghalt... De hát az anya! miért irtózik annyira férje emlékétől? Űsse meg a kő! nem töröm rajta a fejemet, mert bele bolondulok.

Hogy olyan szép és kedves leánynak, mint az én Laurám, föl kellett tűnnie a fürdön, az alattomban értetődik; s hogy sokan igyekeztek ismeretséget kötni velünk, az természetes következménye a föltűnésnek. Nem számítom azokat a kisasszonyokat és mamáikat, kik a cukrász-boltban egy-egy asztal mellé kerültek velünk s fürdői szokás szerint egy időnyre szóló ismeretséget kötöttek; ezek úgy eltűntek, a mint jöttek, s rendesen egy-egy kirándulásra való meghívásban vagy séta közben kicserélt fejbőlintásban nyertek kifejezést. De kötöttünk olyan ismeretségeket is, melyek az életre szóltak.

A leányok közül legjobban megbarátkozott Laura egy sápadt pesti kisasszonynyal. Beregi Ellának hívták, egykorú lehetett Laurával, nagyon művelt, kedves, okos leány volt, épen Laurához illett. Meg is szerették és csakhamar tegeztek egymást, s ezután többnyire két leányt kellett karon fogva vezetnem sétáinkon.

Én is nagyon megszerettem Ella kisasszonyt, mert igazán kedves és okos leányka volt és Laura csak jót tanulhatott tőle. Szeretetembe szánakozás is vegyült. A szegény leány gyöngé és beteges volt, arcát soha sem hagyta el a kísérteties halványság. Egy évvel ezelőtt atyjának hirtelen halála iszonyúan megrázta lelkét s azóta volt ilyen sápadt. Az orvosok vérszegénységnek tulajdonították s ide küldték a bártfai fürdőbe. Testvérével volt itt, Beregi Sándorral. Bátyján kívül senkije sem volt a világon. A két testvér megható szeretettel ragaszkodott egymáshoz, s a mi másnál föltűnő lett volna, hogy egy fiatal leány minden asszonyi felügyelet nélkül időzik a fürdön, nálok egész természetesnek látszott. E férfi-vezetés meg is látszott Ellán: gyöngesége, betegsége daczára volt modorában valami határozott, férfias, a mi azonban nem fosztotta meg nőiességétől és igen jól állt neki.

Egy szóval, a mint már sejtethetek, nekem nagyon megtetszett. Örültem, hogy Laurának ily barátnője akadt, a kitől sokat tanulhatott is, mert Ella nagyvárosi leány volt, Laura

meg csak amolyan falusi leányka, a ki, bármilyen gondos nevelésben részesült anyjától, mégis csak falusias modorú maradt. Ella nemsokára bemutatta a fürdőkútnál bátyját is. Ezzel is nagyon meg voltam elégedve. Beregi Sándor mérnök volt ugyan, és nem földesúr, de ez egy hiányán kívül más kifogást nem tehettem ellene. Nagyon komoly, illedelmes fiatal ember volt, talán túlságosan komoly; de ezt szinte jól esik látni a mostani szeleverdi fiatalság közt. Irántam nagy tisztelettel viselte magát, de azért mégis észrevettem, hogy nem annyira értem, mint inkább Laura kedvéért találkozik velünk minduntalan. Szívébe szökött a kis leány, s ennek sem volt ellenére a csinos, komoly fiatal ember hódolata. Jól láttam, de hallgattam és vártam a dolgok fejlődését. Hát hiszen ez nem baj, a leány arra való, hogy férjhez menjen, és ha Beregi Sándor családja, állása megfelelő . . . de csitt! ne előzzük meg az események rendes folyamatját.

Meglehetősen tág ismeretségünk volt már a fürdői társaságban, midőn meghívót kaptunk egy kirándulásra a zborói vár romjaihoz. Juditot megint előfogta a reszketés, de én rá sem hallgattam, kiküldtem az erdőbe, nehogy Laura észrevegye ellenkezését, s megparancsoltam a kis leánynak, öltözzék legszébb ruháiba. Az igaz, gyönyörű egy leány volt, ha így kiöltözött; még Judit szeméből is eltűnt az a bizonyos riadozó tekintet, midőn fölkereste az erdőben s elbúcsúzott tőle. Most már nem ellenezte kirándulásunkat, csak arra kért engem halk szóval, hogy vigyázzak leányára. Mintha engem külön kellene arra fölkérni!

A kiránduló társaság nagyon vígan mulatott az ős romok között. Nem tudom, kívülem eszembe jutott-e valakinek Rákóczy emléke; de azt láttam, hogy az öregek igen jóízűn esznek-isznak a gvepre terített asztaloknál s a fiatalság nagyon vígan kergetőzik a porladozó kövek közt s még vígabban tánczol a cigányzene mellett. A két Beregi testvér is ott volt, de egyikök sem tánczolt.

Annál többe tánczolt Laura. A fiatal emberek kézzől kézre adták; alig maradt annyi ideje, hogy néha-néha hozzám fusson, megöleljen és fülembe súgja, milyen jól mulat. Meghiszem azt! Szegény leányka, először tánczolt életében igazi tánczosokkal.

Legtöbbe foglalkozott vele egy csinos, de Beregi Sándor-

nál néhány évvel idősebb fiatal ember. Maga Sándor mutatta be őt nekünk a kirándulás elején. Holdasy Attilának hívták. Nagyon illedelmesen viselte magát, de nekem nem tetszett; soha sem nézett az ember szemébe. Laurának is megsúgtam ebbeli véleményemet, mikor már harmadszor tánczolt vele, s a táncz után hozzám futott egy pillanatra.

— Nekem sem tetszik — mondá sűgva a kis leány — de pompásan tánczol. Arról meg nem tehetek, hogy a komoly fiatal urak nem tánczolnak.

Ezzel egy duzzogó oldalt pillantást vetett Sándorra, ki valamivel távolabb, a bástya mellett sétált hűgával; de a következő pillanatban már ismét tánczba ragadta egy gavallér, a fürdői barázdabillegetők közönséges fajából.

A bástya szélén álltam. Elfordítottam fejemet a tánczoló párokról s elmerültem a táj szemléletébe. Lenn a völgyben a kis Zboró városka terjedt el szemem előtt s a városon túl büszkén emelte fejét égnek a híres száz hársfa, melyek hajdan Rákóczyt látták. Azt hittem, csak én foglalkozom a nagy idők emlékeivel, midőn megszólalt mellettem egy hang.

— Vajon miről sutognak az ős hársfák levelei? Emlékeznek-e még a régi dicsőségre? Nem botránkoznak-e meg a nagy ősök törpe unokáin, kik vígan tudnak ugrálni az elnyomatás napjaiban?

Holdasy Attila volt. Áhitattal szegezte szemét a történeti hársfákra s arcán a tiszta hazaszeretet kifejezése látszott. Kezdett nekem tetszeni a fiú, s elfeledtem, hogy nem tudott a szemem közé nézni.

— Mégis van itt valaki, kinek a jelen mulatozásai közt eszébe jut a régi dicsőség — mondám elégedetten. — Köszönöm, kedves öcsém, hogy nem hagyott egyedül a nagy emlékek közt.

Megráztam a kezét s ő erősen viszonzta szorításomat.

— Engem ez emlékek soha sem hagynak el — tevő hozzá. — Mikor a száműzetés kenyerét ettem —

— Emigráns volt, öcsém uram? — vágtam közbe meglepetve. — Ilyen fiatalon?

— Idősebb vagyok, mint látszom — mondá szomorú mosollyal — s a szenvedésre mindig elég érett voltam.

Elmondta azután történetét. Nagyon fiatal volt, mikor részt vett a szabadságharcban, s külföldre menekült az ön-

kényuralom alatt. Midőn virradni kezdett a szabadság hajnala, visszatért az országba, de csak azért, hogy csalódások sebezzenek szívét. A tiszta hazafiasságnak nincs már kelete; a megalkuvás politikája van most divatban. A nemzeti párt fölléptette képviselő-jelöltnek, de a conservatívek s a régi rendszer titkos hívei szövetkeztek ellene és megbuktatták. Talán olvastam is róla a hirlapokban.

— Emlékezem — mondtam én. — Azért hangzott olyan ismerősen a Holdasy név. A választáskor, a mint tudom, nagy verekedés volt, emberhalál is történt.

— Az ellenpárt munkája — felelt Holdasy szomorúan. Titkos megbízottakat küldtek a szerb választók közé, kik tudtomon kívül izgattak és lázítottak nemzetiségi eszméikkel. A feldühödött nemzetiségiek engem is majd hogy meg nem gyilkoltak. S mindez azért történt, hogy lehetetlenné tegyék választásomat, mert nagyon magyar, nagyon szabadságszerető voltam nekik.

Hosszasabb politikai beszélgetésbe bocsátkoztunk. Holdasy Attila kifejtette nézeteit, s Bécs iránt oly nagy gyűlöletet tanúsított, hogy szinte magam is megsokaltam. Különben kimondta, hogy az ő napja még nem áldozott le egészen; a mostani kényszer nem tarthat sokáig, Bécs kénytelen lesz új alkudozásokat kezdeni s akkor majd megjő a leszámolás napja.

Ez volt az én politikám is, bár nem olyan merész s nem annyira kérlelhetetlen. Hjah! a fiatalság tüzesebb, mi öregek már csak nyomában botorkálhatunk. Laurát most már magam biztattam, hogy csak tánczoljon minél többet e jeles fiatal emberrel; hazamenet pedig hintónkba vettem.

Ettől fogva mindennapi sétáinkon Holdasy Attila is rendes kísérőnk lett, s ámbár külsőleg elég jó barátságban látszott lenni Sándorral, mégis észrevettem, hogy a két barát titkos féltékenységet táplál egymás ellen.

A vak is észrevehette, hogy mind a kettő fölig szerelmes Laurába. Nem csodáltam. Azt csodáltam volna, ha akad ép szemű férfiú, a ki bele nem szeret ebbe a leányba. És mégis, valami titkos rettegéssel gondoltam arra az időpontra, mikor az udvarlás leánykéréssé érik, a dolgok rendes menete szerint. Ha Laura szintén beleszeret egyikbe vagy másikba és ez megkeri a kezét? Mi lesz akkor?

Könnyű lett volna azt mondani: itt van, vegyétek egy-

mást, legyetek boldogok, szaporodjatok és gyarapodjatok . . . De hát Judit?

Néha-néha egyes elejtett szavakkal, elburkolt célzásokkal tapogatóztam már ebbeli véleménye iránt. Úgy vettem észre, hogy soha sem gondolt leányának férjhezmenetelére. Olyan lehetetlenségnek látszott ez előtte, mint akár a holdba fölszállni. És azt is észrevettem, hogy ennél nagyobb csapás nem volna reá nézve, s talán megörlődne tőle. Legalább az a tekintet, melyet reám vetett, midőn egyszer egyenesen kimondtam, hogy már ide s tova Laura férjhez menetelére kell gondolnunk, az a reszketés, mely elfogta, az a verejték, mely homlokára ült, a legrosszabbat sejtette velem.

De hát tehettem én róla, hogy a férfiaknak szemök és szívök van? Űsse meg a kő az asszonyi komédiáját! azért nem házasodtam, hogy ne legyen bajom velök, s most íme mások házassága miatt fő a fejem. Szinte már azt kívántam, hogy a két fiatal ember figyelme csak egyszerű fürdői udvarlás legyen s minél előbb hordja el őket a kánya!

III.

A fiatal embereket nem hordta el a kánya és figyelmök nem volt merő fürdői udvarlás, a mint napról napra jobban meggyőződtem. És a mily mértékben nyilatkozott szerelmök a kis leány iránt, abban a fokban szaporodtak a gyanakodó, sőt ellenséges pillantások, melyeket egymással váltottak. A mint ismeretségünk folyamán megtudtam, különben sem voltak valami régi vagy bizalmas barátok; csak itt a fürdön ismerkedtek meg egymással, egészen azon a fölületes, mulékony módon, mely a fürdői ismeretségek jellemvonása. Nem volt hát csoda, hogy ezt a kérész-természetű barátságot egy pillanat alatt elfújta a szerelem heves viharja.

Szerelemről beszélek, mert szóval ugyan még egyikök sem nyilatkozott, de annál többet beszélt szemök, arcuk és egész viseletök. Nem kellett nagy psycholognak lennem, hogy mindebből, mint valami hierogliphákból, a szerelem szót olvaszam ki. A kis Laura, egész ártatlan öntudatlansággal, az ostromlott vár szerepét játszotta; az ostromlók kitaratóan, szakadatlanul törekedtek meghódítására s farkasszemet néztek egy-

mással. Mint ügyes ostromlók, szövetségesekről is gondoskodtak. Holdasy Attila engem tisztelt meg e főladattal. Legalább is annyit foglalkozott velem, mint a kis leánynyal, s valóban megnyerte hajlandóságomat hazafias érzülete és merész politikája által. Megvallom, ha rajtam állt volna a választás, én neki nyújtom a pálmát. Restellem ugyan e vallomást, de a tiszta igazságot ígértem, s meg akarom tartani szavamat. Különben is sokkal öregebb ember vagyok már, hogysem valamit várhatnék a világon; nem olyan nagy dolog hát saját ajkammal elárulnom, hogy bizony nekem is meg volt a gyöngye oldalam, melynél fogva lépre vezethettek.

Beregi Sándor nem folyamodott a politikához. Általában sokkal komolyabb ember volt, hogysem valami különös fogáshoz fordult volna; de nem is volt rá szüksége. Volt neki egy hatalmas szövetségese, a ki éppen oly hévvel ásta aknáit az ostromlott vár ellen, mint akár ő maga. Nem kell mondanom, hogy ez a hatalmas frigy társ Ella volt. A két barátnő a nappal, sőt az éjszaka nagy részét együtt tölté; s hogy két ilyen fiatal leány mi mindenről tud suttozni, mikor összedugja fejét, annak Isten a megmondhatója. Annyi bizonyos, hogy e suttogások nem igen váltak az én szövetségeseim előnyére; s néha mikor nagy hévvel politizáltam Holdasyval és a két leány elfojtott nevetéssel suttogott közelünkben, megesküdtem volna, hogy minket kritizálnak.

Ella házunkhoz is járatos volt; ezt a látogatást eltúrte húgom, sőt néha egypár barátságos szót is váltott vele, s nyugodtnak látszott, ha társaságában tudta leányát. De a két fiatal embert eddig még nem mertem meghívni; ámbár nem egyszer tettek már többé kevésbé világos célzásokat, hogy szeretnék tiszteletöket tenni; én egyszerűen elbocsátottam fülem mellett e célzásokat s a mennyire lehetett, halogattam a döntő csata pillanatát.

Ide kellett jutnom öregségemre, vidám, gondtalan agglégénységem vége felé! Szerelmi praktikákba keveredtem és asszonyi sikoltásoktól rettegtem, én, ki oly ügyesen ki tudtam siklani a nyírségi kisasszonyok hálóiból és egy éjszakai álmodat sem rontotta meg asszonyi gondolat.

Bezzeg hanykolódtam most eleget álmatlan éjszakáimon, mások szerelmi bajai miatt törve fejemet. A dolgok nem maradhatnak sokáig ez állapotban, a szerelmes fiatalok célzásait.

nem ereszthetem el örökké fülem mellett; Laurán is gyanús aggasztó jelenségeket kezdek észrevenni; keveset eszik, nem kíván tánczolni s most már komolyan és nem nevetve suttog barátnőjével . . . és ha mind e jelenségeknek majd az lesz a vége, hogy két idegen fiatal embert kell Judit elé állítanom és egyenesen kimondanom, hogy egyiköknek adja oda a leányát... teringettét! milyen kényelmetlenek ezek a fürdői ágyak! az ember egész éjszaka nem húnyhatja be a szemét.

Ez álmatlan éjszaka után korán fölkeltem. Gyűlöltem az ágyamat. Törődött és rosszkedvű voltam. Odahaza ilyenkor azzal segítettem magamon, hogy lóra ültem és kinyargaltam a puszta ispánomhoz; de mire üljek, hova nyargaljak itt, e girbe-görbe országban, ez égmeszelő fenyőfák közt? Próbáljunk egyet sétálni, talán elhagy a főfájásom.

Judit éppen akkor lopódzott haza a fürdőkúttól. Kikerültem; mert rossz kedvemben még belekötöttem volna, s akkor estig nem lett volna vége-hossza az ájulásnak. A sétateren, a fürdőkútnál nem láttam mást, mint hosszú kaftános, prémes süvegű lengyel zsidókat, kik büszkén sétáltak nagyobb-kisebb csoportokban s lenézték a szegényebb zsidókat, kiknek nem volt selyem kaftánjuk és prémes süvegök. Ezek közt nem fog elmúlni a fejfájásom, gondolám magamban, s tovább mentem az erdő felé.

De egyszerre megálltam. Az erdő szélén két alakot láttam, heves beszélgetésben. Onnan gondoltam, hogy heves volt, mert kezeikkel sokat hadonáztak, majd előre, majd hátra léptek és nagyon ki voltak pirúlva. A két alak Beregi Sándor és Holdasy Attila volt. Szépen vagyunk! Ezek közt, a mint mozgulataikból látszik, legalább is duellum készül. Még csak ez van hátra. De már ezt meg fogom akadályozni.

Feléjük siettem, de alig tettem pár lépést, láttam, hogy Holdasy kezét nyújt ellenfelének, melyet az egy pillanatnyi habozás után elfogad, aztán eltűnik az erdőben. Holdasy jó sokáig néz utána s mikor már semmit sem láthat belőle, megfordul és lehajtott fővel, elgondolkozva a fürdő felé indul.

En is visszafordultam s egy mellékúton eléje kerültem.

— Kedves urambátyám! — kiáltott Holdasy nagy örömmel, a mint meglátott, mily szerencse, hogy találom. Nem hiába korán keltem, meg is leltem az aranyat.

— Hm! — dörmögtem én, éppen nem tréfára hajló han-

gon. — Nem szeretném apró pénzre váltani azt az aranyat, melyet ma reggel talált öcsém uram.

— Nem is váltom föl, megtartom magamnak egészen — mondá a derék fiatal ember és melegen megrázta kezemet.

— Jó, jó, de nem addig van az! Mit beszélt az előbb Beregi Sándorral? Miért hadonáztak a kezökkel, miért voltak úgy nekipirúlva? Tudja, én nem vagyok kíváncsi, de vannak dolgok, melyeket jogom van megtudni. Azt is tudja, hogy szeretem a bátor embert, s meg tudnám érteni, ha a hazáért, becsületért kockára teszi életét; de hogy egy leányért, akármilyen tökéletes legyen, két jóra való hazafi elvágja egymás torkát, azt nem értem és nem találok benne semmi virtust . . .

Teringettét! most vettem csak észre, mily bolondot tettem fölindulásomban: kiugrattam a bokorból a nyulat, melyet mindenképen szerettem volna a legmélyebb rejtekben hagyni.. Én böföntettem ki azt, minek kimondásától annyira rettegtem . . . Mi lesz most? Nagy zavarba jöttem s öreg ember létemre földre sütöttem szememet a fiatal ember előtt.

— Köszönöm, kedves bátyám, köszönöm — kiáltott e lelkes fiatal ember és ismét melegen megrázta a kezemet.

— Mit köszön? — dörögtem zavarodottan. — Nekem ne köszönjön semmit, én nem mondtam semmit.

— Köszönöm, hogy megmentett az első vallomás pironkodásától. Nem a menekülő ellenségnek épített aranyhidat, hanem a közeledő jóbarátnak. Igen uram, azt a vallomást, mely hetek óta ajkamon lebeg s féltékenységből nem törhetett útát magának, ön kimondta s fölbátorított a folytatásra.

Benne vagyunk már!

— Szeretem húgát, szeretem Laurát — folytatá Holdasy, látva, hogy én semmit sem szólok — szeretem azzal az érzellemmel, mely az egész életre szól . . . De mit mondjam ezt tovább? Ön is észrevehette, s mostani nyilatkozata bizonyítja, hogy valóban észrevette. Levette elfogultságom bűvös pecsétjét, mely eddig elzárta ajkamat: most már merek szólni, merem kérni . . . merem kérni a legnagyobb kincset, Laura kezét.

Szépen beszél a fiú, annyi bizonyos. Milyen országgyűlési szónok lesz belőle, ha helyreállítják az alkotmányt.

— Tudom, uram, jól tudom, hogy ily életbe vágó kérdésnek nem itt van a helye, közömbös sétálók közepett, az Isten szabad ege alatt. De a viszonyok hatalma kényszerít s az ön

jóságos nyilatkozata bátorít erre. Szabad-e pártfogását remélnem? Szabad-e kérnem, hogy bemutasson Laura édes anyjának, s megegyezését, áldását szerezze meg tiszta szerelmemnek?

Beütött már a ménkü, gondolám magamban; de szólni csak ennyit szoltam:

— Jó, jó, fiatal barátom, de arra még nem felelt, micsoda heves discussiója volt előbb Beregi Sándorral?

— Megállapodtunk abban, a mit most tettem. Megvallottuk egymásnak, hogy mindketten szeretjük Laurát s megkérjük kezét, és a vesztes vissza fog vonulni boldog vetélytársa elől.

— Ez már okos, ez már helyes, ezt szeretem! Kiáltottam örvendő. Így már szeretem a dolgot. Így már tehetünk valamit. A vesztes fél visszalép, és nem lesz semmi keserűség, megmarad a barátság, ha ugyan hihetek ily vérmes fiatal emberek ígéretének.

Holdasy Attila szívére tette kezét s arczán a legtisztább őszinteség kifejezése látszott.

— Nekem hihet! — mondá ünnepélyesen. — Ha szerelmemet elvesztem, nem maradok egészen egyedül: megmarad még hazám, szívemnek másik nagy szerelme.

Meghatotta szívemet ez a fiú, s titokban azt kezdtem óhajtani, bár őt választaná Laura. Ezzel már őszintén és bizalmasan lehet beszélni. Karon fogtam és lassan föl s alá jártam vele a sétatéren.

— Tudja, kedves öcsém — mondám bizalmas suttogással — a mi engem illet, nekem nincs más vágyam, mint hogy Laurámat boldognak lássam azzal, a kit szeret, és ha őnt választja, tiszta szívből adom rájuk áldásomat. Hanem húgom különös asszony, vele nagyon csinyján kell bánni. Fiatalon vesztette el férjét, s ez a csapás úgy megrendítette, hogy valódi embergyűlölő lett, s ájulás környékezi már a gondolatra is, hogy leánya férjhez mehet. Nem lehet hát úgy ajtóstul rontani a házba, hanem szépen előre kell készíteni az útát.

Holdasy Attila nagy figyelemmel hallgatta szavaimat, s kérde, hogyan és mikor halt meg Laura atyja?

— Ezt húgomon kívül senki sem tudja — feleltem; — csak annyit mondhatok, hogy ebbeli kíváncsisága a legbiztosabb eszköz Laura elvesztésére.

Holdasy egy kissé megzavarodott s egy pillanatra az a bizonyos alattomos tekintet jelent meg arczán, mely ismeretsé-

günk első napján elfogulttá tett iránta; de csakhamar összeszedte magát, s ismét a maga szokott őszinteségével válaszolt:

— Nem kíváncsiság sugalta e kérdést. Csak azért szerettem volna megtudni a boldogult halálának körülményeit, hogy talán azokban találjak valami módot, neje lelkének meggyógyítására . . .

— Bizony, nagy ember volna, öcsém uram, ha ezt megtenné; de, fájdalom, magam sem tudok semmit, s azért legjobboldolok, nem bolygatni e kérdést.

— Isten őrizze! Én csak egy titokra vagyok kíváncsi; viszonozza-e Laura szerelmemet s elfogadja-e kezemet?

— Ezt a titkot pedig könnyen kisűthetjük — feleltem én jókedvűen. Még ma fölteszem a kérdést; a kit Laura választ, azt bemutatom húgomnak, a másik pedig szépen és harag nélkül visszalep. Ebben egyeztek meg, úgy-e?

— És én meg is fogom tartani az egyességet . . . De úgy-e, kedves bátyám, remélhetem pártfogását?

— Hjah! öcsém, protectiós országban élünk ugyan, de a szerelemben nem használ a protectio.

— De használ a jó akarat, a jó szó . . .

— Ebben nem is lesz hiány. Megvallom, tiszta szívből örülnék, ha Laura önt választaná; föltéve természetesen, hogy az ön családja részéről sem találunk semmi akadályra.

Ki kellett ugratnom már e kérdést, mert Holdasy eddig a legmélyebb hallgatást observálta családját illetőleg, pedig ez is fontos kérdés akkor, mikor egy Barra-ivadék férjhez adásáról van szó. Holdasy Attila el is értette célzásomat, mert szerényen s mégis büszkén így felelt:

— Ha társadalmi és vagyoni állásom nem volna megfelelő, nem is mernék ily előkelő hölgy kezéről álmodni. Földbirtokom a Bánátban fekszik, s családi és vagyoni okirataimat kész vagyok bármikor szeme elé terjeszteni.

Szinte megszégyeltem magamat, hogy ily kérdést pendítettem meg e derék fiatal ember előtt. Alig győztem bizonyolni, hogy csak úgy mondtam, hogy egy perczig sem kételkedtem benne, hogy eszemben sincs írásokat követelni tőle; ő csak megmaradt a maga ajánlata mellett, s miután még egyszer megígérttem, hogy még ma eljárak dolgában s rögtön tudósítom az eredményről, meleg kézszorítások közt elváltunk.

Elgondolkozva mentem tovább. Nem mertem egyenesen

haza indulni. Könnyebb volt megígéni, hogy Judittal még ma beszélni fogok leánya házasságáról, mint valósággal bele fogni a beszédbe. Szinte láttam már reszketését, könnyeit, ájulását, hogy a hideg futott rajtam végig. Pedig hát, török-szakad, nekem kell beszélnem, mert ha más beszélne, az még nagyobb baj lenne. Csak a módja, a módja! Csak azt tudnám megtalálni!

A mint így töprenkedve megyek odább, egyszer csak egy finom kar fonódik karomba, és Ella kedves hangja fülemben csendül:

— Laurától jövök, egyedül hagytam mamájával. Kísérjen haza, Bálint bácsi.

Ahá! itt van már a második.

— Szívesen, kedves húgom — feleltem én magyar lovasiassággal, s karonfogva megindultunk Beregiék lakása felé. Tudtam, mit akar a kis leány; Sándor öcsém, úgy látszik, tanácsosabbnak tartá, követséggel intézni el a dolgát. Azért sem szóltam semmit s titkos malitiával készültem gyönyörködni a kis leány zavarában.

De malitiám kárba veszett. Ella egy csöppet sem jött zavarba; bátran és nyíltan szemembe nézett s vallatóra fogott.

— Úgy-e, nem vak ön, Bálint bácsi?

— Már mint hogy én vak vagyok-e?

— Hiszen mondom, hogy nem vak, nagyon is jó szeme van. De ha jó szeme van, meg kellett látnia, hogy Sándor szerelmes Laurába.

— Már mint hogy Sándor Laurába?

— Semmi kitérés! Feleljen egyenesen a kérdésre: észrevette vagy nem? Igen vagy nem?

— No hát, igen.

— Természetes, hogy igen. Észrevette, hogy ne vette volna észre? De ha Sándor szerelmes Laurába, mi ennek természetes és jogos következménye? Mi?

— Hallja, húgom, nem tanúlt maga Pesten jurisprudentiát?

— Nem az a kérdés, én mit tanúltam, hanem hogy Bálint bácsi mit tud? Ne csavarja el a szót, feleljen röviden: a szerelemnek jogos és természetes következménye nem a házasság?

— Már ott, a hol.

— Ez nem becsületes válasz. Bálint bácsi a prókátorok fogásait használja, a kiket szívéből gyűlöl. Feleljen igazán, katonás egyenességgel: olyan valami borzasztó, valami lehetetlen, valami képtelen dolognak tartja azt, hogy Sándor feleségül vegye Laurát? Ne pödörje a bajuszát, hanem feleljen! Annak tartja? Igen vagy nem?

— No hát, nem.

— Valahára! . . . Megerkeztünk lakásunk elé . . . Jöjjön fel, Bálint bácsi, a verandára, hadd öleljem meg . . . Ha itt nyilvánosan tenném, még hírbe hoznám s feleségül kellene engem vennie.

Csakugyan fölhúzott a verandára és a nyakamba borult. És a mint erősen átfonta karjával nyakamat és vállamra hajtotta kedves halvány arcát, már nem az előbbi vallató katonás hangján, hanem megindultan, gyorsan, reszkető hangon ezt sügte fülembe:

— Önben van minden reményünk. Én tudom, hogy Laura Sándort szereti, de azt is tudom, hogy édes anyja hallani sem akar leánya házasságáról. Ez ellenállást csak ön győzheti le . . . oh Bálint bácsi, tegye meg, tegye meg még ma, azonnal, ha szereti Laurát, ha azt akarja, hogy boldog legyen.

Most már titokban azt kezdtem óhajtani, bár inkább Sándort választaná Laura, úgy megbűvölt ez a kis sápadt boszorkány. De nem szóltam semmit, csak engedtem, hogy átfonja nyakamat és vállamra hajtja fejét — Isten engem! jól esett — s végre csak ennyit mondtam:

— Hogy ne tenném meg, édes húgom, persze, hogy megteszem. Nem mondom, hogy valami nagy vitézi fölbuzdulással nézek e beszélgetés elé, de megteszem, még ma délelőtt... csak arra figyelmeztetem, hogy kettős követséget fogok végezni, mert más valakitől is kaptam megbízást —

— Tudom — duzzogott Ella és megsímogatta orcámat — tudom, a maga kegyenczétől, pártfogoltjától, a nagy hazafi politikustól... Természetesen az ő pártján lesz, mellette fogja ütni a vasat —

— Itt sülyedjek el, ha részrehajló leszek — kiálték kemény elhatározással. — Én azt akarom, hogy Laura boldog legyen, és senkit sem fogok rádísputálni.

— Így! az ilyen okos öreg urakat szeretem! — mondá Ella, megveregetve orcámat. — Legjobb lesz megkérdezni

Laurától, kit választ a kettő közül, s ezt azután el kell fogadnia mamájának is. A másik pedig —

— A másik szép csendesen visszavonúl — vágtam közbe — ezt megígérték egymásnak . . .

— És majd Bálint bácsi lesz szíves elvinni neki a kosarat s megkérni, hogy szedje össze a sátorfáját.

— Persze, a legkellemesebb dolgokat mindig az én nyakamba varrják — akartam én mogorván dörmögni, de nem fejezhettem be, mert Ella szájamra szoritotta kis tenyerét s azt mondta, hogy né prókátoroskodjam. Elhallgattam hát, s még egyszer szentül megígérve, hogy még ma délelőtt elintézem a dolgot, hazafelé indultam.

IV.

Nem siettem, Isten látja lelkemet, egy cseppet sem siettem; de akármilyen lassan mentem, végre mégis megérkeztem. A cselédtől kérdeztem, itthon van-e húgom, s titokban azt a feleletet reméltem, hogy nincs itthon, messzire elsetált az erdőben . . . Hogy is ne! itthon volt biz az, bizonykolá ez a kiállhatatlan tót szakácsné — még pedig benn a szobájában, egyedül: a kisasszony ott ül a ház mögött a kis kertben és olvas . . . Szerettem volna megtudni, mit olvas, s igen nagy kedvet kaptam együtt olvasni vele; de aztán megembereltem, meg is szégyeltem magamat, s hirtelen eltökéléssel beléptem a szobába.

Judit az asztalnál ült s egy levélforma papirost olvasott, melyet beleptemkor ijedten és gyorsan a zsebébe dugott.

Soha sem voltam barátja a teketóriának. Hagytam ezt a prókátorokra; én a nehéz csomókat szerettem katonásan, kardommal vágni ketté. Mikor láttam, hogy valakit hosszasan készítenek elő rossz hírekre, nehéz dolgok hallására, mindig eszembe jutott az egyszeri ember, a ki meg akarta kurtítani vizslája hosszú fülét, de nehogy nagyon megkínozza, minden nap csak egy kicsit vágott le belőle. No, nekem az a természetem, hogy egyszerre vágom le a vizsla fölösleges fülét.

Most is legjobbnak véltem, ha egyszerre Judit elé tálalom az egész igazságot. Erre el fog ájulni, én föllocsolom, s akkor aztán nyugodtabban foghatunk a részletek megbeszéléséhez.

— Férjhez adjuk Laurát, egyszerre két kérője is akadt,

kiálték a kétségbeesés vidámságával, s közelebb léptem Judithoz, hogy fölfogjam ájulásában.

De nem ájúlt el. Sápadtan, merev szemmel, de nyugodtan, mozdulatlanul nézett arczomba. Ezen én úgy megzavarodtam, hogy jó ideig nem bírtam szóhoz jutni. Az én programmom az ájulásra volt alapítva, és ez elmaradván, én is programmnélkül maradtam.

Végre Judit törte meg a csöndet.

— Tudtam ezt, vártam ezt, féltem tőle — mondá hal-
kan, inkább magához, mint hozzám beszélve.

— Már miért félnél tőle? — feleltem én, bátorságot
kapva. — A leány arra való, hogy férjhez menjen, s Laurát
előbb-utóbb elérné végzete.

— Még nagyon fiatal, alig múlt tizenhat éves — mondá
Judit félénken.

— De úgy ki van fejlődve, hogy akár húsz évesnek beil-
lenék; s te sem voltál több tizenhat évesnél, mikor férjhez
mentél.

— És talán az én sorsomra akarod juttatni leányomat
is? — kiáltott Judit, hirtelen kiegyenesedve s csaknem fenye-
getőleg nevezve rám.

Erre nem tudtam felelni. Szemem-szám elállt s némán
néztem húgomra. Éreztem, hogy most rajta és nem rajtam van
a beszélés sora.

— És mégis — folytató Judit gyöngédre változott han-
gon s mellére hajtva fejét, mintha elfeledné jelenlétemet és
magában beszélne — van-e jogom útját állni a végzetnek?
Tudhatom-e, hogy nem boldogságra vezetné gyermekemet?
Szabad-e sorsomról venni a mértéket és azt alkalmazni
leányomra? Hátha épen ez tenné boldogtalanná? Hátha sze-
reti azt, ki kezét kéri? És szabad-e hinnem, hogy a szerelem
vége mindig boldogtalanság?

Meg nem mocszantam volna a világért sem! Hisz ez a
Judit tulajdonképen nagyon okos asszony, s én voltam bolond,
mikor néha titokban arról gyanúsítottam, hogy nincs egészen
rendben az elméje. Várjunk csak, majd kitalálja ő magától,
mit kell tennie.

— Hogy hívják Laura kérőit? — kérdé hirtelen magához
térve álmadozásából s ismét mereven arczomba nézve.

— Az egyik neve Beregi Sándor, a másiké Holdasy Attila.

— Igen, Beregi, ez az egyik — mondá Judit elgondolkozva — Beregi Sándor, emlékszem rá.

— Hogyan? Ismered Beregi Sándort? — kiálték meglepetve.

— Hívd ide leányomat — mondá Judit, nem is tartva méltónak, kérdésemre felelni; — hívd ide azonnal.

Kirohantam a kertbe, s minden szó nélkül kézen fogva a meglepett leánykát, a következő pillanatban már Judit előtt álltam vele.

— Jer közelebb, gyermekem — mondá szelíden Judit — add kezedet kezembe, nézz nyíltan szemembe, s így felelj egyenesen, őszintén, teljesen, kérdéseinkre. Nos, bátyám — folytatá felém fordulva — várjuk kérdésedet.

Laura anyjára, majd reám, majd ismét anyjára emelte szép szemeit, de épen nem vettem észre, mintha csodálkoznék vagy meg volna lepette. Fogadni mertem volna, hogy már elő volt készítve, s akár rámutathattam volna az ördögös Ella kis kezére. Annál jobb, úgy sem vagyok nagy szónok, a leánykérés sem tartozott eddig hivatalos foglalatosságaim közé; essünk át rajta minél rövidebben.

— Laurám, két derék fiatal ember megkérte ma a kezedet . . .

Láttam, mily égő pirosság lepte el e szóra a leányka arcát, nyakát, fülét, még a haja tövét is, és keze reszketni kezdett anyja kezében.

— Mi, tudniillik én és anyád — folytatám — nem akarjuk választásodat korlátozni, nincs más vágyunk, mint a te boldogságod. Ha még eddig senki sem illette meg szívedet s nem gondoltál a férjhezmenetelre, csak egyet kell intened s minden a régiben marad, nevöket sem tudod megkérőidnek. Felelj hát, kívánod-e nevöket hallani?

Laura félénken anyjára nézett s nem felelt.

— Felelj bátyádnak, gyermekem — mondá Judit szelíden — felelj szíved szerint.

— No, megmondjam a nevöket?

Laura némán igent intett fejével.

Persze, hogy igent intett. Szeretném én azt a leányt látni, a ki nem volna kíváncsi kérője nevére, még ha esze ágában sincs férjhez menni — gondoltam magamban, de nem mondtam el fönhangon, nehogy elrontsam az ünnepélyes hangulatot.

Hangosan csak annyit mondtam, hogy a kérők neve Holdasy Attila és Beregi Sándor. Laura égő pirossága már csaknem lánggal lobogott, de én kérlelhetetlenül folytattam:

— E két derék fiatal ember a te választásodat várja, s a vesztes fél vissza fog vonulni szerencsés vetélytársa elől. Anyád és én szintén a te választásodtól tesszük függővé, melyiket fogadjuk el a kettő közül. Felelj tehát, kit mutassak be közülök anyádnak?

Laura ismét anyjára emelte szemét.

— Felelj szíved szerint, gyermekem — mondá Judit szelíden, de hangja kissé reszketett.

— Halljuk hát — mondtam én. — Holdasy? Mi?

Laura alig észrevehetőleg megrázta fejét.

— Beregi? Mi? Felelj!

A leány minden felelet helyett anyja keblére rejté arcát.

— Ilyen fontos dologban nekem nem elég a néma beszéd — mondtam én bírói szigorral. Fejet rázni, eldugni az arcot, ez érthető lehet versekben vagy könyvekben, de mikor egy Barra-ivadék jövődöbelijéről van szó, én tisztán akarom hallani a nevét... Mondd ki hát és ne félj! Ha szégyelled fönhangon mondani, sugd meg, de úgy, hogy meghalljuk.

Mit volt mit tennie szegény Laurának, égő arccal, reszkető ajakkal megsúgta Beregi nevét, s aztán abban a nyomban anyja keblére borult és keserves zokogásban tört ki.

Alig győztük megkérlelni, lecsillapítani; ámbár az igazat megvallva, egyikünk sem ijedt meg a sírásától. De hát csak csitítottuk szép szóval, hízélgéssel, a minek meg is lett a jó eredménye, mert egyszerre csak elállt a sírása s hevesen összevissza csókolta anyját, azután meg engem.

— Hagyj most magunkra, gyermekem — mondá Judit, megsímogatva leánya fejét; de hangján, keze reszketésén láttam, hogy mindegyre nagyobb izgatottság vesz rajta erőt. — Hagyj magunkra, gyermekem, s add át magad boldog álmaidnak. Bátyámat kérem, vezesse rögtön hozzám Beregit... Hála az égnek, hogy őt választá — tevé hozzá halkan, hogy csak en érthettem ez utolsó szavát.

Nem volt időm csodálkozni rajta, mert Laura kivonszolt a szobából, egyenesen a hátulsó kis kertbe. Ella már ott várt reá, s a két leány minden látható ok és minden magyarázat nélkül egymásra borult és keservesen zokogott. Miután jól

kisírták magokat, Ella kifutott a kertből s a következő perczben bátyjával tért vissza. Hm, úgy látszik, ezek már előre tudtak mindent s én csak eszköz voltam a kezökben. Meg is mondtam nekik véleményemet s jól összeszidtam a leányokat; Sándor öcsémén pedig azzal álltam boszút, hogy egy perczre sem hagytam együtt menyasszonyával, még a kezét sem engedtem megcsókolni, hanem karon ragadtam és bevitettem Judithoz.

Egészen átváltozva találtuk hűgomat. Nyugodtsága, melyet leánya előtt magára erőltetett, eltűnt és a legnagyobb izgatottságnak adott helyet. Az asztal mellett állt; egyik keze, melylyel az asztalra támaszkodott, oly erősen reszketett, hogy az asztal szinte megmozdult tőle, mint a szellemidézők keze alatt. Be sem várta, hogy Sándort annak módja és rendje szerint bemutassam neki; előre lépett, megragadta kezét és mélyen szemébe tekintett, mintha lelkében akarna olvasni. Azután az ablakhoz lépett s maga mellé intette.

— Senki sem hallhatja szavainkat? — kérde, felém fordúlva.

Mondtam, hogy a leányok a kertben vannak, a szakácsné a konyhában; de nem nyugodott meg, külön ki kellett néznem minden ajtón, s csak miután meggyőződött, hogy senki sincs közelünkben s velem bezáratta a külső ajtót, csak akkor kezdett ismét a szóhoz.

— Ma reggel ezt a névtelen levelet kaptam — mondá Sándorhoz fordulva s egy összegyűrt levelet vonva ki zsebéből — olvassa el, uram, és mondja, igaz-e tartalma?

Sándor átvette a levelet, elolvasta, arcza elsápadt, s egy kínos sóhajtással mellére hajtá fejét.

— Mi van e levélben? — kiálték megrémülve e jelenségek-től. — Tudni akarom, jogom van tudni, mi van e levélben.

S minden további szó nélkül Sándorhoz léptem és kivettem reszkető ujjai közül a levelet. Így szólt:

„Tisztelt asszonyom! Családjának egy jóakarója figyelmezteti, hogy leánya nagy veszélyben forog. Egy ember akarja őt nőül venni, kinek családjához a becsstelenség szennye tapad. Kérdezze meg Beregi Sándort, miért nem viseli valódi nevét, s ha nem akarná megvallani, mondja meg neki, hogy a világ még nem feledte el apja bűnét és nevének gyalázatát. Beregi Sándor fia Berg Adolfnak, ama pesti kereskedőnek, ki a múlt évben elsikkasztotta a becsületére bízott nagy összeg pénzt s egy

hírhedt kártyabarlangban öngyilkossá lett. Ha tagadná, ugyane jóakaró kéz, mely e levelet írja, okiratokkal is fog szolgálni. •

— Igaz, mit e levél mond? — kérde Judit.

— Igaz — felelt Sándor tompán. — Igaz annyiban, hogy atyám maga vetett véget életének és hogy nevéhez a becestelenség vádjá tapadt. Gyermekének emlékeben tisztán és szennytelenül él ő; mi tudjuk, hogy csábítás áldozata volt, de a világ nem a gyermeki szív mértékével ítél. Bélyeget ütött nevére és kényszerített minket, gyermekeit, hogy mással cseréljük föl e nevet. Ha mi hibásak vagyunk, csak ez a hibánk, ez a gyöngeség, hogy a társadalom előítélete miatt mással váltottuk föl atyánk nevét. Ez a tiszta igazság, asszonyom.

— Hála Istennek — mormogott Judit, összekulcsolva kezét — hála Istennek!

— De bizony nem hála Istennek! — kiáltottam én megbotránkozva. — Ebbe még nekem is van beleszólásom.

— Hallgass! — kiáltott Judit, fenyegető hangon. — Hallgass! Nem az most a kérdés, családunkba vehetjük-e mi ez ifjút, nem az a kérdés! Tőle várjuk az ítéletet, tőle kérdezzük, elfogadjá-e, neijévé teszi-e a gyilkos, a fegyencc leányát?

Mintha a villám sújtott volna le előttem. Iszonyú fénye egy pillanat alatt megvilágította az egész sötét múltat s megmutatta mélyében a szörnyű bűnt, melyet e szegény asszony évek óta takart előlem, a világ elől. Nehéz csapást éreztem fejemen, nyelvem megbénult, nem tudtam szólni s csak néma rémülettel néztem húgom arcára.

Egészen átalakult. Sápadságát lázas pirosság váltá föl, szemében szilaj tűz égett, melyet máskor az örültség lángjának néztem volna; de a szavak, melyeket ajkai mondtak, meghazudtolták szemének örültségét és legyőzhetetlenül kényszerítettek, hogy ne kételkedjem józanságukban, igazságukban. Úgy állt előttünk, kiegyenesedve, tágra nyílt szemekkel, lihegő kebelrel, nyitott ajkai közül kitörő égő lehelletével, mint az ókor Pythiája, a mint örjögő elragadtatásában kinyilatkoztatta az isteni igazságot.

— Megjött az idő, a fátyol lehull a múlttól, az eltemetett kísértet visszatér és jogát követeli — mondá, halkan, lassan ejtve ki egymás után szavait, mintha egy titkos hang sűgása után beszélne. — Most már tudjátok, miért rettegtem a gondolattól, hogy leányomat egykor férjhez kell adnom. Elvisel-

hettem-e, hogy e szörnyű titokkal csempészszem be őt egy tisztességes családba s tiszta névvel kössem össze az ő megbecstelenített nevét? Nem volt-e kötelességem kitárni a múltat leendő férje előtt, s remélhettem-e, hogy nem mérgezem meg mindörökre boldogságukat? A sors kegyes volt hozzánk. Oly férfit vezetett leányom elé, kinek nevén szintén a bűn foltja ül, bár nem oly iszonyú bűné, mint a mienken. De remélhetem, hogy e férfi meg fogja érteni, saját szenvedéseiből fogja érteni, hogy az apa bűneért nem lehet felelőssé tenni az ártatlan gyermeket. Nem volt-e hát okom hálát adni az Istennek e kegyelemért? Szólj bátyám!

Nem szóltam én egy szót sem. Nyelvem elvesztette beszélő képességét; némán néztem húgom arczára s rettegve vártam, mit fog még mondani.

— Hallgassatok meg — folytatá kis szünet után — hallgassatok meg, elmondok mindent, híven, igazán, szépítés és kendőzés nélkül, úgy legyen irgalmas hozzám az Isten utolsó órámon! Hallgassanak meg — tevé hozzá Sándorhoz fordulva — és ön uram, ítéljen azután és válaszszon.

V.

Judit elbeszélése így szólt.

„Tizenhat éves leányka voltam, midőn Dalbert báró megkérte kezemet. Bátyám egész erejéből ellenezte házasságomat s magára haragította nagynénemet és jegyesemet. Ellenkezésének oka egyedül az volt, hogy külföldihez megyek nőül. Egyebet nem tudott róla, nem hozhatott föl ellene. Nagynéném, ki el volt ragadtatva Dalbert báró fényes nevétől és elbűvölő modorától, és én, ki szerettem őt, óvakodtunk tudtára adni bátyámnak oly híreket, melyek még jobban megerősítették volna ellenkezését.

Pedig a világ sok rosszat beszélt Dalbert báróról. Mihelyt híre ment a bécsi társaságban eljegyzésünknek, jóakaróink, barátaink, vagy a kik azoknak akartak látszani, valóságos ostrom alá fogták nagynénemet, hogy elriaszszák e veszedelmes frigytől, a mint házasságunkat nevezték. Dalbert bárónak igen rossz híre volt ama társadalmi körben, melyhez mi tartoztunk. Beszéltek róla, hogy családja kitagadta. Legifjabb fia volt egy

luxemburgi nemes törzsnek, de szilaj vadsága és kicsapongásai kizárták őt családjából. Apja kitagadta örökségéből, anyja meghalt bánatában, idősb testvérei nem akarták ismerni és elűzték magoktól. Mindezt sokszor elmondták nekünk s nem volt okunk a tény igazságában kételkedni. De nagynéném annál érdekesebbnek találta őt, s én — én szerettem és szerelmem nem a hibákat látta, melyekért szenvedett, hanem a szenvedéseket, melyeket érezett, s a száanalom még erősebbé tette szerelmemet.

Azután sok más rosszat beszéltek róla. Kalandornak nevezték, kit családjából, hazájából kiűldöztek s kinek élete megfejthetetlen rejtély volt mindenütt. Azt is mondták, hogy megférhetetlen, és sehol sem maradhat meg sokáig. Szolgált az osztrák hadseregben is, de itt sem tűrték el. Bajtársaival örökös viszálykodásban élt, egyik helyőrségből a másikba kellett áttenni, mindenütt voltak véres párbajai; azonfölül nagy kártyás is volt, úgy hogy utoljára kénytelen volt lemondani tiszti rangjáról. Azóta senki sem tudja, miből él, miből viszi a nagy fényt, melyet kifejt a bécsi társaságban; mert azt nem tagadhatták, hogy mindenütt szívesen látják, kedvelt vendég a legelőkelőbb termekben, s azok is, a kik a legrosszabbat beszéltek róla, kedvét keresték és örömet mulattak vele; de — mondák — épen e megnyerő modora teszi veszedelmessé, és jaj annak, ki bűvös hatalmába kerül.

Hiába beszéltek nekünk. Mi is meg voltunk bűvölve. És én szerettem. Szerettem még a rosszat is, a mit róla beszéltek; mert nem hibáit hallottam, hanem őt láttam a rágalmazó szavakon keresztül, és édes volt nevét hallanom, bármit beszéltek róla. Rágalomnak tartottam mindezt, nem hittem, s a mit kénytelen voltam elhinni, azt eltakarta, megaranyozta szerelmem. Végre is, hányszor mondjam, hogy szerettem? Elég ezt egyszer mondanom, és ez az egy szó mindent megmagyaráz.

És ő is szeretett. Oh! ezt nem vonták kétségbe ellenségei sem, kik annyi rosszat beszéltek róla. Szeretett, gazdag lelkének, titáni természetének egész teljességével.

Szerelme nem volt az az ál rabszolgai hódolat, mely megtagadja saját akaratát s nem kér mást, mint lánczokat, hogy örökre a szeretett lény rabjává kösse le magát. Az ő szerelme vihar volt, mely könnyű pehelyként kapta föl lelkemet és ragadta magával a végtelenbe. De éreztem, hogy ez az igazi,

az egyetlen szerelem. Gyöngéd volt és szilaj, kis gyermekké tudott törpülni mellettem szerelme naivságában s mégis óriásnak láttam őt fejem fölött. Ellenségei óva intettek, őrizkedjem vad feltékenységétől. Ő sem tagadta ezt, s félig komolyan, félig tréfásan sokszor mondta, hogy az ő ereiben is Othello izzó vére folyik. Nevettem. Mit törődtem feltékenységével? Hiszen szerettem, mindig fogom szeretni; benne élek, mindig benne fogok élni: mi köze van hozzánk a feltékenységnek? Desdemona együgyűségétől sem féltettem magamat; én nem fogom ártatlanul a gyanú árnyékát vonni fejemre; épen olyan biztos vagyok hű szerelmemről, mint éles látásomról.

Asküvőnk után Olaszországba útaztunk. Boldog voltam. Hogyne lettem volna az? Férjem szeretett, enyém volt egészen, mit kívánhattam volna egyebet? Mit törődtem azzal, hogy féltékeny volt, s féltékenysége gyakran esztelenné tette! Szemem mindig résen volt, s ha egy pillanat, egy szó, melyet idegen férfiakkal, egynapos, közömbös ismerősökkel, váltottam, fölizzgatta vad szenvedélyét: az a pillanat, az a szó többé nem ismétlődött s a fölébredt vad állat ismét lecsillapult. Hajh! nagyon elbizakodtam lelki erőmben, éles látásomban, s midőn legjobban dicsekedtem magamnak, hogy örökre ment leszek Desdemona ártatlan együgyűségétől, akkor akadt nekem is Cassióm.

Rómában találkoztunk Várday Emillel. Gyermekkori játszótársam volt. Családja szintén Bécsben lakott s bizalmas barátságban állt nagynénémmel. Kicsiny koromtól fogva együtt játszottam Emillel s még most is tegeztük egymást. Egykorú volt velem; de mellettem, a férjes asszony mellett még egészen gyermeknek látszott. Az is volt. Ki félthetett volna e gyermektől? Ilyesmire nem is gondoltam, megfedkeztem szokott éles látásomról s bizalmasan, vidáman csevegtem vele gyermeki játékainkról. Szállásunkra is meghívtam s férjem előtt sokszor emlegettem nevét. Eszembe sem jutott, hogy még e gyermeke is féltékeny lehet. Az sem nyitotta ki szememet, midőn férjem hirtelen, minden búcsú nélkül elhagyta velem Rómát s csaknem menekülve Nápolyba vitt. Útközben még szemrehányást is tettem neki, miért nem szólt legalább Emilnek, talán ő is velünk jött volna.

Néhány nap múlva találkoztunk vele itt is. Nem tudom, véletlenül vagy szándékosan jött-e utánunk, nem is törődtem

vele. Egyszerűen örültem neki s vidáman folytattuk Rómában félbeszakadt csevegésünket. De most már észrevettem, hogy férjem lelkében ismét fölébredt a féltékenység szörnyetege. Kinevettem. Először életemben mondtam neki ellent és nevetéssé tettem féltékenységet. Szégyeltem magamat — miatta. Férjem oly iszonyú kitöréssel felelt, hogy megrémültem. Belátam hibámat, de már késő volt. Hiába került emezentúl Emilt, a szerencsétlen fiú annál kitartóbb makacssággal üldözött, s ha ajtómat elzártam előle, férjemet kereste föl, hogy vele beszélgessem — rólam. Meglehet, a gyermekkori barátság bizonyos rajongássá, talán diákos szerelemmé fejlődött lelkében, melyről talán maga sem bírt tiszta öntudattal s melyet naivságában elárult férjem előtt. Nem tudom. Többé nem találkoztam vele s magam sürgettem a haza utazást. Bécsbe tértünk vissza, de a tövis megmaradt férjem szívében.

Kis leányom születése eltompította egy időre e tövis hegyét. Férjem rendkívül szerette gyermekét, s e gyöngéd érzelem hatása lecsillapította lelke vad szenvedélyét. Csak néha-néha villant föl szemében a szilaj láng, melyet Nápolyban láttam, s a tekintet, melyet ilyenkor reám vetett, nagy figyelmeztetésül szolgált, nehogy fölébresszem a szendergő fenevadat. Emil szintén visszatért Bécsbe, meg is akart látogatni többször, de mindig találtam ürügyet, hogy ne fogadjam. Azt azonban nem kerülhettem el, hogy nagynéném házában ne találkozzam vele, s bár hideg, kimért viseletemmel igyekeztem távol tartani magamtól, a sötét felhő megjelent férjem arczán s éreztem, hogy örvény fölött járok.

Nagynéném halála után nem volt többé semmi, a mi Bécshez kötött. Vagyoni viszonyaink is meg voltak rendülve. Magam sürgettem férjemet, vonuljunk el a világtól, húzódjunk meg valami félreeső csendes faluban, hol egészen kis leányunk nevelésének élhetünk. Férjem gyanakodva nézett arczomba; talán azt hitte, e felrevonulás valami tervet takar kijátszására, de nem volt semmi ürügye, hogy kitörést engedjen lappangó féltékenységeinek. Kis jószágot vásárolt, nem messze Pozsonytól, a hegyek közt, egy elrejtett faluban. Ide vonúltunk s itt éltünk néhány évig, teljesen elzárkózva a világtól.

Itt éltük át a forradalmat. Midőn minden ember fegyvert fogott s a világ két ellenséges táborra oszlott, férjem tétlenül ült otthon, nem törődve a nagy eseményekkel. Nem akart

fegyvert fogni hajdani bajtársai ellen, de nejének hazája ellen sem akart harcolni. Legalább ezt mondta, s én örömet elhittem és elűztem magamtól a kínzó gondolatot, hogy inkább soha sem nyugvó féltékenysége az, mely nem engedi mellőlem távozni. Idejének legnagyobb részét vadászattal tölté, napokig bolyongva az erdőkben; otthon kis leányunkkal játszott, kit órákig elhordott ölében, s csak ilyenkor láttam boldognak és jókedvűnek. A városba ritkán távozott; csak olyankor ment be, ha a gyermek új játékszereket kívánt, mert ennek egyetlen óhaját sem tudta megtagadni.

A városban találkozott újra Emillel. A szerencsétlen fiú nagy örömmel futott hozzá az utcán s aztán el sem maradt mellőle. Elkíserte hazáig s fölött vele a kastélyba. Én csak férjem jelenlétében találkoztam vele, s a természetes ijedtség önkénytelen mozdulata, melyet megpillantásakor tettem, nem kerülte el férjem gyanakvó szemét. Csak a boldogtalan fiú nem látott semmit. Nem vette észre hidegségemet sem, s egészen átengedte magát a viszontlátás örömének. Elbeszélte aztán, hogy a forradalom már le van verve, a hazafiak nagy része halált szenvedett, a többi börtönben várja ítéletét vagy külföldre menekült. Ő is honvéd volt, fiatal kora daczára több csatában vett részt, de még jókor elmenekült s Pozsonyban nagybátyja, az öreg Várday házában tartózkodik, hol reméli, út, a jelentéktelen pontot észre sem fogják venni, midőn a legnagyobbakra megy a vadászat. Én erőltetett közömbösséggel hallgattam s még bátyám sorsáról sem mertem kérdezősködni, egészen megbénított férjem sötét tekintete.

Emil ezután még többször kijött falunkba, de soha sem fogadtam el. Férjem föl hagyott a napokra terjedő vadászatokkal, s ha néha el is távozott fegyverével, meg voltam győződve, hogy a közelben leskelődik.

Egy este egyedül ültem szobámban kis leányom ágya mellett. Férjem még délben az erdőbe ment s azt mondta, csak másnap reggel fog visszatérni. Az udvaron szekérszörgést hallottam. Kísiettem, hogy megtudjam a nálunk szokatlan zaj okát. A mint a tornácra leptem, Emil állott előttem.

Megremültem és megbosszankodtam ez ember megátalkodottságán. Indulatosan szóltam hozzá és el akartam küldeni. De Emil nem hagyta, hogy befejezzem szavaimat. Gyorsan, izgatottan, suttogva mondá:

— Bátyád nevében jövök; nálunk rejtőzik, nagybátyám házában. Ha elfogják, halál vagy börtön vár reá. Külföldre kell menekülnie. Megtudta tőlem, hogy itt lakol, s nem akar addig távozni, míg karjaiba nem szorít. Úti költségre is szüksége van, nagybátyám nem adhat eleget, neki magának sincs. Ezért jöttem. Hozzá viszlek, legalább egy pillanatra. Csak óvatos légy, bátyád élete van kérdésben.

E szavakra mindent elfelejtettem, rettegésemet, óvatoságomat, csak szegény üldözött bátyámat láttam, csak az ő megmentésére gondoltam. Gyorsan magamhoz vettem minden pénzemet és Emil kocsijára ültem.

A város szélén leszálltunk a kocsiról s gyalog indultunk a ház felé. Nagyon kellett vigyáznunk, itt is már napok óta tartottak az elfogatások és föl volt állítva a bitófa. A város ostromállapotban volt és egész éjjel katonai őrzérek czirkáltak az utczákon. De sikerült szerencsésen elernünk az öreg Várday házáig s baj nélkül bejuthattunk. Találkoztam bátyámmal, annyi évi távollét után, s meglett az a boldogságom, hogy elősegíthettem menekülését.

Nem sokáig maradhattam vele. Sietnie kellett neki is, nekem is. A ház ajtajában Emil várt reám, hogy a kocsihoz vezessen. Karját nyújtá és gyorsan megindultunk. Az utcák elhagyottak, sötétek voltak; csak itt-ott világított egy gyöngy fényű lámpa, csak néha-néha hallatszott messziről a katonai őrzérek tompa dübörgése. Gyorsan, óvatosan haladtunk előre; befordultunk a szomszéd utcába, s a legelső lámpa alatt egy sötét alak állta útunkat. Férfem volt . . .»

Judit hangja, midőn elbeszélésében idáig ért, fulladozni kezdett; melle erősen zihált; látszott, mily nehéz kinnal kapkod a szavak után, melyek, mintha megtagadnák szolgálatukat és nem akarnák rendelkezésére bocsátani magokat. Szeméből kimondhatatlan rémület kifejezése szólt, mintha most is maga előtt látná e szörnyű képet. Félttem, hogy izgatottsága miatt nem fejezheti be elbeszélését, hozzá léptem és homlokára tettem kezemet. Ígető meleg volt.

— Pihenj kissé, szedd össze erődöt, szegény húgom — mondtam halkán.

De mintha nem is hallotta volna szavaimat, eltolta homlokáról kezemet, s gyorsan, szakadozott hangon folytatá elbeszélését.

«A lámpa világa ráesett, tisztán láttam arczát. Férjem volt, az ő vonásai voltak, és mégis oly idegennek látszott. Mintha egy démon öltötte volna magára alakját, hogy pusztulást hozzon e földre. Arcza eltorzult, szemében oly ádáz fény világított, minőt soha, legszenvedélyesebb kitöréseiben sem láttam ezelőtt. Erősen megragadta egyik kezével Emil mellét s oly hangon, melyet még most is hallok, rá kiáltott:

— Véd megadat, nyomorúlt!

Tört dobott lába elé, s a másik tört jobb kezével magasan feje fölé emelte. Karjába kapaszkodtam s a kétségbeesés sikoltásával kiálték:

— Férjem! hallgass meg!

— Mit hallgassak? Hazugságot? Eleget hallottam már. Mit tudsz még hazudni?

— Nem itt — tüstént — otthon — oh! ne ítéld látszat után! — rebegtem még erősebben karjába kapaszkodva.

— Már ítéltél! El tölem, gyalázatos! — kiáltott rettentő hangon... Most jön a végrehajtás! Előbb kedvesed, azután te... Véd megadat, nyomorúlt, vagy leszúrlak, mint a kutyát.

Emil a meglepetéstől, rémülettől bódultan fölvette a földről a tört, s talán azt sem tudva mit tesz, mintegy védőleg maga elé tartotta. De abban a pillanatban mint a villám sújtott reá a másik tör s hosszú vérsugár szökött föl átszúrt kebléből. Egy hang, egy sikoltás nélkül hanyatt bukott. Oh még most is látom! Nézzétek... ott... a szoba szögletében... ott áll az iszonyú alak... Karjába kapaszkodom... gyilkosnak nevezem... kegyelmét kérem... nem tudom, mit mondok... örült vagyok a rémülettől... Halljátok, mit felel? Halljátok a szörnyű szót, melylyel nejét, gyermekének anyját illeti? Látjátok a törnek újra fölvilanó hegyét...? Vigyázz, vigyázz, most reám sújt... eltalált... vállamat érte, végig csúszott rajta, sebet ütött keblemen... Gyilkos, hagyj el!... Szaladok, van még annyi erőm... meneküljünk...! Ki rohan utánam? Segítség! mindjárt utólér!... Még egy lépés... Fegyverzörgés, katonai parancsszó... Megállj! ki vagy? Nem bírom tovább, lábam roskad... tartsatok föl, ah!...»

És a szegény asszony, mintha újra végig szenvedte volna e borzasztó jelenetet, alétan hátra hanyatlott, behúnyta sze-

mét s csak keblének gyors lihegése mutatta, hogy még nem hagyta el az élet.

Kinyitottam az ablakot. Az üde fenyves levegője jótékonyan hatott föllázadt idegeire. Lassankint lecsillapúlt lázas rohama, melle nyugodtabban lélekzett, kinyitotta szemét, intett, hogy tegyem be ismét az ablakot, s most már halk, lassú, de nyugodtabb hangon folytatá elbeszélését.

«Azután hosszú időre nem emlékszem. Néha-néha egy pillanatra visszatért eszmeletem, fölnyitottam szememet s idegen környezetet láttam, idegen arcz hajolt ágyam fölé. Ágyban feküdtem, de nem tudtam, hol. Nem is volt időm töprengeni rajta, a láz rémei újra magokkal ragadtak s végig hurezoltak vad, kietlen tájakon. Sok időbe telt, míg a láz egészen kibocsátott karmai közül s tisztán gondolkozhattam, értelmesen beszélhettem és megérthettem mások beszédét.

Idegen helyen voltam, egy jó öreg polgár házában. Ő és neje ápoltak engem, az ismeretlent. Házuk kapuja alatt találak ájultan s nem szólva senkinek, magokhoz vittek és gondomat viselték. Két héten túl feküdtem itt, a sebláz rémeitől gyötörve, s már sokszor lemondtak életemről. Midőn magamhoz tértem és túl voltam a veszedelmen, oly nagy volt örömük, mintha édes gyermeköket ragadták volna vissza a haláltól. De még sokáig gyöngé voltam, nem igen engedtek beszélni, nem adtak feleletet aggódo kérdéseimre.

Csak lassanként erősödtem meg s csak lassanként tudtam ki jó öreg ápolóimtól, a mit oly gyötörő vágygyal kívántam megtudni.

Nem ismertek, nem tudták nevemet, nem tudták azt sem, mily viszonyban állok a gyilkossal, kit akkor éjjel elfogtak. A katonai őrző fogta el, mely nem messze tőle megtalálta a meggyilkolt ember élettelen testét is. Tovább nem kutattak, engem nem vettek észre, ki akkor már öntudatlanul feküdtem a kapu sötét bolthajtása alatt. Itt talált rám jó öreg házi gazdám, ki a nagy zajra kisietett szobájából. Magával vitt s nejével egyetértve elhatározta, hogy nem fog rólam jelentést tenni a hatóságnál. Olyan idők jártak, hogy mindenki óvakodott bármily módon érintkezésbe jönni a hadi törvényszékkel. Látták, hogy nem keresnek, nem is bírnak tudomással megsebesüléséről; ők is hallgattak s háborítás és föltűnés nélkül ápoltak, fiokra bízva gyógyításomat, ki orvos volt és házukban lakott.

Elbeszéltek azt is, hogy a meggyilkolt emberben Várday Emilre ismertek, kinek nagybátyját, az öreg Várdayt, ugyanakkor fogták el, mert megtudták, hogy forradalmárokat rejtgetett házában s elősegítette menekülésöket. Várdayt börtönre ítélték s egy csehországi várba vitték, hol a mint később halottam, nemsokára meghalt.

A hadi törvényszék gyorsan működött s egyre-másra hozta a halál- és börtönbüntetéseket. Várday Emil gyilkosa fölött is meghozták az ítéletet, melyben enyhítő körülménynek vették, hogy a meggyilkolt ismert lázadó volt s így a gyilkosság politikai okkal bírt. Egyebet nem tudtak mondani, nem kísérték nagyobb figyelemmel a tárgyalást; de midőn látták nyugtalanságomat, fiok, az orvos, megszerezte számomra a hírlapokat, melyekben az egész eljárás és az ítélet le volt írva.

A nagyszámú politikai pör közepett, melyeket a hadi törvényszék gyorsan elintézett, férjem ügye csak másodrendű helyet foglalt el. Alig szólt róla néhány sor, ezt is inkább azzal érdemelte ki, hogy nem akarta nevét megvallani. Ez egy kissé érdekessé tette. Semmi kérdésre, semmi vallatásra nem árulta el nevét, s a hírlapok úgy írtak róla, mint a névtelen gyilkosról. Mint ilyent is ítélték el, élethosszig tartó börtönre. Ennyit tudtam meg róla.

Nem vallotta meg nevét, senki sem ismerte, a politikai pörök nagy halmazában nem is volt idejük kiléte után kutatni. Elítélték és börtönbe zárták. Bírái, porkolábjai nem ismerték nevét, a világ soha sem fogja megtudni, hogy leányunk egy elítélt gyilkos gyermeke. Reá ismertem ebben is. Gyermekehez való szeretete bírta arra, hogy névtelenül enyeszsen el a börtön éjtszakájában. Megertettem s megfogadtam, hogy követni fogom újjmutatását. Mihelyt annyira megerősödtem, hogy útra kelhettem, elbúcsúztam jószívű ápolóimtól, kik tapintatos gyöngédséggel soha sem kérdezősködtek nevem után. Falunkba siettem s ott találtam kis leányomat, cseledjeink gondviselése alatt. Férjemről itt sem tudtak semmit. Azt mondtam nekik, hogy meghalt. A többit tudja bátyám, hogyan nyomorogtam, hogyan jutottam házába, hogy éltem azóta. Gyermekeket abban a hitben neveltem föl, hogy atyja meghalt. És valóban meghalt. Az a névtelen rab, ki most valamely börtön falai közt viseli lánczát, nem az én férjem, nem az ő atyja. Ha visszaszáll hozzá emlékezem, és oh! hányszor történik ez nyugtalan éjtszakáimon —

soha sem tudom másképp látni, mint szemében ama vad lánggal, fölemelt kezében a törrel, és mintha mindig hallanám lépteinek nehéz dübörgését, a mint utánam fut a rémes éjjelen. Oh hányszor látom, hányszor látom! és olyankor félek, megőrülök belé. Csak ezt a félelmes alakot látom . . . az én férjem, gyermekem atyja meghalt, elnyelte a börtön örök éje . . . De hát ha megnyílik börtönének ajtaja? Ha újra elénk áll, ha jogát követeli . . . mi lesz akkor? Íme uram, most mindent tud. Ha férje lesz leányomnak, lesz-e ereje megvédeni őt, engem, magát, a jövőnek e sötét árnyékától? Készen tud-e mindig arra lenni, hogy egyszer eléje áll nejének apja — és . . . Feleljen uram, még nem késő, még visszalephet . . . Most már mindent tud, határozzon!»

Beregi Sándor minden felelet helyett Judithoz lépett s letérdelt előtte.

— Anyám, adja reánk áldását — mondá nyugodt, határozott hangon s megcsókolta a szegény asszony kezét.

VI.

Minden családban a bácsinak van legrosszabb dolga. A családi örömekből legfőlebb csak az a rész jut számára, hogy tanujok lehet; de a kellemetlen ügyeket bizonyára neki kell elintéznie. Én sem jártam másképp. Mindenki boldog volt körülöttem, a mint bizalmas családi körben, a vallomások befejezése és a fogadások kicserélése után, ebédhez ültünk. A szerelmeseink boldogok voltak, egymás mellett ültek, egymást nézték és semmit sem ettek. Ella boldog volt, vidáman csevegett az asztal fölött és pajkosan évődött velem. Judit boldog volt, legalább nyugodtnak látszott, s annyi év után először tünt el szeméből a riadozó tekintet, mintha vallomása elűzte volna lelkéből a kísértő rémeket. Mindnyájan átengedték magokat a pillanat boldogságának, csak az én lelkemet nyomta a kellemetlen érzés, hogy ebéd után nekem kell megvinnem a kosarat a másik kőrőnek, következőleg csak én vettem észre, hogy a tót szakácsné az eljegyzés fölött való örömeiben, egészen elrontotta a mai ebédet s mindent úgy elsózott, mintha ő volna a menyasszony.

Sokáig ültünk együtt az asztalnál: a terítéket már rég lehordták, a tót szakácsné már uzsonnához kezdte oda kinn a

kávet pörkölni, midőn végre megembereltem magamat s fölkeltem az asztaltól, kijelentve, hogy már eleget gyönyörködtem a boldog arczokban, most már változatosságu! egy savanyú orczát fogok szemlélni.

— Ugyan ne siessen vele, Bálint bácsi — mondá Ella nevetve. — Nem olyan sürgős. Politikai barátjának lelkét eléggé elfoglalja időközben a hazaszeretet gondja, nem únja meg a várakozást.

— Megígérttem neki, hogy még ma értesíteni fogom az eredményről — feleltem én mogorván. — Elhihetitek, hogy nem jó kedvemből sietek, s ha talá!tok más valakit e kellemes missióra, én egy csöppet sem fogok hajba kapni vele a dicsőség miatt.

— Ily ügyekben a nagybácsik született követek — mondá mosolyogva az ördöngös Ella, s akár!milyen rossz kedvem volt, nem tehettem róla, hogy el ne nevessem magamat.

— Én is önnel megyek, bátyám — szö!lt Sándor, fölkelve az asztaltól.

— Hm! nincs benne egy kis dicsekvés, söt henczegés, ha a győztes vetélytárs maga viszi meg ellenfelének a vereség híret?

— Ellenkezőleg, illendőnek tartom — felelt Sándor kurtán. — Menjünk bátyám.

Azaz mentünk volna, ha a vőlegénynek el nem kellett volna búcsúznia menyasszonyától. Ez a búcsúzás egy félórán túl tartott. Anyi mindent mondtak egymásnak, bíztak egymásra, ajánltak egymás emlékezetébe, mintha esztendőkre szakálnának el egymástól. Végre is megúntam a dolgot, megfogtam a vőlegény karját és kihurezoltam a szobából.

— Oda benn, az asszony nép előtt, nem akartam kérdezni — mondám, a mint gyorsan tova haladtunk az árnyas úton — de most négyyszem közt megvallhatod, miért akarsz Holdasyval találkozni?

— Nem találja el, bátyám? — kérdé Sándor komolyan.

— A névtelen levél?

— Az.

— De az Isten szerelmére, csak nem tartod képesnek e jellemes, tiszta lelkű hazafit ily aljasságra?

— Semmit sem teszek föl előre, de meg kell tudnom e levél forrását.

— S miért keresed e forrást éppen Holdasy Attilánál?

— Mert a körülmények először is reá utalnak. Ki másnak lett volna érdekében, megbecsteleníteni engem Laura anyja előtt?

— S honnan ismerte ő titkodat?

— Eddig azt sem tudtam, ismeri-e? Én csak e fürdön találkoztam vele s bizonyára nem beszéltem vele titkomról.

— No látod.

— De azért tudhatta. Pesten nem volt titok; egy évvel ezelőtt még mindenki beszélt róla. És ha nem Holdasy írta e névtelen levelet, talán nyomára vezethet valódi írójának. Talán van valaki más is e fürdön, ki ismeri titkomat s oka van megrontásomra törni? Annyi bizonyos, hogy van itt valami ellenségem, és nagyon érthető, hogy meg akarom ismerni ellenségemet.

— Ez mind nagyon érthető, csak azt nem értem, miért kell a nyomozásnak éppen Holdasynál kezdődni?

— Mondtam már, hogy a körülmények először reá utalnak.

— De ha ártatlan? Nem tartod nagy igazságtalanságnak, hogy éppen akkor, midőn szíve különben is ily nagy csapást szenved, még becsületét is gyanúsítod?

— Ha ártatlan, jobb mindkettőnkre nézve, hogy kiderüljön ártatlansága. S akkor talán segítségemre lesz ő is további nyomozásomban. Mondom, meg kell ismernem e névtelen levél forrását. Valami titkos hang azt súgja fülembe, hogy végre nyomába fog vezetni annak az embernek, kit oly régóta keresek.

— Hát ez már megint kicsoda?

— Az az ember, ki csábítója, megrontója, gonosz szelleme volt szegény atyámnak. Az az ember, ki játékbarlangjába esalta, visszaélt gyöngeségével, fölhasználta szerencsétlen szenvedélyét, kifosztotta, s mikor mindenéből kifosztotta, becsstelenségre csábította.

— De hát ki ez a gonosztevő?

— Egy rossz hírű kártyás, valami Arnold nevű kalandor. Személyesen nem ismerem őt, nem voltam akkoriban Pesten, midőn szegény atyám hálójába került. Csak halála hírére siélttem haza s akkor a kalandor már eltűnt. De a közvélemény egyhangúlag őt vádolta atyám haláláért.

— No az igaz, szép madár lehet. De hogy akarsz Holdasy Attila útján jutni nyomára? Csak nem teszed föl e szeplőtlen lelkű hazafiról, hogy összeköttetésben állna ily haszontalan kalandorral?

— Nem teszek föl semmit, de tudni akarok mindent.

— Isten neki! Legalább örülök, hogy jelenlétemben fog megtörténni e kényes magyarázat. Reményilem, mérséklőleg fogok hatni két ily tüzes fiatal emberre.

Ezalatt Holdasy Attila lakása elé értünk. A derék ifju az ablakon nézett ki s mihelyt észrevett bennünket, elénk sietett. A garádicson találkozottunk. Arczáról láttam, hogy már sejti a valót. Szomorúság és lemondás látszott rajta, de sem harag, sem boszúvágy. Kezét nyújtá Sándornak, s nem ugyan valami nagy elragadtatással — ezt nem is várhattam tőle józan fővel — de baráti melegséggel szerencsét kívánt neki.

— Légy oly boldog — mondá reszkető hangon — a mily boldog én lettem volna vele; becsüld meg úgy, a mint én megbecsültem volna.

Azután hozzám fordúlt s hosszasan, forrón megrázta kezemet. Nem tudott szólni, az érzelem elfojtá hangját, de annál többet mondott a szemében csillogó könnyecsepp. Én is a könynyekig meg voltam indulva és titokban egy szemrehányó pillantást vettem Sándorra.

Ez ünnepélyes, szomorú, mégis jótékony hangulatban léptünk a szobába. Holdasy Attila újra biztosítá Sándort változatlan barátságáról, ámbár nem tagadta, hogy a lemondás nagyon nehezére esik. Nekem meg egyre szorongatta a kezemet s nem győzte köszönni jóindulatomat, pedig kevés hasznát vette, szegény fiú! De Sándort nem hozta ki sodrából e meleg fogadtatás. Megvárta, míg kissé elsimúltak Holdasy érzelmeinek hullámai, aztán nyugodtan, de határozott hangon bele vágott a kényes kérdésbe.

— Te írtál ma levelet Laura anyjának?

— Én? Levelet? Minő levelet? — kérde Holdasy meglepetve.

— Névtelen levelet.

— Én! Névtelen levelet! — És te képesnek tartanál engem ily aljasságra?

Oly igaz csodálkozás, oly őszinte méltatlankodás tükröződött arczán, hogy nem állhattam ki tovább és közbe szóltam.

— Nem gyanúsítjuk, Isten őrizzen ily gyanúsítástól! — kiálték hevesen. — Úgy-e, Sándor, mondtam, hogy képtelennek tartjuk őt ily jellemtelenségre.

— Mi volt abban a levélben? — kérde Holdasy indulatosan.

Megijedtem. A megsértett önérzet oly erővel nyilatkozott hangjában, hogy ha Sándor hasonló kitöréssel felel, bizonyos a legiszonyúbb összeütközés. Nem hagytam hát szóhoz jutni Sándort, magam vettem föl a tárgyalás fonalát.

— A névtelen levél — mondtam a két ifju közé állva — melyet nem tulajdonítunk önnek, arról szól, hogy Sándor nem viseli apja nevét és hogy apja öngyilkossá lett valami kártyabarlangban. Ennyi az egész, de a viláért sem gyanúsítottuk önt vele.

— Most már értem — sóhajtott Holdasy szomorúan és mellére hajtá fejét. — A legyőzött vetélytársat képesnek tarthatták ily aljasságra. A körülmények, a példák ellenem szóltak. Most már nem utasítom vissza megvetéssel a vádat, tisztázni fogom magamat. Erre joguk van önöknek, jogom van nekem.

— De ha mondom, hogy nem vádoljuk — kiálték a könnyekig megindulva.

— Csendesen, jó uram! — monda Attila szelíden, de határozottan, s felre tolt kettejük közül — az ön jóakarata nem illetékes bíró e kérdésben.

— Ismerted a titkot, melyről a névtelen levél szól? — kérde Sándor.

— Ismertem. Miért tagadnám? Pesten nem volt titok. Épen akkor érkeztem haza száműzetésemből, s a fővárosi társaságokban mindenütt róla beszéltek.

— Honnan tudod, hogy én vagyok az öngyilkos Berg fia?

— Láttalak temetésén — felelt Holdasy egyszerűen.

— Kinek lehetett érdekében, tudtára adni Laura anyjának e titkot s megbecsteleníteni előtte nevemet?

— Mondd ki bátran, hogy nekem — felelt Attila keserűen. — Hisz én voltam vetélytársad, én is a kedves leány kezére vágytam. Természetesen csak nekem lehetett érdekemben. Hiába hivatkozom szeplőtlen jellememre, feddhetetlen múltamra, a hazáért viselt sebeimre, polgártársaim bizalmára! Nekem érdekemben volt téged elárulni, tehát elárultalak. Ez az új korszak morálja.

— Sándor, ne légy igazságtalan! — kiálték közbe szemrehányó hangon.

— Nem vádollarak — folytatá Sándor, Holdasyhoz beszélve; — hidd el, én kívánom legjobban, hogy másutt kereshessem e levél eredetét . . . De hol, kinél? Van-e még valaki e fürdőn, ki ismeri múltamat s kinek érdekében állana földerítése?

Holdasy hosszan elgondolkozott. Egyszerre, mintha valami sötét leplet rántottak volna le szeméről, átváltozott arcza, nagyot lélekzett, fölemelte fejét és Sándorhoz lépett.

— Hogy van-e itt valaki, kinek érdekében állna múltadat leleplezni, azt nem tudom — mondá lassan, vontatva, mintha minden szót egyenkint akarna a hallgató lelkébe vésni. — El nem képzelhetem, micsoda érdeke lehet benne, ha csak nem a veleszületett gonoszság, melynek érdekében áll rosszat tenni magáért a rosszért. De hogy van itt valaki, a ki tudja, nagyon jól tudja atyád halálát és halálának okát, arról bizonyos vagyok.

— Ki az? felelj, ki az? — kiáltott Sándor reszketve.

— Az a kalandor, kinek kártyabarlangjában atyád megölte magát. Ha jól emlékszem, Arnold a neve.

Sándor arcza egy pillanatra halálosan elsápadt, de rögtön égető pirosság borítá el. Szeme megvillant, ajkai reszkettek, a mint e gyűlölt nevet ismétlék:

— Arnold!

— Gondolom, ez a neve — felelt Holdasy nyugodtan.

— Itt van?

— Ma reggel is láttam.

— Ismered? Igazán ő az? Nem tévesztéd össze mással?

— Láttam egy párszor Pesten, midőn a száműzetésből haza tértem.

— És mit művel itt?

— Bizonyosan régi mesterségét űzi a játékszobákban.

— Vezess hozzá!

— Mintha én tudnám, hol lakik. Nem érintkezem ily emberrel.

— Meg kell őt találnom.

— Estére a játszó-teremben bizonyosan megtalálod.

— Elvezetsz oda?

— Ha épen kívánod.

— És megmutatod nekem?

— Megmutatom.

— Tehát estére!

— Estére.

Sándor elrohant. Úgy ki volt kelve magából, hogy talán még menyasszonyváról is megfélekedezett e pillanatban, nem hogy a menyasszonyának nagybátyjáról. Én sem maradtam sokaig Holdasynál. Miután biztosítottam változhatatlan nagyra-becsülésemről s örök barátságot fogadtunk egymásnak, elváltam tőle és haza felé siettem.

Épen nem voltam nyugodt. Holdasy Attila ártatlansága kiderült ugyan s nem félhettem, hogy a két vetélytárs közt harczra kerül a dolog, de az a mai esteli találkozás nem ment ki a fejemből. Ha ez Arnold csakugyan oly veszedelmes kalandor, a milyennek hinnem kell, mi fog történni közte és Sándor közt? Azt láttam, hogy Sándor iszonyúan föl van indulva ellene s minden vonásából halálos boszúvágyat olvastam. Mi lesz ennek a vége? Szinte a hideg futott át rajtam, ha szegény Laurámra gondoltam, kinek ily sötét felhő alatt kezdődik szerelmi története. Minek is árulta el az a Holdasy Arnold ittlétét? De hát mit tehetett szegény feje? Igazolnia kellett magát az aljasság vádjá ellen; de azért hiszem, hogy jó barátunk marad s velem együtt igyekezni fog megfékezni ezt a veszedelmes kalandort. Annyi bizonyos, hogy estére én is ott leszek a játékteremben és szemébe nézek annak az Arnoldnak!

Ily gondolatok közt értem haza, hol újabb újdonság várt reám. A tót szakácsné jajveszékelve és haját tépve futkosott a konyhából a szobába és a szobából a konyhába. Rá kiáltottam, mi baja van? De csak egyre jajveszékelt s a panye velkomozsnyét emlegette. A szobába siettem hát s ott találtam Juditot, ájultan a földön, és mellette kezeit tördelve a zokogó és tehetetlen Laurát.

— Mi történt? az Istenért! — kiálték rémülve.

— Nem tudom, nem értem — felelt zokogva a leány. — Házunk mögött voltam az erdőben s épen két idegen úrnak mutattam meg az utat, midőn Ella felém futott a házból és sietve haza hívott. A szegény mamát már ájultan találtam s azóta nem tudtam magához téríteni.

— Hol van Ella?

— Nem tudom, nem jött vissza.

Hosszú időbe került, míg Judit magához tért és fölnyi-

totta szemeit. Azaz rosszul mondtam, nem tért magához. Föl-nyitotta ugyan szemét, de ebben oly rémületet láttam, minőt ezelőtt soha. Bódultan, mintegy valamit keresve nézett körül a szobában; azután mintha egyszerre eszébe jutna valami, nagyot sikoltva, az ablakhoz rohant és kinézett rajta. Sokáig látszott valamit keresni az erdőben, míg végre visszafordult; de arczáról nem tűnt el a halálos sápadtság, szeméből az örült csillogás. Kezével gyorsan, parancsolólag távozásra intette Laurát s miután az engedelmes gyermek szó nélkül, sírva elhagyta a szobát, megragadta kezemet és gyorsan mormogá:

— Menjünk innen! Meneküljünk! Útazzunk el, rögtön, még e pillanatban.

— Mit beszélsz? — mondám csodálkozva. — Miért utazunk el? Mi történt?

— Ő itt van! Láttam, megismertem... Hallod? Itt van! Gyorsan, szólítsd a szekeret, fogasd be a lovakat, egy percze sem maradhatunk e helyen!

— Az égre! Ki van itt?

— Férjem...

Halkan, reszketve ejté ki e szót; fogai összeverődtek a rémülettől, kezével görcsösen belém kapaszkodott, mintegy oltalmat keresve.

— Ő volt, megismertem — folytatá lázas suttogással — kinéztem az ablakon s ott láttam az erdőben, leánnyal beszélve... Kiáltani akartam, a szó mellembe fuladt... Ismét előttem állt, mint az utolsó éjtszakán, mint azóta álmaimban és ébren annyiszor láttam... Nem volt a tör kezében, de én jól láttam, előlem el nem rejthette... talán most emeli rám, talán gyermekemre is... azután nem tudom, mi történt... csak azt tudom, hogy innen menekülni akarok... hallod? miért nem állt még elő az a szekér?

— Jól van, szegény húgom — mondám csillapítólag, megsímogatva lázas homlokát — el fogunk utazni. De most azonnal lehetetlen... Hátha nem is ő volt, hátha megcsalt képzeleted?

— De ha mondom, hogy ő volt... Azt akarod, hogy megőrüljek? Nem maradok itt, elviszem gyermekemet, nem adom át neki!

Kínos sejtés támadt lelkemben. Judit nem csalódhatott hitében, e szörnyű rémület nem lehetett csupán képzelődés

eredménye. De hát akkor az a másik . . . ? Be sem mertem fejezni e gondolatot, úgy megriadtam tőle . . . Most már annál inkább el kell mennem estére a játszó-terembe !

Nagy nehezen végre lecsillapítottam Juditot. Megígértem neki, hogy holnap kora hajnalban elútaunk és Sándorékat is magunkkal viszzük. Addig zárkózzék be leányával a szobába. Úgy is tettünk. Laurát a szobába hívtuk, az ablakokat bezártuk, a függönyöket lebocsátottuk. Judit a legbenső szobába húzódtott s a pamlagra ülve, szorosan magához vontta leányát. Így hagyttam őket, midőn este felé eltávoztam s minden ajtót bezártattam, erősen lelkére kötve a tót szakácsnénak, hogy kívülem és Beregiéken kívül semmi teremttett lélek előtt ki ne nyissa az ajtót.

Most pedig nézzünk szemébe annak az Arnoldnak !

CSIKY GERGELY.

AFRIKA ÉS A MAGYAROK.

A leghíresebb angol földrajz-írók egyike, Ravenstein, évek óta azzal foglalkozik, hogy megírja Afrika földrajzi megismerésének történetét, kezdve a legrégibb kortól mind a legutolsó napokig, az egész művelt világ szakirodalmának földolgozásával, melyben megállapítja, hogy melyik útazás vagy az arról szóló útleírás mennyi újjal gyarapítja Afrika földrajzi ismeretét időrendben, úgy hogy ez óriási kritikai tanulmány, mely még az arab irodalomnak Afrika földrajzára vonatkozó jelentékeny részét is felöleli, tulajdonképen Afrika fölfedezésének tudományos történetét nyújtja, melyben nemcsak a fölfedezési tények állíttatnak össze időrendben, hanem azok hatásai is megjelölhetnek úgy az illető korok azóta elavúlt, mint a jelenkor újjászületett tudományos fölfogása által megvilágítva. E dolgozat célja épen annak föltüntetése, hogy az afrikai fölfedezések mozgalmas életében mennyi részt vett a magyar, mennyi tudományos becsű anyagot szolgáltatott Afrika megismeréséhez a magyar útazóknak (nem mindig magyar nyelvű) irodalma és mennyit maga a magyar irodalom, milyen ennek Afrikára vonatkozólag jelenlegi iránya s végül minők azon közegeink, a melyek az újabb afrikai fölfedezésekről a magyar közönséget értesítik. Azt hiszszük, hogy a nagy tudósnek, Ravensteinnak, ki csak Magyar László és gróf Benyovszky Móricz működéséről és a «Magyar Földrajzi Társaság» létezéséről tud, néhány adatot szolgáltatathatunk nagyszerű munkája számára.

Az a világrész, mely minket, magyarokat, e talpalatnyi föld után, mit Árpád ősapánk szerzett meg kardjával s hagyott ránk örököül, leginkább érdekel: Ázsia. Ott ringott a mi népünk bölcsője egykor, onnan indult ki az a maroknyi bátor

sereg, hogy keresztül küzdve magát egy óriás néptengeren, oly földre jusson, mely otthonához legjobban hasonlít s melyet második otthonává varázsolt. Ez a történeti múlt volt az, mely a magyar tudományos kutatók figyelmét Ázsiára fordítá, s ez volt az, mely az oly bátorlelkű embereknek, mint Reguly, Vámbéry, Kőrösi Csoma, Ujfalvy stb. kezébe nyomta a vándorbotot, hogy bejárják és megismerjék azt az őshazát és hogy az egész világot érdeklő és gyakran politikai fontosságú fölfedezéseikkel ne csak nekünk magyaroknak, hanem az egész művelt nyugatnak és a tudományoknak tegyenek szolgálatot.

Az afrikai szárazföld és a hozzá tartozó szigetvilág a magyarok előtt kevés érdekű volt, mert nem volt okunk rá, hogy e földrészszel behatóbban foglalkozni szükségesnek éreztük volna s most is távol áll tőlünk minden olyan szándék, mely a magyaroknak egy oly távoleső világrészen, mint Afrika, valami különös szerepet akarna fölfedezni. Sőt ily reménynyel még a jövő sem kecsegtet. A magyar tengerészlet ma még nincs akkora, hogy a többi középtengeri államok mintájára jogot formálhatna Afrika valamely még eddig el nem foglalt részére s másrészt az is bizonyos, hogy mikor majd a magyar tengerészlet erre először gondolhatna, akkor már a többi európai hatalmak gyarmatosító politikája rég megosztozkodott minden termékeny vagy fontos területen. A magyarok afrikai útazásai tehát egészen más szempontok alá esnek s azért mi azoknak vagy kizárólagosan tudományos becsét tekinthetjük, vagy azon politikai vagy más nemű szolgálatot, melyet az illető útazók az őket kiküldő nemzeteknek tettek.

Az első magyar ember, ki Afrikáról írásbelileg tudósít minket, Pécsvárady Gábor volt 1517 és 1520 közt. Ő maga Afrikában nem járt, hanem Palesztinában utazgatott s a mit itt Afrikáról hallott, azt összegyűjtötte. Műve, melyben 1514-ben több magyar társával együtt tett útját vázolja, s melyben 267 általa meglátogatott helyről emlékezik meg, többet foglalkozik az általa olvasott könyvek adatainak beillesztésével, mint a saját tapasztalatainak ecsetelésével; a könnyen hívó útazók közé tartozik, könyvének helyrajzi része azonban sok érdekest tartalmaz. «Hallomás után» sokat mond Kairóról (nálá Kayrum), adatai azonban épen nem hitelesek és így e könyv a magyar irodalomban inkább irodalomtörténeti mint földrajztudományi

becsü. *) A második magyar útleírás Huszthy György tollából ered 1532-ben, ki egyszersmind az első magyar ember, ki Afrikában járt és ez útazását le is írta, de könyve mind máig kiadatlanul hever a római bibliotheka reginában. **) Huszthy előtt járt már magyar ember Afrikában, Bélay Barnabás magyar követ 1516 és 1532 közt, de ő útazásáról mit sem írt s csak Verancsics nyomán értesülünk arról, hogy Bélay a török szultánt kísérte Egyiptomba, ki melléje négyezer magyar ruhába öltöztetett ráczot rendelt, hogy elhitesse a mamelukokkal, meny nyire segíti őt még a magyar király is, már tudniillik Bélay. — E három utazót azonban még nem vehetjük komolyabb figyelembe; az első nem járt Afrikában; a második könyve afrikai útleírása nem jelent meg, a harmadik pedig nem írt utazásáról. ***)

A magyar Afrika-utazók sora tulajdonképen a múlt század második felében nyílt meg és pedig mindjárt egy fényes alakkal, kinek vakmerő bátorsága, sajátságos kalandos sorsa egész Európát meglepte. Gróf Benyovszky Móricz volt az első magyar Afrika-utazó. Műve megjelenésének nagy fontosságát csak akkor tudjuk kellőképen méltányolni, ha ismerjük azon kor irodalmát, a melyben Benyovszky műve megjelent. 1651-ben adatott ki az első könyv Madagaszkarról, melyet François Cauche de Rouen írt, mely azonban csak két kikötőt ismertet. Ettől kezdve 1748-ig, tehát egy egész évszázadon keresztül mindössze hét mű jelent meg Madagaszkarról, pedig a francziák ez idő alatt is szünetlenül azon fáradoztak, hogy gyarmatokat létesítsenek Madagaszkarban. A múlt század második fele e tekintetben irodalmilag még meddőbb volt; a Challaud madagaszkari szótárán s a Raynal azon munkáján kívül, a mely az európai gyarmatosítások történetét írja le az Indiákon, s melyben már a könyv tárgyánál fogva is csak kis hely jut Madagaszkarra, egyedül Rochon írt e szigetről (1791), de szintén egy keletindiai utazás keretében. Így érthető meg, hogy

*) Pécsvárady G. *Compendiosa quedam: nec minus lectu iocunda descriptio urbis Hierusalem: atque diligens omnium locorum terre sancte in hierosolymis adnotatio.* 40, 86 l. Bécs, 1520.

**) Bayer János: *Heraklius Afrikanus.* Lőcse, 1673. V. ö. *Függelők*, XII. 367. l.

***) Dr. Márki Sándor: *Magyarok a szentföldön.* Földr. Közl. 1881. 149—154. l.

mily fontos volt Benyovszky útleírásának megjelenése, ki maga mint politikus, mint katona s mint élénk észlelő vett részt, sőt egy ideig a vezérszerepet vitte a francziák madagaszkari gyarmatosításaiban, majd önállóan, mint király küzdött épen a francziák ellenében. Az ő munkája nyújtotta az első hivatalos értesítést Madagaszkár viszonyairól, addigi történetéről, föld és néprajzáról és fontossága a legnagyobb elismerésben részesült akkor, midőn könyve angol nyelven való első megjelenése utáni évben egy francia és két német kiadást ért meg s mely azután még jó ideig az egyedüli hiteles forrás volt Madagaszkár szigetére nézve. *)

Madagaszkár azonban nem tartozik közvetlenül az afrikai szárazföldhöz, mindazonáltal az afrikai kutató utazásokat a magyar részről egy nem kevésbé fényes jelenség nyitja meg. Magyar László, a bátor tengerész volt az, ki eddig a csak oly sok küzdelem árán megszerezhető Afrika-utazó nevet a magyarok közül igazán megérdemelte. Utazásait még csak egész röviden sem ismerhetjük, bár eredményeiben valamennyi magyar utazás közt a leggazdagabb; az ő utazásai mind a legújabb időkig, a Serpa Pinto, Cameron, Pogge stb. utazásáig az egyedüli hiteles forrást képezték Dél-Afrikának általa bejárt ismeretlen belsejére s még most is s még a külföld tudós világa előtt is igazi tudományos becsűek. E helyen az ő munkásságát részletesen ismertetni nem is szükséges, egyrészt a magyar tudományos akadémia leveleit és munkáit kiadván, azokat minden magyarnak hozzáférhetővé tette, másrészt a *Budapesti Szemle* régebbi évfolyamaiban is sok becses ismertetés és adat jelent meg róla. Útvonalainak nagy részét más utazó még nem járta be, bár közel jutott hozzá, vagy azon át is ment, de végig nem kísérte, nem követte s így ez útvonal ismertetése máig is magában áll; másrészt a világ egy tudósa sem közlött még a kimbunda népről oly kitűnő s mondhatjuk klasszikus ismerte-

*) Benyovszky: *Voyages et Memoires de Maurice Auguste, comte de —, magnat des royaumes de Hongrie et de Pologne*. 8-adr., két kötet. Páris, 1791. — *Schicksale und Reisen, von ihm selbst beschrieben*, übersetzt von G. Forster. 8-adr., két kötet. Lipcse, 1791. — *Begebenheiten und Reisen*. Bd. III. u. IV. von G. Forsters: *Neue Geschichte der See- und Landreisen*. Hamburg, 1789—1805. — *In Forster's Magazin von merkwürdigen neuen Beschreibungen*. I erlin, 1790—1839. (Voss.) 8-adr., III. k. 1806. — *Élete és utazásai*. Buda-Pest, Ráth. 1837.

tést, mint Magyar László; fájdalom, nagy munkájából, melyet ő három kötetre tervezett, csak egy jutott az akadémia birtokába; kettő elégett a szerző halála után. Magyarország Magyar Lászlót nem segíthette afrikai útazásaiban, annal büszkébbek lehetünk reá, hogy ő a maga emberségéből, a saját küzdelmeivel tudta kiérdemelni azt a nevet, melyhez idegen emberek az állam segélyével jutnak, mert nem szabad felednünk, hogy Afrika az utazóra nézve a legdrágább és a legkevésebbé biztos szálló hely. Ő tudásvágyának áldozott akkor, mikor azt a hányatott és nehéz életet választotta s tudományos munkásságáért elismeréssel adózik neki első sorban magyar hazánk, második sorban az egész kozmopolita tudós világ. És tőle egyik sem vonta meg az elismerést! Legalább részben nem! — Mégis! a külföld tudós világa elég éles kritikát mondott Magyar útazásaira; részben ugyan elismerte érdemeit de erősen megtámadta a helymeghatározásokat, távolságbecsléseket és végül a neveket. Magyar László csillagászati helymeghatározásai valóban hibásak és azokat védelmünkbe egyáltalában nem vehetjük, de távolságbecsléseinek és különösen helyneveinek megtámadását nem tartjuk egészen jogosúlnak. A távolságot Magyar rosszul határozta meg, de azt senki sem vette figyelembe, hogy a hiba körülbelül állandó; s így Magyar távolságbecslései az egyes útszeletek hosszát egymáshoz viszonyítva, az újabbkori fölfedezések által megerősített földrajzi alapon elég jól alkalmazhatók. A mi a neveket illeti, azok kritikája teljesen alaptalan és értéktelen. Tudjuk, hogy az afrikai földrajzi nevek legnagyobb részt jelentenek valamit az afrikai nyelvekben; a kik tehát a neveket megbírálják, azoknak ismerniök kell ama nyelvek szótárát. A Magyar László neveinek megbírálói pedig ezt nem ismerték, sőt nem ismerhették, mert ama vidékek nyelveiről még akkor nem jelentek meg szótárak. S így a kritika alapját mi képezte? Az, hogy ugyanazon név előfordúl-e más utazó leírásában s ha nem, akkor a név koholt, a szerző pedig csaló. Magyar László gyűjtött össze néhány oly nevet, mi más utazóknál elő nem fordul, a külföld tudós bírálói meg is támadták e neveket, melyek ismeretlenek, koholtak s az utolsó években mégis kiderült, hogy nyelvészeti alapon kifejtett vizsgálódások mellett azoknak a neveknek meg van a magok eredeti s még maig is élő és alkalmazott jelentésök. Egyáltalában szükséges volna, ez egyetlen magyar Afrika-utazó útazását tudományosan, a jelenkori

egész szakirodalom alapján a külföld régibb keletű, de magát még ma is föntartó, kritikája ellenében megbírálni s ez által Magyar tudományos jó hírnevét visszaállítani; kötelesség ez a derék utazó iránt, s e kötelesség teljesítése ránk magyarokra vár.*)

A magyar Afrika-utazók két legkiválóbb alakja Benyovszky és Magyar. A többiek gyakran igen szép eredményt mutattak föl, de ily világhírré nem tettek szert. Ezeket már csak az egyes országok szerint ismertetjük, tekintet nélkül az időrendre.

Afrika azon része, melyben legtöbb magyar ember járt s melyről a legtöbbet írtak a magyar irodalomban, Egyiptom. Ez a klasszikus föld, a művelődés ez első bölcsője, a csodák e tárháza vonzotta a magyarokat leginkább, lehet, hogy a dologban annak is nagy része volt, hogy a közlekedés oda legkönnyebb, legegyszerűbb s maga az élet Egyiptomban a legbiztosabb. A történelemnek az idő ellen is makacsul daczoló maradványai már korán érdekelték a magyart és büszkén mondhatjuk korábban, mint más európai nemzetet, de itt is irodalmunk azon korának rossz hírneve ártott nekünk. Az első magyar, ki Egyiptomot az első vízesésekig bejárta, Petrichevich Horváth Lázár volt. Ez útjáról egy nagy munkát akart írni, és ehhez leveleiben és naplójegyzeteiben igen becses anyagot gyűjtött össze, de a sors e tervét megheiusítá. Utazási művének első része a szent sír leírása lett volna, ez el is készült francia nyelven, az egész világnak írva, de midőn a szerző a könyv kinyomatása végett Hamburgba indult, útközben Bécsben né-

*) Magyar L.: *Délafrikai levelei és naplókivonatai*. Pesten, 1857. — *Délafrikai utazásai*, I. kötet. Pest, 1859. Sajtó alá rendezte Hunfalvy János. Németre fordították Hunfalvy J. és Petermann A. — *Rövid tudósítás a Molua vagy Moropun és Lobdál országokról*. Magyar akad. értes. XIX. 1859. XI. sz. — *A délafrikai Munda, Erambo, Lango és Kapota tartományok általános földirati vázlata*. Philos. tört. és tört. értes., III. k. 1862. 254. stb. l. — *Carta ao governador de Benguela*. Boll. Ann. Conselh. Ultramar. 1856 (e czikk a külföldi és magyar irodalomban ismeretlen). — *Petermann's Geogr. Mittheilungen*. 1856, 36. lap; 1857: 149., 181., 191., 540. l.; 1858: 169., 170., 353. l.; 1859: 276., 353. l.; 1860: 44., 114., 227., 234. l.; 1862: 482. l.; 1870: 344. lap. — *Journ. of the Roy. Geogr. Soc.* XXIV. k. 1854: 271., 275. l. — Hunfalvy J., Magyar László. *Budapesti Szemle*, 1874. IV. k. 8. f. — Ifjabb Jankó János: *A Faroszonjo vízesés a Kongon*. *Budapesti Szemle* 1887 aug.

hány napi gyöngélkedés után egy szíverének megpattanása következtében meghalt, mielőtt nagy munkáját befejezhette volna s így az ő egyiptomi útja csak néhány leveléből és egy kis életrajzi művéből ismeretes.*) Utána a kedélyes Hoványi Ferencz járt itt, kinek műve egy szentföldi utazás keretében Egyiptom éjszaki részeit is élénk színekkel, bár nem sok eredetiséggel ecseteli, de mindazonáltal nevezetes, mert a későbbi magyar utazók mintegy kalauzskönyvet használták.**)

Ugyancsak az ötvenes években megjelent egy magyar díszmű is Egyiptomról Forray Iván gróftól, mely abban az időben, ha külföldre jut, csaknem oly hatást idéz elő, mint jóval később Ebers korszakalkotó műve. De hát azt a munkát, mely tizennyolcz művészi kivitelű képben ismerteti Egyiptomot, magyarul írták meg s így a külföld nem vette tudomásúl. E nagyszerű könyvet különösen az teszi értékké, hogy az egyiptomi népelet legeredetibb alakjait állítja élénk egy-egy képben oly híven, hogy azt az író ember ívekre menő leírással sem pótolhatná s hogy azt az ethnographus bátran használhatja alapúl. Nem gyakori szerencse az, mi e mű szerzőjét érte; ugyanis Szolimán, egyiptomi basa, megengedte neki, hogy festészeti célból háremét is meglátogassa. A szerző maga nem írhatta meg, s a képeket magyarázó szöveget a szerző négy levelén kívül Császár Ferencz írta, részben annak kiadatlan levelei alapján. E kevés ismert műben három kép van Alexandriából, nyolcz Kairóból és kettő a Nilus mellékéről s ha a munkának földrajzi bece kevés is, annál értékesebb az az ethnographus számára. A díszművet csak a szerző halála után annak anyja, gróf Forray Endréné, adta ki Pesten.***)

A szuezi csatorna, a lángész e mesterműve, mely Lessepsnek örökre halhatatlan nevet szerzett, megnyitása alkalmával egész Európát fölrázta, s e rázkódás, mely annál nagyobb volt, mivel a csatorna létesítésének lehetőségét oly soká kétségbe vonták, Magyarországra is hatott. Ő Felsége elhatározta, hogy a megnyitási ünnepélyen részt vesz, s következőleg ott kellett lenni a hírlaptudósítónak is. Ez a hírlaptudósító a szel-

*) Komáromy Ferencz: *Petrichevich Horváth Lázár*. Pest, 1854.

**) Hoványi Ferencz: *Néhány hét a Szentföldön*. Bécs, 1858.

***) Gróf Forray Iván: *Utazási Album*. Pest, 1859.

lemes és eleven tollú író, Kecskeméthy Aurél. Műve, melyet ez útról írt, félhivatalos jelentés az ünnepélyről s így tudományos becsű új adatokat nem igen kereshetünk benne. De Kecskeméthy A. nemcsak hírlapíró, hanem a társadalmi élet szigorú tanulmányozója is volt, s könyvének azon része, mely Egyiptom népének elemeit és ezeknek egymáshoz való viszonyát egy magasabb társadalmi szempontból tárgyalja, melyet nem csupán az emberi szellem és történet, hanem a természeti tényezők is meghatároznak, igen becses adatokat és józan fölfogást nyújt e társadalomtudományok tanulmányozója számára. *)

Ugyancsak Ő Felsége kíséretében utazott báró Pongrácz Emil, ki utazásait szintén leírta két kötetben. E sok élénkséggel írt munka szórakoztató olvasmány, mely a látott és hallott dolgokat egy költői érzékeny kedély nemes és ábrándos fölfogásával, tehát a szerző saját egyéniségének leghívebb visszatükröztetésével állítja élénk, örökké mozgékony és változó képekben. Pongrácz könyvének tudományosabb becsű részét is ott kell keresnünk, a hol mint szakember szól. Kecskeméthy politikus volt és munkáját a tudomány számára az a néhány lap társadalomtudományi értekezés tette becsessé, épúgy a Pongrácz művét értékessé az a huszonöt lap teszi, melyben mint pénzügyminiszteri titkár szól Egyiptom birtokviszonyairól. Ismeretes az az elzárkózott tartózkodás vagy inkább elképzelhetetlen rendetlenség, melylyel a keleti államok pénzügyi zavarait elrejtik. Semmi hivatalos kimutatás az egyes évekről s csak úgy gondolomra, a magántudakozódások alapján lehet az egyes tételek értékét körülbelől megállapítani. A legutolsó (nyolczvanas) évekig e században Egyiptom pénzügyéről csak három jelentést tettek közzé az egyiket Mengin, a *Histoire de l'Égypte sous Mahommed Ali* című munkájában az 1821. évről, a másikat az angol konzulok hivatalos közlönye a *Blue Book* az 1833. évről és végül a harmadikat báró Pongrácz Emil az 1867—8. évről. Előtte negyedfél, utána egy évtizeden át e hálátlan tárggyal nem foglalkozott senki, s csak az utolsó időkben, hogy az európai befolyás Egyiptomban mindinkább megszilárdult, kezdik Egyiptom pénzügyeit jobban ismerni.

*) Kecskeméthy Aurél: *Háromezer tengeri mértföld.* Pest, 1870. Különösen I. a 253—265. lapokat.

Pongrácznak tehát mint szakembernek ez adatai igazán érdekesek és becsesek. *)

Szintén a szuezi csatorna megnyitása alkalmából járt a Nilus mentén s azt az első esékekig be is utazta Benedikty József; útazását érdekesen írja le, de újat nem mond s míg a két előbbi műnek megvolt a maga szakbecse, Benedikty könyve csak hasznos, tanulságos és szórakoztató olvasmány marad. **) Gróf Forgách Sándor Egyiptomban többször megfordult, sőt ott, a hogy könyvéből kivehetjük, jegyesét vesztette el, ki Kairó mellett van eltemetve. Gróf Forgách útleírásának első fele érdekes képét adja a felsőegyiptomi életnek, de megelégszik a magyar irodalmi forrásokkal, a külföldieket nem igen említi. Tudományos becse nincs; bővelkedik a vallásos reflexiókban, de ez a Szentföldön járt emberek közös tulajdona; ezen kívül azonban épen nem elfogultság nélkül s igen is hevesen támadja meg Darwint. ***) Ugyane hibába esik dr. Zádori János, ki a Szent-István-társulat megbízásából különben hasznos könyvet állított össze Egyiptomról, melyben népszerű alakban elmond mindent, a mit Egyiptomról mélyebb tudományosság nélkül el lehet mondani. Ő maga is járt ez antik földön, de a saját élményeit egészen háttérbe szorítja, tapasztalataiban nem bízik, mert minduntalan azon tíz könyvet idézi, melyet alapul használt e keleti úti vázlatok megírásában. Egyes összeállítás, melynek sem eredetisége, sem tudományos becse nincs, de a magyar irodalomban egész az Asbóth munkájáig hézagpótló volt. †)

Asbóth János adta meg végre azt a hézagpótló művet, mely Egyiptomot minden társadalmi és politikai valamint tudományos kérdéseinek fölemlítésével s e kérdések mai álláspontjának jelölésével a mai ismeretek alapos összeállításával s mindezeket a saját érdekes úti tapasztalataival kiegészítve, egy tanulságos könyvben leírta. A szerző nem tart igényt a tudós címre, s újat nem is mond a föld és néprajzra vonatkozólag, de néhány komoly és figyelemreméltó megjegyzést tesz a poli-

*) Bárá Pongrácz Emil: *Suezig és vissza*, két kötet. Pest, 1870. L. II. k. 157—182. l.

**) Benedikty József: *Nilusi Emlékek*. Pest, 1871.

***) Gr. Forgách Sándor: *Keleti vázlatok*. Esztergom, 1873.

†) Zádori: *Egyiptom*. Úti vázlatok. Buda-Pest, 1874.

tikai és társadalmi kérdésekben, s ha a szerző előadásában főleg arra a hatásra törekedett, hogy az olvasó oly elevenen, színgazdagon lássa a dolgokat, mintha maga útna, úgy e célját elérte, de különös érdeme marad az is, hogy e mellett minden fontosabb dolgot és kérdést a maga helyén áttekinthetően tárgyal és összes tényezőiben és kapcsolatában megértet. E mű a magyar irodalomban nemcsak jelentékeny, de rendkívüli számot tesz, s a Zádori munkáját egy tudományosabb forrásokon alapuló s az egész anyagot helyesebb és szakszerűbb fölfogásban és oki kapcsolatban tárgyaló művel helyettesíti. Zádori műve száraz, az olvasó nem tudja, vajon ő maga járt-e Egyiptomban, nincs elég érzéke az élet mindennapi jelenségei iránt; Asbóth előnye az, hogy ezekről menten magának az egyiptomi népelemeknek sajátlagos gondolkozásmódjába vezet s így az olvasónak azon alapot nyújtja, mely az egyedüli az Egyiptomról való helyes fölfogás megszerzésére.*)

Önálló munkáról, vagy nagyobb dolgozatról, mely magyar író tollából Egyiptomot tárgyalja, többről nem tudunk. Egy kéziratban heverő munkát írt Baraczy Gerő Egyiptomról, a ki Kairóban 1883-ban halt meg; e munkát dr. Thallóczy készült sajtó alá rendezni, a mű azonban nem jelent meg. Miért? nem tudjuk.***) — Say Mór meglátogatván Egyiptomot, útjáról, mely különösen archæologiai szempontból volt érdekes, fölolvastatott a Magyar Földrajzi Társaság előtt, melyet azonban a társaság szerkesztésében megjelenő *Közlemények* a szokás ellenére nem vett föl, mi bizonyára nem a fölolvastatás fogyatékos volta miatt történt s mindössze a társulati ügyek rovatában értesülünk róla egész röviden.***)) — Végül jelent meg Egyiptomról néhány úti levél is szétszórtan az egyes napilapokban, melyek Egyiptom földjét és népét érdekesen, szellemesen és könnyű alakban tárgyalták. Ilyeneket írtak K. Papp Miklós, Czobor Gyula, Grubiczy stb. — Sok jeles tudósunk is megfordult Egyiptomban, kik e tartózkodásukról sok érdekes adatot szöttek be nem egyszer világhírű tanulmányaikba. Ezek

*) Asbóth: a *Zuharától az Arabáig*. Buda-Pest, 1883.

**) Dr. Márki Sándor: *Magyarok Afrikában*. *Pesti Napló* 1884. 330. szám.

***)) *Földrajzi Közlemények*, 1881 219. 1.

közül fölemlítjük dr. Hatala és dr. Goldzieher egyetemi tanárokat és Fraknói Vilmost, az akadémia érdemes titkárát. — Az utolsó évben tette meg a magyar nép az első kéjútazást Egyiptomba és pedig sikerrel, s ebben a nagyobb lapok képviselői is részt vettek s így ez alkalomból ezek sok érdekes cikket közöltek, melyek azonban csupán ismeretterjesztők, pillanatnyi érdekűek, de tudományos becsűek nem.

Ezek azon útazások, melyeket magyar emberek Egyiptomban tettek. Most azokra az útazókra térünk át, a kik Egyiptomból indultak ki dél felé a Nilus forrásvidéke felé. Nagy czélt tűztek ki magoknak Csoma József és Hosszufalussy Gyula, az első földbirtokos, a második főhadnagy. Céljok a Nilus forrásainak kutatása volt. Ez útra 1879 végén hosszú készülődés után el is indultak, de Egyiptomba jutva, megelégtették a touristák területének bejárásával, az arabok tanulmányozásával, míg a Niluson annak első esésein túl nem haladtak.*) — Ezeknél tovább jutott Solymos, ki angol szolgálatban a szudáni vasút építése eszméjének fölmerülése alkalmával mérnöki minőségben Kordovanban és Darfurban útazott. Az expeditio Dongolától kiindulva, két ágra szakadt, az egyik Sotálon keresztül Kartumba, a másik ugyancsak Sotálon keresztül, Darfur fővárosáig, El-Faserig, nyomult, hová 1874-ig európai ember eljutni nem tudott. Solymos ez útját angolul írta meg, s adataiban úgy a föld- mint a néprajzra sok az új, a munka ezen kívül gyönyörű angol stylusával tűnt föl; a szerző magyarra is le akarta fordítani, de kiadót nem talált.***) Egyiptomból kiindulva, a Nilus óriás medenczéjén, tehát a keleti Szudánon keresztül hatolt Rakovszky Béla, ki régebben Port-Szaidban az ottani osztrák-magyar konzulátusnál volt alkalmazva. Rakovszky 1884-ben indult ez útjára s két évet töltött a zanzibári szultánságban s 1887-ben tért vissza Pozsonyba, rendkívüli gazdag gyűjteménnyel. A fiatal magyar tudóst a bécsi keleti múzeum előadások tartására szólítá föl s ő a «német kelet-afrikai társulatnak gyarmatosító törekvéseiről» és az «osztrák-magyar kereskedelmi érdekekről Kelet-Afrikában» értekezett is. A külföld elismerő

*) *Földr. Közl.* 1880. 70. 1. 282. l.; *Magyarország és a Nagyvilág.* 1880. 4. szám.

**) Solymos: *Desert Life in Sudan.* London, 1880.

bírálat a fiatal tudós működéséhez szép reményeket enged fűzni.*)

A Nilustól keletre Afrika keleti partjain szintén jártak magyarok. Ezek közül gróf Zichy Maszauából kiindulva a bogoszok országát járta be a Rora-az-Geret hegységtől a Zád Amba hegyekig Barkaig; később pedig a danakilok földjén Aszale sós síkjait kutatta át s utazásait németül megírván, ama vidékek földrajzi ismeretére az első megbízható adatokat szolgáltatta. Gróf Zichy ez utazásainak áldozatúl esett s egy csatában megölelt.**) — Kégl István a zanzibári partokon vadászatott, sok érdekes dolgot hozott magával haza, meg is ígérte utazásainak leírását, de egy-két hírlapi cikknél egyebet eddig nem kapunk tőle. — A Vöröstenger mellékét utazta be Czirer, ki Szuakinból 1884 október 12-dikén küldött tudósításokat utazásairól, melyek a *Fiume* című lapban jelentek meg, de tudományos becsük nincs.***) — Végül megemlítjük, hogy a zanzibári partokon időzik jelenleg gróf Teleky Samú, kinek expedíciójáról sok mindenfélét beszéltek. Teleky Anglián keresztül Alexandriába utazott s itt egy nagy expedítiót szerelt föl, melyet hajóra szállítván, Zanzibárba vitorlázott. Egy báró Aczel Bélához írt levelében közölte is úti tervét, mely eredetileg az, hogy a Kilimandjaro és Kénia havasokat megmászsza, s onnan a Báringo tó felé veszi útját, a honnan egy másik ismeretlen tóhoz akar jutni. A gróf főczélja csupán a vadászat levén, nem sok eredmény reményével kecsegtet; a vállalatnak tudós tagja nincs, pedig oly gazdag fölszerelés mellett arra is lehetett volna gondolni, hogy a vállalatnak megfelelő tudományos haszna is legyen. Most már csaknem fél év óta semmit sem hallottunk ez expedícióról.†)

Dél-Afrikáról a magyar irodalomban hírlapi cikkeken kívül egyebet nem találunk. A Zambezi mellékén Broma hittérítő telepen működik egy magyar hittérítő, P. Cimermann István, ki egy hosszabb cikkben ismertette a hittérítő telepet s különösen a szünni nem akaró rabszolgakereskedés szomorú viszo-

*) *Westungarischer Grenzbote*, 1887 febr.

**) *Ausland*, 1875. 252—269. l. *Wiener Abendpost*, 1874. apr. 7—9. sz.

***) *Fiume*, 1884. okt.

†) *Egyetértés*, 1887. apr. 17., 105. sz.

nyait. *) Igen érdekes cikkeket közölt Reményi Antal tengerésztiszt utazásából, melyekben az összes afrikai partokat meglátogatta, cikkei azt bizonyítják, ha komolyabb tanulmányoknak adná magát és a megfigyelés modern módszereivel megismerkednék, igen sok hasznos dolgot állapíthatna meg és gyűjthetne össze a tudomány számára, mert megfigyelő képessége eles. Igen szépen írja le Port-Saidot, Suakint Maszauát, Hodeidaht, Mombazat, Zanzibart, Mozambikot, a madagaszkari Majungát, a Mayotte, Johanna és Noszi-Bé szigeteket, a Jó Remény fokát, Nataht, s mindenütt becsületére válik a szerzőnek a kitünő néprajzi jellemzés. **) Ugyancsak tengerésztiszt minőségben érdekes leveleket küldött a Fokföldről Greguss György, melyben úgy a Fokvárost, mint az ottani társadalmi életet ecseteli igen híven és szépen. ***) Vékey Zsigmond szintén látta a Jó-Remény fokát, midőn Ausztráliába hajózott, de ott nem szállt ki s nem is mond róla semmit. Utazása tehát Afrikára semmit sem eredményezett. †) A Fokföldet ismertette még Nyirő Gábor, szintén tengerésztiszt, de ő is csak hírlapi cikkeken. ††) Általában véve a magyar tengerésztisztek szorgalmas emberek s mi azt hisszük, hogy ha több terök volna hazai irodalmunkban, ők is többet tennének a föld és természetrajz érdekében, ha működésök csak az anyaggyűjtésre terjedne is ki.

Nyugat-Afrika leghíresebb magyar kutatója Magyar László. Róla megemlékeztünk följebb. — Weinek László írt utazásairól két cikket, az egyikben Libériát, a másikban a Kongo folyam torkolatát írja le. Bár tudományos folyóiratban jelent meg mind a kettő, tudományos bece egyiknek sincs. A Libériáról szóló jó ismertető cikk, a Kongóról azonban már egész más képet alkotunk magunknak Stanley és mások leírásai nyomán, mint a minőt Weinek nyújt, kinek leírásánál a Magyar Lászlóé sokkal jobb, alaposabb és élvezetesebb. Weinek ez utazást 1874-ben tette meg és e leírást csak 1887-ben közölte. †††) Meg kell e helyen említeni az osztrák Linxot, ki

*) *Magyar Állam*, 1887. 160. szám.

**) *Pesti Napló*, 1886. 11. és 12. szám.

***) *Fővárosi Lapok*, 1880. 90. sz. *Földr. Közl.* 1880. 285. l.

†) *Utazásom a Föld körül*. Buda-Pest, 1885.

— ††) *Pesti Napló*, 1880. *Földr. Közl.* 1880. 286. l.

†††) *Természettudományi Közöny*, 1881. és 1887. kötet.

Magyar L. fiával találkozott, s ki jelenleg Magyarországon tanárkodik, útleírását azonban nem számíthatjuk a magyarok irodalmához s így nem is szólunk annak becséről. *)

Éjszak-Afrika megismerésében a magyarok igen jelentékeny részt vettek. Gróf Andrássy Manó már a negyvenes években meglátogatta vadászati czélokból Marokkót, és arról igen érdekes leírást közölt a *Honderűben*. — Gróf Széchenyi Béla, mint oroszánvadász az 1867—70. években többször megfordult az Atlasz bércei közt s itt tartózkodásáról érdekes tárczák jelentek meg a hazai lapokban. — Nem járt hasonló szerencsével Pálffy Dénes, ki Szudán belsejéből Gelabathból gyakran rándult ki vadászatokra; kilencz évi ott tartózkodás után 1883 márcziusában értékes csontvázgyűjteménnyel indult haza Győrbe, hol öt hetet töltött. Ekkor vissza akart térni Afrikába, útközben azonban tüdőgyulladásban meghalt. **)

Az Algirban megfordult magyar utazók már komolyabb irodalmi működéssel szereztek magoknak nevet. Ezek közül legfontosabb, bár Magyarországon még névről is csak alig ismert a Naphegyi működése. Mint emigrans hagyta el hazáját, s bejárta a világot; két munkát írt Algirról angol nyelven, mely úgy nép-, mint földrajzi szempontból jelentékeny számot tett a külföldi tudományos irodalomban, s melyekben a szerző mint kitünő megfigyelő válik ki. ***) — Még járhatlanabb úton bolyongott gróf Forgách Károly, ki a *Magyarhoni Természetbarátban* és Arany János *Koszorújában* ismertette a Szahara oázai közül a zibaniakat, a Bab-el-Saharát, El-Gantrát és Biszkrát (1858—1863), melyeket csak későbbben kezdtek alaposan kikutatni. E czikkek sok új dolgot említenek a földrajzra nézve, de magyarul lévén írva, a külföld figyelmen kívül hagyta. — Az 1881. évi földrajzi kongresszus alkalmával dr. Török Aurél és dr. Szabó József egyetemi tanárok látogatták meg Algirt. Dr. Török Aurél bejárta egész Algirt, s útját az *Egyetértés* hasábjain ismertette. A földrajzra vonatkozó mintaszerű jellemzést adott a *Földrajzi Közleményekben*

*) Von Loando nach Kimbundo.

**) Dr. Márki Sándor: *Magyarok Afrikában*. Pesti Napló. 1884. 330. szám.

***) Naphegyi Among *The Arabs in Algeria*. London, 1868. — — *Gharidaia or Ninety days among The Bni Morab*. New-York, 1871.

(1881) s végül az antropologiailag érdekes dolmeneket a *Természettudományi Közönyben* (1882) ismertette. E dolmeneket a tudós tanár még jobban is föl szándékozik dolgozni. — Dr. Szabó J. az Algirra oly fontossá vált alfa-ipart tanulmányozta s erről érdekes fölolvastást tartott, melyet a *Földrajzi Közlemények* 1887-diki kötete közöl. — Egy minket magyarokat közelebbről is érdeklő cikksorozat jelent meg Bary Sándor tollából az *Egyetértés és Fővárosi Lapok* 1886. évfolyamában (szeptember és október). Bary a párisi jogi karon néhány arab joghallgatóval ismerkedett meg, kik őt meghívták algiri otthonukba. Ez utazást írja le Bary és különösen alaposan ismerteti az algiri társadalmi életet úgy az európaiak, mint a benszülöttek közt. E cikkekben legérdekesebb az a hasonlatosság, melyre Bary szerint lépten-nyomon ráakadunk — úgy a szokásokban mint a gondolkozásmódban — a valódi arabok és a tősgyökeres magyarok közt. E tényből persze a rokonságra semmi következtetést sem vonhatunk.

Tripoliszban utazott és halt meg Csillagh Lipót, ki mint rajzoló csatlakozott Rohlf's híres expedíciójához, de útközben elvált tőle s egyedül folytatta útját Fezanba, azonban csak Ghatig jutott, hol a nagy fáradalmaktól megbetegedett s kénytelen volt visszafordulni. Tripoliszt még elérte, de ott 1880 október 31-dikén meghalt. *) Befejezésül föl kell említenünk Beksics Gusztávot, ki maga ugyan nem járt Afrikában, de Máltában hosszabb ideig tartózkodott s itt tanulmányozta az Afrika éjszakai partjain folytatott kereskedelmet s megállapítá, hogy ott még az osztrák-magyar tengerészeti kereskedelem is lelhetne piacot. **)

S ezzel befejeztük az irodalmilag is működő magyar utazók sorát. Mint érdekességet, jegyezzük ide Pulszky Polyxena úrhögy nevét, ki az algiri kongressuson szintén részt vett és Baker Sámuel magyar nejét, ki annak sorsában teljes odaadással osztozott és őt nem egyszer segítette ki az élet-halál küzdelemben.

Nálunk magyaroknál divat a kalandos életű magyarokat följegyezgetni. Megelégedéssel mondhatjuk, hogy Afrika kalandorai közt kevés magyar van s hogy azok tisztességes kereset-

*) *Földr. Közl.* 1880. 136. l.

**) *Nemzet*, 1886 április 8.

forrásból élnek. Ezek ott tartózkodása azonban a földrajzra teljesen eredménytelen, s bár a *Földr. Közl.* sokat fölemlít közülök, mi ezeket teljesen mellőzzük, mert hányatott élet után a jólét elérése, és egy-két ki nem adott levél megírása nem elég érdem arra, hogy a földrajzi ismereteknek ha nem is úttörői, de legalább terjesztői közé fölvétessenek.

Az a közeg, mely Magyarországon az afrikai fölfedezéseket figyelemmel kísérni hivatva van, a Magyar Földrajzi társaság szerkesztésében megjelenő *Közlemények*. A társaság jó ideig a kezdet nehézségeivel küzdött, de ma már ezeken fölül emelkedett. Tartózkodunk e helyen a társaság szigorú megbíráásától; s meglegcsüünk azzal, hogy megjegyezzük, hogy sokat kell még tanulnunk és dolgoznunk, míg folyóiratunk a külföldiekkel egy színvonalra emelkedik.

A Földrajzi társaság szerkesztésében jelent meg az *Útazások könyvtára*, melynek öt kötete közül az egyik a Serpa Pinto útleírásának átdolgozását, a másik az Asbóth egyiptomi útleírását tartalmazza. E vállalat azonban megakadt, de úgy halljuk, a jövő évben újra megindul.

Nagy hiány van irodalmunkban más téren is. A külföldi irodalmak csak úgy hemzsegnének oly könyvektől, melyek az afrikai híresebb útazásokat ismertetik. Hazánkban e téren csak két művet említhetünk föl. A Sági Lászlóé az egyik, a mely azonban sokkal kevesebbet tartalmaz, sem hogy e téren hézgapótló lehetne. A másik csak egy bevezető értekezés dr. Thirring Gusztáv tollából, ki először kísérlette meg az összes afrikai útazásokat röviden vázolni, és azon a téren, melyet e czélból rendelkezésére bocsátottak, föladatának derekasan megfelelt. Ez értekezés bevezetés a Serpa Pinto útjához, s így az írónak elég tere sem volt. Vajon e hiány a mi kiadási viszonyaink mellett mikor fog végre pótoltatni?

Ifj. JANKÓ JÁNOS.

SZATIRA A NAGYZÁSRÓL. *)

Nem prédikálok épen semmi ujat,
Se' bármelyötökkel hogy huzzak ujjat;
Elmondta jobban száz böcs, száz bolond
Világjavító, szolt ez a kolomp:
Utána, nyájként, nem indultatok.
(Elég, ha félváltt meghallgattatok.)

Nagyzás? Hogvisne! Mit csinál az állam?
Kölcsön vesz. És énnékem ideálom
Hunyászkodó kuporgatás legyen?
Kis hitelemnek hasznát se' vegyem?!—

«Szerző» atyád tán bajra bajt tetézett,
Mivelhogy nem volt földhitelintézet,
Nyakába vett egy sereg uzsorát,
S a jussodat tehernek hagyta rád?
Ez egyben a példáját ne kövesd.
Add el felét (ha veszik) örömet;
(Ha van vevőkben válogatni módod,
Inkább magyar vér legyen az utódod),
A többin jól gazdálkodjál tovább.
Ne építs rája büszke palotát.
Mégfér a jóllét bármi kis helyen;
S kiszáll a nagy termekből hirtelen.

*) Fölolvastatott a Kisfaludy-társaság 1888 február 5-dikén tartott köz-ülésén.

Igaz, dicsőbb, ha mind megtarthatod,
 Sőt a határit külebb tolhatod;
 Ha mennyit örököltél egymagad,
 Kap annyit tőled mindegyik fiad.
 Ha kis király vagy édes otthonodban,
 Imád a nép, még Kossuthot se' jobban.
 Baján segítsz, tanácsot adsz neki,
 Kérded, hogy' vannak anyjuk, gyermeki.
 Súlyos beteg van, küldöd orvosod,
 Számára lesz még egy kis ó-borod.
 Ha úgy nézed csűröd feleslegét,
 Mint a szegények, árvák örökét.
 S ha vigan vannak, tudsz örülni vélek,
 Nem zársz kaput, bár jöjjenek vőfélek.

Kell, templomot raksz falu közepére,
 És iskolát, meg óvodát melléje.
 (Jóságos ég azért tetéz áldással,
 Mivel megosztod, boldog, annyi mással!)

Vendégül láthatod királyodat,
 De nem veted meg polgártársadat.
 Külországokban ismerik neved';
 De magad ott soká nem feleded.
 Sok itthon a dolog: tenéked itt
 Kell költened dús jövedelmeid'.

Ki annyiszor vagy győztes a Gyepen,
 Nyájad s gulyád is oly híres legyen.
 Szép gazdaságod a mi büszkeségünk,
 Pinczéd ad édes áldomást minékünk.
 Itt palotád, műkincsekkel tele,
 Magyar művésztől több mint a fele.
 Nem lóg a falakon, uramfia!
 Csak színnyomat, meg photographia.

S te Gentry! a ki oly boldog lehetnél,
 Ha dús szomszédokkal nem versenyeznél,
 Kiknek bolondjok vagy: vajon, minek
 Négyes fogat, cseledség, czimerek,
 Külön magad, külön nőd ő nagysága,
 Fiúk, tanárjok, mademoiselle számára,

S bősége mindnek, a mi szép s mi jó :
Ha künn les már az executio ?
Mig kárörömmel távozó vendéged
Apróra szétszed, hallanád csak, téged !
Engem ne hívj ebédre, vacsorára,
Melynek rováson hagyott az ára.
Nekem leves meg két fogás elég ;
Ne nézzen számba ásitó cseléd.
Postán se várom ingyencz falatom,
Saját borunk áll tálczán, asztalon.
Edényem egyszerű, örökbe nyertem,
Vagy pénzemen, (de nem hitelbe) vettem. —

Hogy este lenne az ebéd, a mint
Európa nyüzsgé népe szokta mind,
Napját evéssel nem szakítva ketté,
Azt szittya véred nemde bé se' venné ?
Időnk elég van, mondod, ej, no lám !
Még azzal is fukarkodjunk talán ?
Hisz találás előtt is ozthatunk,
Mig piperét ölt házi asszonyunk.
Ebéd után cigánynak a sora,
Még észre sem térsz, itt a vacsora,
Késő lefekvés, délbe van a reggel,
Szomszédba hajtunk egész vig sereggel.
S ez így tart télen-nyáron egyaránt,
Ha szük termés, vagy rossz keletje bánt.
S mert tönkre mentek, szidjátok Tiszát,
A közös ügyet, az armádiát !

Városba menekül sok, mert, azt mondja,
Ott egyszerűbb, olcsóbb lesz életmódja.
Megjárta ! Első, a mit elhibáz,
A nagy lakás, a szép fekvésű ház.
A háziur (bár kéz alatt vevé meg)
Kamatját sinli drága kölcsönének.
Lakói lépést tartanak vele,
Sok drága lommal rakják majd tele :
Nehéz szövet fed ajtót, ablakot,
Külföldi bútor mind, vésett, rakott,

Ó perzsa szőnyeg van terítve rájuk,
(Rövid váltókra biztosítva árok).

Ehhez cseléd, egy, kettő, nem elég;

Szerény háztartás nem is illenék.

Fogat helyett alatt a kapunál

Reggeltől estig a fiáker áll.

Zártszék az asszonyoknak derogálna,

Hisz' bé se' férne ruha és uszálya.

Pedig ki sincs fizetve még. Minek?

Van embersége Monaszterlinek! . . .

(Párisba' sem vón' drágább; s azután

Onnét nem is kapnók hitelbe tán.)

A hány hét, annyi öltözék s kalap.

Hát még farsangban, akkor, mennyi nap.

S a tél divatját nyári követi:

Fürdőt «az orvos» el nem engedi. —

Te hivatalnok! mi a fizetésed,

Nincs tudva tán: honnét e fényüzésed?

Előtted állót ne homályosíts;

Utánad állót meg ne tántoríts.

Bíró ha vagy, ne légy oly gyanuban,

Hogy a szegénységed terhedre van.

Erős paizsa ez becsületednek;

A fény csak tört vet lelk'isméretednek.

Más tetteit bírálni ha fogod:

Előtte kelle világitanod!

Orvost, ha ment, hogy hát a betege —

Művészt, hogy megkívánja a szeme;

Ügyvéd, ne véld, hogy igaz jó ügyébe

Bízónak port kell szórni a szemébe.

A hányat ily fény kápráztatja csal,

Megannyi megy ki tőled gyanuval:

Nem jobb-e túlszerénynek látszanod, vagy,

Hogy egyszerűbb, de hát megbizhatóbb vagy?

Szinház! kit Fáy, Földvály alkota,

Szent áhitat vitt ifjat még oda:

Szemem láttára hogy feltornynosdát,

Egy kicsiből nagy hárommá szakadtál!

Honszeretet, Nyelv, Izlés iskolája,
 Ma kérkedés, nagyzás egy-egy tanyája.
 Szegénységünk e gazdag öröke,
 A színpad — társadalmunk tüköre.
 Mit szidtok egyre intendánsokat;
 Ti rontatok meg mindent, vagy sokat.
 Párisba jártok: itt se' másra vártok;
 Csak (fele áron) mindent úgy kapnátok!

Mi — el ne hagyj jó őrző angyalunk! —
 Még Jóltevésben is nagyzók vagyunk.
 Jól tudja balkezem, mit ád a jobb,
 A tett kicsiny bár, a hűhó nagyobb.
 Hibázok, tiz helytt ezret ha adok,
 Csakhogy nevem hordják a hirdapok.
 Sok a vezér, a kezdeményező;
 Kevés közember, csendes fizető.
 Alig fakad ki egy-egy csemete:
 Levágjuk, újabb ággal oltva be.
 Elnök vagyok, meg protegálhatok;
 A többi aztán mellékes dolog.
 Sokféle jótékonyságok bazárja,
 Mikor se' volt a hiúság vására?!

De hagyjuk! Egylet már sok is talán?
 Baj és nyomor szint' olyan sok van ám.
 Csak tenne a jó közönség magától:
 S ne várna mindent a kedves hazától!

Az országházba nézzek el talán?
 Mind óriás, ház bármely oldalán.
 Ma szűzbeszédét tapsoltatta meg:
 Holnap szavától a világ remeg.

Követválasztás, jó hogy ritka már.
 Ki győzte volna pénzzel úgy-e bár?
 Meg azt a visszaélést mindazokkal
 A semmit érő hangzatos szavakkal!

Betört e hóbort már az iskolába.
 Őreg Trefort beszélhet, ám hiába:

Mind urnak szánta a kedves fiát,
 Ha módot hozzá Isten nem is ❷;
 Lyány meg növelje dámák renyhe számát:
 Utálja mind a kéz serény munkáját.

Ringatja bölcsonk, menyegzőn kísért
 A nagyzás; el se' hagy, míg sirig ért.
 Ki térhet immár örök nyugalomba,
 Hogy könny is annyi lenne, mennyi pompa!
 Bámulva áll a megkövült kísérő:
 Nem a halott kívánta, de az élő.

Író! segíts, ha tudsz, e bajokon;
 De szítod inkább, — s ezt ne vedd zokon.
 Sok hiuságnak gyujtogatsz te tömjént,
 Későn, korán, a magadénak főként,
 Jó pillanatban sikerül egy cikked,
 Az irodalmat már előbbre vitted?
 Pálmádat egy kis gáncscsal nyújtja át,
 Szímod mindjárt az akademiát.

Ez, halhatatlansága mámorába'
 Sok érdemest nem vesz fel a sorába. —
 Ugyan, ha tán kisebb számmal vagyunk,
 Megérjük-e, hogy többnek látszhatunk? !. .

Magamról jól tudom, mi engem illet,
 Bármily tudós czim hogy reám nem illet,
 S e pár sorért is, — volna bárha jó —
 Én nem leszek még magyar Boileau.

ZICHY ANTAL.

SZENT PÉTER.

Jár-ke! Péter fönn az égben,
 Tündöklő mennyország.
 Senki ötet nem láthatta,
 Épen csak az édes apja.
 Tündöklő mennyország.

Szóval mondja édes apja :
 «Péter, Péter, te szent Péter,
 Adj helyet a mennyországban !
 Tündöklő mennyország.
 Adj helyet a mennyországban !»
 «Helyed nincs a mennyországban.
 Bíró voltál, édes apám,
 A gazdag kedvét kerested,
 A szegényt szegényítetted !
 Tündöklő mennyország.
 A szegényt szegényítetted !» »
 Jár-kel Péter fönn az égben.
 Tündöklő mennyország.
 Senki ötet nem láthatta,
 Épen csak az édes anyja.
 Tündöklő mennyország.
 Szóval mondja édes anyja :
 «Péter, Peter, te szent Péter,
 Adj helyet a mennyországban !
 Tündöklő mennyország.
 Adj helyet a mennyországban !»
 «Helyed nincs a mennyországban,
 Korcsmárosné voltál, anyám.
 Üres iczét adogattál,
 Teliekért vetted a pénzt !
 Tündöklő mennyország.
 Teliekért vetted a pénzt !» »
 Jár-kel Péter fönn az égben,
 Tündöklő mennyország.
 Senki ötet nem láthatta,
 Épen csak az édes húga.
 Tündöklő mennyország.
 Szóval mondja édes húga :
 «Péter, Péter, te szent Péter,
 Adj helyet a mennyországban !
 Tündöklő mennyország.
 Adj helyet a mennyországban !»
 «Helyed nincs a mennyországban,
 Leder voltál, édes húgom,
 Tündöklő mennyország.

Leder voltál, édes húgom! »
Jár-kel Péter fönn az égben,
Tündöklő mennyország.
Senki ötet nem láthatta,
Épen csak az édes bátyja,
Tündöklő mennyország.
Szóval mondja édes bátyja :
« Péter, Péter, te szent Péter,
Adj helyet a mennyországban !
Tündöklő mennyország.
Adj helyet a mennyországban ! »
« Helyed van a mennyországban,
Juhászbojtár voltál, bátyám,
Megnyirtad a juhocskákat,
Megfejtet a juhocskákat,
Szegényeket öltöztettél !
Tündöklő mennyország.
Szegényeket öltöztettél ! » »

Saját oláh népköltési gyűjteményéből fordította

ALEXI GYÖRGY.

ZENÉSZETI SZEMLE.

(*Lakmé* Delibes Leótól, előadatott először a kir. operaházban, 1887 nov. 12-dikén; *Otello* Verditől, ugyanott először 1887 decz. 13-dikán; *Manfred*, Byron drámai költeménye, Schumanntól, ugyanott először 1887 decz. 24-dikén.)

Ha az ember Párisnak legszebb utcájában, a rue Rivoli-ban, kénye szerint akar élni és alkalmatlan látogatóktól menten, akkor úgy kell tenni, mint Delibes Leo tesz, a ki ebben az utcában, mindjárt a háztető alatt, az ötödik emeleten lakik. Szerencsésen fölértem hozzá a keskeny falépcsőn, mely e szellős művész-lakba fölvezet és egy kissé lihegve ott találtam magamat a mester dolgozó szobájában, a hol egy fölnyitott zongorán és halomra fekvő hangjegyen kívül nem lehetett sok látni valót fölfedezni. Szerény kérdésemre, hogy miért kellett épen az ötödik emeletre kerülnie, azt a néma, de sokat mondó választ nyertem, hogy Delibes engem a nyitva álló erkély ajtajához vezetett, a honnan azután valóban gyönyörű látvány tárult föl előttem. «Ça vaut bien la peine de monter au cinquième», vélekedett az én szíves házigazdám. A Tuileriák palotájánál kezdő házsonon végtelen hosszú, vasrácsosattal ellátott folyosó húzódik el, melyből elragadóan szép kilátás nyílik a Tuileriák kertjére és az alatta elterülő Párisra. «Ez az én kedvencz tartózkodási helyem», jegyzé meg Delibes, «a hol délutánonként ábrándozni és álmodozni szoktam egy olyan operaszövegről, mely lelkesíteni képes.»

— Az eddigiek, úgy látszik, nem igen tették önre ezt a kívánt hatást — vetém közbe.

— Hígye el, igazán nem tudom már, mitevő legyenek. Mikor balletzenét írok, a maga érdemes kollegái, a kritikusok — köztünk maradjon, önt kivéve, nem állhatom ki őket egytől

egyig — atyai tanácsokkal jönnek és keseregnek, hogy az Istenért minek vesztegetem a gyönyörű dallamokat élettelen bábokra és néma szereplőkre. Tehát Isten neki. Leülök és operát írok. Mennyi fáradságba kerül, hasznavehető szöveget keríteni, azt önnek nem kell magyaráznom. Végre sikerül megkapnom azt, legalább az én véleményem szerint. *A király mondta* bizony nem rossz operaszöveg —

— Sőt azt hiszem, hogy a legjobb zenei vígjáték a lefolyt három évtizedből — jegyzém meg közbevetőleg — és az első fölvonás zenéje a legszeretetre méltóbb és a legszellemesebb, a mivel a jelen kornak opéra comiqueje nekünk kedveskedett.

— Köszönöm szépen; más szóval, ön is azon nézetben van, hogy a második és harmadik fölvonás nem ér semmit, úgy-e bár?

— Kedves mæstro, ön tudja jól, hogy az ön mûzsáját senki e földön nem tiszteli oly határtalanul, mint az én csekélységem —

— Tudom, tudom és ezért ön, mint eddig, úgy ezentúl is meg fogja kapni műveimet sajátkezű aláírással . . . De hadd folytassam a sors ellen való fölzúdulásomat. Hát a *Le Roi l'a dit* végre is szüntelen halogatás után első előadásra került 1873 május 24-dikén; képzelje csak, az «államcsíny» estéjén, mikor nem kisebb dologról volt szó, mint a köztársaság megbuktatásáról, a mi ugyan szerencsére nem esett meg, de az én operám iránt való érdeklődést annyira megbénította, hogy az egész előadás folyamán bent a teremben és a foyerben egyébről nem beszéltek, mint Thiersről és Mac-Mahonról. Ebből az üjedségből azután az én újdonszülött operám soha többé nem tudott egészen föllábadni, valami idegbántalma maradt meg neki egész életére. Hát nem jönnek most már újra azok a bizonyos Rhadamantusok, a kiket — mint mondtam — ki nem állhatok — természetesen önnek kivételével — és rám támadnak, hogy miért nem ápolom az általam újra kiásott és életre hozott symphonikus balletet? Megírom a *Sylviát*. Nem elég, hogy a zenéjét szerzettem, írok hozzá az én nagynevű elődöm, l'immortel Gluck, példájára, egy kemény előszót nyílt levél alakjában, a párisi opera zenekarához címezve —

— Kedves mæstro! Ne vegye rossz néven, ha félbeszakítom előadását; ugyan miért nem hagyta inkább abba azt a históriát avval a bizonyos nyílt levéllel?

— Hát nem elég, hogy magam vallom be bűnbánólag hibáimat? Kár volt a maga esprit d'escalierjét az ötödik emeletre fölczipelni! Alig, hogy a *Sylvia*t előadták, már is minden oldalról kitört az unioso-ordítózás: «Delibes ne írjon többé ballet-zenét, hanem operákat, melyekre nagyobb szükségünk van mint pas de deux sérieuxkre és Monsieur Pantalon taglejtéseire». Mintha bizony ezt a böcs tanácsot először hallanám? Hanem Gondinet, az én kedvencz költőm, nem akar nekem dolgozni: ha valami eszébe jut, akkor vígjátékot csinál belőle, a mi jobban esik neki. Nagynehezen tudtam tőle kicsikarni, hogy *Jean de Nivelle* szerencsés kifejlést nyerjen; hisz nálunk jóformán nem is tudják már, hogy hol végződik a víg opera és hol kezdődik a szomorújáték. A történeti alapot, melyre *Jean de Nivelle*ben reá kezdtem lépni, irgalmatlanul kirántották lábam alól.

— Joggal! Önnek dús tehetsége, mely egész lényegével Adam és Auber hagyományaiban gyökeredzik, a genre-darabra utalja önt és nem a komoly opera veszélyes ösvényére, a hol az ön könnyed mozgású műzsájának lába megbotlik, hacsak nem akar elődeinek járt útain taposni.

— Talán ön is, meg azok a többi kritikusok, kiket már előbb . . ki nem tudtam állani, elnézőbben fognak ítélni fölöttem, ha megtudják, hogy a *Nouvelle Revue*nek egy az imént megjelent beszélye *Le Mariage de Loti* arra bírta, hogy zenészeti kirándulást tegyen Indiába.

— Hát ön is megúnta már Európát? Mintha híjával lennénk a zenészeti orientalistáknak! Hiszen maholnap nem fognak más operát írni, mint a melyet gőzfürdői jelmezben adnak elő! A modern opera zenekara hemzseg túlbővített negyedhangzatok, szűkített heted hangzatok és távol eső hangnemeknek illegitim vegyülésétől. A párisi zeneszerzőknek túlfinomított kulturája tetszeleg magának abban, hogy a hallgatónak fölfogási képességét erőszakosan oly fokra csavarja vissza, hol a chromatikus haladás még ismeretlen volt, sőt bizonyos ördögös önmegcsonkítással belemélyed a zenének ős állapotába, a vadon zenéjébe, mely nem ismer többet öt hangnál és parodizálja annak tehetetlen voltát, mely e szűk hangkörön belül permutatiókra törekszik!

— Legyen szíves, mindezt reám bízni. Önnek csak a kész eredménynyel lesz dolga. Mostani hangulatomnak és költői

igényemnek ez az exotikus szerelmi történet, mely Rarahu és a francia tengerésztiszt közt játszik, módfelett megfelelt. Az opera számára azonban mégis nagyon naturalistikusnak tetszett. Szövegköltőimnek ügyes kezei alatt kissé módosult az alaptervezet. Hősnőmnek neve *Lakmé*, hazája az a Hindosztán, a hol az angol hódítók fölénye és a buddha valláshoz való rajongó ragaszkodás közti ellentét még nem szűnt meg egészen; ama Kelet-India, mely dsungláiban és sziklatemplomai-ban rejtje a halálnak szánt fakirt, a ki lesben áll, hogy hazájának gyalázatát egy törszúrással boszúlja meg az idegen bitorlón.

— Engedjen meg, de én úgy tudom, hogy az angol uralkodás egyik legfőbb kormányelve kezdettől fogva az volt, hogy az ind nép vallásos szertartásaival szemben a lehető legnagyobb kíméletet tanúsítsa.

— Azért kérem, tekintse *Lakmét* operának, és ne Macaulay-féle essaynek Lord Clive kormányzati politikájáról. Ennyit csak megkövetelhetek . . .

S ezzel vége szakadt a mi drámai párbeszédünknek.

Magát az operát csak azután évekkel láthattam a színpadon. Midőn a szép fiatal papnő a szentélyből kilépve, megjelent az előtte áhítatosan térdeplő hívők előtt, Heinenek versei jutottak eszembe:

«Am Ganges duftet's und leuchtet's
Und Riesenbäume blüh'n,
Und schöne, stille Menschen
Vor Lotosblumen knien.»

A lótoszvirág a legbájosabb alakban testesül meg előttünk; maga Lakmé az, a ki nyúlánk, sugár természetével, révedező tekintetével áll meg a szentély közepett, melyet atyja, Nilakantha, féltékenyen őriz meg az idegenek kíváncsisága elől, hogy híveivel szolgálja az ős istenségeket. Hiába! Egy fiatal angol lovastiszt, Gerald, nyomára jött a rejteknek. A pajkos társaság, mely vele együtt oda tévedt, visszavonúl, a fiatal tiszt azonban titkos sejtelmének engedvén, ott marad. Lakmé megpillantja őt, el akarja űzni, de csakhamar szerelemre gyúl iránta. Az öreg bramin neszét vevén annak, hogy idegenek hatoltak be a szentélybe, boszút esküszik. Vezeklő indusnak öltönyben bejárja a város utczáit, mellette van Lakmé, kinek

remegő tekintete keresi a jövővenyt. Atyjának parancsára el-énekli a pária leányról szóló szent dalt és a kíváncsi hallgatók közt, kik köré gyülekeznek, csakugyan ott terem Gerald. Lakmé fölindulása és Geraldnak szerelemittas tekintete elárulják Nilakanthának a valót, és híveivel együtt reátámadván Geraldra, tördőfással leszúrja. De Gerald nem halt meg, Lakmé karjai közt újra eszmél és szeretőjével együtt csendes erdei magányba menekül, a hol boldogan és feledve a világot, él szerelmének. Egyszerre az őserdő széléről fölhangzik a skót felföld ezredeinek ismert riadója. A becsület és a kötelességérzet hívják: Gerald nem állhat ellen e szózatnak. Lakmé sejti, érzi a változást és megtudja, hogy van érzelem, mely erősebb a szerelemnél. Vissza adja Geraldnak szabadságát, föláldozván önmagát. A datura-virág fehér kelyheiből szívja a halálthozó mérget és Gerald karjai közt leheli ki ifjú életét.

E vézna cselekvény magvát mindenféle szedett-vedett s nem épen szerencsésen megválasztott mellék dolog veszi körül: a government-houseból való angol-ind csoport, melynek tagjai miss Ellen, Geraldnak jegyese és annak cousineja, miss Rose a vele párhuzamosan haladó Frederick nevű lovastisztal; végül mrs. Bentzon, a tisztos nevelőnő, kinek persze csiny dolgában bőven kijut úgy a földi mint a benszülöttek részéről. Frederick minden alkalommal jó tanácsokkal szolgál Geraldnak, kebelbarátjának a ki természetesen egyszer sem hallgat reá. Minek is lett volna különben operahős? Hogy a szerelmes lovastiszt kebleben a kötelesség-érzet fölébresztessék, arra talán elég lett volna az elvonuló csapatok induló-zenéje; nem mutat épen túlságosan kifejlett becsület-érzetre, hogyha a kebelbarátnak előbb ki kell törnie a bozótból, hogy Geraldnak a zászlóeskü szentségét emlékezetbe hozza. Szomorú szerep jutott Lakmé kísérőjének, Hadsinak, holmi alárendelt szertartásos, a ki fülig szerelmes úrnőjébe és minden áldozatra kész érte. Olyan Nelusco-forma ember, a ki fejlődésében hátra maradt, s a kinek a méregfogait kitörték. Hja ez az *Afrikai nő*, melyet *Lakmé* minduntalan eszünkbe juttat! Ez utóbbinak hőse nem más, mint modern Vasco, a ki barna és fehér szeretője közt ingadozik és végre is belenyugszik az európai házasságba, miután a méregfa megtette kötelességét.

A világért sem akarnók kisebbiteni Delibesnek tehetségét, az ő nagy, elévülhetetlen érdemeit a játékopera klasszikus

formáinak fölelevenítése körül, de éppen azért, mert annyira fölé helyezzük a zenészeti *jeune France* valamennyi vetélytársain — bár ez a «fiatalság» is kezd már nagyon is öszülni — éppen előzményeinél fogva többet várhattunk tőle. Sokkal nagyobb véleményünk van Delibes Leo zeneszerzői hivatásáról, semhogy *Lakmé* vezérkönyvében képesek volnánk tehetségének összes voltát föllelni. Ugyanaz a kéz az, a mely *Coppéliát* megírta és a *Le Roi l'a dit*, de a vonások nem oly biztosak, nem oly kerekdedek. Egyben a régi maradt: Delibes az ő *Lakméjában* is ugyanaz a charmeur — erre más nyelvnek nincsen kifejezése csak a francziának — a kinek előbbi műveiben bizonyult; ugyanazon érzelmi gyöngédség és rajongó bensőség szövődik át dallamain itt is, melyek az idegenszerű, néhol erőltetett harmonizálás ellenére sem tagadják meg a franczia talaj saját-szerű zamatját. Meglepő volt reánk nézve az észlelet, hogy Delibes még Schumannnak alanyi érzelmvilágába is mennyire bele tudott merülni. (Vessük csak össze Gerárdnak stanzáit, *Qu'autour de moi tout sombre**) a zongorakivonat 260. lapján, Schumann zongora-ábrándjának [tizenhetedik mű] első ütemeivel.) Szellemességet, bájt nem nélkülözünk a vezérkönyvben, mely az első hangtól az utolsóig bámulatos ügyességgel tart meg egy kissé tompított közepes hangulatot és a helyi színezetet nem engedi sehol tolakodóvá lenni: de nem találjuk meg abban a lelemény bőséges és eredeti voltát, azokat a hosszú lélekzetű, sok ütemű periodusokat, melyek meggyőző erejöknel fogva egyaránt bevésődnek hallérzékünkbe és érzelmünkbe.

Nem mintha *Lakmé* teljesen híjával lenne a zenészeti gyöngöknek, ilyen szegényes mezben Delibes nem bocsátja világnak műzsája szülöttét. Operájának zenéjében van valami azoknak a «grands mimosas»-knak jellegéből, melyek közt, a legenda szavai szerint, a pária leánya bolyong, «halvány sugárt ha bont a holdvilág». Mily szépen fejezi ki a zene e legendában a kérdő jelleget

*) A magyar fordítás e verssort nem éppen szerencsésen e szavakkal adja vissza: «Én bármiként tusázzam». Más helyen (a 4. lapon) meg ekként szólaltatja meg Lakmét: «Szeplőtlen Durga, Halvány Síva, Hatalmas Ganesza, Nagy Bráma alkotói». Az eredetiben pedig az áll, hogy: «O vous, que créa Brahma!» tehát: «Ti, kiket Bráma alkotott».

(«Hová sietsz leánya, Pária leánya, mondd?») A koloratur-díszítés a bűbajos csengetyűszó utánzásával ugyan nem egészen új hatás, de oly keresetlen fordulattal illeszkedik az ének közé, minőt csak a mester tapasztalt keze tud létrehozni. A lyrikus hullám árja szakadatlanul folyik *Lakmé*nek három fölvonásán keresztül, hogy mindegyikben egy-egy kinagasló pontra emelkedjek. *Lakmé*ra is illik az a megjegyzés, melyet Rossini tett Gounodnak *Romeo et Juliette* operájára: «C'est une opéra en trois duos d'amour». Legfrissebb és legelevenebb az első fölvonásbeli kettős («C'est le dieu de la jeunesse»); harmonikai tekintetben és rhytmikailag is gazdagabb a második fölvonásé («Ah! c'est l'amour endormi»); míg a harmadikból («Tu m'as donné le plus doux rêve») bizonyos csöndes szomorúság és lemondás finom illata száll föl. A zenészerző úgy látszik a második kettősre helyez súlyt, mivel már a nyitányban is széles tért enged annak. Csinos, előkelő modorban van festve Frederick coupletja («Nem mondok én ily bolondot»); töröl metszett franczia zene, csak hogy oly közel vérrokonságban áll a *Jean de Nivelle*ben előforduló «couplets du joli berger»-rel («La chronique médisante»), hogy szinte meg sem lehet különböztetni ettől. Föltűnő könnyűséggel bánik el Delibes az énekkarokkal, melodikus meztelenségekkel alig takargatja egy kis tarkaszínű harmonikus köpenynyel. Többszólamú, művészileg megalkotott együttes pedig nem is fordul elő az operában, bár egynehányszor alkalom kínálkoznék rá. A balletzene, mely indus operában életkérdés, mélabús kellemmel ringadozik a zenekar üres ötödhangzatai és dissonáló bassusai fölött. Meyerbeer, Verdi, Felicien Dávid, Rubinstein, Goldmark, Massenet műveiben olyanalapos tanulmányokat tettünk a keleti táncz-zenéből, hogy szinte érzéketlenek lettünk bájai iránt. Nem imponál nekünk a legkeresettebb egyszerűség sem, még a fuvolahangok közt rhytmikailag tekergőző kigyók sem, varázslójok karján.

Jelentékenyebb hatást e műtől nem várhatunk még azon esetben sem, ha énekeseink jobban takálták volna el a franczia játéköpera könnyed, énekszó és beszéd (parlando) közt lebegő, zenészeti «conversatio» hangját. Így könnyen megeshetett, hogy egy pár mélyebben fekvő effectus a kivitelben fönnakadt. A czímszerepet eddig hárman személyesítették operánknál: Bianchi, Van Zandt kisasszonyok és Maleczkyné. Legérde-

kesebb volt a Van Zandt Lakméja, főleg alakítás dolgában, melynél kecsesebbet, megragadóbbat alig lehet képzelni. Magas, üveghangszerű staccatói, igazi fejhangok, mintha egészen más torokból jönnének, annyira elütnek az ő rendes, kissé gyermeketeg, hogy ne mondjuk, éretlen mellhangjaitól. Megértettük azon este, hogy a párisi opera közönsége nem győzte eléggé bámulni Lakméját, melyet vagy hetvenszer mutatott be, de megértettük azt is, hogy egyéb szerepekben, melyek solidabb ének-művészen nyugszanak, miért nem tudott hasonló sikerre vergődni.

Szokatlanul gyorsan, alig négy héttel *Lakmé*nek bemutatása után, következett operaházunkban Verdi új dalművének, *Otellónak*, első előadása. Szerzőjénél és keletkezésénél fogva *Otello* kétségkívül a legérdekesebb művészeti jelenség napjainkban. Midőn egy hetvennégy éves zeneszerző, dicsőséges pályájának végére érve, egész erejét egy hatalmas tragikai problémának szánja, és segítőül e munkánál éppen azt választja ki földii közül, a ki hajlamaival és zeneszerzői modorával leginkább Németország felé hajlik, Boito Arrigót, a *Mefistofele* költő-zeneszerzőjét, kihez Wagner Richard egy időben nyílt levelet intézett («Levél egy olasz barátomhoz»), lehetetlen észre nem venni a hatalmas benső változást, mely Verdi művészelképében megtörtént. A katharsis, a szenvedélyek tisztulása, melyet Verdi legutolsó műveiben, az *Aidában* és *Requiemben* észlelünk, *Otello*ban tetőpontját éri el. Semmiféle megelőző művében nem találjuk meg azt a magas, erkölcsi komolyságot, a művészi lelkelet oly szűziességét és szigorát, mint *Otello*ban. Mintha e hattyúdalában egy viharos múltjának salakjaitól ment hitvallást akart volna tenni, úgy tűnik föl nekünk e vezérkönyv, ekként hangzik fülünkbe ez a zene, melynek magas pathosát, mély érzelmi hangjait nem hallgathatjuk megindulás, elérzékenyülés nélkül. *Otello* oly zenészeti tragédia, melynek tartalma bámulatra ragad és tisztelettel tölt el szerzőjének kiapadhatatlan alkotó képessége iránt. De ebbe a csodálatba bizonyos tartózkodás vegyül. Midőn e műtől megválnak, nem érezzük azt az öröndetes fölemelkedést és benső meglelégedést, melyet az absolut remekmű kelt föl bennünk. Azt a fölszabadító, üdvözítő hatást, a legmagasabbat, melyet költő és zenész művésze nyújthat, *Otello* nem képes megadni.

Nem adhatja meg anyagánál, borzadalmas problémájá-

nál fogva, mely az antik tragédia követelményének, hogy félelmet és szánakozást gerjesszen (Aristoteles) eleget tesz ugyan, de zord, fanyar természetével ellentáll a zenészeti megoldásnak. A zenének nincs megadva, a legrútább szenvedélynek lélektani fejlődését lépésről-lépésre kísérni, és épen olyan tehetetlen az emberi szörnyeteg festésére, mely konok kegyetlenséggel gyönyörködik ártatlan áldozatának kínjain.

Verdi, ki tudvalevőleg maga szokta megválasztani operáinak tárgyát, régtől fogva érzett vonzódást az erős drámai ellentétek iránt, melyeket Shakspeare tragédiája nyújt, de a majdnem legyőzhetetlen nehézség helyes tudatában éveken át távol tartotta magát e szövegtől, noha már előbb megpróbálkozott a világirodalom legnevezetesebb tragédiáinak megzenésítésével: Schillertől vette az *Orleansi szűzet*, *Fiescót*, a *Haramiákat*, *Don Carlost*, Victor Hugótól *Ernanit* és *Rigolettót* («Le roi s'amuse»), Shakspearetól *Macbethet*. Talán az a körülmény is, hogy Rossinitől már bírnunk egy *Otellt*, visszatartotta őt a kísérletől. De azért nem szűnt meg az eszmével foglalkozni. Tetté azonban csak akkor vált, midőn azt Boito barátjával közölte, kinek nyugtalan elméje sajátságos hozzásimulási képességével sajátjává tette a tárgyat. Boito azonnal tisztában volt magával az iránt, hogy az opera hőségé nem *Otellt*, hanem *Jagót* kellett tenni. Döntő volt reá nézve az az erkölcsi rokonság, melyben *Jago* *Mephistóhoz* áll, az örökké tagadó szellemhez. *Jago* nem egyéb, mint a kézzel fogható, concret emberalakjába öltöztetett *Mephisto*. Valamint *Mefistofele* című operájában Goethe *Faustját* igyekezett zenészeti eszközökkel megközelíteni, úgy járt el *Otello* szövegének átdolgozásánál is. *Jagót*, a gonosztevőt, előtérbe helyezi, a ki kezében tartja a cselekvény szálait. Eredetileg ez volt az operának címe is, mely csak az utolsó órában változott át *Otello*-ra. Az operaszöveg folyamában Boito ugyanazon eszközzel élt, mint *Mefistofelejében*, a költőnek engedi át a szót; ez esetben tehát Shakespearenek, kinek verseit ügyesen, szó szerinti fordításba illeszti be szövegébe. Csakis olyan helyeken, a hol a zene hosszabb időzést és lyricus terjengést kíván meg, mint az első fölvonás végén, az operának egyetlen szerelmi jelenetében, megtoldja az eredetit egynéhány verssorral, melyek az ő sajátját képezik, de a költemény hangulatának és jellegének korántsem válnak hátrányára. Az ő éles tekintetét színpadias,

hatásos helyzetek iránt, melyet minden æsthetikai tévedésein keresztül *Mefistofele*ben tanúsított, ezúttal is igazolta. Mindjárt a bevezető jelenet, Otellónak megérkezése Cyprusba viharos éjben, mutatja a színpadi routinier gyakorlott kezét. Ez egyébiránt az egyetlen lényeges pont, melyben az opera az eredetitől eltér. Shakespearenek egész első fölvonását, az éjjeli jelenetet Brabantio palotája előtt, a tanácsgyűlést, Otello elbeszélését, szóval a drámának egész, hasonlíthatatlan expositióját, az opera számára törölni kellett, bármily kevéssé is látszások nélkülözhetőnek a lélektani indokolás szempontjából, egyszerűen azon okból, mivel az olasz közönség nem tűr meg öt fölvonásos operát. Brabantiónak intése és átka, melyet a mór felé sújt, fontos, jelentős motivum a bonyodalom kifejlődésére nézve. Otellónál a gyanú ébredése csakhamar örületté fajul, midőn Jago őt emlékezteti, hogy Desdemona az atyját is megcsalta, midőn hozzá nőül ment, s hogy akkor is tetette magát atyja előtt, midőn Otellótól, kit titkon szeretett, irtózni látszott.

A tragédia első fölvonásának elejtése mellett, az operaszöveg híven követi Shakespearet. Csakhogy ez eljárásnak is megvan a maga nehézsége. Nem kímél meg minket a féltékenységi rohamainak számos ismétlésétől és fokozásától, nem enyhíti a végjelenet borzadalmasságát, Desdemonának megfojtását, melynek idegrázó realismusa túlmegy a megengedett határon. E jelenetnek irtóztató voltát fokozza még különösen egy vonás, melyet nem lett volna szabad az operában reprodukálni. Ez Desdemonának esdő szava Otellóhoz: «Ölj meg holnap, had! eljek még ma: Még csak ez éjjel!» A lángelméjű költő itt mély pillantást enged vetnünk a boldogtalan áldozat megtört szívébe. Desdemona szerelme Otellóhoz még sem fakadt tisztán kizárólag a szív vonzalmából, volt abban része a tiszteletnek és a bámulatnak a hős mór idegenszerű harcziasságára személysége iránt. Ha ez a szerelem csakugyan oly határtalan odaadó lett volna, akkor abban a perczen, midőn azt elvesztette, nem jajveszékelt volna életének megmentéseért.

Már Verdinek utolsó művében, *Aidában*, kétségtelenné vált, hogy az ősz mester határozottan szakított múltjával és az új irány hívének szegődött, mely mindenekelőtt drámai igazság felé törekszik. *Otello*ban még egy lépéssel tovább ment ezen a téren. Az opera nem egyéb, mint zenészeti tekintetben

egymásba átmenő, egymásba nyúló jeleneteknek sorozata, melyek igen csekély kivétellel nem foglalnak magokban zárt strófák szerint vagy másképen tagozott énekszámokat, hanem nagyrészt tisztán declamatorius, részben recitativ és cantilena közt lebegő zenét, úgynevezett ariosókat.

Igaz, hogy ez a módszer még mindig mérhetetlenül távol áll a «véghetetlen dallam»-hoz, mert a dallamos menet és ez énekszerűség (cantabile) alapvonása nincsen föladvá, ellenben más tényezők, a harmonikus elem, és a drámai irányzat élesebben lépnek előtérbe. Az előbbinek Verdi tág tért enged, még határozott harmonikus keménységek, kellőleg nem közvetített menetek (például E-durból C-durba, ismételten és megfordítva) bizonyos szándékossággal ismétlődnek. Nem ötlenének föl más modern operában — hisz az új francia iskola e nemben hihetetleneket produkált! — de annál a zeneszerzőnél, ki boldog óráiban a legédesebb széphangzásban kéjelgett, mégis az ily idegenszerűség föltűnik. Az egész vezérkönyvben nyomát nem lehet találni az indokolatlan, köznapias vagy csak érdektelen helyeknek. Bámulatos biztossággal, idegesnek mondható félenkséggel tér ki a zeneszerző minden oly fordulat elől, melylyel olcsó népszerűsége tehetne szert, kérlelhetetlen szigorral őrzi meg a styl tisztaságát, a hangulat egységét. Az utóbbit tekintve, a negyedik fölvonás egyszerűen remek alkotás, a legmegragadóbb hangulatkép, melyet Verdi valaha írt. A színezésnek e módja, mely a zenekarban hangvegyüléseket varázsol elő, minőket emberi fül nem hallott, olyan, melynek csakugyan már alig van köze az olasz zenével. Ez a zene emlékeztet a *Fidelio* második fölvonására és Mozart *Requiemjére*. Tökéletesen értjük a milanói első *Otello*-előadás egyik legilletékesebb bírálójának (az azóta elhunyt) Filippo Filippi tanárnak, ama paradoxnak látszó állítását, hogy *Otello* legmagasabb szépségei a première alkalmával észrevétlenül maradtak, míg a közönség a kevésbbé jelentékeny részleteket tapsolta legzajosabban. Megértjük ezt a jelenséget, mely egészen természet-szerű benyomáson alapszik, mert magunk sem álljuk bevalani, hogy *Otello* a tisztán érzéki zenészeti szépség iránt való követelményeket csak félig elégíti ki. Nincs meg benne az az ellenállhatatlan, magával ragadó, meggyőző, közvetlenül ható erő, mint *Aidában*, de fölötte áll stylegység és műbecs tekintetében. Épen a legszebb, és nemes dallamos tartások által

kiváló helyek át vannak szöve és körülvéve a recitativ és arioso repkényétől. Ily módon egy győzelmes, szélesen előmlő cantilenának árja mesterséges akadályba ütközik, a szigorú drámai igazság kedvéért, mint szívesen elismerjük, de a közvetlen hatás rovására. A közönséges fajta hallgató nem szereti, ha soká tartogatják őt a zenei szépségekkel, gyors meghallgatást kíván és kedvetlenül elfordul, ha perczekig tartó declamatióval tartják. Pedig ez elengedhetetlen gondosan, lelkiismeretesen átkomponált operaszövegnél. Tekintsük csak korunk legnagyobb zeneszerzőinek módszerét, a mint azt az utolsó évtizedek legnevezetesebb termékeiben letéve látjuk, és nem kételkedhetünk abban, hogy a gondolatnélküli, tisztán érzéki hatásra számított zenealkotás végét járja, hogy csak az az operazene üti meg a mértéket, mely magát drámai haladása és benső igazsága által igazolni képes. Nem szabad azért tiszta értelmi zenévé lehasználni, melynek nincs mondani valója a kedélyhez és a mely félénken ragaszkodik a költő szavaihoz. A zeneszerzőnek geniusa meg fogja súgni neki, hogy mikor adhatja át magának az érzelmeknek, mely őt lelkesíti és mikor emelkedhetik föl a lendület szárnyain. A modern zenedráma jelentékenyen megszorította a zeneszerző alanyi érzelmeinek e kinyilatkoztatását; nem enged se időt, se helyet szélesen előmlő lyrai áradásoknak, kérlelhetlenül ragaszkodik a szöveg és zene szó és hang szoros összeköttetéséhez. Természetes, hogy mióta Wagner Richard az alaphangot megpendítette a drámai zeneszerzés számára, nincsen megengedve más művésznak valamely operaszöveg megzenésítésében hasonló gondossággal és hűséggel eljárni, a nélkül, hogy Wagner-utánzónak ne bélyegeztessék. Ezt a szemrehányást Verdi sem kerülhette el öreg napjaira. Azt hisszük, hogy gondos átkutatás és többszörös meghallgatás után bátran kimondhatjuk, hogy *Otello*-ban nincs egy ütem, melyet Wagner-zenének lehetne mondani, nincsen egy phrasis, mely Wagnerre emlékeztetne. Még a harmonikus különcködések is, melyekre előbb utaltunk, egészen elűtnek a Wagner-nél előfordulóktól. Erős érzék a dallamosság iránt, és az a hosszú lélekzet, mely a lelemény gazdagságának jele, régtől fogva Verdi sajátosságaihoz tartoznak; a mit azonban leginkább bámulunk benne, ez az ízlésnek meglepő tisztulása, a zeneszeti széphangzás iránt nyilvánuló fokozott érzék, mely Verdi-nél oly korban jelentkezik, midőn más zeneszerzők már a har-

monikus pipere után nyúlnak, hogy a lelemény hiányát takar-gassák. Verdi csak öregsége éveiben engedi nekünk kienes házának legszebb és legértékesebb darabjait megbámulnunk. Boldog, kit az istenek megajándékoztak azzal, hogy milliókat örvendeztessen meg az ő «dolce canzone»-ival az arany hang-kellem árával, mely ihlett dallamaiból fakad.

Hogy az *Otello*-ról nyilvánított véleményünket igazoljuk, idézzük belőle ama jelentékenyebb, kapcsolatos darabokat, melyeket a vezérkönyv gyöngyeinek mondhatunk. Az első föl-vonás kettőse (*Otello-Desdemona*) tele van a legsodásabb hangvarázsszal és a vége felé, az E-dur tételben, költői ihlett-ségű gondolatokkal. Kábító édes illat száll föl a lenge dallam-virágokból, a kéjt lehellő tropikus éjtszakának tikkadtsága ereszkedik le ez olvadozó hangokra («Già nella notte densa»). Véghetetlen bájos módon simúl a tenorhang a sopránhoz e helynél: «Ingentilia di lacrime» és remek szépséget tár föl a kettősnek befejezése: («*Otello . . un bacio*») a pompás átmene-tekkel E-durból Des-durba («*Vien, Venere splendente*»), mely-lyel az első fölvonás végződik. Ugyanaz a motívum a negyedik fölvonás vége felé is föltűnik, jelentős visszaemlékezésépen. A második fölvonásban a főszereplők négyese az, mely kiváló szépsége által megragad. Kimondhatatlanul megkapó Desde-mona énekének szívreható kifejezése, mely távol áll minden siránkozó érzelgősségtől. Ez a jellege már az említett négyes Largo-tételében nyilvánul («*Dammi la dolce e lieta parola*») de még csillogóbban Desdemonának harmadik fölvonásbeli gyö-nyörű cantilenájában («*Io prego il cielo*»). Mily egyszerű és ter-mészetes ez a dallammenet, mily nyugodtan folyik tova és mily bensőségteljesen ragadja meg a kérelemnek esdő hangját. Kár, hogy a drámának kérlelhetetlen haladása nem engedi meg e remek tételnek ismétlését, mely ez által sokkal nagyobb hatást tenne. Íme egyik példája, hogy miként fosztja meg magát a zeneszerző legszebb sikerétől az elvhűség szolgálatában. Ellen-ben a harmadik fölvonás nagy finaléja Desdemonának magasan fölötte lebegő énekével a dallamos alkatelemek szorosabb fog-lalatja által csak nyerhetett volna. Az együttes túlhosszúra van szöve, és egy kinagasló pont helyett hármat foglal magában, a mi épenséggel nem fokozza a hatást.

A negyedik fölvonás magában foglalja Desdemonának megragadó magánjelenetét: a fűzfáról szóló balladát; a bána-

tos refrain a vége felé leírhatatlanul szép a maga egyszerűségében — és az ódon olasz egyházi zene stíljében mozgó *Are Mária*t. Mindegyik a maga nemében fölülmúlhatatlan hangulatkép, melynél csak a körvonalakat óhajtanók határozottabban, élesebben megkülönböztethetni. Hasonló mesteri vonásokat, mint eme darabok zenekari kíséretében, még csak egy helyütt találunk *Otello*ban: Jagónak második fölvonásbeli andantinójában, melyben Cassio álmát beszéli el («Era la notte»). A ki Heinenek ismert hangkép-tehetségével volna megáldva, az Jago mezzavoce-énekét halk zenekari kíséretéből, hol a hangszerek szinte átölelik az énekhangot, a féltékenység kígyóit vélne kivehetni.

Verdi *Otello*ja már abban is különbözik hasonnemű színpadi művektől, hogy nem nyújt egyebet, mint egy három szereplő közt legördülő tragikus cselekvényt. Még az énekkar is csak a harmadik finaléban jut érvényre; a második fölvonásban a szín mögött fölhangzó hódoló-kar, mandolina- vagy guitarre-kísérettel, jelentéktelen. Se díszletek gazdasága, se tömeges fölvonulások nem vetetnek igénybe, hogy a színpadi jelenetek elevenebbekké tétessenek, a külső hatás fokoztassék: ez az opera egyedül áll a maga nemében, tisztán önmagára és belbecsére támaszkodva. A szereplők közt Perotti vált ki erőteljes alakításával és hévteljes énekével. Alapos reményünk van, hogy többszörös meghallgatás után a mi közönségünk sem fog elzárkózni a Verdi operájában foglalt hervadhatatlan szépségek előtt.

A múlt év vége felé az operaházban színre került Byron *Manfréd*je, Schumann zenéjével, a nemzeti színház tagjainak és egynehány operaénekes közreműködésével.

Byron *Manfréd*je ép oly kevésbé mondható drámának, mint e költőnek többi, a drámai formához közeledő «mysteriumai», hanem egy hosszú epilog, melynél az az egynehány emberi hang csak elvétve és szinte félénken mer viszhangot adni. De éppen ez a titokzatos, rejtélyes alakítás az, a melynek egy hasonló természetű művészre, minő Schumann, ellenállhatatlan hatást kellett gyakorolnia. Hisz Schumann maga is föltűnően közös jellemvonásokat mutat Byronnal; mindkét természet erősen subjectív lényében és még egyben, hogy mind a ketten hiába küzdöttek a drámai formával. Annál dicsőbben oldotta meg föladatát a *Manfréd* zenéjében. Itt, a

hol meg volt adva neki, egy neki congenialis hangulat- és érzelmvilágot hangokban visszaadni, génusza a legmegragadóbb, leggyöngédebb kifejezést sugallta neki, melynek mennyei szépsége vígasztalólag és átszellemülve lebeg a költőnek szavain. A megfoghatatlan és a költőre nézve kifejezhetetlen kedélyindokok, melyből a fájdalmas képletek kínosan vergődnek napfényre, melyeket érthetően kifejezni a magán- és mássalhangzók nyelve hiába kísért, a hangnak mélymérője által mintegy megméréstnek és így egy testvérművészet által érthetővé tételnek és napfényre hozatnak.

A *Manfréd* zenéje, valamint a költemény maga, incommensurabilis mű. Nem is talált utánzásra a zeneirodalom terén, bármennyi melodramatikus színpadi és hangverseny-zene készült is mindenféle költemény mellé. Styl-egység és egyöntetőség tekintetében Schumannnak legtökéletesebb műve, még a *Faust*-zenének is fölötte áll, mely utóbbi csak a harmadik részben éri el *Manfréd* zenéjének magaslatát. A nyitány, melyet az Es-moll hármas hang symphonikus emlékének mondhatnánk, a bevezetés komor díszében, a vadúl tomboló basszusok tragikai hatalmával és a vége felé nyilvánuló fájdalmas lemondás megragadó kifejezésével egyszerűen a legmagasztosabb, a mit a Beethoven utáni művészet létrehozott. Senkinek az epigonok közül nem sikerült így a kedélyélet mélységébe hatolni, mint Schumannnak. Legbensőbb természete azonban ama rövid, kis hangtételekben nyilvánul, melyekben valami csodálatos hangulat, mintegy viráglehellet, lebben el. A *Manfréd*-zene e gyöngyeihez tartoznak a többnyire rövid, kevés ütemű zenekari részletek.*) Bájos zengzetesség és harmoniai finomság jellemzi e zenét, mely hangulatával oly szorosan hozzá simul a költői tartalomhoz, bűbájával szinte elárasztja a költemény szavait. Az első és második fölvonás közti közzenében az F-dur thémának hármas hangzatban halkán fölszálló szende, idyllikus szépsége leírhatatlan hatást tesz; vígasztalóbbat, békítőbbet nem lehet képzelni; ép oly igéző az alpesi tündér megjelenését kísérő zene. Mily varázs lakik e zenének üdvöztető hatalmában! Valóságos Pygmalion-csoda, mely hideg márványszobroknak életet és mosolyt kölcsönöz. Az első és harmadik

*) A vezérkönyvnek 2., 5., 6., 10., 11. és 12. számmal jelzett részletei.

fölvonás közé szórt kisebb zenekar-tételek boldogítólag hangzanak a gyászon és kétségbeesésen keresztül. És mindennek fölött Astarte hívása! E helyen Schumann oly hangokat penget, minőket soha senki se előtte, se utána nem talált; a mély fájdalom hangjait, melyekbe mégis sajátságos megnyugtató boldog vigasztalás vegyül, hogy szívszorongva hallgatjuk, míg könnyek tolnak szemünkbe. Az E-durból való észrevétlen átsurranás G-durba, Manfrédnek e szavainál: «Csöndes éjtszakán hívtalak» mesteri vonás. A vonóshangszerek halkan zokogó dallammeneteiben oly kimondhatatlan, remény nélküli mély fájdalom és a közbe mégis olyas valami is vegyül, mint a szeretett lény emlékezetének boldogsága, melyet a halálnak réme sem tudott kiírtani. E hangokon keresztül, melyek a túlvilágból látszanak fölhangzani, titokzatosan, rémesen csattognak a geniusz aternek szárnyai, melyek már a mesternek feje fölött lebegtek, midőn a *Manfréd*-zenét megírta. Ha pedig még kétség férne az egész zenének fölemelő és vigasztaló vég hatásához, akkor el kell tünnie a csodálatos zárjelenet elől, mely a halk karének belépésével («Requiem æternam — lux perpetua») ezt teljesen kifejezi. Talán a közelgő végnek sejtelve volt az, a mely Schumannnak e megragadó hangokat sugallta? Bár mint legyen is, azon magasztos szellem előtt, kinek drága hagyományát bírjuk a *Manfréd*-zenében, már kitárult vala az örök szépség birodalma, midőn e sorokat írta.

Byron *Manfréd*-ja ismételten jelent meg színpadon, a nélkül, hogy azon állandóan meg tudott volna maradni. Legelőször Weimarban, Liszt Ferencz lelkesítő vezetése alatt, ki akkor (1852) udvari karmester volt a weimari múzsa-udvarnál. Lassanként a többi német udvari színházak, München, Karlsruhe, majd Lipcse és végül a bécsi udvari opera is követte e példát (1874). Minálunk csak egy év előtt tettek vele kísérletet a hangversenyteremben, a zenekedvelők egylete előadásában, Lewinskyvel, ki Byron *Manfréd*-jét Hamerling Róbert összekötő szövegével szavalta el. A hangversenyteremben még inkább kír a *Manfréd* drámaiatlan volta, ellenben a zene jobban jut érvényre, mint a színpadon, mely a figyelmet számos benső szépségtől elvonja.

A cím szerepben Nagy Imrét láttuk az opera színpadán, ki festői megjelenésével, nemes tartásával szépen ábrázolta a

magával meghasonlott jellemet, de a szavalás rengeteg hosszú és kevésbé változatos föladatával sehogy sem tudott boldogúlni. Ennek nehézségére már Goethe utalt e szavaiban: «Művészet kell ahhoz, különösen a beékelteket kiemelni és az egésznek kapcsolatát tisztán, egymásba folyólag föntartani.» (*Bemerkungen zur auswärtigen Literatur.*) Ezt nem találta el Nagy Imre, kinek monológjai néhol egyhangúságok által teljesen elmosódtak. Astarte is, bár szerepe csak néhány szóból áll, nem volt a legjobb kezekben. Arra a szívszaggató fölkiáltásra: «Manfréd!» egy igazi tragikai művésznő kell oda. Különben Manfrédnek a sorsa is ugyanaz, mint a költőjéé: hogy hazátlanul vándoroljon egyik helyről a másikra, színpadról színpadra, és sehol se találjon biztos, állandó menhelyet. Csak a minap adták harmadszor, Byron születésének századik évfordulóján (január 23-dikán) üres padsorok előtt. Még a nagy költő iránti kegyelet sem tudott az egy pár tuczatnyi hallgatóságnál többet becsalni, pedig lendületes fordítása is megérdemlené legalább az egy-szeri meghallgatást.

SCHÜTZ MIKSA.

A SARMIZEGETUSAI MITHRÆUM.*)

Már a czimből észreveheti az olvasó, mily exotikus thematicával foglalkozik a bemutatott munka. Valóban nemesak nálunk, de a művelt külföldön sem igen vállalkoznak a messze kelet rejtélyes cultusának tanulmányozására, úgy hogy a francia nemzet bőkezű segélyével létrejött nagy Lajard-féle munka óta, néhány kisebb leírást nem tekintve, számot tevő monographia ez irányban a világirodalmat sem gazdagítja. Annál nagyobb érdem, hogy egy vidéki kis város, Déva, reáliskolájához kötött aránylag szerény irodalmi segédforrásokkal s még szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező ifjú tanár oly derék értekezéssel lépett föl, hogy azt a magyar tudományos akadémia archæologiai bizottsága egyhangúlag kiadásra méltatá. S a kedvező fogadtatás ismétlődik a külföldön is, hol nemesak bő kivonatot siettek e tanulmányból közölni, hanem elismert orientalisták is figyelmökre méltaták azt.

A nagy díszszel kiállított és huszonhárom tábla rajzzal kísért testes kötetet gróf Kuun Géza, a hunyadmegyei történelmi archæologiai társulat elnökének bevezetése nyitja meg, ki a Mithra-cultus keletkezését, elterjedését, Mithra szokottabb jelzőit (Nabarza, Cautopati) bő nyelvészeti apparatussal fejtegeti. A tulajdonképi könyv itt veszi kezdetét s ebben Király Pál mindenek előtt helyrajzilag bemutatja a hunyadmegyei történelmi archæologiai társulat által 1882 és 1883 nyarán Vár helyen kitakartatott s a meglevő romokból analogiák segélyével reconstruált szentélyt. A sanctuariumhoz hét lépcső vezetett.

*) Írta Király Pál. Kiadta a magyar tudományos akadémia archæologiai bizottsága. Buda-Pest, 1886. Ára 5 frt.

Előtte a középhajó s ezzel párhuzamosan két mellékhajó állottak s így lényegileg a beosztás azonos vala az idáig tüzetesebben ismert ostiai és két heddernheimi Mithra-temploméival. Az ásátás és gyűjtés eredményéből összesen 184 bemutatásra méltó tárgyat válogatott ki az író s ezek mind a dévai múzeumot gazdagítják. Innen van az, hogy a kik e kérdéssel foglalkoztak s a leletek európai elosztása felől tájékozottak: egyetértelműleg a dévai múzeumot helyezik első helyre Mithra- emlékek dolgában.

A Mithra-cultus eredete a távol keleten keresendő, és sarktétele: az élet és halál kiegyenlíthetetlen ellentétét az iráni fensíknak szélsőségeiben járó égalja fejleszté ki, mely az ember életküzdelseit végletekig fokozta. Az egymást megsemmisítő természeti erők személyesítőjévé csakis ily eltérő éghajlati viszonyok közt fejlődhetett Mithra, ki a jót a legnagyobb akadályok daczára győzelemre segíti s a gonosz szellemek leküzdésében tölti úgy szólván minden idejét. Mint a természeti erők jobb felének perceptiója született a Hara Berezaiti hegylejtőn, hol reggelenként a sziklából kikelve, buzogánynyal, karddal rohan Angra Mayniusa gonosz szellemek ellen. És mert a fény nehezen hozzáférhető meredélyek ölében születik, a Mithra-szentélyeket is barlangok üregében, félreeső helyek rejtekeiben kelle építeni. A Mithra-reliefeken mutatkozó bikaölés pedig a természeti erők említett antagonizmusát van hivatva szemléltetni.

Az árja törzsek meghasonlásával Mithra az iráni fensíkről India buja virányaira szállott alá s bár a tropicus világ egyenletessége az ellenkező physikai okokból létre jött cultusának hamar véget vetett; a védákban egy hymnus egészen neki van szentelve s e mellett az istenségek tiszteletét sokszor az övére vonatkozólag zengedezik.

Nyugat felé is nagy idők óta terjedni kezd a Mithra-cultus, úgy hogy Herodotos teljes virágzásban találja azt s Xenophon idejében az ő nevére esküdtek.

A hatalmas concret istenség a napimádó népeknél megszabadulván a zend theologia nyűgétől, eredeti napisten jellegével vonul be Nagy Sándor hódító serege nyomán Hellas völgyeibe. Ott Apollóval azonosútan terjed el tisztelete. Majd a pún háborúkkal kezdetét vevő világuralom Rómába is utat nyit a külföldi tanoknak. Az idegen philosophiai nézetek meg-

honosulását ugyan nem szívesen vette a császári kormány, de a vallási rendszerek terjedését nem korlátozó, ha azok a birodalom érdekeivel s a római büntető és polgári rendtartással ellenkezésben nem állottak. Előbb a senatus, később a császárság szabad vallásgyakorlatot engedélyez Judæa, Syria, Kis-Ázsia, Egyiptom stb. népeinek a nélkül, hogy a görög-latin vallás terjedését erőszakolta volna. Minthogy pedig az államvallás jellegére emelkedett Jupiter-imádás rég elveszté életerejét s a rideg, szeretet nélküli J. O. M. csak a közélet izgalmaiban részesülő magasabb köröket elégíthetné ki, míg az élet terheivel vesződő, szűk látkörű alsóbb társadalmi osztályok vigaszt, nyugalmat abban nem találtak, az idegen tanok kedvező talajra találtak Róma földjén.

Körülbelül Kr. e. 70-ben hurezolják be a Pompejus*) által elfogott kisázsiai és afrikai tengeri kalózok Mithras tiszteletét is Rómába, hol eleinte a rabszolgák sanyargatott testületét hódítá meg, de lassanként az előkelőbb osztályokhoz is fölhatott. A Kr. u. II. században lassanként egész divattá vált a Mithra-imádás, annyira, hogy Lucian gúny-versekkel kel ki az ellen.***) Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius alatt bevégzi hódító körútját a cultus s Septimus Severus idejében «Sacerdotes invicti Mithrae domus augustanæ»-k is szerepelnek. Hogy Sarmizegetusában, Dacia fővárosában, mikor honosult meg a Mithra-cultus, arra nézve Király Pál becses műve sem adhat kellő fölvilágosítást. Valószínűnek tartja azonban, hogy már Trajanus hódító serege és épen a castrumot építő Legio V(inta) Mac(edonica) hozta be, melytől néhány Mithrának szentelt titulus maradt fenn.***)) A várhelyi Mithraeum egyik datálható fölirata szerint e vallás a Kr. u. III. század negyedik évtizedének végén is érvényben állhatott.

Legszokottabb neve Daciában is Sol invictus = legvőzhetetlen nap, Nabarda = erős, hatalmas. E címek az istenség egyszerű voltáról, mindenhatóságáról, a hívők meggyőződésének mélységéről tanúskodnak. Mily másképp szólnak Jupiter hangzatos, túlzó címei, melyekkel mintegy önmagokat ámitották a külső pompa által elvakított áldozók. Mint remegő rab-

*) Plutarchus: *Vita Pompei*. C. 24.

***) Lucian: *Deor. Conc.* C. 9.

***)) *Corp. Inscr. Latin.* III. kötet.

szolga zsarnokához, oly érzelmekkel közeledhetett a nép a capitoliumi Jupiter rideg fenségéhez. És csodálhatjuk-e, hogy az első keresztyénség gyorsan váltakozó sectáinak ingadozó dogmái közt Krisztus tanainak magaslatára a műveletlenebb néposztály fölemelkedni nem bírván, ingó nádszálként hajlott Jupitertől Krisztus követőihez, hogy másnap ismét «*diis deabusque omnibus*» ajánlással oltárt szenteljen vagy Mithra mysteriumaiban keressen hánykódó lelkének megnyugvást. Ez észbontó zavarban Mithra a római birodalom polyglott lakosságánál a Megváltóval azonosúl, a mi annyival könnyebben megeshetett, mert az első keresztyének szintén rejtett helyeken végezték szertartásaikat, s a két vallás beavatási szertartásaiban is meglepően hasonló jelenetek fordultak elő. Eme vallási zűrzavar Daciáig elhatott s a keresztyénség jeleivel már itt találkozunk. A Krisztus nevét symbolizáló keresztvonás a várhelyi Mithraeum domborművei közt is jelentkezik. Egy jelenleg a temesvári múzeumban őrzött reliefen hétszer ismétlődik a *crux gramma* s egy Napocából*) (Kolozsvár) származó síremlék, valamint egy potaissai (Torda)**) Diana fogadalmi oltáron találkozunk azzal ismét.

A Mithra-imádók barlangja egyébként szintén az égboltot jelképezte, mint minden más templom. Az égbolt a sziklából született Mithra védője, a barlang pedig annak symboluma, következőleg a kettő szoros kapcsolatban állott egymással. Ezért állították föl e szentélyekbe Petrogenes (πετρογενής) szobrát, mely a sziklából kikelő s jobbájában kardot emelő istenséget ábrázolá. Maga a fő csoportozat mindig egy bal térdével a lebukó bikára nehezedő jobb lábát erősen hátrafeszítő s jobbjának tövét dőfésre készen tartó vagy a tört a bika szügyébe mélyítő ifjút ábrázol. A bika-ölésnek megfelelő a görög mythológiában Apollo pythonja és Siegfriednek a germán mythológiában ethikailag is hasonló jelentésű sárkánya. Sz. György lovag pythicus és mithraicus jellemvonásai bármely breviarium elolvasása közben szembe tűnnek, a ki szintén a malum, a rossz megtestesülésével küzd, mint szent heros, vagyis a jószág, igazság képviselője. S hogy annál teljesebb legyen az identitás, a keresztyén hősök szentelt hónapja (ápril) is a bika jegyébe esik. A bika-ölést megjelenítő

*) *Corp. Inscr. Latin.* III. kötet, 866. sz. fölírat.

**) *Ephemeris epigraphica.* IV. kötet, 62. l., 136. szám.

főcsoportozat mellé rendszeren egy égő fáklyát emelő ifju (a tavaszi nap jelképe) sorakozik, míg annak ellenképeül a másik fáklyáját lebocsátja (őszi nap). Amaz egy bikafejet, april hónap jelképét; emez egy scorpiót, az őszi csillagzat symbolumát szokta emelni. A bika szügyére ugró kutya, Sirius jelvénye, míg a körülcsavarodó kígyó a föltámadásra vonatkozik. Az ifjak fölött megfelelőleg látjuk a nap és hold képeit. Ezeken kívül az áldozati táblák mezőiben látjuk a fölvételi megpróbáltatásokat; mennyiben a beavatás csakis súlyos és a keresztyénekét borzalomban, veszélyes mivoltában messzi túlszárnyaló próbákkal járt. A jelöltnek először be kellett igazolnia a vallás iránti ragaszkodását, majd tanubizonyságot kelle tennie arról, hogy a kettős esküt híven megtartja, nem árulja el a beavatás idején föltárandó titkokat s elég testi-lelki erővel bír a reá váró földadatok teljesülésére. E próbák Lajard*) szerint kapcsolatban állottak a lélek föl- és leszállásának doctrináival.

Hogy valaki a fokozatok legmagasabbikára eljuthasson, a végből minden előző stadiumon végig kelle haladnia. Az egyes fokozatok sajátos elnevezést nyertek, mely elnevezések többnyire állatokból indulnak ki, de részben meg ismeretlen symbolumokra vonatkoznak. Az első fokozaton állókat hollók (coraces), a másodikat cryphii (κρύφιοι), a titkosok néven szólították, mert ezeknek a titkos istenség képét alkalmasint már fölmutatták. Majd a harczosok (milites, ecclesia militans) következtek, kiknek fejére a fölavató myst kardot és koszorút tett, de azt ismét levévé, azt mondván: «Mithra az én koronám». Negyedikül következtek az oroszlánok (leones) s idáig nők is eljuthatának. A beavatottak nyelvét, kezeit mézzel mosták e fokozaton, tisztaságra, a rossznak kerülésére intvén azokat. Most a gradus persicus, fönnebb a heliodromus s végre az atyák (patres, πατρες) következtek. Az atyákat sas, sólyon néven is emlegették, ez állatok éles látásában, merész röptében keresve az atyák kiváló tulajdonságainak megszemélyesítését. Beavatás alkalmával megfelelő jelmezeket viseltek a mystek. Így a coricicák hollót, a leonticák oroszlánt, a cryphicusok griff-madarat ábrázoltak. A körmenetek satyrjai kecskebőrbe burkolódzva, fejüket parókával fedték stb.

*) Lajard: *Recherches sur le culte de Mithra*. Planche CVI. 114. lap.

A fokozatok mindenike külön szervezettel és hatáskörrel bírt s egymásnak alá valának rendelve, de együttesen egy hierarchicus organismust alkotának mégis. Az egésznek élén a pater patrum dei solis invicti Mithrae, vagy rövidebben pater patratus állott, kinek társai a szertartásoknál segédkeztek, s kit magas tisztére rendtársainak bizalma emelhetett. És bár Mithra papjai a sacerdotes publici populi romani közé felvéve nem valának soha, ennek daczára éltek a sacerdos titulussal. Alantasaikat rendesen «fratres» néven szólíták. E fokozatok mindenikét fölratilag ismerjük az egy milites kivételével.

Az említett próbákat a várhelyi Mithraeum faragványai szintén megörökték. Ott látjuk a törrel, nyíllövessel rémitgett candidatum. Majd szilaj paripáktól ragadott kocsin áll s a próbákat követő lakomát fogyasztja, vagy vízbe dobátva vergődik. Gyöngye kínzásokra szigorúbbak következtek. Így ötven napi böjt, tűzre vettetés, hóba mártás, két napig tartó kemény dörzsölés, a pusztába való kitétel stb.

A próbákat a barlangokon kívül e végből megbízott egyének vezették s a ki minden fokozaton dicsőségesen megállta helyét, az előtt végre föltárultak a szentély ajtai, hogy leborúlhaszon Mithra, a Sol Invictus, előtt. És e kegyetlen megpróbáltatásoknak az ókori sybaritaság emberei ezren és ezren siettek magokat alávetni.

A legfelsőbb fokozatra méltatott hívő egyúttal az első bikaáldozat-bemutatásra is jogot nyert. A szerencsés áldozót fényesen felöltöztették, fejére mithrát, aranykoronát illesztettek, majd cinctus gabinussal átövezve, lebocsátották a hídlás alá, hogy a leölt bika vére azon melegiben csordulhasson. Fölfelé fordított és boldogságtól sugárzó arczczal fogadta a hívő e szívet, lelket megváltó nedvet s midőn üregéből kiemelték, mindenki sietett ruháit hozzádörzsölni, hogy legalább így részesülhessen a kiengesztelődésben.

A megváltás hite a keresztyéneknél is általános. De a gótgotai tragédia az egész emberiségre vonatkozott s a műveletlen ember oly önző, hogy ritkán képes azonosúlni az universummal. Nem csoda tehát, ha az élet sanyarúságaiban görnyedő nép zöme a messze keleten végbement világra szóló eseményben saját egyéni lelki üdvét kielégítve nem találta s mindig megújuló, fölfrissülő megváltásra áhítozott. Ez a vágy az első keresztyénségre annyi veszéllyel járt, hogy a szent atyák s így

Firmicus Maternus keserű szavakban kénytelen kifakadni a taurobolium vagy criobolium ellen, mely annyi méltatlan vádat, üldöztetést hárított egész ártatlanul fejökre.

A próbákon végig ment mistet bevezettek a barlangba és mint a kereszteleésnél, vizet öntének fejére, «nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur Isidis alicuius et Mithrae», mint Tertullianus írja. Most kenyeret és vizet nyújtottak át, miben az úrvacsora-osztás párja ismétlődött ismét. A próbák Kr. u. 357—376-ig aprilban folytak le s csak egy-egy eset jut márczius, augusztus, szeptember hónapokra. Ilyenkor díszes körmeneteket rendeztek s a papok végtelen éneke, a jelmezes csoportok bohóczkodásai, a harsona, síp, dob melodiátlan hangegyvelege a műveltebb elemekre aligha gyakorolt valami épületes benyomást. A keresztyének egyenesen undorral fordultak el azoktól. Barba (olv. barbare) sacerdos Mithrae et collusor, solem tantum coles Mithram locorum mysticorum illuminatorem — írja Archælaus Mesopotamia püspöke Manessel folytatott disputájában — ut opinaris et conscium, hoc est quod apud eos Ludes (olv. ludus vagy ludius) et tanquam elegans Mimus perages mysteria.

E látványosságokat a III. és IV. században évente ismételték s rendkívüli pompát fejtének ki, főleg a téli éjnap-egyén idején, melyet Julius Cæsar deczember 25-dikére helyezett, azon mythologiai perceptionnak megfelelőleg, hogy a nap tavasszal virágzó gyermek, nyáron és ősszel hatalmas férfi, míg télen törékeny, roskatag agg, ki minden évben újjászületik. Ezért találjuk a római naptárban deczember 25-dikére e följegyzést: natalis Solis invicti és erre vonatkozik egy valószínűleg Nagy Constantin idejében készült naptár:

VIII KAL. IAN. N. INVICTI. CM. XXIII.,

vagyis deczember 25 a legyőzhetetlen születésnapja, circusi játékok és huszonnégy futtatás. Ezt megerősíti Julian császár szintén, midőn így szól: «Kevéssel a Saturnusnak szentelt utolsó hónap vége s az új év kezdete előtt, fontos játékokat ünneplünk a nap tiszteletére, s ezeket a legyőzhetetlen napnak szenteltnek mondjuk». És midőn a keresztyénség államvallássá emelkedett, a Megváltó születésnapján ezért maradtak meg a circusi játékok, csak hogy többé nem Sol Invictus Mithra, hanem a császár tiszteletére. Csak hogy a császári decretumok a nép megörögzött hiedelmét oly könnyen el nem törülheték s a tömeg

által kedvelt mysteriumok a IV. században lassanként új alakot öltenek, úgy hogy a catacombákban a gyermek Jézus elé járuló napkeleti bölcseket a szobrász phrygiai sipkával tunicasan, vagyis Mithra fáklyavivőinek ruhájában állítá elé s még az általuk hozott ajándékok is azonosok a Mithrának szántakéval. *) Magok a szent atyák is szükségesnek láták minduntalan a december 25-iki születés magyarázatát. Chrysostomus például így ír Szt Lukácshoz intézett állítólag apocryph homiliájában: «Azt a legyőzhetetlen születésnapjának is nevezik, de ki olyan legyőzhetetlen, mint a mi Urunk, ki a halált leverte és meggyőzte? Mivel pedig azt a nap születésének nevezik, ő az igazság napja, melyről Malachias proféta mondja: nektek pedig, kik az én nevemet féltitek, föltámad az igazság napja stb.»

A Mithra-cultus szakavatott magyarázójául mutatjuk be Király (König) Pál reáliskolai tanárt, ki nem szorítkozott csupán az annyi század óta feledésbe merült s most szerencsésen napfényre emelt emlékek műtörténelmi és topographiai ismertetésére, hanem az egész cultus történetét, fejlődését és dogmáit széleskörű tanulmánynyal, nagy irodalmi apparátussal ismerteti. Könyvét nemcsak az akadémia tekintélye, hanem a fejtegetések jelessége is méltán ajánlja.

—s—r.

*) *Róma subterranea*. I. p. 295, 327, 587 t. II. p. 117.

É R T E S I T Ő.

Magyarország története II. József korában. Írta Marczali Henrik. Harmadik kötet. Kiadja a magyar t. akadémia történeti bizottsága. Buda-Pest, 1888.

Marczali nagy munkájának harmadik s befejező kötete megjelent. Az egész tíz évi szorgalmas és fáradságos kutatás eredménye. S már e kitartó munka egymagában is biztosíthatná számára az elismerést. A levéltárakban gyűjtött adatoknak egy könyvben való fölhalmozása még nem történetírás ugyan, de az is bizonyos, hogy az adatok ismerete nélkül igazi, alapos történelmet nem lehet írni. Marczali is leszáll a levéltárak mélységébe s onnan tömérdek becses adatot hoz napvilágra, melyeket történetíróink eddig nem ismertek. Könyve az adatok gazdag tárháza s e tulajdonsága, irodalmunkban első rangú forrásmunka jelentőségét biztosítja számára.

De a szerző nem csak adatgyűjtő. Anyagát az államélet szerves tagolásának megfelelő módon csoportosítja. Arra törekszik, hogy hű képét tárja elénk az ország belső életének, a társadalom s egyes csoportjai és az állam intézményei akkori állapotának. Ezt magyarázni igyekszik s az adatokból következtetéseket von le, melyek, ha sok esetben nem helyesek is, mindig arról tanúskodnak, hogy emelkedettebb álláspontonról tekinti őket, s ha nem sikerül is mindig föltüntetnie a szerves kapcsolatot, kétségtelen, hogy van iránta érzéke s e mellett előadása eleven, világos, szellemes is s ez egyik oka az első kötet rokonszenves fogadtatásának s mondhatni népszerűségének a közönség oly rétegeiben is, melyek a tudományos irodalomnak nem sok olvasót szoktak szolgáltatni. A szerző az adatokon kívül sokat tett könyvébe saját, nem jelentéktelen, szellemi tartalmából is. Nagy olvasottsága, képzettsége nem pótolhatja ugyan a közélet nagy

tényezőivel s viszonyaival való érintkezés, az államélet gyakorlati föladataival való foglalkozás hiányát, de az egész munka színvonalát tagadhatatlanul magas s történelmi irodalmunknak egyik kiválóbb terméke. A ki őszintén óhajtja tudományos irodalmunk gyarapodását s a ki tudja, hogy a mi viszonyaink között mily nagy jelentősége van minden komoly munkásnak, a ki irodalmunknak szenteli tehetőségét, az a szerzőtől nem tagadhatja meg az elismerést.

Az előttünk fekvő harmadik kötet a II. József uralkodásának második felére vonatkozó adatokat foglalja magában. A Hóra lázadásának leírása, a császár társadalmi, igazságügyi, közigazgatási reformjainak, intézkedései eredményeinek, a korszak szellemi mozgalmainak, irodalmának ismertetése, a császár egyéniségének jellemzése s a császár által életbeléptetett rendszer bukása a harmadik kötet érdekes tartalma.

Most már áttekinthetjük az egész korszakot, melynek leírására szerző vállalkozott s most már ítéletet mondhatunk az egész munkáról, melynek eddig csak egyes köteteit ismertük.

A munka jó tulajdonságai mellett nem egy lényeges fogyatkozásának oka abban az eljárásban rejlik, melyet a szerző megírásánál s közzétételénél követett. Tudvalevő dolog, hogy mielőtt kutatásait teljesen befejezte s az anyagot összegyűjtötte volna, egyenként, mint maga mondja, tíz év alatt, hosszabb időközökben, írta meg s bocsátotta közre az egyes köteteket. Ennek szükségképi következménye az volt, hogy a munkának nincs egységes, művészi szerkezete, sőt nem nyilvánul mind a három kötetben egységes, összhangzó fölfogás sem. Mikor az első kötetet megírta, még nem tudhatta, hogy a következő kutatások alapján mi lesz a harmadikban s nem fogják-e lényegesen módosítani az első kötetben uralkodó fölfogást a későbbi kutatások eredményei? De nem csak a később fölfedezett adatok módosíthatják az író fölfogását egy bizonyos korszakról, hanem az író egyéniségének fejlődése, érése egy egész évtized alatt, különösen ha fiatalabb korban kezdett munkájába. Huszonöt éves fiatal ember szükségkép más színben látja a világot, mint egy harminczöt éves férfiú, a ki időközben sokat tanulhatott és tapasztalhatott s az emberi természet törvénye, hogy csak érettebb korban látunk meg bizonyos dolgokat az életben s a történelemben, melyek fiatalabb korban nem is keltik föl figyelmünket. Egységes művészi szerkezet, az egész munkát minden részében átható összhangzó fölfogás csak úgy lehetséges, ha az író akkor fog a munkához, mikor az anyagot összegyűjtötte s teljesen áttekintheti.

Ha a harmadik kötet átolvasása után az egész munkára visszatekintünk, azt találjuk, hogy rendkívül sok érdekes adat van benne, melyek megvilágítják a korszakot, hogy ez az olvasmány, nem tekintve az irány föltűnő pongyolaságát, élvezetes, érdekfeszítő s tanulságos volt, de világos képet még nem nyerünk a leírt korszakról; az anyag össze-vissza van hányva, a mi együvé tartozik, az egyes kötetekben széjjel van szórva s a mit el kellett volna különíteni, egy cím alatt van tárgyalva, még a munka hőségnek, II. Józsefnek alakja sem domborodik ki szemünk előtt; egyéniségének jellemzése is hiányzik s az a fejezet, melynek célja az, hogy a császárnak, mint embernek s államférfiúnak alakját állítsa elénk, azt a benyomást teszi, mintha a szél fútt volna oda, a hol van; annyira nincs ott helyén s nincs meg a megelőző s következő fejezetek között szerkesztés kapcsolata.

Pedig ha valahol, itt volt alkalom a jellemzésre s az egységes szerkezetre. A XVIII. század világnézete már megért s uralkodott a szellemeken. II. József, korszaka szellemének kiváló képviselője, szellemi tartalmát, irányát korának irodalmából, állapotából merítette. II. József nem valami különcz a trónon, hanem kora eszméinek normális képviselője s ő nem érthető meg kora világnézete nélkül, valamint a XVIII. század helyes jellemzésére II. József alakja nélkülözhetetlen. A XVIII. századnak egyik jellemző vonása, hogy nincs történelmi érzéke nemcsak a politikában, hanem még a történetírásban sem. A század világnézete ellentétbe jutott a fönnállóval s egyszerűen megtagadja a jogosultságot mindentől, a mi az elmúlt évezred alkotása. Abstract világnézet ez, mely tekintet nélkül a történelmi fejlődésre, akarja átalakítani a világot. A mi rendkívül nevezetes II. József egyéniségében, az, hogy nem mint tudós, költő vagy politikai izgató képviseli kora eszméit, hanem mint egy nagy birodalom abszolút hatalmú fejedelme. A mit azok írnak vagy beszélnek, az hathat a közönség szellemére s előkészítheti a fönnálló megtámadására, de II. József nem ír, nem beszél, hanem cselekszik, minden gondolata magát a fönnállót támadja meg s alakítja át. A XVIII. század szelleme a francia forradalom előtt sehol sem jelenik meg oly tisztán s jellemzően, mint II. József egyéniségében s küzdelmeiben. A XVIII. század eszméi ő benne megtestesülve rohanják meg a középkor jogrendjét nem csak Magyarországon, hanem Ausztriában is.

A hős szellemi tartalma, céljai s törekvései egyszerűek és világosak. Egyéni tulajdonságai még inkább megkönnyítik jellem-

zését. Szíve nemes, gyűlöli a rosszat s a hazugságot; a jogérzület erős benne; törekvéseinek helyességéről, jogosultságáról erősen meg van győződve s a kétség nem fér lelkébe s nem gyöngíti meggyőződése erejét; akarata szilárd, nem ismer ingadozást s a legegyszerűbb úton tör célja felé. Előttünk áll a drámai hős, a kinek jellemében meg van a pathosz, az egyoldalúság, a küzdelemre való hajlam egy egész világ ellen s egyszersmind a tragikum csírája is, mely élete végén oly meghatón nyilvánul. A tragikum csírája magában a XVIII. század világnézetében rejlik, mely nem ismeri a fönnállót, kicsinyli a történelmileg fejlődött s megállapodott tényezők ellentálló erejét s rögtön, az emberek s viszonyok lassú átalakulása nélkül, hiszi eszméit megvalósíthatóknak s föl akarja forgatni a fönnállót a nélkül, hogy megfelelő eszközökkel rendelkeznék az új eszméknek megfelelő jogrend életbeléptetésére. A császár mindent maga csinál, az ő alakja ennek az egész rövid korszaknak középpontja, az ő egyéni erényei s fogyatkozásai, meggyőződései s tévedései szerepelnek mint döntő tényezők; minden más ember csak eszköz az ő szolgálatában, ő magaslik ki a többi közül mint vezető szellem, az ő keze intézi a legfontosabb s legkisebb ügyeket, mindenki feléje tekint. Ő nem oly fejedelem, a ki egy lángeszű miniszter eszméit elfogadja s neve ezektől kölcsönzi fényét, hanem ő maga a teremtő s mozgató erő.

Megkönnyíti még a jellemzést s az egységes szerkezetet a korszak rövidsége is. Tíz év alatt lázas sietséggel törekszik átalakítani a birodalom egész jogrendjét s ugyanakkor a legvégzetesebb bonyodalmakat idézi föl a külügyi politika terén is. Mindez együtt véve, elénk állítja II. József államférfiúi tevékenységének képét s meghatározhatjuk értékét is. Bármennyire rokonszenvezzünk is eszméivel, törekvéseivel, egész politikai működéséből hiányzik az igazi nagyság jelleme. Igen hálás föladat lett volna, ha szerző elénk állítja a császár lélektani átalakulásait, melyek szükségképi következményei voltak annak az abstract fölfogásnak, mely az egész XVIII. századot jellemzi s melyek más formában épen úgy megjelentek a francia forradalom intézőiben, mint az általa vezetett tömegekben. Mint-hogy a fönnállót nem ismeri s nincs meg benne a gyakorlati tapintat, évről évre idegesebbé, türelmetlenebbé válik, erőszakolni akarja az átalakulást, mely csak hosszú fejlődés eredménye lehet; az egyesek gonoszságának tulajdonítja azt, a mi elmúlt századoktól öröklött általános baj volt; a küzdelemben, melyet a fönnálló ellen folytat, van valami kicsinyes, pedáns vonás, mely onnan

ered, hogy szelleme merev, nem tud alkalmazkodni, számítani, hogy ha lassabban is, ha engedményekkel is, de biztosítsa eszméi diadalát, de sőt tapasztalni sem tud s uralkodása második felében nem venni rajta észre, hogy nézetei módosultak volna az előbbi évek tapasztalatai következtében. Mennél ügyetlenebbül jár el, annál több akadályba ütközik, mennél több érdeket sért, annál több ellenállásra talál s végre oly csökönyösség vesz rajta erőt, hogy teljesen elveszti ítélete higgadtságát s képtelenné válik valamely a viszonyoknak megfelelő üdvös tevékenységre. Az ultima ratio végre is az erőszak, melynek eszköze a nagy hadsereg volna. De ezt is elfoglalja, gyöngíti oly háborúkban, melyek a birodalomnak nincsenek hasznára és dicsőségére s egy idegen, lényegében ellenséges hatalom terjeszkedését mozdítják elő. II. József belügyi s külügyi politikája egyaránt hibás s végzetes volt a monarchiára nézve. A császár rendszert nem a gonosz sors buktatja meg s ő nem oly genius, kit szerencsétlen constellatiók, véletlen külső események törnek össze. Sorsa saját jellemének fogatkozásából szükségkép következett. Egyéni tulajdonságai, s ezek között a XVIII. század abstract gondolkodásmódja, voltak eszméi megvalósításának legnagyobb akadályai.

A másik tényező, melyet a történetírónak jellemeznie kell, a magyar rendi társadalom s középkori jogrendje, mely szemben állott a császárral s mely ellen csak élte vége felé szűnt meg küzdeni. Nagyon sajnáljuk, hogy az egész munka e tekintetben sem elégíthet ki bennünket teljesen. Igaz, hogy ez a társadalom sok tekintetben ugyanazon eszmekörben élt, mint Európa rendi társadalma, hanem azért voltak különös egyéni tulajdonságai, melyeket föl kellett volna tüntetni, hogy megértsük magatartását a császárral szemben. Az önálló állami élet hiánya, a gazdasági és socialis fejletlenség, a rendi alkotmány természete megakasztja a magasabb fejlődést s az emberek kisserű viszonyok között eltörpülnek és összezsugorodnak. A magyar közjog azon követelését, hogy Magyarország független, önálló állam, e gyöngye társadalom nem tudja megvalósítani, belenyugszik a tartomány szerepébe; a nagy állami ügyek intézése teljesen a királyság s idegen kormány kezébe jut, a társadalom pedig megelégszik a socialis hatalommal, melyet korlátlanul gyakorol az elnyomott néposztályokon a közjogi s gazdasági előnyökkel, kiváltságokkal. Nincsenek állami s nemzeti eszményei, s azért nem is érzi meg Magyarország állami s nemzeti érdekeinek megsértését. Nemzeti jellemét is elveszti; saját nyelvét kiküszöböli a közéletből,

iskolából s küzd életbeléptetése ellen; Magyarország nemzeti egységből nemzeti jellem nélküli közjogi egységgé válik. Magasabb érdekek nem izgatják föl. Legföljebb a rendi és felekezeti érdekek megvédéseért képes némi küzdelemre, állami és nemzeti érdekekért már nem. Ennek a nevezetes jelenségnek kétségtelenül megvoltak nagy történelmi okai s ismerjük is őket, de azért tagadhatatlan, hogy a XVIII. század a nemzeti süllyedés korszaka.

Szerző munkájában a magyar rendi társadalom hű képét nem találjuk meg. Nem kételkedünk, hogy erre ma meg van benne a tehetség s a kellő képzettség is. A harmadik kötet ebben a tekintetben nagy haladásra mutat. Ebben már közel jutott a történelmi igazsághoz s a dolog lényegét fejezi ki, midőn azt mondja, hogy a magyar «voltakép nem is nemzet, hanem rendek összesége, mely nemzetté tömörülni nem bírt» (301. l.) s ellentétbe állítja az európai államokkal, hol a rendi érdekek «nem érvényesülnek kizárólagosan. A rendi különösülés fölött áll a nemzeti, az állami eszme, a felekezetiiség örvényét át kezdi hidalni a közös eszményeket ápoló műveltség». (296. l.) De az egész munka nem ebben a szellemben jellemzi Magyarország rendi társadalmát s az első kötetben ezzel ellenkező fölfogással találkozunk. E jelenség oka bizonyára az, hogy az első kötet tíz évvel előbb készült, midőn szerző koránál s tanulmányainak befejezetlenségénél fogva nem volt abban a helyzetben, hogy a magyar társadalom belső életét megértse s csak külső jelenségek után indult s ezekre alapította nézeteit. Talán nem is alkalmazott akkor magasabb mértéket a magyar társadalom megítélésénél, még azt sem, melyet a lelkesebb egykorúak használtak. Valami sajátságos quietismus jellemzi a munka első kötetét s a ki elolvassa, azt hiszi, hogy Magyarország állapota virágzó, emelkedő, a magyarság terjeszkedik s erősödik, a királyok Magyarország javát viselik szívökön s a főpapokban, főurakban s a nemességben a hazafiság s nemzeti érzület lüktet, hogy itt mindenki megtette kötelességét a haza iránt; a ki az első kötetet elolvassa, nem is sejtené, ha különben nem tudná, hogy a magyarság ekkor süllyedt legmélyebben, a teljes közönyig saját nemzeti egyénisége iránt. Egy nemzet gyarapodhatik anyagilag, palotákat s kastélyokat építhet, francia s német könyveket olvashat a nélkül, hogy nemzetiségét elvesztené. De ha elveszti nemzetiségét, bármiképp gyarapodjék vagyonban és műveltségben, a legborzasztóbb történik meg rajta, a mi nemzetet érhet: megsemmisül. Vannak népfajok, melyeket erőszakkal kiirtanak vagy kikre idegen nyelvet erőszakolnak s hosszú idő múlva idegen elembe

olvasztanak, de a magyar erőszak nélkül idegenedett el önmagától s volt ellensége saját nyelvének. Föltűnő jelenség ez s csak a közöny a nemzeti szempontok iránt magyarázza meg azt a másik föltűnő tényt, hogy Mária Terézia uralkodása népszerű lehetett Magyarországon, mely tudvalevőleg Magyarország közjogi különállásának s a nemzet egyéniségének megsemmisítésére törekedett.

Szerző az első kötetben mindezen nem is ütközik meg, sőt a magyar főpapságnak s nemességnek különös kivételes erényeket tulajdonít, melyekkel más országok nemessége nem dicsekedhetett. A főpapokat föltűnően dicsőíti s teljesen elhallgatja, hogy türelmetlenségek mennyi kárt okozott az országnak s nagyobb szabadságot engedtek bármely felekezetnek, ha tagjai nem-magyarok voltak is, mint a magyar protestánsoknak, kiket kíméletlenül nyomtak el. Ezt természetesen vallási buzgóságból cselekedték s ugyanezt tette minden uralkodó vallás klérusa, ha az állam hatalma támogatta, de ebből csak a felekezeti szellem erejére, de nem kivételes hazafiságra lehet következtetni. A nemességről is azt állítja az első kötetben, hogy «máshol a nemesség nem volt más, mint uralkodó osztály, nálunk nagyjában maga az uralkodó nemzet volt» (148. l.); «másutt, mondja egy helyen, úgy szerepel a feudális nemesség, mint a nemzetek egységének fölbontója, az országok földarabolója. Nálunk ez a haza összetartója és egységének megvédője», mintha lehetséges volna, hogy az arisztokratia valamely országban más elvek szerint éljen s kivonja magát az általános törvények alól, melyek lényegét s természetét meghatározzák. Még a főnemesség elnemzetietlenedését is ki tudja menteni. «Nálunk pedig az udvari nemességnek, ha már nem sikerült királyát 1741-ben állandóan az országba hozni és a nemzethez fűzni, még az idegen fővárosban is megvan az az érdeme, hogy a közös fejedelmet a többi szomszéd arisztokráciával vetélkedve, saját hazájának nyeri meg. A magyar főnemességnek történeti bűnét . . . nagyon enyhíti azon körülmény, hogy idegen földön és idegen erkölcsrel hazájának kívánt szolgálni». (160. l.) Ez nem a történetírás elfogulatlansága, elnézése, ez már oly magas foka az eszményítésnek, melyre nem volna bátorsága a legaristokratikusabb szellemű írónak sem, mert képtelenség, hogy valaki úgy szolgálja nemzetét, hogy elidegenedik tőle, hogy kivetkőzik a nemzet jelleméből s megszűnik a nemzettel közösségben lenni. Jellemző az is, hogy a jobbagyok elnyomását azzal menti, hogy «eddig még nem mutatott példát a történet arra, hogy a történeti javakat, a nemzetiséget, műveltséget, haladást biztosítani lehetett volna ez áldozat nélkül»

(211. l.); de nyilvánvaló, hogy ez az okoskodás épen a mi viszonyainkra nem illik, mert nálunk az uralkodó osztályok vagy műveletlenek voltak, vagy elvesztették nemzeti jellemöket, tehát nálunk az alsóbb néposztályok elnyomásának az a haszna sem volt, a mi más nemzeteknél. A harmadik kötetben már nem mentegeti ily mesterkélt módon az uralkodó osztályokat s nem egy helyen találjuk nyomát, hogy nézetei megváltoztak. Ismételjük azon meggyőződésünket, hogy szerző ma másképp írta volna meg az első kötetet is; de ezzel csak arra akarjuk a figyelmet fölhívni, hogy egy munka egyes részeinek hosszú időközökben való megírása s közzététele, mielőtt az egész elkészült, lehetetlenné teszi nemcsak a szerkezet, hanem a fölfogás egységét is s hogy a munka fogyatkozásainak jelentékeny része ennek az oknak tulajdonítható.

Csak a magyar rendi társadalom akkori világnézetének hű jellemzése értethette meg az olvasóval magatartását II. József intézkedéseivel szemben s azt a lélektani átalakulást, melyen uralkodásának tíz éve alatt keresztül ment. Mert kétségtelen, hogy a magyar társadalom nem állott oly merev ellentétben Józseffel uralkodásának első felében, mint a másodikban. Érdekes lett volna kimutatni, mikor kezdődik a magyar társadalomban is az idegességnek az a magas foka, melynek nyomai uralkodása végén mutatkoznak. Ki lehetett volna tüntetni, hogy nem az ország közjogi különállásának, a nemzet egyéniségének figyelembe nem vételét, hanem a rendi jogok megsértését nem tudta elviselni. Szerző maga is belátja ezt «Téves tehát az a fölfogás írja a 376. lapon mintha a magyar társadalmat első sorban a josephinus-rendszer germanisatiója és a nemzeti nyelv és műveléssel ellenes iránya szorította volna az oppositíóba. Ez az oppositio, mint annyiszor volt alkalmunk kiemelni, az egyházi és nemesi jogok, általában a történelmi intézmények fentartását írta zászlójára.» Ez a nézet helyes, de a munka szerkezetében nincs kidomborítva, lépésről lépésre kimutatva.

Nagyon emelte volna a munka becsét, ha szerző nagyobb gondot fordított volna Magyarország akkori intézményeinek részletes ismertetésére is. Oly munkában, mely annyira a részletekbe ereszkedik, mint a szerzőé, meg kellene találunk a főhatóságok, a hadsereg s a katonai ügyekkel foglalkozó hivatalok, a bíróságok, a pénzügyi hatóságok, a közoktatás, a közigazgatás, nevezetesen a megyék szervezetének s működésének részletes leírását; nemcsak azért, mert Magyarország akkori közeletének szervei, hanem azért is, mert csak így érthetők meg a császár reformjai is. Az udvari kanczellária, a

helytartótanács, az udvari kamara csak épen érintve vannak a munkában. A megyéről a munka nyomán nem alkothat magának képet, a ki különben nem ismeri. Ugyanazt mondhatni az igazságszolgáltatásról s általában az igazgatás minden ágáról. A magyar közjognak nemcsak azt a részét értjük itt, mely meg van minden magyar közjogi munkában s melyet alaki közjognak nevezhetnénk, mert csak a közélet szerveinek formáit találjuk meg benne, hanem az intézmények funkcióját egy bizonyos korszakban, mely rendesen lényegesen eltérő volt az intézmények törvényes rendeltetésétől, sőt gyakran egyenes ellentétben állott vele, s mely nélkül egy korszakot nem is lehet híven jellemezni. De a mi a legfeltűnőbb, nem látja a közéletnek azt az oldalát, melyben a nemzet egyénisége nyilvánul s nemzeti szempontból nem ítéli meg az embereket és viszonyokat, pedig ha ebben a szellemben többet kutat, mennyi becses, jellemző adatot hozhatott volna napfényre!

Ha szerző türelmesen kutatott volna hét évig s azután írja meg munkáját; ha előnkbe állítja II. József császár egyéniségét, szellemi tartalmát, törekvéseit, jellemét; ha alaposan és részletesen megismertet Magyarország társadalmával, intézményeivel s ha az államélet minden ágának állapotáról külön-külön részletes képet nyújt olvasóinak s kimutatja, melyek voltak II. József császárnak mindenikre vonatkozó reformjai s melyek voltak a kísérletek következményei: munkája egységesebb lett volna s egyszersmind jobban domborodott volna ki minden egyes rész s megkörmölytette volna az áttekintést s egész könyve mélyebb benyomást tett volna olvasója szellemére, míg most a figyelmes és tájékozott olvasót is megzavarja az egyenként érdekes, de egészben rendezetlen adatok nagy mennyisége.

A hely szűke nem engedi a részletes bírálatot. A munka foglalkozásai legnagyobb részben az érintett forrásokból erednek, melyekhez még az is járult, hogy a szerző nyilván lázas sietséggel dolgozott s nem vett magának időt és fáradságot, hogy könyvét gondosan átvizsgálja, irányán simítson, mert ha ezt teszi, sok könnyedén odavetett reflexiót kitörült és sok hibát kiigazított volna. Különben szerzőnek meg lehet az a megnyugvása, hogy bárki fog ezentúl II. József császár koráról írni, munkáját nem fogja mellőzhetni.

—d—a.

Elbeszélések a rómaiak történetéből az V. században. Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné. A keresztyén társadalom keleten. Írta Thierry Amadé. A francia eredetiből fordította dr. Öreg János. Buda-Pest, 1888. A magyar tudományos akadémia könyvkiadóvállalata.

Thierry Amadé nem tartozik azon nagy francia írók sorába, kik nemzetök irodalmának világra szóló hírnevet szereztek; de nem is maradt azon írók közt, kiknek nevét csupán honfitársaik szűkebb köre ismeri. Tanulmányai tárgyaúl főleg az emberiségnek azt a nevezetes korszakát választotta, melyben a római birodalomban egyszerre új eszmék és emberek tűntek föl, melyben a keresztyénség és a népvándorlás világrendítő szerepének hatása alatt a nyugati birodalom összeomlott s helyén egészen új állami és társadalmi alakulatok létesültek, míg a keleti birodalom a legmeszszebb menő változásokon ment át. Ez emlékezetes időszakból vette Thierry jó nagy számú történeti művei legtöbbjének anyagát, tárgyát és hőseit. Szerzőjük mindnyájokban alapos szakembernek mutatkozik. Fő érdeme azonban élénk, érdekfeszítő előadási képessége, választékos stílje s mindegyik művének átgondolt művészi compositiója. Tervszerűen csoportosítja az eseményeket, rendesen egy-egy időszak legkiválóbb egyénisége köré, s nem csak őt magát tudja éles vonásokkal jellemezni, hanem az egész állami élet és társadalom képét meg eleveníti.

Így Thierry Amadé, habár nem is emelkedik azon művészi magaslatra, melyen fivére, Ágoston, áll, kit mesterének nevez, mégis annyi kiváló tulajdonságot egyesít munkáiban, hogy közülök sokakat idegen nyelvekre is átültettek. A magyar közönségnek sem e művével mutatja be magát először a francia író. Attiláról és utódairól szóló nagy munkáját már régen lefordította Szabó Károly. Az ötödik századi római történetre vonatkozó több kötetes művét pedig, melyet szerző szerényen elbeszélésnek s nem történetnek nevezett el, már 1884-ben kezdte a magyar tudományos akadémia könyvkiadó vállalata közrebocsátani, kétségtelenül azon helyes indokból, hogy az emberiség történetének e legnevezetesebb korszakáról, melyről eredeti munkánk nincs, épen oly tanulságos, mint vonzóan írt olvasmányt bocsásson közönségünk rendelkezésére. Thierry műve e célnak teljesen megfelelhet. E korszakról találhatók behatóbb, tu-

dományosabb, alapvetőbb külföldi munkák, de a Gibbonén kívül, mely irányi szépségei daczára sokban már elavúlt, a művelt közönség igényeinek jobban megfelelő történeti tanulmány alig van, mint a Thierryé, mely még azon előnnyel is dicsekszik, hogy minden kötetete magában véve befejezett önálló egésznek alkot.

Az V. századi római történetből meritett elbeszélések első kötete — magyarul megjelent 1884-ben — a nyugati birodalom végső napjait, azt az időt rajzolja, melyben a barbár népözön elárasztotta Italiát s ott egészen új állami és társadalmi szervezet alapjait rakta le, míg a császárság súlypontja a keleti Byzanczba helyeztetett át. Kronologiai sorrendben megelőzik a munkát azon elbeszélések, melyeket a könyvkiadó-vállalat 1885-ben s legújabban a múlt év végén adott ki. Ezek tárgya még nem a birodalom enyészetének, hanem csak haldoklásának korából van meritve. Az első nagy — és egy önálló kötetre terjedő elbeszélésnek hőse — Alarik, a híres gót király, az örök város kirablója, mint az utóvilág elnevezte. E barbár hős köré erős írói tehetséggel van csoportosítva az enyészet felé közeledő ókori Róma polgári és politikai, szellemi és egyházi viszonyainak rajza. A legújabban megjelent kötet — az elbeszélések sorozatában a harmadik — a messze keletre, Konstantinápolyba, a császárság akkori színhelyére vezeti az olvasót s aranyszájú szent János egyéniségével együtt megkapó közvetlenséggel állítja eléje a keleti társadalmat és ama kor összes politikai, egyházi és gazdasági vajadásait.

Mikor az V. század Európára beköszöntött, a keleti birodalom császári trónján Arkadius és neje, Eudoxia, ültek. Arkadius együgyű, testileg-lelkileg gyöngye ember volt, a ki mindig idegen vezetésre szorúlt. Előbb miniszterei, azután felesége uralkodtak rajta, maga ellenben semmit sem tudott s nem is akart tudni arról, a mi házában vagy birodalmában történt. Pedig itt is, amott is nagy és komoly események történtek. Eudoxia, egy frank katonatiszt árvája, szépsége, ifjúsága teljes virágában állott s élvezni akarta az élet és az uralkodás összes gyönyöreit. Gyámoltalan férjétől szabadon tehetett mindent s a szép asszony elvakítva a szerencsétől, barbár kegyetlenséggel aknáztá ki állása minden előnyét. A szerény, tartózkodó árva leányból, a kit Pansophius philosophus — tanítója — leczkéi mellől erőszakokkal kellett a császári trónra vonszolni, a romlott környezetben, a rabszolgákból és tányérnyalókból álló udvarban csakhamar élvsovár, uralomra vágyó, pénzre szomjazó császárné lett, ki a keresztyénség elfogadása által erkölcsiben, érzelmeiben és jellemében jobba, nemesebbé nem lett keleti társadalomban szaba-

don követhette egyre fékevesztettebbé váló gonosz ösztöneit. Szerelmi kalandjai és zsarolásai még inkább megmértelyezték a köz-erkölcsöt s rút példája mérhetetlen nyomor kútforrása lőn a nagy biróadalom minden részében.

Ez üzelmek s a kor egész erkölcstelensége elleni reactio, a keresztyén puritanismus a maga legszélsőbb végletében, aranyszájú Jánosban, Konstantinápoly akkori érsekében testesedett meg. János Ázsiából szintén valami udvari cselszövény által - melynek azonban csak passiv részese, inkább tárgya volt - került a fényes főpapi székre. Ifjúsága nagy részét a sivatag pusztában, egy nedves barlangban, iszonyú önsanyargatás közt töltötte úgy, hogy a különben is igénytelen külsejű, gyöngye festalkatú ember örökre tönkre tette egészségét. Lelki ereje azonban annál hatalmasabb fejlődést vett. Páratlan elszántsággal és kérlelhetetlen következetességgel hirdette az evangéliom romlatlan erkölcsi tanait Konstantinápolyban is és kiméletet, transactiót, elnézést nem ismerő egyénisége vaskézzelel kezdte gyomlálni a bűnt, akár hol találta. Pedig fölbujánózott az bőven mindenütt, a saját papsága körében épen úgy, mint a társadalom többi rétegeiben. Az érsek a hitbuzgalom és az eszményi lelkesedés fanatismusával kezdett a reform-munkához s elragadó ékesszólása volt a leghatékonyabb eszköz, melylyel a csakhamar megindult egyenetlen küzdelemben rendelkezett. Nemes szívvlel fogta pártját minden szenvedésnek s vakmerő elszántsággal ostromozott mindenkit, a ki a jogi, erkölcsi és vallásos eszmék ellen vétett. Természetes, hogy olyan egyházfőnek, mint János, és olyan császárnénak, mint Eudoxia volt, hamar a legélesebb összeütközésekbe kellett bonyolódniok. A minden erkölcsi érzésből kivetkőzött császárné s a világkerülő, fényt, kitüntetéset megvető, vallása nagy reform-eszméitől teljesen áthatott érsek közt csakugyan egyre élesebb alakot öltött az ellentét s csakhamar megkezdődött köztök a tusa, melyben a császárné a társadalom, az állam és az egyház minden eszközét alkalmazta, míg aranyszájú szent János csupán az elnyomottak és szenvedők rokonszenvét és ragaszkodását mondhatta a magiének.

E nagy és következményeiben történeti jelentőségű küzdelem okait és előzményeit, kitörését és hullámozásait, a befolyást, melyet reá a társadalom különböző elemei időnként gyakoroltak, érdekes mellékepeződjait és megrendítő drámai fordulatait, végül pedig igazán tragikai befejezését eleven, folyton érdekes előadásban beszéli el Thierry művének új, magában véve befejezett egészlet alkotó kö-

tete. János élete valóságos tragédia, telve mélyen megható jelene-
tekkel. A gögös császárné, kinek erkölcstelenségét oly kérlelhetetlenül
ostorozta, mozgásba hozta ellene az állam és az egyház minden
tényezőjét; még a köz-zsinat is az érsek ellen fordúlt, sőt a védelem
jogát is megtagadta tőle. Papjai, püspöktársai is cserben hagyták s
osztályrésze az üldözés és számkivetés lett, hol a gonosz bánásmód-
nak nem sokára áldozatúl esett. Életének fájdalmas martyriumát
nemcsak élénken rajzolja, hanem meg is magyarázza Thierry. Arany-
szájú szent Jánosban az egyházi reformer mellett a nagy társa-
dalmi reformok apostolát is bemutatja. Az V. században János volt
egyik legnemesebb előharczosa annak a kérdésnek, melyet ma socia-
lis kérdésnek nevezünk s mely bár folyton változó formában, de
mindig ugyanazon belső lényeggel föltűnik a történelem minden
korszakában. Az emberiség legnemesebb kincseiért s nem csupán
hiteért szenvedett vértanúságot aranyszájú szent János. Minden
művelt ember élvezettel olvashatja tehát tanulságos életrajzát, mel-
lyet Öreg János, Thierry elbeszélései másik két kötetének is fordí-
tója, gondosan, népies, zamatos magyarsággal ültetett át nyelvünkre.

ACSÁDY IGNÁCZ.

*Die namhafteren Kurorte und Heilquellen Ungarns und seiner
Nebendländer, im Auftrage seiner Excellenz des k. ungarischen
Ministers für Cultus und Unterricht, Herrn Dr. August Trefort,
beschrieben von Dr. Kornel Chyzer. Mit 30 phototypischen Tafeln
und einer Karte. — Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke. 1887.*

A külföldi fürdők statisztikájának látogatottságukra vonat-
kozó adatai közkézen forognak. Ez adatokat olvasván, nem fojthat-
juk vissza bámulatunkat különösen némely német és osztrák fürdő
nagy keresettségén. A legközelebbi fürdő-saisonokban ugyanis Wies-
badent átlag 62,000, Baden-Badent 36,000, Karlsbadot 24,000,
Aachent 16,000, Marienbadot 12,000, Pyrmontot 10,000, Emset
8000 fürdővendég kereste föl.

A kiknek életviszonyai nem engedik meg, hogy az ásvány-
vizet forrásánál keressék föl, hol az alkotó részeinek, hatásának, ere-
jének teljességében fölbuzog, azok kénytelenek beérni azzal, a mit
a piac palaczkokban szolgáltathat számokra.

Ezzel minden aggodalom nélkül be is érhetik, ha a víz keze-

lése a töltés, dugaszolás stb. alkalmával a modern balneotechnika utasításai szerint történt. Azok száma, kik a piacról veszik a vizet, tényleg összehasonlíthatlanul fölülmúlja azokét, a kiknek a forrás nyújtja azt.

Ha Ausztriának, Németországnak óriási ásványvíz-forgalmáról olvasunk, ismét csak csodálkozni, bámulni vagyunk kénytelenek.

Ausztria csak ásványvizeinek kivitele révén nem kevesebb, mint két millió, Németország három és fél millió forint tiszta jövedelemhez jut évenként.

A bámulat és csodálkozás mit az idegen fürdők nagy látogatottsága, a külföldi ásványvizek forgalmának nagyságán érezünk, csakhamar bizonyos fájó érzésnek ad helyet, annak tudatában, hogy hazánk földje is gazdag a külföldi fürdők vizével egyenlő értékű, sőt értékre azokat gyakran fölülmúló ásványvizekben, minden kényelemmel ellátott, mindennemű természeti adománynyal fölruházott fürdőkben; e vizek, fürdők kedvező körülmények között a magyar birodalom anyagi jólétének egyik lényeges tényezőjévé válhatnak az által, hogy messzi földről idevonná a testi bajokból gyógyulást keresőket.

E helyett azonban mit látunk? Legkitünőbb fürdőink sem látogattatnak érdemök szerint, sőt mondhatjuk, néptelenek. Félkezünkön fölszámíthatjuk ugyanis azokat a fürdőket, melyekben a vendégek száma az ezeret túlhaladja. Ásványvizeink pedig páratlan összetételöknél fogva a leghatásosabb gyógyítóvizek a legpompásabb élvezeti vizek — részint ismeretlenek, részint mellőztetnek az idegen, a legtöbbször csekélyebb értékű vizek, kedvéért, például a giesshübeliért, a milyen legalább is ötven van hazánkban, a rohitschiért, gleichenbergiért, emsiért, seltersiért, krondorfiért, kronthaliért stb., a melyek szintén bőven vannak képviselve Magyarországon.

Klimatikus gyógyítóhelyeink, a melyek gyanánt a föld leg szebb pontjai kínálkoznak, csak úgy tengődnek, csak úgy konganak az ürességtől.

Orvosainknak, kik idegen fürdőkbe utasították betegeiket, külföldi vizeket rendeltek patienseiknek, azon magyaroknak, kik idegen fürdőre mentek üdülni, külföldi vizeket fogyasztottak, 3—4 millióra menő pénzökkel hazánk rovására a külföldet segítették gazdagítani, mentségek volt, hogy fürdőinket, vizeinket, üdülhelyeinket, természeti ritkaságainkat nem ismerik.

Hogy pedig az idegenek százezrei nem hozták millióikat

hozzánk elkölteni, mint Svájcba, vagy az osztrák és német fürdőkbe, annak is megvolt a maga magyarázata. Fürdőink, üdülő helyeink, ez ideig még nem voltak fölfedezve számokra.

A helyzet javítására ez év elején történt a legfontosabb lépés. A Magyar Orvosegyesület a magyar orvosok és a magyar közönség számára kiadott egy fürdőinket, ásványvizeinket, klimatikus gyógyító helyeinket ismertető, igazán nagybecsű munkát: dr. Boleman István *Fürdőtanát*.

Hogy pedig a külföldieknek is megadassék az alkalom természeti kincseinknek megismerésére, arról Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter gondoskodott.

Trefort, ki fürdőügyünk emelése céljából a fürdőtulajdonosok okulására előbb Buziáson egy minta-fürdőt rendezett be, Budapestén ásványvíz-elemző állomást szervezett, élén egyetemünk egyik kitünőségével, most dr. Chyzer Kornellal, egy jeles szaktudóssal, és orvossal, hazánknak s a külföldnek minden jóra való fürdőjét saját tapasztalatai nyomán ismerő férfúval, *Die namhafteren Kurorte und Heilquellen Ungarns und seiner Nebenländer* czímen egy tizenhat nyomtatott ívre terjedő munkát iratott.

A munkát a legtekintélyesebb lipcei kiadók egyike, Enke Ferdinánd, adta ki. Neve kezességül szolgál arra nézve, hogy a munka a miniszter célzatához képest széles körökben fog elterjedni s olvastatni.

Szerző tizenkét fejezetre osztotta művét. Ezek: I. Indifferenten Thermen; II. Einfache Sauerlinge; III. Alkalische Wässer; IV. Bitterwässer; V. Kochsalzwässer; VI. Eisenwässer. VII. Schwefelwässer; VIII. Erdige Quellen; IX. Kaltwasser-Heilanstaltan; X. Höhenkurorte und Sommerfrischen; XI. Terrainkurorte; XII. Anhang. E fejezetben a csekélyebb jelentőségű, inkább helyi érdekű fürdőket, ásványvizeket sorolja föl alphabeticus sorrendben.

Az egyes fejezetek keretében azon fürdőket és helyeket írja le, melyek vizeik összetételénél, vagy az alkalmazott gyógyító tényezőknél fogva azokba tartoznak. Minden fejezet elején jellemzi a csoportot; majd előrebocsátja az ugyanazon csoportba tartozó vizek elemzési adatait, összehasonlítva a hasonló természetű és összetételű külföldiekével, azon hazafias célzattal, hogy vizeink értéke annál szembetűnőbb legyen. Ezen összehasonlító adatok tanulmányozása nem egyszer fogja azon belátásra vezérelni az elfogulatlan olvasót, hogy a magyarországi ásványvizek rendkívüli érték képviselői, sok esetben nagyobbak sok ismert külföldinél.

... E táblázatokba foglalt elemzési adatokat az egyes fürdőknek, a fürdők fontosságához, berendezéséhez képest kimerítőbb, vagy rövidebb, de mindig hű leírása követi.

Chyzer könyve az igényeket kielégítő, folytonos fejlődésben levő fürdők leírásában mindmégannyi alapos és élénk előadású monographiakat nyújt. Nem mellőzi a kirándulási helyek tájképi szépségeit, valamint a természeti ritkaságokat sem.

Balaton-Füredről, Borszékről, a három Tatra-Füredről, Herkulesfürdőről, a Margit-szigetről, a bájos Marillavölgyről olvasván, senki sem fogja a könyvet kezéből a nélkül letenni, hogy ne érezne vágyat látni e földi paradicsomokat, melyeknek megteremtésében a természet és a munkás emberi kéz versenyeztek egymással.

A torjai «Büdös barlanghoz», e világraszóló természeti ritkasághoz, mely fekvésének szépsége, környezetének csodaszerű bája s magának titokszerűsége által megragad, lebilincsel, ígérete alá von, a nem kevésbé bámulatra méltó rank-herleini időszakosan szökő artézi forráshoz százával fogja e könyv elvezetni idegen olvasóit.

A munkának értékét emelik az ahhoz mellékelt képek. Alsó-Tátrafüred, Erzsébetfürdő, Bártfa, Rank-Herlein, Szliács, Herkulesfürdő, Marillavölgy képei elragadóan szép phototypiák, mindenben szakasztott másai a természetnek.

Vannak kevésbbé sikerült képek, ilyen például Borszék képe, ezé a világfürdővé létel minden föltételével gazdagon ellátott gyönyörű fürdőhelyé. — Úgy látszik, az már végzete Borszéknek, hogy megismertetésére szolgáló képei alig mutatnak egy-egy vonást az eredetiből. Ez a kevésbé hű kép is azonban messze föltötte áll a városligeti panorámabeli képnek, a melyen Borszék fürdőt egy roskadozó ház födele s egy borvizes szekér ernyője képviseli. A kép fogyatkozásait Chyzer leírásával igyekszik kárpótolni a szövegben. Ebben kimerítően méltatja Borszék fekvését, berendezését, a szó szoros értelmében páratlan vizeit. Tusnádnak, ennek a legbalzsamosabb légkörű klimatikus gyógyító helynek, ennek a pompás fenyő-sétányokkal és kirándulási helyekkel kínálkozó paradicsom képét hasztalan keressük a munkában.

A munkához szerzőnek igen sikerült térképe van mellékelve, a melyben czélszerűen föltüntetve találjuk a fürdőhelyeket az ásványvizek összetételével, a közlekedési vonalakat: a vasútat, országútakat stb.

A magyar nemzet igazán köszönettel tartozik annak, ki e jeles és következményeiben oly fontossá válható munkát megírta; s

hálával Trefort Ágoston, vallás és közoktatásügyi miniszter úrnak, ki megírását lehetővé tette.

HANKÓ VILMOS.

On the study of Literature by John Morley. London, Macmillan, 1887.

Az irodalmi termékeknek az a faja, melyet legjobban jellemezhetünk, ha szülőföldje nyelvén nevezzük meg, tudniillik a *causerie* angol földön is tért hódít. Nyilvános *lecture*ök régóta divatosak az ó- és újvilág angoljai között, de azok rend szerint tudományosabb színűek, sőt alaposan tudományosak is, habár írásuk módjánál fogva a nagyobb, de mindenesetre művelt, közönség gondolkozásához simúltni igyekeznek. Elevenebb előadást, helylyel-közzel élczes sőt gúnyos megjegyzést, hosszabb kitéréseket, melyek látszólag a fölolvast tárgytól elvonják, de ügyes fordulattal ismét a rendes kerékvágásba terelik, szóval *causerie*ket, ritkábban olvashatunk angol nyelven. Ilyen fekszik előttünk, melyet Morley, volt miniszter, az 1887. évi februárius hó 26-dikán a londoni városházon (Mansion House) tartott.

Angliában az utóbbi években egyesületek alakultak, melyeknek az a céljuk, hogy a gyakorlati pályákon működő ifjúság körében a magasabb tanulmányokat (university teaching) előmozdítsák. Az e fajta londoni egyesület tagjai között elsőrendű államférfiak, tudósok szerepelnek; ezek nevében szólott az évi gyűlés alkalmával a növendékekhez Morley, tárgyúl választván magának az irodalom tanulmányát. Bár e rövid fölolvadás érdekes észrevételekben nem szükkölködik, mi csak kettőt emelünk ki különösen, mert azok nekünk is tanulságul szolgálnak.

Miután az előadó általánosságban kimutatta, hogy irodalmi tanulmányok nélkül senki sem lehet el, következőleg fűzi tovább érvelését:

„Tudom, mondogatják, hogy az, a ki irodalmi dolgokkal babrál, kevésbé alkalmas arra, hogy részt vegyen gyakorlati ügyekben. Sőt azt is kockáztatja, hogy ábrándozónak vagy elméleti embernek bélyegzik. Ámde, ha figyelmünket a gyakorlati tevékenység legnehezebb tere — az ország kormányzása — felé fordítjuk, az ilyen beszéd nevetségesen téves. El merem mondani, hogy a jelenlegi kormányban a miniszterelnökön kezdve legalább is három oly

férfiú akad, kik tökéletesen képesek volnának kenyerüket irodalom által keresni. Az előbbi kormányban a miniszterelnökön kívül még más három irodalmi férfiú ült, és sohasem hallottam, hogy e három ügyetlenebb lett volna társainál . . . Uraim, országunk ügyes-bajos dolgaihoz rendesen azok értenek legjobban, kik az iskolákból a legjobb készüllettel kerültek ki és a legtökéletesebb könyvmolyok.»

Rólunk, magyarokról, egy magyar Morley nem szólhatott volna az önbizalom e hangján, mert tudvalevőleg az úgynevezett tudományos pályákon is jóval több a dilettantismus, mint a valódi szaktudomány, az irodalmi tanulmányok pedig országszerte parlagon hevernek, bár kormányunknak épen erre hivatott tagja minden tőle telhetőt elkövet, hogy első sorban országszerte az irodalmi oktatás színvonala emelkedjék. Nincsen itt annak helye, hogy a válás és közoktatásügyi miniszternek az irodalmi oktatás rendezése czéljából tett intézkedéseit bár röviden is jellemezzük, de egy angol miniszternek hasonló tárgyú fölolvadásának ismertetése alkalmával jól esik nekünk, hogy nálunk is akad kormányférfiú, ki az irodalmi ügyeket lelkesedéssel fölkarolja.

E kitérés után ismét Morleyhoz fordulunk és másik figyelemre méltó észrevételét közöljük. Ez ekképpen szól: «Egy ízben egy értekezést olvastam, mely Pattison Mark, hajdani oxfordi collegiumbeli igazgatóm tolla alól került ki; az rendkívül tudományos és jelentékeny férfiú volt, a könyveknek pedig oly kedvelője, hogy hozzá hasonló alig akad. Íme ő arról panaszkodik, hogy az angol középosztályú családoknál a könyvkereskedő számlája rendszerint szegyenletesen szerény. Szörnyűségnek képzei, hogy az, a ki évenként ezer font sterlinget keres, kevesebbet költsön könyvekre mint hetenként egy fontot.» Ha Pattison eme követelését saját nyelvünkre áttesszük, azt kellene mondanunk, hogy minden magyar ember, kinek évenként tízezer forintnyi jövedelme van, legalább is ötszáz forintot köteles könyvekre költeni. Ámde tekintsük csak a magyar középosztályt. Hány ügyvéd van, a ki a törvények hivatalos kiadásán kívül más könyvet nem vesz: a hazai és külföldi tudományos jogi irodalomról tudomást sem vesz. Ismerünk elég tanárt, kik az iskolai kézi könyveken kívül az egész éven át csakis a politikai és az éleztlapokat olvassák. És a köztisztviselőknek mindennemű faja, vajon látjuk-e azok kezében az irodalom régiebb és újabb termékeit? De minek részletezzük a mi állapotainkat?

Az e fajta népnek Morley és utána a *Budapesti Szemle* is hiába hangoztatja a «Quo usque» szózatot: az irodalom ügyének

jobbra fordultát az iskolától várjuk és megbízunk benne, hogy a jövő nemzedék iránt nem támasztjuk majd azokat a jogos panaszo-
kat, melyeket ez alkalommal el nem fojthattunk. cs. k.

Nyúlt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Én ugyan oly keveset értek a harang-öntéshez, mint az egykori hajdú, kinek e részbeli tudatlansága példabeszéddé vált, s talán a műfordításhoz sem sokkal többet; de a kíváncsiság mégis bevitt az akadémia termébe, mikor a lapokból azt olvasám, hogy ott a Petőfi-társaság tartja fölolvassó ülését s azon Dóczi Lajos, *Faust* hírneves fordítója, fog olvasni a *Harangöntésről*, Schiller után. Mert Schillernek zsenge fiatalságom óta bámulója vagyok s *Das Lied von der Glocke* című remek költeményét különösen szerettem mindig és még most is jóformán könyv nélkül tudom.

Bántott ugyan egy kissé, hogy Dóczi jobban akarja tudni, mi czímet adjon költeményének, mint Schiller maga, a ki azt nem nevezte *Der Glockenguss*nak — de, gondolám magamban: ha egy lángész arra adja magát, hogy a másét fordítja, ennyi eredetiséget meg lehet engedni neki; s Dóczi, Goethe irányában, kinek *Faust*ját fordította, ennél több szabadságot is megengedett.

Tehát bementem — vagy inkább betörekedtem s befurakodtam, mert a terem — mely akadémiai üléseken mindig oly tágasnak tetszett nekem, most oly szűk volt (mint a Kisfaludy-társaság havi ülésein is rendszeren), hogy a későn érkezőnek igazi erőfeszítésébe kerül bejutni — s mégis jobb későn, mint korán menni, mert a kik idején mennek, ülőhelyet kapnak ugyan, de a később érkezők okvetetlen agyonnyomják. S közbevetőleg legyen mondva, tisztelt szerkesztő úr, ön, mint az akadémia egyik osztálytitkára s a Kisfaludy-társaság elnöke (sőt a mint mondják az irodalmi körökben, a mindenható uralkodó klick egyik tagja) — gondolhatna és tehetne valamit arra nézve, hogy ezen a szédítő forróságon, agyonpréselő szorongáson és tyúkszem-tipráson valahogy segítve legyen. Én nem látom módját, de miért akadémikusok és Kisfaludysták az urak s miért mindenhatók, hogy ily köznapi bajokon sem tudnak segíteni?

Míg ezen gondolkoznám, nagy riadal hangzék s a programm legérdekesebb számára került a sor, arra, mely engem is ide vonzott:

a harangöntésre. Lett nagy figyelem, suttogással s lökdösődéssel elegy, lorgnettek és csiptetők játéka, akarván mindenki látni nem csak a költőt és műfordítót, hanem az udvari tanácsost is.

Magam is csupa fül lettem. De igazán meg kell vallanom, hogy a fölolvastott költeményben nem igen ismertem a Schiller harang-énekére. Hol van ereje, bája, kifejezései szabatosága, hangjának fénye, frissesége? Minél tovább hallgattam, annál inkább lehangolódtam. De mikor vége lett a fölolvásnak s oly tapsvihar, éljenzés, lábdobaj s kezek összeverése következett, hogy kételkedni kezdék érzekeimben, jól hallottam-e, a mit a fölolvásból hallottam - ítéletemben, helyesen, elfogulatlanul ítéltam-e az egyszer hallottról - ha nem tapasztaltam volna, hogy a Kisfaludy- s Petőfi-társaságok hálás közönsége mindent megtapsol s helyeslése lelkesedett kifejezésével soha sem fukarkodik. Mégis, ez a tetszés-zaj nagyobb volt a közönségesnél, annál, a mi mindenkinek kijut ily fölolvásokon, mintha csak az ingyen kapott élvezetért a tisztelt közönség kötelességének érezné legalább tapsokkal fizetni. Nem, ez a rendesnél jóval hatalmasabb, zajosabb és tartósabb tetszés-zaj volt s mindenek fölött oly tüntető, hogy önkénytelenül eszembe jutott Casca elbeszélése, a nép magaviseletéről, mikor Julius Cæsarnak Antonius a forumon háromszor följajnlá a koronát s az háromszor visszantasította s háromszor újongott rá a sokaság.

Bizonyára kell a dologban valaminek lenni, gondolám - hogy én rosszul értettem vagy rosszul ítéltam meg ezt a harangöntést, melyhez én kétségtelenül nem értek. S föltevém magamban, hogy elvárom, míg az oly nagy tetszést aratott műfordítás (melynek a Petőfi-társaság ülésén aratott tapsait a másnap reggeli lapok egyhangúlag visszhangozták, sőt tőlök telhetőleg még tódították is) nyomtatásban megjelenik, s akkor nyugodtan elolvashatom s nyomról nyomra összevethetem az eredetivel.

A *Budapesti Hírlap* karácsony-ünnepi száma meghozta, a mire vártam. A szerkesztő, igaz barátja levén a fordítónak, a vers címét kiigazította, az ügyetlen *Harang-öntés* helyett visszaállítván a Schiller-adta címet s a mű mint *Ének a haragról* jelent meg. Sajnálom, de bennem, így olvasva sem keltett jobb benyomást, mint egyszeri hallásra.

Dóczi jobban akarja tudni — mint Schiller, s a harangöntés műfolyamatát rajzoló strophákat az eredeti keresztrímeivel változtatva ízetlen sorközépi rímekkel is cifrázza. Mindjárt az első sorban :

Sárból gyúrva — földbe fúrva (!),
 azután is :

Tüzes lángra — jó falánkra ;
 Hogy kigyúlva — beszorúlva ;
 Hólyag kele — biztos jele ;
 Barna füst dől — már az üstből ;
 Már a földbe — le van töltve (! !) ;
 Most kötélén — minden szélén (! !) ;

Igazán csodálkozni lehet, hogy ízléses ember ilyen ízetlenséget követhet el. Különben a verselésben, a nem harangöntő strophákban, hanem a harangról s annak az emberéletre annyi vonatkozással és jelentőséggel bíró szerepéről szóló leíró részekben, melyeket az eredeti csaknem utolérhetetlen erővel, bájjal, változatossággal, rhythmussal oly mesterien tár elénk: a fordításban hiában keresünk csak némileg is megfelelő virtuozitást. Többször prózai, lapos, rhythmustalan sorok bágyasztják a Schiller eleven festéseit; s nem egyszer — mintha a fordító nem értené meg az eredetit (a mit pedig föl sem lehet tenni, mert Dóczi bizonyosan jobban tud németül, mint magyarul) — oly helytelenül fejezi ki, hogy az olvasó a Schiller értelmét alig találja meg benne.

Az első harangöntő-versszakban

«Ugy dicséri hű
 Mesterét a mű:
 Ha verejték bőven szakad» —

sem fejezi ki a magyar a Schiller gondolatát. Hogy a mű mesterét dicsérje, arra bő veríték hullása kell, mondja Schiller; a siker *föltétele*, sine qua nonja, az erős, megfeszített munka; Dóczi ennél sokkal kevesebbet mond és sokkal színtelenebbül.

Mindjárt rá az első elmélkedő strophában :

«Silány, ki föl nem éri észszel,
 Hogy keze műve mit jelent»

merőben hibás, mert Schiller azt mondja: Az olyan ember megvetésre méltó, ki meg nem gondolja, mit alkot.

Hosszú sorát hozhatnám elé azoknak a helyeknek, a hol az eredeti értelmének finomabb árnyalatai vannak elejtve vagy elmosódva; például:

«Fátyol hullván, öv szakadván,
 A szép ábránd eltűnik»,

holott az eredetiben: a fátyollal, az övvel együtt szakadoz szét a szép ábránd is. Dóczinál a fátyol hull, az öv szakad, az ábránd meg eltűnik. Ismét a tűzvész felséges leírásának (általában nem sikerült) fordításában:

Mintha egy nagy lobbanás
A föld gömbjét ég felé
Ropogva röpitené —

holott az eredeti azt mondja, a tűzlángot ragadó *riharról* (nem a lobbanásról), hogy mintha fuvalmával a föld egész súlyát *akarná* magával sodorni — a mi nagy különbség. — A kárvallott, minden vagyonát veszített ember, Schillernél megszámlálja övéit, Dóczinál *számlálgatja*. A polgárháború leírásában Schillernél minden szörny-nél szörnyebb az ember veszett dühében; Dóczinál: ha vak hitében elfogúl!

De minek az ilyen értelmi árnyalatokkal vesződni, mikor az egész versben alig van igazán kifejező, igazán festői részlet! Annál több az erőtlen, lapos, hideg próza; s Dóczi eredendő bűnének, a magyartalanságnak még több jele. Neki az ilyen szórend jó: «Még jobban puhítja meg» e helyett: Még jobban megpuhítja; neki az ilyen kifejezés szabatos: «kell szerencse-csinálni»; «járatja kezé-lábát»; «ég-erő»: égi erő helyett; nála a siető vándor «lépteit szedi» (talán a lábait, de bizony a lépteit nem); neki a koczka valakinek jó és balsorsát *elejti* (eldönti helyett); nála a harang-öntésre való olvadt ércz: *lé, sőt tűz-lé* is, a mit magyar ember meg nem ért.

S a mit Dóczinál barátai legbüszkébben magasztalnak, fényes nyelve, rhythmusa bája: hányadán vagyunk azzal is? Feleljen rá az ilyen sor-pár:

Házam dísze, ékessége
Baj és veszély ellenébe,

a hol — trochæusi sorokban — a második sor két első lába tiszta jambus! holott előtte áll készen a szabatos versio:

Bajnak, vésznek ellenébe —

ha nyelv- s rhythmus-érzéke meg tudná találni!

De minek beszélem én mindezt? Se Dóczit jó magyar verselővé, se bámulóit elfogulatlan bírálókká nem tehetem. S még sem írtam cél nélkül e levelet. Csaknem egyidejűleg a *Haranggal* olvas-

tam egy bécsi divatlap (*Wiener Mode*) szépirodalmi mellékletében Arany János *Pízmán lorag*jának igazán szép, igazán sikerült fordítását — Dóczi Lajostól. Az eredeti tartalma, formája, hangja, színe, fordulatai, elméssége a bolond és a lovag párbeszédében, a félbeszakítások és beleszólások minden vonása — minden mily híven, szépen, jól adva! Mily szabatossága a rímelésnek, a rhythmusnak! . . . Mennyivel jobban tenné Dóczi, ha a helyett, hogy irodalmunkat gyöngé fordításokkal gazdagítja — ily jeles fordításokkal terjesztené s ismertetné! Talán meg is teszi, mert az említett folyóiratban a *Pízmán lorag* fordítása e főcím alá van helyezve: *Szemelvények a magyar költészetből*, Dóczi Lajostól. I. *Pízmán lorag*, Arany Jánostól — a mi reményt, sőt ígéretet nyújt a folytatáshoz is. Hadd jöjön.

Szerkesztő úr, ön fejtegette egy magyar-német művésznőre vonatkozólag sok évvel ezelőtt, hogy senki sem lehet két nyelven igazi művész. Ez igazság bizonyosan még inkább áll a költőre nézve; költő csak egy nyelven lehet valaki; Dóczi Lajos bizonyára inkább német, mint magyar nyelven; lehetett volna ez utóbbin is, ha kezdetől fogva szakított volna a másikkal s magát kizárólag ennek szentelte volna.

Leveletem önnel végeztem, szerkesztő úr, s ez békítse ki iránymban, a miért oly hosszasan írtam, holott röviden írni volt eredeti czélom; de nem értem rá.

Vagyok

Buda-Pest, január 15. 1888

Öszinte
Névtelenje.

II.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* két ízben is foglalkozott Kis Józseffel, s különösen a második bírálat gondos részletezéssel s ad oculos kimutatta, hogy Kis József a költői stílus és a nyelvvel bánás dolgában sem mérkőzhetik nagyjainkkal s legkevésebbé Arany Jánossal. A rossz képek, hibás kifejezések egész hosszú bűnlajstroma minden elfogulatlant meggyőzhetett erről, egyegy *Pester Lloyd*-féle értetlen bámulón kívül. Ezek is hallgattak; legalább az én tudtomra, a ki az ilyest figyelemmel szoktam kísérni, sehol semmi czáfolgatás sem jelent meg.

De a mi halad, el nem marad. Úgy látszik a *Nyelvőr* vállalta magára a szép tisztet, hogy Kis Józsefet rehabilitálja. Hozzá is fog

a múlt deczemberi számában (534—535. l.) s védelmére kel Kis József következő mondatának: «Barna Eszter csókjából hejh nehéz beérni,» melyet a *Budapesti Szemle* egyik bírálója annak idejében (XXIX. 330) hibáztatott, csak így levén szerinte helyes: «Barna Eszter csókjával hejh nehéz beérni». Simonyi Zsigmond védelmi hevében annyira megy, hogy emezt egyenesen helytelennek nyilatkoztatja ki, mert azt jelentené, hogy az ő csókja nem elég, *más nő* csókja is kell, mi több, azokat, a kik azt követelik, hogy a «beéri» ige csak *rel*-ragos határozóval társulhat, ferdeségekre vezető dogmatikus fölfogással vádolja, mely útjában áll a gondolkodásnak s a nyelvi jelenségek megértésének.

Simonyi per analogiam igyekszik bizonyítani. Fölhossa ezeket az igéket: *jóllakik, éltét tengeti, megkínál, szolgál*, melyek, mint «beéri», szintén *rel*-ragos határozót vonzanak rendesen, de azért lehet mondani például: «Egy varjú sem laknék jól a husából» stb. A «ből» rag partitivust jelöl; *husából* csókjából partitivusok.

Ez az okoskodás tetszetős s könnyen megszedíti azt, a ki nem tud a maga eszén járni. Én nem vagyok czéhbeli nyelvész, de sokat olvastam s a magyar syntaxisnak nincs oly félre zuga, a hol gondolkodva meg ne fordúltam volna. Érzeni mindjárt is éreztem, hogy Simonyi a «beéri» igét oly igékkel vonta egy kalap alá, melyekkel nem egy kalap alá való. Igenis, okoskodás vagy paralogismus vagy sophisma, de mindenesetre áll, hogy a «beéri» és a vele összemért igék közt a leglényegesebb jegyre nézve nincs egyezés. Ugyanis ezek az igék valamennyien, hogy úgy mondjam, *kettős vonzatúak*: *jól lakik valamirel, éltét tengeti valamirel, megkínál valakit valamirel, szolgál valakinek valamirel*, — továbbá egy részök intransitív, más részök transitív. A «beéri» ige, való, szintén kettős vonzatú, de csak *volt*, már nem az, mert tárgyat, pl. «szükségét» (Pázmánynál) «útjokat» (Gyöngyösinél) immár elvesztette; a néhai határozott tárgy már nyelvérzékünkéből is végkép kiveszett, csak a megmerevedett tárgyas ragozású alak: «beéri» őrzi még emlékét. Ha az anya egyik gyermekét elvesztette, kétszeresen szereti, félti, őrzi a megmaradottat: úgy a «beéri» ige annyira ragaszkodik a megmaradt *rel*-ragos határozójához, hogy nem lehet el nélküle, s ha tőle elszakítják, jelentéstelenné, semmivé válik. A többi igék mellől bízvást elhagyhatom a *rel*-ragos határozót, a nélkül, hogy mással pótolnám pl. jóllaktunk, megkínáltam őket, tengeti az éltét, szolgál neki — de mondhatom-e vajon: én beérem, mi beérjük? Fölforgathatja Simonyi az egész irodalmat, mait, régít, lesheti a nép beszédét ítéletnap-

jaig, de «beéri» igét absolute használva se olvasni, se hallani nem fogja. Csak így: «Én beérem más felével» (Vörösmarty), «Ah, nem érem be a magam bajával» (Petőfi), «Földi ember kevéssel beéri» (Arany).

Abban sincs igaza Simonyinak, hogy «Barna Eszter csókjával nehéz beérni» azt jelentené, hogy «más nő csókja is kell». Jelentheti ezt is, de megvan az az értelme is, melyet Simonyi a «csókjából»-nak tulajdonít; sőt az is, hogy «nem elég a csókja, más is kell még». Hogy mikor mit jelentsen, az író célja, a kapcsolat, a hangsúly dönti el.

Ilyenformán Kis József «megvédelmeztetett» kifejezése a mily merész, oly éktelen solécismusnak marad, s a nyelvtények meg nem értésének vádja visszahárul Simonyira.

Már most ítélje meg, tisztelt szerkesztő úr, micsoda következetesség van abban, hogy a *Nyelvőr* kitűzött programja csúfjára, egyik kezével sújtja, másikkal czirógatja a nyelv ellen vétkezteket? hogy bizonyos kedvteléssel szedi lajstromba legjobb költőinknek a grammatika rideg szabályaitól sokképen igazolható eltéréseit, míg Kis József kocsintását szárnya alá veszi? Avagy az amicus Plato, amicus Aristoteles miatt ne legyen magis amica veritas?

Kolozsvár, január 20-án 1888.

Teljes tisztelettel

M. B.

